فوائدِ الفواد

ملفوظاتِ روح افزای سلطان المشائخ حضرت خواجہ نظام الدین اولیا بدایونی

المتوفی ۷۲۵ھ ہجری

قدس اللہ سرہ العزیز

ملک سراج الدین اینڈ سنز، پبلشرز
بازار کشمیری • لاہور

عشق ذوقیست همنشینِ حیات
بلکه چشمیست بر جبینِ حیات
آب در میوهٔ خِرد عشقست
بلکه آبِ حیات خود عشقست
لذّتِ عشق عاشقان دانند
پاکبازانِ جان فشان دانند

شیخ فخرالدین عراقی رحمۃ اللہ علیہ

فوائدِ الفواد

ملفوظاتِ رُوح افزای سُلطانُ المشائخ حضرت خواجہ نظام الدّین اولیاؒ بدایونی

المتوفّٰی ۷۲۵ھ ہجری

قدّس اللہ سرّہ العزیز

الا ان اولیاء اللہ لا خوف علیهم ولا هم یحزنون

القرآن

فوائد الفواد

تألیف

امیر حسن علا سجزی معروف به خواجه حسن دهلوی رحمة الله علیه

با تصحیح و مقدمه و حواشی و فهارس

محمد لطیف ملک

ایم۔ اے

لاهور

سنه ۱۳۸۶ ھ

۱۹۶۶ ع

طبع اوّل

۱۳۸۶ھ — ۱۹۶۶ء

از نشریاتِ
ملک سراج الدین اینڈ سنز، پبلشرز
بازار کشمیری • لاہور

باعانتِ
محکمۂ اوقاف مغربی پاکستان - لاہور

مطبع علمی لاہور

قیمت : [illegible] روپے

محتویات

۱: فهرست مطالب فواید الفؤاد ———— و - ث

۲: مقدمه ———— ۱ - ۱۲

۳: مناجات خواجه عبدالله انصاری رحمة الله علیه ———— ۱۳

۴: متن علمی و انتقادی فواید الفؤاد ———— ۱ - ۴۴۰

۵: فهارس متن فواید الفؤاد ———— ۴۴۱ - ۴۶۴

(رجال، بلاد و اماکن، قبایل و فرق و اقوام، آیات، احادیث، ابیات، کتب)

فہرستِ مطالب

○

جلدِ اوّل از فوائد الفواد

(متضمّن بر ۳۴ مجلس، از ۳ شعبان ۷۰۷ھ تا ۲۹ ذی الحجه ۷۰۸ھ)

دیباچه

مجلسِ اوّل :- حسن علاء سجزی را که جامع این معانی است دولتِ پابوسِ آن شاهِ فلک جاه حاصل شد - سخن دران که تائب با متّقی برابر است - مردانِ خدا خود را پوشیده داشته اند، مناجاتِ خواجه ابوالحسن نوری رح - حکایتِ حمید الدّین سوالی رح - سخن در مشائخِ کبار و ترقّی درجاتِ ایشان بر ابدال، حکایتِ حضرت شیخ عبد القادر گیلانی رض، نگاهداشتِ ادبِ پیر و حُسنِ جواب در نظرِ پیر، حکایتِ خواجه جُنید بغدادی رح - سخن در تزکیه، کمالِ مرد - سخن در جدّ و اجتهاد ۴ — ۱

مجلسِ دوم :- غلامی ملیح نام آزاد گردانیده شد و بشرفِ بیعت مشرّف گشت - درین راه خواجگی و غلامی درمیان نیست، حکایتِ پیری در غزنین و غلامی زیرک نام - نیّتِ دوگانهٔ ارادت، ۶ — ۵

مجلسِ سوم :- در آمدنِ جوالقی بخدمتِ شیخ رح - درمیان هر عامی خاصی هست حکایتِ بهاء الدین زکریا رح - حکایتِ بزرگی که وقتی درمیانِ

جوالقیان برسید و ذکرِ احوالِ ایشان ۷ — ۶

مجلسِ چہارم :۔ نمازِ اوّابین، روزۂ ایّامِ بیض، نمازِ چاشت، صلوٰة السّعادت ۸ — ۷

مجلسِ پنجم :۔ ثوابِ ختمِ قرآن در تراویح ۔ حکایتِ شیخ بہاء الدّین زکریاؒ که دریک رکعت ختمِ قرآن کرد ۔ حکایتِ بزرگی که از آغازِ صبح تا طلوعِ آفتاب ختمِ قرآن می کند ۔ حکایتِ قاضی حمید الدّین ناگوریؒ و بزرگی که روزی ہفصد بار ختمِ قرآن می کرد ۔ سخن در طاعتِ مشائخ ۔ اگرچہ فیضِ ایزدی نازل است امّا جدّ و جہد خود باید کرد ۱۰ — ۸

مجلسِ ششم :۔ سخن در ترک و تجرید و حکایتِ خواجہ محمود ٹپوهؒ ۔ حکایت در قناعت و طمع بریدن از غیرِ حق، حکایتِ شیخ علیؒ ۔ سخن در اصلِ سلوک و حکایتِ خواجہ اجلؒ ۔ حکایتِ بزرگی پارسا که می گفت نماز و روزه و تسبیح و اوراد ہمه حوائجِ دیگست ۔ تحقیقِ ترکِ دُنیا ۱۳ — ۱۰

مجلسِ ہفتم :۔ سخن در آدابِ تصوّف و اشاراتِ مشائخ و اصطلاحاتِ ایشان، ذکرِ شیخ جمال الدّین بسطامیؒ و حکایتِ کوزۂ لقمانی ۱۴ — ۱۳

مجلسِ ہشتم :۔ نماز و حضورِ امام و مقتدیان ۔ حکایتِ خواجہ حسن افغانؒ و شرحِ بزرگیٔ او ۔ سخن در استغراقِ ذوقِ نماز و حکایتِ خواجہ کریم ۔ ترکِ دُنیا و لذّاتِ آن ۱۷ — ۱۴

مجلسِ نہم :۔ ہرچہ از غیب آید نیکو باشد، سخن در اثرِ صحبت ۔ ترکِ دُنیا ۱۷

مجلسِ دہم :۔ چون عزیزان برسند طعام پیش باید آورد و کسی را نباید پرسید که تو صایمی؟ حکمت دران چیست که نه پرسند که تو صایمی؟ ۱۸

مجلسِ یازدہم :۔ سخن در برکتِ قدمِ نیک مردان ۔ حکایتِ بزرگی که بر بالای کنگرہ ہای مسجدِ جامع آدینه می آمد و می رفت ۔ بزرگان که احوالِ خود را مستور داشته اند حکمت چیست؟ ذکرِ خواجہ ابو سعید ابو الخیرؒ ۔ مرتبۂ اصحابِ صحو ۲۰ — ۱۸

مجلسِ دوازدہم۔ سخن در قبولِ نفس۔ سخن در ترکِ اختیار، حکایتِ شیخ ابوسعید ابوالخیرؒ۔ ترکِ وطن و محبّتِ خانہ ۲۱ - ۲۰

مجلسِ سیزدہم۔ سخن در طاعت، طاعتی لازمہ و طاعتی متعدّیہ ۲۱

مجلسِ چہاردہم۔ سخن در وِلایت و وَلایت۔ حکایتِ نقلِ شیخ ابوسعید ابوالخیرؒ و ولایتِ او کہ بشمس العارفین دادند۔ ارادت آوردنِ میر چہجو، ذکرِ یارانِ دیگر۔ حکایتِ شیخ نجیب الدّین متوکلؒ۔ سخن در بخشائشِ اصحابِ نعمت۔ ۲۴ - ۲۲

مجلسِ پانزدہم۔ سخن در مردانِ غیب۔ حکایتِ شیخ شہاب الدّین سہروردیؒ۔ حکایتِ شیخ علیؒ۔ مردانِ غیب اوّل آواز می دہند بعد ازان ملاقات می کنند۔ ۲۵ - ۲۴

مجلسِ شانزدہم۔ سخن در سلوک، سالک و واقف و راجع۔ لغزشِ راہِ سلوک: اعراض، حجاب، تفاصل، سلبِ مزید، سلبِ قدیم، تسلّی، عداوت۔ ۲۷ - ۲۶

مجلسِ ہفدہم۔ سخن در فضیلتِ اطعام۔ حکایتِ خواجہ علی و چنگیز خان۔ سخن در خطرہ و عزیمت و فعل۔ حکایتِ شیخ ابوسعید ابوالخیرؒ۔ سخن در استقامتِ توبہ۔ ذکرِ حیدر زاویہؒ۔ حیات آنست کہ درویش بذکرِ حق مشغول باشد، ذکرِ میرہ گرامی۔ ۳۲-۲۷

مجلسِ ہجدہم۔ سخن در صوم۔ ذکرِ صائم الدّہر، بیانِ احادیث۔ روزۂ داؤدی۔ ۳۳-۳۲

مجلسِ نوزدہم۔ صلوٰۃ الخضر، تعینِ سورہ در نمازہای سنّت ۳۴

مجلسِ بستم۔ سخن در صبرِ جمیل، حکایتِ بقراط حکیم، ذکرِ مجنون۔ ثمرۂ صلاحیّتِ عورات، تذکرہ بی بی فاطمہؒ۔ فضیلتِ پارسایان۔ ۳۶-۳۵

مجلسِ بست و یکم - بیتِ شیخ ابو سعید ابو الخیرؒ، طریقِ مشائخ در استطلاعِ احوال - سخن در فضیلتِ لیلة الرغائب - سخن در نمازِ خواجه اویس قرنیؓ حکایتِ مولانا زین الدین - نمازی بجهتِ درازئ عمر - ذکرِ نقلِ شیخ بدر الدّین غزنویؒ ۳۶ - ۳۸

مجلسِ بست و دوم - سخن در کعبه و عمارت و خرابئ آن، حدیثِ رسولؐ ۳۸ - ۳۹

مجلسِ بست و سوم - تلقینِ طاعت و عبادت و مطالعه کتبِ مشائخ ۳۹

مجلسِ بست و چهارم سخن در قرآن خواندن و قیامِ شب و طایفهٔ که در مسجد قیام می کنند - ذکرِ یکی که در مسجدِ دمشق دائما شب بیدار بودی باُمیدِ شغلِ شیخ الاسلامی - حکایتِ بقّالی که مدّتِ بست و پنج سال صایم بود - اصل نیتِ صالح می باید، حکایتِ درویشی که بطمعِ شغلِ تولیت در مسجدِ جامع دمشق طاعت و عبادت آغاز کرد ۳۹ - ۴۱

مجلسِ بست و پنجم حکایتِ مردی که بخدمتِ درویشان عظیم مشتاق بود، بعضی را باندک چیزی اعتقاد می گردد و بعضی را اعتقاد محکم می باشد - سخن در نگاهداشتِ فرمانِ پیر - سخن در آدابِ خدمتِ پیر، حکایتِ شیخ الاسلام فرید الدینؒ - حکایتِ خواجهؒ که یک بار جرأتی کرد بخدمتِ پیرِ خود، پیر مشاطهٔ مرید باشد - ۴۱ - ۴۴

مجلسِ بست و ششم سخن در جهدِ طاعت - حکایتِ شیخ نجیب الدّین متوکلؒ که می خواست جوامع الحکایات را نسخه بنویساند - مناقبِ شیخ نجیب الدّین متوکلؒ و خوبئ اعتقادِ او - سخن در آمرزش، بیانِ حدیث ۴۵ - ۴۷

مجلسِ بست و هفتم هر دری و هر سری نباشید یک در گیرید و محکم گیرید حکایت دیوانهٔ که روزی بر دروازهٔ ایستاده بود - سخن در قلّتِ طعام - سخن در دعای ماثوره

مجلسِ بست و هشتم - حالِ جمع کردن کلماتِ روح افزای مخدوم - حکایتِ پوستینِ خواجهؒ بخدمتِ شیخ الاسلام فرید الدّینؒ و اثرِ دهشت ،

ثبت کردنِ فوائدِ شیخ الاسلامؒ۔ مطالعہ فرمودنِ فوائد کہ بندہ در قلم آوردہ بود۔ سخن در فضل و رحمتِ باری تعالیٰ۔ سخن در بخشش پیر و قابلیتِ مرید ۴۹ - ۵۲

مجلسِ بست و نہم۔ حکایتِ شیخ عثمان حرب آبادیؒ، اشعارِ حکیم سنائیؒ، مرد را کشف و کرامت حجابِ راہ است ۵۳ - ۵۵

مجلسِ سی ام۔ ذکرِ شیخ جلال الدین تبریزیؒ و قاضی حمید الدین ناگوریؒ کہ کم کسی را دست دادند، فرمود کہ در بزرگی و شیخیٔ ایشان ہیچ نقصانی نباشد اگر مرید گیرند یا نگیرند ۵۵

مجلسِ سی و یکم۔ سخن در سماع و وجدی کہ پیدا می شود۔ ذکرِ شیخ شہاب الدین سہروردیؒ۔ سخن در استغراقِ شغلِ شیخ شہاب الدینؒ۔ ذکرِ مزارہای لہاور۔ تذکرہ شیخ حسین زنجانیؒ و شیخ علی ہجویریؒ۔ سخن در نظم۔ تلقینِ نمازِ اشراق ۵۶ - ۵۸

مجلسِ سی و دوم۔ سخن در آدابِ مجلس و در آمدن بخدمتِ پیر۔ حکایتِ رسول علیہ السلام ۵۸ - ۵۹

مجلسِ سی و سوم۔ سخن در تلاوتِ قرآن و ترتیلی کہ آمدہ است۔ سعادتی کہ در حالتِ تلاوت و سماع حاصل می شود۔ سخن در صدقہ: صَدقہ و صُدقہ۔ حکایتِ امیر المؤمنین ابابکر صدیقؓ۔ سخن در صدق۔ حکایت در معنیٔ تصدّق۔ سخن در فضیلتِ اطعام۔ سخن در معاملاتِ فقراء و بیع و شراء ایشان ۵۹ - ۶۳

مجلسِ سی و چہارم۔ سخن در مناقب و مراتبِ ابراہیم ادہمؒ۔ سخن در کرامتِ اولیاء۔ نگاہداشتِ لقمہ و اثرِ آن۔ ثمرۂ مجاہدہ۔ سخن در جمع و خرجِ دُنیا، بیانِ حدیث۔ سخن در آن کہ بعضی مشائخ سیم قبول نمی کنند، مرد باید کہ از کسی چیزی نخواہد۔ احوالِ انبیاء علیہم الصلوٰۃ والسلام ۶۳ - ۶۸

جلد دوم از فوائد الفواد

(متضمن بر ۳۸ مجلس، از ۹ ۲ شوال ۷۰۹ھ تا ۱۴ شوال ۷۱۲ھ)

دیباچہ ۶۵

مجلسِ اوّل : سخن در ترکِ مخالطتِ خلق ۷۰ - ۶۹

مجلسِ دوم : مریدان کہ بزیارتِ پیرِ خود روند ہر یکی بعد از چندگاہ رود۔ حکایتِ شیخ بہاء الدّین زکریّاؒ۔ سخن در بزرگیِ شیخ بہاء الدّین زکریّاؒ ۷۲ - ۷۰

مجلسِ سوم : سخن در ملازمتِ طاعت و مشغولیِ حق۔ حکایتِ بزرگی کہ پیوستہ مشغول بحق بودی۔ مردِ سرہ باش ہر کجا کہ خواہی باش، شرفِ بعضی بقعہ بر بعضی ۷۳ - ۷۲

مجلسِ چہارم : ذکرِ احوالِ عزیزی۔ حکایتِ مولانا شہاب الدّین خطیب ہانسویؒ۔ سخن در سماع و اہلِ سماع۔ سخن در ایمانِ بأس ۷۶ - ۷۳

مجلسِ پنجم : سخن در کتبِ مشائخ، کشف المحجوبِ ہجویریؒ۔ سخن در وقتِ نقل و علامتِ سلامتیِ ایمان۔ نماز بجہتِ نگاہداشتِ ایمان۔ ذکرِ صلوٰۃ البروج و صلوٰۃ النّور، بیانِ حدیث۔ ذکرِ موتِ اولیاء، حکایتِ دوستی احمد نام۔ تذکرۂ جوالقیان۔ حکایتِ حربِ اُحد۔ ۸۲ - ۷۶

مجلسِ ششم : سخن در طائفہ کہ خزائن جمع کنند۔ راحت از زر و سیم در خرج کردن است ۸۳ - ۸۲

مجلسِ ہفتم :۔ سخن در قدمِ اصحابِ ولایت۔ حکایت از نسبتِ حرکتِ ارادی۔ حرکات سہ نوع است: طبیعی و ارادی و قسری ۸۶ - ۸۳

مجلسِ ہشتم : سخن در احوالِ شیخ الاسلام فرید الدّینؒ۔ بیانِ زحمت و نقلِ شیخؒ ۸۹ - ۸۶

مجلسِ نهم : سخن در دُعا، ذکرِ شیخ فریدالدّین عطار رح ـ سخن در صبر و رضا ـ حکایتِ قاضی حمیدالدّین ناگوری رح ـ سخن در توکّل ـ حکایتِ شیخ جمال الدّین خطیب هانسوی رح ـ حکایت از نسبتِ طعامی که آوردند ۸۹ - ۹۲

مجلسِ دہم : حکایاتِ مردی بزرگ ـ از نایافتِ اسبابِ دُنیا هیچ غم نمی باید خورد ۹۲ - ۹۴

مجلسِ یازدہم : ذکرِ امیر عالم ولوالجی رح ۹۴

مجلسِ دوازدہم : سخن در بزرگیٔ امیر عالم ولوالجی رح ۹۵

مجلسِ سیزدہم : فضیلتِ ماہِ رجب ـ سخن در نمازِ نفل، ذکرِ امام اعظم ابوحنیفه رح ۹۶ - ۹۵

مجلسِ چہاردہم : سخن در استقرارِ توبه ۹۶

مجلسِ پانزدہم : دُعا برای رفعِ تنگیٔ معیشت ۹۷ - ۹۸

مجلسِ شانزدہم : تجدیدِ بیعت، ذکرِ بیعت الرضوان ـ سخن در حُسنِ اعتقاد ۹۸ - ۱۰۰

مجلسِ ہفدہم : سخن در زیارتِ قبور ۱۰۰ - ۱۰۱

مجلسِ ہجدہم : حکایتِ صاحبِ تفسیرِ ناصری ـ ذکرِ مردانی که مدام مستغرقِ یادِ حق باشند ـ حکایتِ شیخ قطب الدّین بختیار رح ـ سخن در دُعا. حکایت در عقیدهٔ مریدان، حُسنِ اعتقادِ مریدان ۱۰۱ - ۱۰۷

مجلسِ نوزدہم : سخن در نظم و نثر ـ ذکرِ سماع ۱۰۷ - ۱۰۸

مجلسِ بستم : سخن در صدقِ ارادت ۱۰۸ - ۱۰۹

مجلسِ بست ویکم : درویشی جامع خیرانست و پرده پوشی یکی از صفاتِ درویشی است ـ نظرِ پیر در احوالِ مریدان ـ سخن در تلاوتِ قرآن و برکاتِ حفظِ آن ـ بیانِ حدیث ـ ذکرِ دانشمندانی که درویش صفت باشند، حکایتِ مولانا احمد رح ـ حکایات در بابِ بزرگیٔ مولانا کیتھلی رح ۱۰۹ - ۱۱۴

مجلسِ بست و دوم: تذکرۂ خواجہ شمس الملک رح ۱۱۴ - ۱۱۶

مجلسِ بست و سوم: سخن در "العین حق" و "السحر حق" - معجزه و کرامت - سخن در اطوار -
سخن در قولِ معتزله، عاصی در حالتِ عصیان بہ صفت مطیع
است، مذہبِ اشعریہ، حکایتِ ابو حنیفہ رح - ہر کرا دیده شود
به از خود تصوّر باید کرد، حکایتِ خواجہ حسن بصری رح - سخن در تلاوتِ
قرآن، مراتبِ قرآن ۱۱۶ — ۱۲۱

مجلسِ بست و چہارم: سخن در ترکِ دُنیا - سخن در شیطان و وسواسِ او و غلبۂ
او بر فرزندِ آدم ۱۲۱-۱۲۳

مجلسِ بست و پنجم: سخن در فالِ مصحف، حکایتِ شیخ بدر الدّین غزنوی رح -
ذکرِ شیخ الاسلام فرید الدّین قدّس سرہٗ ۱۲۴-۱۲۶

مجلسِ بست و ششم: سخن در فاتحہ - ذکرِ امام محمّد غزالی رح - سخن در عوارفِ شیخ
شہاب الدین رح - حکایتی درین باب کہ سخنی کہ از بزرگی و صاحبِ
نعمتی شنیده می شود آن را لذّتِ دیگر است ۱۲۶-۱۲۸

مجلسِ بست و ہفتم: ذکرِ خوابی - حکایتِ محمّد نیشاپوری ۱۲۹ - ۱۳۰

مجلسِ بست و ہشتم: سخن در اطعام ۱۳۰

مجلسِ بست و نہم: گفت گو در بابِ طعام، حکایتِ شیخ ابو سعید ابو الخیر رح - ذکرِ
شبِ معراج - حکایتِ کسانی کہ طریقِ بیعت ندانند ۱۳۱ - ۱۳۲

مجلسِ سی ام: سخن در رُویاء، حکایتِ تکلش - احوالِ شیخ نجیب الدّین و
مناقبِ شیخ کبیر فرید الدّین رح - حکایتِ شیخ بدر الدّین غزنوی رح -
حکایتِ بزرگی شیخ قطب الدّین بختیار رح - سخن در نقلِ اولیاء ۱۳۳-۱۳۵

مجلسِ سی و یکم: سخن در عالمِ طریقت و ذکرِ مردانی کہ مستغرق بیادِ حق باشند و
سخنِ طائفہ کہ در بحث و تکرار مشغول باشند، حکایتِ متعلمی
شرف الدّین لقب - حکایتِ پیری از پیرانِ راه - سخن در رُویاء

و تعبیرہا۔ حکایتِ ابن سیرینؒ و تعبیرہای او۔ زحمتِ دُنبل و نارو ۱۳۶–۱۳۹

مجلسِ سی و دوم۔ حکایت در ترکِ دُنیا، تذکرہ خضر علیہ السّلام، دُنیا مبغوضِ حق تعالیٰ است ۱۳۹–۱۴۰

مجلسِ سی و سوم۔ سخن در کتابہای کہ مشائخ نوشتہ اند۔ ذکرِ عین القضاۃ ہمدانیؒ۔ تذکرۂ جوگیی کہ بخدمتِ شیخِ کبیر بیامد۔ سخن در ترکِ دُنیا ۱۴۱–۱۴۴

مجلسِ سی و چہارم۔ سخن در بزرگیٔ خواجہ عثمان حرب آبادیؒ۔ سخن در قطعِ مخالطتِ خلق۔ سخن در بابِ جماعتی کہ روزہ دارند و مقصود ازان عُجب و ریا باشد ۱۴۵–۱۴۶

مجلسِ سی و پنجم۔ سخن در ماجرای درویشان و حُسنِ مقالتِ ایشان دران حال۔ سخن در تحمّل و بُردباری ۱۴۶–۱۴۸

مجلسِ سی و ششم: سخن در مودّتِ یارانِ دینی، اخوّت بر دو نوع است ۱۴۸–۱۴۹

مجلسِ سی و ہفتم: سخن در نمازِ نفل۔ سخن در نمازہای کہ بجہتِ محافظتِ نفس می گزارند ۱۴۹–۱۵۱

مجلسِ سی و ہشتم: بیانِ حدیث۔ مومن ہرگز نجس نباشد۔ تذکرۂ خواجہ نوحؒ۔ ہر کرا چیزی بپرسند بہتر آن باشد کہ از عالمِ او پُرسند، حکایتِ دانشمندی ضیاء الدّین نقب ۱۵۱–۱۵۳

○

جلد سوم از فوائد الفواد

(منضمّن بر ۱۷ مجلس، از ۲۷ ذی القعدہ ۱۲ھ تا ۲۱ ذی الحجّہ ۱۲ھ)

دیباچہ ۱۵۵

مجلسِ اوّل: ذکرِ طبقاتِ اُمّت۔ سخن در مشغولیٔ حق، حکایتِ شیخ ابو سعید ابو الخیرؒ ۱۵۵–۱۵۷

مجلسِ دوم : گفتگو درین باب کہ جمعی بخدمتِ خواجہؒ در آفتاب نشستہ بودند، حکایتِ شیخ شاہی مُوی تابؒ۔ حکایتِ دیگر در بزرگیِ شیخ شاہی مُوی تابؒ۔ سخن در عصمتِ انبیاء و اولیاء ۱۵۸ — ۱۶۰

مجلسِ سوم : فاتحہ بر نیّتِ یاد ماندنِ قرآن، حکایتِ شیخ بدرالدّین غزنویؒ۔ سخن در قدرتِ باری تعالیٰ، حکایتِ اصحابِ کہف ۱۶۰ — ۱۶۲

مجلسِ چہارم : سخن در نوافل و اوراد ۔ بیانِ حدیث ۱۶۲ — ۱۶۳

مجلسِ پنجم : از برای بد گفتن با کسی خصومت نباید کرد، حکایتِ چھجّو ۔ منعِ مزامیر در سماع، حکایتِ قاضی اجودھن ۔ تجمیل و تاویلِ ابیات کہ در سماع شنیدہ شود ۔ سخن در معجزاتِ رسولؐ ۔ سخن در اسمِ اعظم ۔ طعام آوردہ شد، خواجہؒ فرمود کہ بدایت بہ ملح می باید کرد، حکایتِ خواجہ شمس الملکؒ ۱۶۳ — ۱۶۸

مجلسِ ششم : رسمِ مشائخ ۔ ذکرِ حج ۔ سخن در خدمت و مراعاتِ رضا ۔ حُسنِ معاملہ ۱۶۹ — ۱۷۰

مجلسِ ہفتم : گفتگو در بابِ قبول نکردنِ باغ و زمین، حکایتِ سلطان غیاث الدّین ۔ بیانِ حدیث ۔ تذکرۂ شیخ جلال الدّین تبریزیؒ ۔ سخن در اوراد ۱۷۰ — ۱۷۳

مجلسِ ہشتم : سخن در نظم و در تخیلاتِ غزل، ذکرِ شیخ الاسلام فریدالدّینؒ و شیخ بہاءالدّین زکریاؒ ۔ سخن در توکّل، حکایتِ ابراہیم خواصؒ ۔ حکایتِ نباشی و خواجہ بایزید بسطامیؒ ۔ چہار قسمِ رزق : رزقِ مضمون و رزقِ مقسوم و رزقِ مملوک و رزقِ موعود ۱۷۳ — ۱۷۶

مجلسِ نہم : سخن در فضیلتِ نمازِ جماعت ۔ فرق میانِ سخی و جواد،

بیانِ حدیث، زکوٰۃ بر سہ نوع است، حکایتِ خواجہ
جُنید بغدادیؒ۔ سخن در فضیلتِ مولانا رضی الدّین
صغانیؒ۔ فضیلتِ ثرید بر طعامہای دیگر ۱۸۲-۱۷۷

مجلسِ دہم: سخن در نمازِ جماعت؛ تذکرہ عبداللہ بن عباسؓ۔ عبادالله
ثلثہ، حکایتِ عبداللہ بن مسعودؓ۔ حکایتِ مردی رئیس
نام و شیخ قطب الدّین بختیارؒ۔ بزرگیٔ شیخ قطب الدّینؒ ۱۸۵-۱۸۲

مجلسِ یازدہم: سخن در تفسیرِ کشّاف؛ تفسیرِ الحمد۔ سخن در صاحبِ
تفسیر و عقیدۂ او، حکایتِ مولانا صدرالدّین قونویؒ،
مطالعۂ کشّاف و ایجاز و عمدہ و مفصّل ۱۸۸-۱۸۶

مجلسِ دوازدہم: مقامِ گورِ ہود علیہ السلام۔ ذکرِ مولانا بُرہان الدّین کابلیؒ ۱۸۹-۱۸۸

مجلسِ سیزدہم: سخن در عدل و ظلم، مذہبِ اشعریہ۔ سخن در بابِ
مومنی کہ بی توبہ از دُنیا برود ۱۹۱-۱۹۰

مجلسِ چہاردہم: بیعت کردنِ غلامی بشیر نام۔ حکایتِ درویشی از
بہار کہ در خانقاہ شیخ علی سجزیؒ نزول کردہ بود ۱۹۳-۱۹۱

مجلسِ پانزدہم: سخن در انفاق، قولِ شیخ نجیب الدّین متوکّلؒ ۱۹۴

مجلسِ شانزدہم: نیّتِ مردانِ حق در وقتِ طعام خوردن ۱۹۴

مجلسِ ہفدہم: درویش آن باشد کہ از زمان و مکان بیرون رفتہ باشد؛
حکایتِ مولانا عماد الدّین سنامیؒ۔ ذکرِ شیخ جلال الدّین
تبریزیؒ۔ سخن در سماع، سماع بر دو نوع است باجم
و غیر باجم ۱۹۶-۱۹۵

جلد چہارم از فوائد الفواد

متضمن بر ۶۰ مجلس، از ۲۴ محرم ۱۴ ہجری تا ۲۳ رجب ۱۹ ہجری

دیباچہ ۱۹۶

مجلسِ اوّل : پیش بُردنِ جلدِ اوّلِ فوائد الفواد، ذکرِ ابو ہریرہؓ و روایتِ احادیث - سخن در صحابۂ رسولؐ - مناقبِ امیرالمؤمنین علیؓ - حکایتِ موافقتِ صحابہؓ ۲۰۰-۱۹۷

مجلسِ دوم : حکایتِ درویشی - حکایتِ خرابیٔ لہاور ۲۰۲-۲۰۰

مجلسِ سوم : سخن در طائفہ کہ دعویٰ کرامت کنند - سخن در خدمت کردن، میزبان را واجب است کہ مہمان را خود دست شویاند، حکایتِ امام شافعیؒ - سخن در ضیافت و رعایتِ احوالِ مہمانان و اِطعام - ذکرِ آبِ حوضِ سلطان و عذوبت و برکتِ آن ۲۰۵-۲۰۲

مجلسِ چہارم : گفتگو در بابِ چہار شنبۂ آخرین - سخن دران کہ بعضی خلق را مزاج زود متغیّر می شود - سخن در تغیّرِ مزاجِ ملوک، بیانِ حدیث، حکایتِ قباچہ و شیخ بہاء الدین زکریاؒ - مرتبۂ محبّ و معتقدِ شیخ - ذکرِ فضیلتِ انبیاء بر اولیاء، حکایتِ زاہدی در بنی اسرائیل ۲۰۸-۲۰۵

مجلسِ پنجم : معنیٔ عُرس - سخن در بزرگیٔ مشائخ و صدقِ ایشان و نگاہداشتِ سرّ و طلبِ حق - سخن در بزرگیٔ شیخ فریدالدینؒ و بزرگیٔ والدۂ بزرگوارِ او، حکایت در بابِ بزرگیٔ والدۂ بزرگوارِ شیخؒ - حکایتِ مردانِ غیب، حکایتِ شیخ قطب الدین بختیارؒ کہ اشتیاقِ ملاقاتِ خضرؑ داشت ۲۱۳-۲۰۹

مجلسِ ششم : سخن در تحمل و تحرز نمودن از مخاصمت ۲۱۲-۲۱۳

مجلسِ هفتم : سخن در باب قبول کردنِ فتوح ۲۱۴

مجلسِ هشتم : سخن در ملازمت نمودن و ثبات کردن در کارها - حکایتِ زاهدی که در بنی اسرائیل بود - سخن در تحمل - سخن در بزرگیٔ شیخ نجیب الدین متوکل رح - مسبّعاتِ عشر ۲۱۵-۲۱۷

مجلسِ نهم : سخن در تراویح و طائفه که ختمِ قرآن می کنند، حکایتِ درویشی که در خانقاهِ شیخ جُنید بغدادیؒ آمد - ذکرِ امام اعظم ابوحنیفه کوفی رح ۲۱۷-۲۱۸

مجلسِ دهم : شعری در ذکرِ نوروز و عید گذرانیده شد، حکایتِ شمس دبیر که بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدین رح شعری آورده بود - سخن در حُسنِ طبع و خُلقِ شمس دبیر ۲۱۸-۲۲۰

مجلسِ یازدهم : اگر کسی پیشِ کسی بدیٔ یکی می گوید آن پیشینه را عقل و تمیزی هست - سخن در کشف و کراماتِ اولیاءؒ حکایتِ شیخ سعدالدین حمویه رح - حالِ نقلِ شیخ سعدالدین و بزرگیٔ شیخ سیف الدین باخرزی رحمة الله علیهما ۲۲۰-۲۲۳

مجلسِ دوازدهم : سخن در صفتِ دُنیا و در آنچه چه چیز دُنیا هست و چه چیز دُنیا نیست ۲۲۳-۲۲۴

مجلسِ سیزدهم : سخن در اوراد و ادعیه ۲۲۴-۲۲۶

مجلسِ چهاردهم : سخن در عشق و عقل - ذکرِ علی کهوکهری رح - قولِ یحیی معاذ رازی رح - حکایات در مناقبِ شیخ جلال الدین تبریزی رح - سخن در احوالِ متعبّدان ۲۲۶-۲۲۹

مجلسِ پانزدهم : در راهِ حق بهر لباسی که هست در باید آمد، حکایتِ درویشی و دُخترِ بادشاهی - حکایتِ شیخ عبدالله مبارکؒ -

طعام آوردہ شد، حکایتِ شیخ ابوالقاسم نصرآبادیؒ۔ گفتگو
در بابِ ہندوی کہ کلمہ میگوید - حکایتِ ابوطالب ۲۲۹-۲۳۲

مجلسِ شانزدہم : حکایتِ طائفہ کہ بر خلق زیادتی کنند در ستدنِ خراج و جزیہ۔
سخن در اطعام و مراعاتِ احوالِ مہمانان، حدیثِ رسولؐ۔
حکایتِ شیخ بہاؤالدین زکریاؒ و عبداللہ رومی ۲۳۲-۲۳۶

مجلسِ ہفدہم : سخن در خشم و شہوت - ملامتی و نصیحتی کہ خواہد کرد
در خلا کند برملا نکند، حکایتِ ابویوسف قاضیؒ ۲۳۷-۲۳۸

مجلسِ ہجدہم : سخن در توبہ، توبہ بر سہ قسم است : حال و ماضی و
مستقبل، تذکرہ شیخ الاسلام فریدالدینؒ۔ فوائدِ دیگر
از نسبتِ توبہ - سخن در انفاق ۲۳۸-۲۴۰

مجلسِ نوزدہم : سخن در معاملۂ خلق کہ نیکان چگونہ اند و بدان چگونہ ؟
حکایتِ سکونت کردنِ خواجہؒ در غیاث پور ۲۴۱-۲۴۴

مجلسِ بستم : سخن در فضیلتِ سورۂ اخلاص سخن در ختمِ قرآن، حدیثِ
رسولؐ - نماز بر جنازۂ غائب، حکایتِ شیخ جلال الدین
تبریزیؒ - حکایتِ جماعتِ متحیران، حکایتِ تحیرِ شیخ الاسلام
قطب الدین بختیارؒ در وقتِ نقل ۲۴۴-۲۴۷

مجلسِ بست و یکم : سخن در رغبتِ خلق بخدمتِ مشائخ، حکایتِ شیخ
فریدالدینؒ - سخن در خُلقِ خوش و تواضع، حکایتِ
عمرو عاص ۲۴۷-۲۴۶

مجلسِ بست و دوم : سخن در عفوِ پیر - مرید را بر اشارتِ پیر کار باید کرد، حکایت
در معنئ عفو کردن و جرم کردہ ناکردہ انگاشتن۔
حکایت در معنئ حکم کردنِ مشائخ و قبول کردنِ مرید۔
ذکرِ شیخ الاسلام فریدالدینؒ و حکایتِ آمدنِ خواجہؒ

به دهلی - حکایت شیخ فریدالدّین و ذوق گرفتن ایشان از سماع -
سخن در بابِ ملاقاتِ شیخ قطب الدّین بختیار اوشی و
شیخ جلال الدّین تبریزی ۲۴۹-۲۵۶
مجلسِ بست و سوم: سخن در نمازِ عید، نمازِ استخاره ۲۵۶-۲۵۷
مجلسِ بست و چهارم: پیش بُردنِ خُردکی بخدمتِ مخدوم برای دُعای خیر، بیانِ
حدیثِ رسول: قومی باشند که ایشان را زنجیر کشان
در بهشت برند ۲۵۷-۲۵۸
مجلسِ بست و پنجم: سخن در قناعت و غلو نا نمودن در طلبِ دُنیا، قولِ مولانا
حافظ الدّین ۲۵۸-۲۵۹
مجلسِ بست و ششم: حکایتِ مردی که در جماعت خانه گرفته بودند با کارد بهم،
حکایتِ شیخ الاسلام فریدالدّین قدّس سرهٔ - حکایتِ مولانا
حسام الدّین نبیسهٔ شمس العارفین ۲۵۹-۲۶۱
مجلسِ بست و هفتم: سخن در برکتِ قرآن و حفظِ آن، حکایتِ شادی مقری ۲۶۱ - ۲۶۲
مجلسِ بست و هشتم: سخن در طائفهٔ سست اعتقاد و در بابِ کسانی که
بزیارتِ کعبه روند و چون باز آیند بکارِ دُنیا مشغول شوند،
حج کسی رود که او را پیر نباشد ۲۶۲-۲۶۳
مجلسِ بست و نهم: حکایت از حضرتِ رسالت - تذکرهٔ محمد گوالیوری - سخن
در آدابِ مریدان - حکایتِ علی تگی ۲۶۳-۲۶۷
مجلسِ سی ام: یارانِ خاصِ مخدوم را حاجت نیست که در انبوه ها
مزاحم شوند، حکایتِ مولانا برهان الدّین نسفی - سخن در ان
که خلق پیشِ مخدوم می آید و روی بر زمین می آرد، حکایتِ
مردی بزرگ زاده - حکایتِ پسرک و مولانا شهاب الدّین ۲۶۷-۲۷۱
مجلسِ سی و یکم: سخن در دفعِ دُنبل و نارو - منفعتِ مخلوق بودن -

حکایتِ اعرابی ۲۷۱-۲۷۳

مجلسِ سی و دوم: ذکرِ حدیثِ رسول؏ - حکایتِ شمس دبیر - سخن در نمازِ تراویح - قرآن خواندنِ خواجه ذکرهٗ اللہ با تکبیر پیشِ شیخ کبیر قدس سرهٗ ۲۷۴-۲۷۶

مجلسِ سی و سوم: سخن در تراویح، حکایتِ امام اعظم ابوحنیفه کوفی رح ۲۷۶-۲۷۷

مجلسِ سی و چهارم: ذکرِ حدیثِ رسول؏ - سخن در مناقبِ مولانا علاءالدین اصولی رح - حکایت در دانشمندئ او و انصاف نگاهداشتن در بحث، ذوقِ معنوی - ذکرِ مولانا ملک یار ۲۷۷-۲۸۰

مجلسِ سی و پنجم: سخن در صدقه و مروت و وقایت - محافظتِ مصحف در لشکر، حکایتِ سلطان محمود - سخن در آن که همانجا که کسی وفات یابد همانجا دفن کنند - سخن در ملوکِ خوب اعتقاد و اُمرای صالح - حکایتِ حکماء، فاراب حکیم - حکایت از نسبتِ نام کردن، رسول علیه السلام بسیار نامها را تبدیل کرده است - سخن در تغیرِ مزاجِ مردم ۲۸۰-۲۸۸

مجلسِ سی و ششم: حکایتِ خواجه شاهی مُوی تاب رح - سخنِ برادرِ او خواجه ابوبکر مُوی تاب رح - ذکرِ شیخ احمد نهروانی رح - سخنِ درویشانِ بداؤن، حکایتِ دیگر خواجه شاهی مُوی تاب رح - حکایتِ خواجه عزیز کوتوالِ بداؤن، اقوالِ مشائخ - سخن در آن که اظهارِ کرامت نباید کرد - حکایتِ درویشی و شیخ علی شوریده ۲۸۸-۲۹۴

مجلسِ سی و هفتم: بیانِ آیت اُکُلُها دائم - تختهٔ پسرکی نوشته شد - حکایتِ درویشی و دیوانهٔ واصل ۲۹۴-۲۹۶

مجلسِ سی و هشتم: مراعاتِ احوالِ یاران - حکایتِ ابراهیم خواص رح - حکایتِ رحمتِ

خواجہ ذُکِرَہُ اللّٰہ بالخیر، شرّ نفاثات ـ حکایتِ شہادتِ
عمر خطابؓ، حکایتِ شہادتِ علیؓ ـ ذکرِ اشتیاق و فراق ۲۹۶-۳۰۲

مجلسِ سی و نہم: حکایتِ شیخ شہاب الدّین سہروردیؒ و شیخ جلال الدّین تبریزیؒ ـ سخن در بزرگیٔ شیخ ابوسعید تبریزیؒ ـ ذکرِ وفاتِ شیخ شہاب الدّینؒ ۳۰۲-۳۰۵

مجلسِ چہلم: سخن در بابِ شعر ـ آوردہ شدنِ ہندوی بخدمتِ مخدوم ـ حکایتِ عمر خطّابؓ و بادشاہ عراق ـ حکایت از نسبتِ صدق و دیانت در اسلام و اسلامیان ۳۰۵-۳۰۸

مجلسِ چہل و یکم: حکایت در بابِ دُختران، ابو البنات مرزوق، سخن در صوم و قیام، ذکرِ شیخ فرید الدّینؒ و شیخ بہاء الدّین زکریاؒ ۳۰۸-۳۰۹

مجلسِ چہل و دوم: سخن در محبّتِ اطفال، حکایتِ رسول علیہ السّلام، حکایتِ امیر المؤمنین عمرؓ ۳۱۰-۳۱۱

مجلسِ چہل و سوم: حکایتِ بغداد ـ سخن در اولیای حق و کمالِ محبّتِ ایشان ـ محبّت و قربتِ حق تعالیٰ ۳۱۱-۳۱۳

مجلسِ چہل و چہارم: سخن در فضیلتِ حلم، اوصافِ حلمِ عاصمؓ ـ نعمت یافتنِ شیخ الاسلام فرید الدّین قدّس سرّہٗ و باز رفتن بہ ہانسی ۳۱۳-۳۱۶

مجلسِ چہل و پنجم: سخن در حُسنِ عقیدۂ مریدان و نگاہداشتنِ نفسِ مبارکِ پیر، حکایتِ مولانا شرف الدّین نبیسۂ قاضی حمید الدّین ناگوریؒ ۳۱۶-۳۱۷

مجلسِ چہل و ششم: سخن در محبّت و عداوتِ دُنیا، خلق بر سہ نوع است، ذکرِ رابعہؒ ـ حکایتِ شیخ صوفی بدہنیؒ، چون لسانِ حال نباشد لسانِ قال مؤثر نباید ـ حکایتِ شیخ شہاب الدّین سہروردیؒ ـ حکایتِ خرقۂ شیخ الاسلام فرید الدّین قدّس سرّہٗ ـ سخن در جمع و خرچِ دُنیا ـ ذکرِ مولانا نور ترکؒ ـ سخن

در مکارمِ اخلاقِ درویشان، حکایتِ ملاقاتِ شیخ ابوسعید ابوالخیرؒ و بوعلی سینا - حکایتِ قاضی منهاج الدّین - حکایتِ تذکیرِ شیخ نظام الدّین ابوالمؤیدؒ وحکایتِ بزرگیِ او ۳۱۸-۳۲۴

مجلسِ چہل و ہفتم: سخن در نماز ۳۲۵

مجلسِ چہل و ہشتم: سخن در بوسیدنِ دستِ درویشان - حکایتِ نفسِ درویشان - حکایتِ مردانِ حق، تذکرۂ برہان کاشانیؒ ۳۲۵-۳۲۷

مجلسِ چہل و نہم: سخن در نماز ہای کہ خواجہ اویس قرنیؓ فرمودہ است۔ دُعا برای یاری خواستن از حق - حکایت در احوالِ مشائخ، ذکرِ خواجہ بایزید بسطامیؒ - سخن در احوالِ رسولؐ - سخن در فقر و خرقہ، حکایتِ خرقۂ فقر کہ مصطفیٰ علیہ السّلام در شبِ معراج یافتہ بود - سخن در مناقبِ امیرالمؤمنین علیؓ و ذکرِ انصاف و سخاوتِ او - حکایتِ خواجہ خیر نساجؒ ۳۲۷-۳۳۲

مجلسِ پنجاہم: بیانِ حدیثِ رسولؐ - حکایتِ درویشانی کہ با اہل و عیال گرفتار باشند، صبر برسہ محل است ۳۳۲-۳۳۳

مجلسِ پنجاہ و یکم: تذکرۂ مولانا نور ترکؒ - حکایت در بشستن و در دادنِ تعویذ، مساسِ دستِ بزرگان ہم کاری دارد ! ۳۳۴-۳۳۶

مجلسِ پنجاہ و دوم: اگر مسکینی بخدمتِ مخدوم بیاید ہر آئینہ چیزی بدو باید داد - سخن در بابِ اسراف و حدِّ اسراف، ذکرِ حدیث۔ سخن در ہمت - گفتگو در بابِ صدقۂ فطر- حکایتِ کنیزک بچہ کہ بمبلغ خریدہ بود، حکایتِ مولانا علاء الدّین اصولیؒ- سخن در طاعت، قفلِ سعادت را کلید ہاست! ۳۳۷-۳۴۰

مجلسِ پنجاہ و سوم: سخن در احتیاطِ وضو- سخن در نماز و حضوری کہ در نماز

باشد۔ حکایتِ نقلِ شیخ الاسلام فریدالدّین قدّس سرہٗ ۳۴۱-۳۴۲

مجلسِ پنجاہ و چہارم: سخن در بابِ اصحابِ شغل و مردانِ چاکر پیشہ، حکایتِ
خواجہ حمید رحؔ ۳۴۲-۳۴۵

مجلسِ پنجاہ و پنجم: سخن در استقرارِ توبہ و استقامتِ بیعت، حکایتِ
پیوستنِ خواجہ رحؔ بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدّین قدّس سرّہٗ
و بازگشتن۔ حکایتِ خواجہ حمیدالدّین سوالی رحؔ ۳۴۵-۳۴۶

مجلسِ پنجاہ و ششم: روزۂ ایّامِ بیض۔ بیانِ حدیثِ رسولؐ ۳۴۶-۳۴۷

مجلسِ پنجاہ و ہفتم: گفتگو در بابِ ابوالیاس ۳۴۷-۳۴۸

مجلسِ پنجاہ و ہشتم: سخن در طعام، بیانِ احادیثِ رسولؐ، حکایتِ ابراہیم
علیہ السّلام۔ حکایتِ سعید قریشی و شرف پیادہ۔ ذکرِ
معراج ۳۴۸-۳۵۱

مجلسِ پنجاہ و نہم: ذکرِ بزرگانی کہ در حوالیٔ بداؤن خفتہ اند، ذکرِ قاضی
جمال ملتانی رحؔ ۳۵۱-۳۵۲

مجلسِ شصتم: سخن در فضیلتِ صوم، بیانِ احادیثِ رسولؐ۔ سخن در
صبر، اصبروا الصّابر و اقتلوا القاتل۔ سخن در وعدۂ
کہ رسول علیہ الصّلوٰۃ والسّلام فرمودہ است ۳۵۲-۳۵۴

مجلسِ شصت و یکم: سخن در عصمت و توبہ، قولِ پیرِ ہریؒ۔ سخن در توبہ و
تقویٰ، مباحثہ میانِ دو کس۔ حکایتِ دُنیا و مغرور شدن
خلق بروی۔ سخن در مردانِ مالدار و محبّتِ ایشان بمال۔
سخن دران کہ معطی خدا ایست، حکایتِ سلطان شمس الدین۔
سخن در ترکِ دُنیا، حکایتِ شیخ الاسلام فریدالدّین قدّس سرہٗ
از نسبتِ ترکِ دنیا۔ ۳۵۴-۳۵۸

مجلسِ شصت و دوم: حکایت در بابِ بادشاہان کہ ایشان را در شعر شنیدن

رغبتی بود، سلطان شمس الدّین و ناصری شاعر ۳۵۹

مجلسِ شصت و سوم: سخن در روزه و سحر، قولِ شیخ جلال الدّین تبریزی رح -
ذکرِ طیبات ۳۶۰

مجلسِ شصت و چهارم: سخن در کسانی که پیوسته مستغرقِ یادِ حق باشند، حکایتِ
خواجه عزیز کرکی رح ۳۶۱-۳۶۲

مجلسِ شصت و پنجم: سخن در سفرِ حج و زیارتِ کعبه، حکایتِ مذکّری از لهاور ۳۶۲-۳۶۳

مجلسِ شصت و ششم: سخن در آدابِ پیری و مریدی و در معنی آنکه پیر را به هیچ
نوع از مرید طمع نشاید کرد. سخن دران که مریدان بخدمتِ
مخدوم می آیند و سر بر زمین می نهند، حکایتِ شیخ ابوسعید ابوالخیر رح
ذکرِ درویشانی که شیخ الاسلام فریدالدّین قدّس سرّهٗ
ایشان را خلافت فرموده بود، حکایتِ عارف رح ۳۶۳-۳۶۵

مجلسِ شصت و هفتم: سخن در بابِ پندار و اهلِ رعونت و طائفهٔ که خود را چیزی
دانند، حکایتِ فرزدق و خواجه حسن بصری رح، هر چه
اندراس بیشتر امیدِ رحمت بیشتر! حکایتِ مردانی که خود
را در پایانِ بزرگان و پیران جای خواهند بجهتِ دفن،
حکایتِ مولانا سراج الدّین ترمذی رح ۳۶۵-۳۶۸

○

جلد پنجم از فوائد الفواد

(متضمن بر ۳۲ مجلس، از ۲۱ شعبان ۷۱۹ھ تا ۲۰ شعبان ۷۲۲ھ)

دیباچه ۳۶۹-۳۷۰

مجلسِ اوّل: محبّتِ علم و علماء - توبه و انابت در حالِ جوانی نیکو می آید -
حکایتِ مردی تائب و مطربهٔ پریشان قدمی - سخن در کمالِ

فصاحتِ حضرتِ رسالت علیہ الصلوٰۃ والسّلام ۳۷۰-۳۷۳

مجلسِ دوم : استطلاعِ حال - حکایتِ شیخ بہاء الدّین زکریّاؒ و بزرگیٔ او. سخن در نقلِ شیخ بہاء الدّین زکریّاؒ - حکایتِ شیخ سیف الدّین باخرزیؒ و حالِ نقلِ او ۳۷۳-۳۷۶.

مجلسِ سوم : حکایتِ مخدوم زاده نظام الدّینؒ - حکایتِ شیخ بہاء الدّین زکریّاؒ - اگر کسی را چیزی بدادی نیکو دادی! سخن در ترکِ دُنیا، حکایتِ عیسیٰ علیہ السّلام ۳۷۷-۳۷۹

مجلسِ چہارم : سخن در قرأتِ قرآن، حکایت دران کہ وردی و طاعتی کہ از متعبّدی فوت شود گوئی آن برابرِ مرگست - سخن در ملازمتِ اوراد - فضیلتِ مسبّعاتِ عشر، ذکرِ قاضی جلال الدّین جعفریؒ - ابراہیم تیمیؒ ۳۷۹-۳۸۱

مجلسِ پنجم : سخن در رنجی و مشقّتی کہ بدین کس می رسد، مناجاتِ عائشہ رضی اللہ عنہا - خلق پیشِ بزرگان سلامی و خدمتی کہ می آرند چہ بہتر؟ سخن دران کہ خلق یکدیگر را عیب کنند - سخن در سماع، خصومتِ صفتِ درویشان نیست ۳۸۲-۳۸۶

مجلسِ ششم : سخن در جماعتی کہ طاعتِ معہودِ خود نمی گذارند، حکایتِ بزرگی کہ او را زحمتِ عارضۂ شکم شد، مردم را کہ زحمتی می شود آن دلیلِ خیرِ اوست، حکایتِ اعرابی، درجۂ فقراء و رنجوران ۳۸۷-۳۸۸

مجلسِ ہفتم : سخن در تکبیری کہ درویشان می گویند، حدیثِ رسولؐ - ذکری کہ بلند می گویند ۳۸۹-۳۹۰

مجلسِ ہشتم : سخن در سلام و جواب، حکایتِ شیخ بہاء الدّین زکریّاؒ - رسوخِ اعتقادِ مرید در حقِ پیر، حکایتِ رسول علیہ السّلام،

حکایتِ شیخ شبلیؒ۔ سخن در نمازِ جمعہ۔ حکایتِ سلطان غیاث الدّین بلبن و مداومتِ او در نمازِ جمعہ ۳۹۰-۳۹۳

مجلسِ نہم: سخن در نماز و تسمیہ۔ سخن در نفسِ مشائخ و دُعای ایشان، حکایتِ محمّد شہ غوری ۳۹۳-۳۹۵

مجلسِ دہم: سخن در حدیث کہ یکی آب می خورد و دیگران دست پیش می دارند۔ ذکرِ احادیث، فضیلتِ حدیثِ رسولؐ، حکایتِ مولانا رضی الدّین نیشاپوریؒ۔ سخن در تسلیم و رضا دادن بہ قضا، ۳۹۵-۳۹۶

مجلسِ یازدہم: سخن دران کہ بعضی تائب را بعد از توبہ لغزشی می افتد، حکایتِ مطربہ قمرنام و ملکِ ہمدان ۳۹۷-۳۹۸

مجلسِ دوازدہم: سخن در علم و دیانتِ قاضی قطب الدّین کاشانیؒ۔ حکایتِ بزرگی کاردگر۔ حکایتِ شیخ جلال الدّین تبریزیؒ، فقراء تا عرش نہ بینند نماز نکنند! ۳۹۹-۴۰۳

مجلسِ سیزدہم: سخن در تحمّل، معاملۂ خلق بر سہ نوع است ۴۰۳

مجلسِ چہاردہم: سخن دران کہ از نامہا بہتر کدام است؟ ۴۰۴

مجلسِ پانزدہم: سخن در اثرِ صحبت، حکایتِ متعلّمی نصیر لقب۔ سخن در دُعای اموات ۴۰۴-۴۰۵

مجلسِ شانزدہم: سخن در بزرگیِ مولانا برہان الدّین بلخیؒ۔ سخن در سماع، قاضی حمید الدّین ناگوریؒ۔ حکایتِ قاضی حمید الدّین ماریکلیؒ ۴۰۶-۴۱۰

مجلسِ ہفدہم: سخن در اولیای حق و راستیِ ایشان با معاملۂ خلق و ثمرۂ آن، حکایتِ ابو العبّاس قصّابؒ ۴۱۰-۴۱۲

مجلسِ ہژدہم: سخن در علویان، حکایتِ صاحب کتابِ نافع، حکایتِ علوئی کہ در بداین بود۔ حکایتِ درویشانِ مشغول۔ سخن در ذوق و شوقِ درویشان و غلبۂ اشتیاقِ سالکان،

در عشق مشورت نیست! ۴۱۶-۴۱۲

مجلسِ نوزدہم: سخن در کشف و کرامت، تذکرۂ بی بی فاطمہ سامؒ ۴۱۸-۴۱۶

مجلسِ بستم: فائدہ در بابِ سماع، مسمع و مسموع و مستمع و آلۂ سماع ۴۱۹-۴۱۸

مجلسِ بست و یکم: سخن در اخلاقِ درویشان و معاملۂ ایشان با اہلِ خصومت، حکایتِ بادشاہی و شیخ سیف الدین باخرزیؒ۔ گفتگو در بابِ خیر و شر، حکایتِ شیخ ابوسعید ابوالخیرؒ۔ ۴۲۱-۴۱۹

مجلسِ بست و دوم: سخن در نعمتِ رویت ۴۲۲-۴۲۱

مجلسِ بست و سوم: سخن در صلابت و مہابتِ امیرالمؤمنین عمر رضی اللہ عنہ۔ حکایت در شعر، إنَّ مِنَ الشِّعرِ لَحِکمَۃ ۴۲۴-۴۲۲

مجلسِ بست و چہارم: سخن در حسد، حسد و غبطہ ۴۲۴

مجلسِ بست و پنجم: سخن در احوالِ حیدر زاویہؒ۔ سخن در بابِ شیخ قطب الدین بختیارؒ۔ حکایتِ شیخ محمود موئینہ دوزؒ۔ حکایتِ شیخ الاسلام فرید الدینؒ۔ حکایتِ خواجہ فرید الدین عطارؒ۔ حکایتِ خواجہ حکیم سنائیؒ۔ قولِ شیخ سیف الدین باخرزیؒ ۴۲۹-۴۲۵

مجلسِ بست و ششم: حکایتِ قاضی منہاج سراجؒ و ذوقِ تذکیرِ او۔ سخن در اولیاء و ابدال و اوتاد۔ ولایت بر دو نوع است: ولایتِ ایمان و ولایتِ احسان ۴۳۰-۴۲۹

مجلسِ بست و ہفتم: تذکرۂ سیدی احمدؒ ۴۳۱

مجلسِ بست و ہشتم: سخن در مکارمِ اخلاقِ درویشان و حسنِ اخلاقِ ایشان، حکایتِ شیخ احمد نہروانیؒ ۴۳۲-۴۳۱

مجلسِ بست و نہم: خُردکی آسیب زدہ بخدمتِ خواجہؒ آوردہ شد، حکایتِ کودکی کہ او را طائفۂ پریان می رنجانیدند۔ حکایتِ شیخ سیف الدین باخرزیؒ و شیخ نجم الدین کبریٰؒ ۴۳۵-۴۳۲

مجلسِ سی ام: حکایتِ شیخ ابواسحٰق گازرونیؒ و شیخ عبداللہ خفیفؒ۔ حکایتِ شیخ احمد معشوقؒ ۴۳۷-۴۳۵

مجلسِ سی و یکم: حکایات از نسبتِ بزرگیٔ شیخ نظام الدین ابوالمؤیدؒ ۴۳۹-۴۳۸

مجلسِ سی و دوم: تذکرۂ شیخ احمد محمد معشوقؒ ۴۴۰-۴۳۹

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

مقدّمہ

سلسلۂ عالیہ چشتیہ کے گوہرِ درخشاں سلطان المشائخ حضرت خواجہ نظام الدّین اولیاء قدس سرّہٗ نعمتِ خلافت سے مشرّف ہوئے تو ان کے صاحبِ نظر مرشدِ طریقت شیخ الشیوخ حضرت فریدالدّین گنج شکر قدس اللہ سرّہ العزیز نے فرمایا:

"باری تعالیٰ ترا علم و عقل و عشق دادہ است و ہر کہ بدین سہ صفت موصوف باشد ازو خلافتِ مشائخ نیکو آید" [1]

نیز ان کے حق میں دُعا فرمائی:

"خدای تعالیٰ ترا نیک بخت گرداناد وَ اَسْعَدَکَ اللہُ فی الدّارین وَرَزَقَکَ عِلماً نافِعاً وَ عَمَلاً مقبولاً از آن علمہائیکہ خدایرا است و فرمود کہ تو درختی شوی کہ در سایۂ تو خلقی بیاساید" [2]

حضرت سلطان المشائخؒ کی زندگی تمام و کمال انہی اوصاف و کمالات سے متصف تھی، علم و عقل و عشق کے حسین امتزاج کے ساتھ ان کی ذات علمِ نافع و عملِ مقبول کا بہترین نمونہ بن گئی اور ان کے شجرِ معرفت کے سائے میں خلقِ کثیر نے

---

[1] سیر الاولیاء مؤلفہ سید محمد مبارک امیر خورد دہلوی چرنجی لال ایڈیشن دہلی ۱۳۰۲ھ ص ۳۴۵ [2] ایضاً ص ۱۱۷

رُوحانی آسودگی حاصل کی۔

اسمِ گرامی محمد بن احمد بن علی البخاری اور لقب سلطان المشائخ و محبوبِ الٰہی و نظام اولیاء ہے۔ آپ کے جدِّ پدری خواجہ علی بخاری اور جدِّ مادری خواجہ سیّد عرب دونوں بزرگ بخارا سے تشریف لائے اور کچھ مدت لاہور میں رہ کر قبۃ الاسلام بدایون چلے گئے اور وہیں مستقل سکونت اختیار کی۔ حضرت نظام الدّین کی ولادت باسعادت بدایون ہی میں واقع ہوئی۔ تاریخِ ولادت کے بارے میں مؤرخین میں کچھ اختلاف ہے لیکن صاحبِ سیر الاولیاء نے آپ کی عمر کا حساب لگا کر ۶۳۶ھ کی تعیین کی ہے اور یہی سنِ ولادت پایۂ تحقیق کو پہنچتا ہے۔

حضرت کے والدِ بزرگوار خواجہ احمد آپ کے بچپن ہی میں انتقال فرما گئے اور بدایون میں مدفون ہوئے۔ حضرت نے ہوش سنبھالا تو والدہ ماجدہ نے آپ کو مکتب میں بٹھا دیا۔ آپ نے کلامِ مجید ختم کر کے مولانا علاء الدّین اصولی سے فقہ کی ابتدائی کتابیں پڑھیں اور خوردسالی ہی میں کہ سنِ شریف بارہ کے قریب ہو گا لغت پڑھتے تھے۔ اسی زمانے میں ایک شخص ابوبکر خرّاط (جس کو ابوبکر قوّال بھی کہتے تھے) ملتان سے آپ کے استاد کی خدمت میں حاضر ہوا اور اس کی زبانی حضرت شیخ فریدالدّین گنجشکر قدّس سرہٗ کا حال سنتے ہی آپ کے دل میں ایسی محبّت و ارادت پیدا ہوئی کہ از خود رفتہ ہو گئے اور ہر وقت "شیخ فرید" کا نام وِردِ زبان رہنے لگا۔

بعد ازاں سولہ برس کی عمر میں آپ حصولِ تعلیم کی غرض سے دہلی تشریف لے گئے اور حُسنِ اتفاق سے شیخ الشیوخ کے برادرِ خورد شیخ نجیب الدّین متوکّل کے جوار میں فروکش ہوئے۔ دہلی میں آپ تین چار سال تحصیلِ علم اور مجاہدات میں مشغول رہے۔ اس مدت میں صدرِ ولایت خواجہ شمس الملک کی شاگردی میں مقاماتِ حریری پڑھی اور مولانا کمال الدّین زاہد سے جو وفورِ علم و کمالِ تقویٰ سے موصوف تھے

مشارق الانوار کا درس لیا اور حدیث کی اجازت حاصل کی۔ آپ نے ہر علم سے حظِ تمام و نصیبِ کامل پایا یہاں تک کہ طلبہ کے درمیان "مولانا نظام الدّین بحاث" اور "محفل شکن" کے خطابات سے مشہور ہو گئے۔

اثنائے تعلّم میں کہ عمر شریف بیس سال کی تھی آپ کے دل میں حضرت شیخ فریدالدّین گنج شکرؒ کی محبت کا جذبۂ اشتیاق غالب آیا، چنانچہ آپ اجودھن تشریف لے گئے اور ان کی خدمت میں بیعت ہو کر "کلیدِ گنجینۂ معنی بدست آورد"[1] مرشدِ طریقت کے ساتھ سب سے پہلی ملاقات کی تفصیل فوائد الفواد میں موجود ہے[2] شیخ الشیوخ نے آپ کو دیکھتے ہی زبانِ مبارک سے فرمایا ؎

ای آتشِ فراقت دلہا کباب کردہ　　سیلابِ اشتیاقت جانہا خراب کردہ

حضرت شیخ الشیوخ سے آپ نے قرآن مجید کے چھ پارے کامل تجوید کے ساتھ پڑھے اور عوارف المعارف کے چھ ابواب کی سند حاصل کی، اس کے علاوہ آپ نے تمہیدِ ابو شکور سالمی اور بعض دیگر کتابیں بھی ان سے پڑھیں۔

خلعتِ خلافت سے سرفراز ہونے کے بعد حضرت خواجہؒ دہلی میں اقامت فرما کر ریاضت و مجاہدہ اور ارشاد و تربیت میں مصروف ہوئے۔ دہلی میں پہلے تو آپ مختلف قیام گاہوں میں سکونت فرماتے رہے[3] لیکن آخر کار باشارتِ غیبی دہلی سے متصل غیاث پور میں مقیم ہو گئے جہاں اس وقت آپ کی خانقاہ ہے[4]۔

آپ نے ۱۸ ماہ ربیع الثانی ۷۲۵ھ کو بروز چہار شنبہ طلوعِ آفتاب

---

[1] آئینِ اکبری جلد سوم　　[2] فوائد الفواد جلد اوّل مجلس ۲۸

[3] برائے تفصیل ملاحظہ ہو فوائد الفواد جلد چہارم مجلس نوزدہم

[4] یہ مقام اب "بستی نظام الدّین اولیاؒ" کہلاتا ہے۔

کے بعد اِس دارِ فنا سے دارِ بقا کو رحلت فرمائی۔ منقول ہے کہ آخر عمر میں جب سن شریف ۸۰ برس سے زائد ہوگیا تھا بکثرت مجاہدہ فرماتے تھے اور صوم دوام رکھتے تھے۔[1] رحلت سے چالیس روز پہلے استغراق و تحیّر کی کیفیت پیدا ہوگئی تھی، الوداع کے وقت بار بار نماز پڑھتے تھے اور فرماتے تھے' می رویم و می رویم و می رویم'

نمازِ جنازہ شیخ الاسلام رکن الدّین نبیرۂ شیخ الاسلام بہاء الدّین زکریّا قدّس سرّہٗ نے پڑھائی اور بعد میں فرمایا کہ" امروز مرا تحقیق شد کہ چہار سال کہ مرا در شہر دہلی داشتند مقصود این بود کہ بشرفِ امامتِ نماز جنازۂ سلطان المشائخ مشرّف شوم"[2]

حضرت خواجہ نظام الدّین اولیاء قدّس سرّہٗ کے مریدوں کا دائرہ اگرچہ بہت وسیع ہے لیکن ان میں چار مرید" فاضل و کامل مشہور و معروف" ہیں یعنی حضرت امیر خسرو، شیخ نصیر الدّین چراغ دہلی، شیخ برہان الدّین غریب اور شیخ حسن دہلوی[3] رحمۃ اللہ علیہم اجمعین

اکابرِ خواجگانِ چشت نے اپنے افکار و تعلیمات کو آیندہ نسلوں تک پہنچانے کے لیے خود تو کسی تصنیف کا سہارا نہیں لیا لیکن ان کے مریدانِ باصفا میں سے صاحبِ کمال حضرات ان کے ارشاداتِ عالیہ کو جمع کرنے کی سعی میں لگے رہتے تھے اور مختلف مجالس میں جو انفاسِ متبرکہ مرشدِ طریقت کی زبانِ فیض ترجمان سے سنتے انہیں قلمبند کر کے مرتّب کر لیتے تھے، انہی یادداشتوں کو ادب میں" ملفوظات" کے نام سے یاد کیا جاتا ہے۔ حضرت خواجہ کے ملفوظاتِ مبارک جمع و مرتّب کرنے کی سعادت بھی

---

[1] اخبار الاخیار فی اسرار الابرار [2] سیر الاولیاء ص ۱۵۵ [3] سفینۃ الاولیا، مؤلفہ شاہزادہ محمّد داراشکوہ۔

چند مریدانِ باکمال کو میسّر ہوئی لیکن تمام تذکرہ نگار متّفق اللفظ ہیں کہ جو درجۂ استناد اور قبولِ عام فوائد الفواد کو نصیب ہُوا وہ کسی اور مجموعۂ ملفوظات کے حصے میں نہیں آیا۔[۱] اس مجموعہ کے استناد کی سب سے بڑی وجہ یہ ہے کہ ان یادداشتوں کو حضرت سلطان المشائخؒ خود بھی ملاحظہ فرمایا کرتے تھے اور جو الفاظ مرتّب کو یاد نہیں رہتے تھے ان کا اعادہ فرمادیا کرتے تھے۔[۲]

فوائد الفواد کو اس کے ادبی حُسن و شگفتہ طرزِ نگارش اور عارفانہ مندرجات کی بناپر برِّصغیر پاک و ہند کے متصوفانہ ادب میں نہایت ممتاز و منفرد مقام حاصل ہے۔ خواجہ امیر حسن کی اِس تالیف کے بارے میں خود صاحبِ ملفوظ نے جو رائے ظاہر کی تھی اس کے پیشِ نظر اس کتاب کی عظمت و اہمیت میں کوئی شبہ باقی نہیں رہتا۔ فوائد الفواد ہی میں مذکور ہے کہ حضرت خواجہؒ کے فرمان کے مطابق اس کی ایک جلد خدمت میں پیش کی گئی تو مؤلف سے فرمایا کہ "نیکو نبشتہ ای و درویشانہ نبشتہ ای و نام ہم نیکو کردہ ای!"[۳] معاصر مصنّف سیّد مبارک امیر خورد دہلویؒ اعتراف کرتے ہیں کہ " امیر حسن علاء سجزی..... از ملفوظاتِ روح افزای سلطان المشائخ فوایدی نبشت و عین تقریرِ سلطان المشائخ بقدرِ امکان رعایت کرد کہ امروز آن 'فوائد الفواد' مقبولِ اہلِ دلانِ عالم شدہ است و دستورِ عاشقان

---

[۱] 'فوائد الفواد' کے علاوہ مندرجہ ذیل مجموعوں کے نام قابلِ ذکر ہیں:۔
• افضل الفوائد مرتبہ حضرت امیر خسرو دہلویؒ • دُررِ نظامی مرتبہ شیخ علی محمود جانداررح۔
• انوار المجالس مرتبہ خواجہ محمد • تحفۃ الابرار و کرائم الاخیار مرتبہ خواجہ عزیز الدین صوفیؒ۔
[۲] فوائد الفواد جلد اوّل مجلس ۲۸ [۳] فوائد الفواد جلد چہارم مجلس اوّل۔

گشتہ و شرق و غربِ عالم گرفتہ[1]۔" بعد کے تذکرہ نگاروں میں شیخ جمالیؒ فرماتے ہیں کہ "آن کتاب اہل اللہ را مونسِ جان و ہادیٔ راہ است چنانکہ بارہا خواجہ خسرو رحمۃ اللہ علیہ بر زبان راندی کہ ای کاش تشریفِ قبولِ لنسخۂ فوائد الفواد بمن منسوب گشتی و تمام تصانیفِ من بخواجہ حسن بودی[2]!" اور شیخ عبدالحق محدث دہلوی 'اخبار الاخیار' میں لکھتے ہیں کہ "میر حسن را کتابی ست مسمّیٰ 'بفوائد الفواد' در انجا ملفوظاتِ شیخ را جمع کردہ است. در غایتِ متانتِ الفاظ و لطافتِ معانی آن کتاب درمیانِ خلفاء و مریدانِ شیخ نظام الدّین دستور ست[3]۔"

موضوعات کے تنوّع کے لحاظ سے فوائد الفواد ایک بیش بہا ذخیرہ ہے جس میں تصوّف، فقہ، حدیث، تفسیر، لغت، تاریخ، سیرت، حکایات و احوالِ مشائخ غرض ہر باب کے فوائد شامل ہیں۔ حضرت سلطان المشائخؒ کی زندگی کے یہ آخری پندرہ سال جن کو یہ ملفوظات محیط ہیں فی الحقیقت آپ کے علمی و روحانی کمال کا زمانہ ہے لہٰذا جس موضوع پر بھی اظہارِ خیال فرمایا ہے علم و عرفان کے موتی بکھیر دیئے ہیں۔ تمام مجالس تصوّف و معرفت، وعظ و نصیحت اور حقائق و معارف سے بھرپور ہیں، انتخابِ اشعار، تمثیلات اور لطائف و نکات سب آپ کے علمی و ادبی ذوق، تبحّر، سوز و گداز، عشق و محبّت، تفقّہ فی الدّین اور

---

[1] سیر الاولیاء ص ۳۰۸، ایضاً ص ۵۸۹۔ [2] سیر العارفین مولانا جمالی مطبع رضوی ۱۳۱۱ھ ص ۸۷۔ [3] اخبار الاخیار فی اسرار الابرار مطبع مجتبائی دہلی ص ۱۰۱۔

نیز ملاحظہ ہو نفحات الانس جامی، تاریخِ فیروز شاہی ضیاء برنی، تاریخِ فرشتہ، خزینۃ الاصفیاء مفتی غلام سرور لاہوری۔

فضل وکمال پر دلالت کرتے ہیں۔

جامعِ ملفوظات حضرت امیر حسن علاء سجزی (المتوفی ۷۳۸ھ) جو ایک مسلّم الثبوت شاعر اور افاضلِ روزگار میں سے تھے ابتداء میں اہلِ عشرت کے ساتھ محبّانہ میل جول رکھتے تھے لیکن جب آخر عمر میں حضرت سلطان المشائخؒ کی نظرِ کیمیا اثر سے مخصوص ہوئے اور توفیقِ توبہ نصیب ہوئی تو خلا و ملا میں شیخ کی ملازمت میں رہنے لگے اور 'گلزارِ ابرار' کے بیان کے مطابق "جو کچھ پیرِ بزرگوار کی زبان سے وقتاً فوقتاً سنا اکثر فوائد کو بے تغیّر و تبدّل لکھتے گئے اور چند روز میں ایک کتاب تیار ہوگئی جس میں انواع و اقسام کے حقائق، سلوک کی باتیں، نصیحتیں اور مسائل درج ہیں 'فوائد الفواد' نام رکھا گیا، چونکہ اس کتاب کی اکثر عبارت شیخ کی ہی زبانِ مبارک سے نکلی ہوئی ہے لہٰذا اس کتاب کو ملفوظاتِ شیخ نظام بھی کہتے ہیں۔ عجیب مقبول مجموعہ ہے[1]۔"

ملفوظات کا یہ گرانبہا مجموعہ پانچ جلدوں میں تقسیم ہے اور اس میں شعبان ۷۰۷ھ سے شعبان ۷۲۲ھ تک کل ۱۸۸ مجالس کے ملفوظات جمع ہیں[2]:

جلد اوّل شعبان ۷۰۷ھ سے ذی الحجہ ۷۰۸ھ تک ۳۴ مجالس پر مشتمل ہے،

جلد دوم میں شوّال ۷۰۹ھ سے شوّال ۷۱۲ھ تک ۳۸ مجالس کا تذکرہ ہے۔

جلد سوم میں ذی القعدہ ۷۱۲ھ سے ذی الحجہ ۷۱۳ھ تک

---

[1] 'اذکارِ ابرار' ترجمۂ گلزارِ ابرار مصنّفہ مولوی محمّد غوثی

[2] مولٰینا عبدالماجد دریابادی نے 'تصوّفِ اسلام' میں مجالس کی جو تعداد درج کی ہے وہ ترمیم طلب ہے۔

۱۷ مجالس کا بیان ہے۔

جلد چہارم میں محرم ۷۱۴ھ سے رجب ۷۱۹ھ تک ۶۷ مجالس شامل ہیں، اور

جلد پنجم شعبان ۷۱۹ھ سے شروع ہو کر شعبان ۷۲۲ھ تک ۳۴ مجالس پر ختم ہوتی ہے۔

مذکورہ بالا ترتیب سے ظاہر ہے کہ یہ مجالس درمیانی وقفوں کے ساتھ کل پندرہ سال کی مدت تک پھیلی ہوئی ہیں۔ ان کا آغاز اس وقت ہوتا ہے جب حضرت سلطان المشائخؒ کی عمر ۶۰ سال سے متجاوز ہو چکی تھی اور سب سے آخری مجلس جس کا تذکرہ اس مجموعہ میں درج کیا گیا ہے اس کی تاریخ ۲۰ شعبان ۷۲۲ ہجری یعنی حضرت خواجہؒ کی وفات سے تقریباً ڈھائی سال پہلے ہے، لہذا اس مجموعۂ ملفوظات کو حضرت خواجہؒ کی تعلیمات کا ماحصل اور ان کے افکار و خیالات کا لُبِ لباب سمجھنا چاہیئے۔

فوائد الفواد کا زیرِ نظر متن اس کتاب کے تین قدیم مطبوعہ نسخوں کے موازنہ و مقابلہ کے بعد مدوّن کیا گیا ہے، علاوہ ازیں تصیح و تنقیح کے سلسلے میں اس کے تین مختلف اردو تراجم بھی پیشِ نظر رہے ہیں۔ ان نسخوں اور تراجم کے عنوانات یہ ہیں:

(۱) سپاسِ نیاز اساس شاہدِ لم یزل و لایزال را کہ ملفوظاتِ جناب تقدّس آیات حضرت سلطان المشائخ محبوب الٰہی محمّد نظام الدّین قدّس اللہ سرّہٗ العزیز الملقّب بہ فوائد الفواد تالیفِ ملک الکلام مقبولِ بارگاہِ خلّاق علّام حضرت امیر حسن علاء سجزی

المعروف بہ حسن دہلوی سلطان الشعراء افتخار الامرأ والفقراء بردّ اللہ مضجعہ و نوّر اللہ مرقدہٗ در مطبع نامی منشی نولکشور واقع لکھنؤ طبع شد (تاریخِ طباعت ماہ اکتوبر ۱۹۰۸ء سنہ عیسوی مطابق ماہ رمضان المبارک ۱۳۲۶ سنہ ہجری، بار چہارم)

(۲) الحمد للہ والمنّۃ کہ در پنج جلد کتاب ملفوظاتِ حضرت شاہ نظام الدّین رحمۃ اللہ علیہ مسمّیٰ بہ فوائد الفواد از تصنیفِ مرید خاص حسن علاء سجزی مرحوم حسبِ فرمائشِ شیخ رحیم بخش صاحب تاجرکتب دہلی در مطبع حسنی باہتمام احمد حسن خان انطباع یافت (تاریخِ طباعت ۱۲۸۲ ہجری)

(۳) الحمد للہ والمنّۃ کہ نسخۂ کتاب مستطاب بتصیح تمام و کمال المسمّیٰ بہ فوائد الفواد حسبِ فرمائش لالہ مکھن لال و خلیفہ نبی بخش تاجرانِ کتب شہر دہلی در مطبع ہندو پریس باہتمام پیارے لعل طبع شد (تاریخِ طباعت دہم ربیع الاوّل ۱۲۸۲ سنہ ہجری مطابق ۴ر اگست ۱۸۶۵ سنہ عیسوی)

(۴) ارشادِ محبوبؒ یعنی فوائد الفواد کا اُردو ترجمہ، زیرِ اہتمام غلامِ غلامانِ محبوبؒ شیخ مسلم احمد نظامی ایم اے۔ مطبوعہ دہلی (یہ ترجمہ مولوی غلام احمد خان بریان کے ترجمہ کا نظرثانی شدہ ایڈیشن ہے جو مسلم پریس دہلی سے ۱۳۱۳ھ میں شائع ہوا تھا)

(۵) پنج گنج ملفوظات خواجگان چشت اہل بہشت حصہ دوم جس
میں ترجمۂ ملفوظات حضرت بابا صاحب مسمّیٰ بہ اسرار الاولیاء
و ترجمۂ ملفوظاتِ حضرت محبوب الٰہی مسمّیٰ بہ فوائد الفواد
مندرج ہے۔ مطبع مجتبائی دہلی ماہ جمادی الاولیٰ
۱۳۳۴ھ مطابق ماہ اپریل ۱۹۱۶ء۔

(۶) اُردو ترجمہ کتاب فوائد الفواد۔ مطبوعہ اللہ والے کی قومی دکان،
بازار کشمیری لاہور۔ رجب المرجب ۱۳۷۵ھ مطابق مارچ ۱۹۵۶ء

فوائد الفواد فارسی کے مطبوعہ نسخے (۱ تا ۳) جن پر النادر کالمعدوم کا حکم صادق آتا ہے چونکہ مختلف قلمی نسخوں کی مدد سے طبع شدہ ہیں[1] اس لئے تینوں نسخوں میں بہت اختلاف و تصرّف نظر آتا ہے اور اکثر مقامات پر اشخاص واماکن کے نام اور فقرے کے فقرے بالکل مسخ ہو گئے ہیں، لہٰذا متن کی صحت متعیّن کرنے میں حتی الوسع تحقیق و تفحّص سے کام لیا گیا ہے اور اختلافاتِ نسخ میں صرف ناگزیر اندراجات پر اکتفا کی ہے، علاوہ ازیں اُس صورت میں بھی جہاں لغوی و لسانی اعتبار سے کسی متبادل عبارت کو نظر انداز نہ کیا جا سکتا ہو نسخۂ بدل حواشی میں دے دیا گیا ہے۔ حواشی میں نَ، حَ اور ہَ کی علامات بالترتیب نسخۂ مطبع نولکشور، نسخۂ مطبع حسنی اور نسخۂ مطبع ہندو پریس کے لئے استعمال کی گئی ہیں آغازِ کتاب میں موضوعات کی مفصّل فہرست اور آخر میں ضروری فہارس کے انضمام سے متن کی افادی حیثیت میں مزید اضافہ ہو گیا ہے۔

---

[1] نسخۂ مطبع حسنی کے خاتمہ میں یہ صراحت موجود ہے کہ یہ نسخہ ایک قدیم قلمی نسخے کی رو سے طبع کیا گیا ہے۔

متذکرہ صدر فارسی نسخوں اور اُردو تراجم کے علاوہ متن کی تصحیح و تشخیص میں بعض دیگر قدیم مآخذ و اسناد سے بھی رجوع کیا گیا ہے اور جہاں ضرورت محسوس ہوئی ان کا حوالہ حواشی میں درج کر دیا ہے۔ قدیم مآخذ میں سب سے زیادہ اہم سیر الاولیاء (علامتِ حوالہ: س) ہے جو مشائخِ چشتیہ اور حضرت خواجہؒ کے حالات و کمالات میں ان کے ایک مرید مولانا سید محمد مبارک علوی کرمانی المدعو بامیر خوردؒ کی نادر تصنیف ہے۔ اس کے علاوہ سیر العارفینِ شیخ جمالیؒ خیر المجالسِ مولانا حمید قلندر، اخبار الاخیارِ شیخ عبد الحق محدث دہلوی، راحت القلوب، اسرار الاولیاء، خزینۃ الاصفیاء اور دیگر کتبِ تذکرہ و سیر سے جا بجا استفادہ کیا ہے۔ متنِ کتاب میں جو قدیم عربی ابیات منقول ہیں ان کی تصحیح استادِ معظم مولانا عبد العزیز میمن صاحب نے فرمائی ہے جس کے لئے راقمِ سطور سراپا سپاس ہے۔

بحمد اللہ کہ انتہائی کاوش و دیدہ ریزی کے بعد اس رُوح پرور ملفوظ کا علمی و انتقادی متن کامل طور پر مرتب ہو کر اہلِ ذوق کی دسترس میں آگیا ہے۔ راقم الحروف ان تمام احباب کا مرہونِ منّت ہے جنہوں نے بعض کمیاب کتابیں فراہم کر کے تصحیح و تدوین کے کام میں اعانت فرمائی۔ محترم مولوی محمد شمس الدّین صاحب تاجر کتب لاہور نے اس مقصد کے لئے نہ صرف فوائد الفواد کا ایک قدیم نسخہ (مطبع حسنی) بہم پہنچایا بلکہ بطیبِ خاطر اپنے کتب خانے کی بعض دیگر اہم کتابوں سے بھی استفادہ کرنے کا موقع دیا۔ اِس نوازش کے لئے میں ان کا تہ دل سے ممنون ہوں۔ اسی طرح ہند و پریس کے نسخے کے لئے محبّی عالمگیر شجاع

صاحب کا سپاس گزار ہوں کہ انہوں نے اپنے ذاتی کلکشن سے یہ قدیم و نایاب نسخہ عنایت فرمایا۔

آخر میں مجھے ڈاکٹر شیخ محمد اکرام صاحب سابق ناظمِ اعلیٰ اوقاف کا شکریہ ادا کرنا ہے کہ یہ موصوف ہی کی تحریک و تشویق کا نتیجہ تھا کہ تصوّف کا یہ نادرِ روزگار صحیفہ جو اُن کی رائے میں "فی التحقیقت اسلامی ہند و پاکستان کی ابتدائی روحانی و ادبی تاریخ کا اصل سرچشمہ ہے"[1]، محکمۂ اوقاف کے اوّلین اشاعتی منصوبے میں شامل کیا گیا۔ ان کے علاوہ سیّد غلام شبّیر بخاری صاحب سابق مشیرِ تعلیم محکمۂ اوقاف کا شکر گزار ہوں کہ ابتداء میں ان کی رہنمائی اور مخلصانہ مشورے شاملِ حال رہے۔ موجودہ مشیرِ تعلیم و مطبوعات پروفیسر میرزا مقبول بیگ بدخشانی صاحب بھی لائقِ تشکّر ہیں کہ انہوں نے اس کتاب کی تکمیل اور طباعت کے مراحل میں ہر ممکن طریقے سے تعاون کیا۔ امیدِ واثق ہے کہ محکمۂ اوقاف کے اِس علمی و تحقیقی منصوبے کے تحت سلف صالحین کے اوراقِ پارینہ تہذیب و تنقیح کے ساتھ طبع ہو کر اہلِ قلب کے "داغہائے سینہ" کو تازہ کرتے رہیں گے ؎

بہارِ انجمنِ عشق رنگہا دارد
چراغِ دیدہ بدست آر و جلوۂ دریاب — بیدلؔ

لطیف ملک

لاہور

۲۸ ربیع الاوّل ۱۳۸۶ھ مطابق ۱۸ جولائی ۱۹۶۶ء

[1] ملاحظہ ہو "آبِ کوثر" مؤلفہ ڈاکٹر شیخ محمد اکرام

مناجات

الٰهی صحبتِ دوستانِ تو آبِ جانست و صحبتِ
غیرِ ایشان تابِ جانست! الٰهی اگر با اولیای
تو نه همراهم امّا چون سگِ اصحابِ کهف بر درگاهم!
الٰهی علمی ده که درآن آتشِ هوا نبود و عملی ده که درآن
آبِ زرق و ریا نبود! الٰهی بیاموز تا معرفت بدانیم و
چراغی برافروز تا در تاریکی نمانیم! الٰهی قبلۂ عارفان
خورشیدِ رُوی تُست و محرابِ جانها طاقِ ابرُوی
تُست و مسجدِ اقصیٰ دلها حریمِ کُوی تُست، نظر بسُوی ما
فرما که نظرِ ما بسُوی تُست!

پیرِ هرات

خواجہ عبداللہ انصاریؒ

فوائدِ الفؤاد

متنِ علمی و انتقادی

صُحفی که جمع کرده تُحفیست پیشِ یاران
حسنِ علاءِ سجزی یکی از امیدواران

حسن سجزی دهلوی

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

این جواہرِ غیبی و این زواہرِ لاریبی از خزانۂ تلقین و نہانخانۂ یقینِ خواجۂ راستین که لقب یافته وَمَآ اَرْسَلْنٰكَ اِلَّا رَحْمَةً لِّلْعٰلَمِیْنَ ملک الفقراء و المساکین شیخ نظام الحق والشرع والهدیٰ والدین متع اللہ المسلمین بطول بقایه آمین جمع کرده می آید و آنچه ازان شمعِ جمعِ ملکوت بسمع می رسد چه عین لفظِ مبارکِ او و چه معانیٔ آن بقدرِ فہمِ مختصرِ خود نبشته می شود و این مجموعه را چون دلهای دردمندان ازو فائده ها می گیرند فوائد الفواد نام کرده شد واللہ المستعان وعلیه التکلان

مجلسِ اوّل

یک شنبه سوم ماهِ مبارکِ شعبان عمت میامنه سنه سبع و سبعمائته بندۂ گناهگار اُمیدوار برحمتِ پروردگار حسن علاء سجزی را که بانیٔ این مبانی و جامعِ این

معانی است دولتِ پای بوسِ آن شاهِ فلک جاه ملک[1] دستگاه حاصل شد همان زمان بفرِ[2] نظرِ لانظیرِ آن قطب آفتاب ضمیرِ منیرِ سرّاو ترکِ آلائش چہار طبع گرفت و سرِ او بکلاهِ چہار ترکیِ آن ناصیهٔ اصفیا زینت یافت الحمد للّٰہِ علیٰ ذالک

آن روز بعد از انکہ بر صلوٰۃ مکتوبات و صلوٰۃ چاشت و شش رکعت بعد صلوٰۃ المغرب و صومِ ایّامِ بیض ملازمت فرمود بر لفظِ مبارک راند کہ تائب با[3] متّقی برابر است زیرا کہ[4] متّقی آنست کہ مثلاً در ہمہ[5] عمرِ خویش شرب نکردہ باشد یا[6] معصیتی بوجو دنیاوردہ و تائب آنست کہ گناہ[7] کردہ باشد و انابت آوردہ، بعد ازان فرمود کہ ہر دو برابر باشند بحکمِ این حدیث کہ اَلتَّائِبُ مِنَ الذَّنْبِ کَمَنْ لَّا ذَنْبَ لَہٗ، و این معنی ہم درین محل فرمودند کہ آنکہ معصیتِ[8] کردہ باشد و از[9] معصیت ذوقہا گرفتہ چون تائب شود و طاعت کند ہر آئینہ از طاعت نیز ذوقہا گیرد و ممکن است کہ یک ذرّہ ازان راحت کہ در طاعت یابد آن ذرّہ خرمن ہای معاصی را بسوزد؛

لختی سخن دران افتاد کہ مردانِ خدا خود را پوشیدہ داشتہ اند و حق تعالیٰ ایشان را ظاہر گردانیدہ است. بر لفظِ مبارک راند کہ خواجہ ابو الحسن نوری نوّر اللہ مضجعہ در مناجات می گفت الٰہی استرنی فی بلادک بین عبادک، از ہاتفی آواز شنید کہ

---

[1] ح : بجای ملک دستگاہ، ملایک بارگاہ، دارد
[2] ن و ہ : بعزّ
[3] ح : و
[4] ح و ہ : زیرا کہ، ندارد
[5] ن : تمام
[6] ح : و
[7] ح و ہ : گناہ، ندارد
[8] ح : معصیتی
[9] ح : ازان بجای از

یا ابا الحسن الحق لایستره شیئ یعنی حق را چیزی نمی پوشد و حق هرگز پوشیده نماند!

این حکایت هم در آن محل فرمود که در خطّهٔ ناگور بزرگی بود او را حمید الدّین سوالی گفتندی علیه الرحمة و الغفران، ازو سوال کردند که بعضی از مشایخ نقل می کنند و بعد از نقلِ ایشان هیچ کس نامِ ایشان نمی گیرد و بعضی چون نقل می کنند نام و صیتِ ایشان باقصای[1] عالم می رسد این تفاوتِ احوال از کجاست؟ جواب داد که آنکه در حالتِ حیات در اشتهارِ خود کوشیده است بعد از وفاتِ او نام و صیتِ او مندرس می شود و آنکه در حالتِ حیات خود را پوشیده داشته است[2] بعد از وفات نام و صیتِ او بهمه[3] جهان می رسد!

لختی سخن در مشایخِ کبار اُفتاد و ترقّیِ درجاتِ ایشان بر ابدال. بر لفظِ مبارک راند که مردی در خانقاهِ حضرت شیخ عبد القادر گیلانی قدّس الله سرهٔ العزیز درآمد یکی را دید بر درِ خانقاه اُفتاده و دست و پای او شکسته و خراب شده. آن مرد پیشِ شیخ رفت و حکایتِ آن اُفتاده باز گفت و دُعا درخواست. شیخ فرمود خاموش[4] باش که او بی ادبی کرده است! آن آینده پُرسید که او چه بی ادبی کرده است؟ شیخ فرمود که او یکی از ابدال است دوش او با دو یارِ دیگر بحکمِ طیرانی که ایشان راست در هوا می پریدند، چون برسرِ این خانقاه رسیدند یکی یارِ او از خانقاه منحرف شد و بطریقِ[5] ادب[6] جانبِ راست شده گذشت، یارِ دیگرِ او نیز از خانقاه جانبِ چپ شده گذشت[7] این خواست که

---

[1] ه : در اقصای [2] ه : بود

[3] ه : در همه

[4] ن و ح : بجای "خاموش باش که او بی ادبی کرده است" "باش که او بی ادبست" دارد

[5] ن و ه : از طریق [6] ه : آداب

[7] ه : بعد از "گذشت" این جمله دارد "دو یارانِ او از خانقاه منحرف شده بگذشتند"

بی ادب وار بر بالای خانقاه بگذرد بیفتاد!

این معنی نیز همدرین محل فرمودند در نگاهداشتِ ادب پیر و حُسنِ جواب در نظر پیر، بر لفظِ مبارک راند که خواجه جُنید بغدادی قدس الله سره العزیز وقتی در شبِ عیدی در خانقاهِ خود نشسته بود و چهار تن از مردانِ غیب بخدمتِ او حاضر بودند، روی بسوی یکی از ایشان کرد و گفت که تو بامداد نمازِ عید کجا خواهی گزارد؟ آن مرد گفت در مکۂ مبارک، بعد ازان دوم را پرسید که تو کجا خواهی گزارد؟ آن مرد گفت در مدینۂ معظّم، بعد ازان سوم را پرسید که تو کجا خواهی گزارد؟ او گفت در بیت المقدّس، بعد ازان چهارم را پرسید که تو کجا خواهی گزارد؟ او خدمت کرد و گفت هم در بغداد در خدمتِ خواجه. خواجه در بابِ او چنین[1] فرمود که انت ازهدهم واعلمهم وافضلهم!

لختی سخن در تزکیه افتاد. بر لفظِ مبارک راند که کمالِ مرد در چهار چیز پیدا می شود قِلّة الطّعام و قِلّة الکلام و قِلّة المنام و قِلّة الصّحبة مع الانام

لختی سخن در جِدّ و اجتهاد افتاد. بنده را درین معنی این دو بیت از لفظِ دُربارِ ایشان استماع[2] افتاد، ابیات

گرچه ایزد دهد هدایتِ دین | بنده را اجتهاد باید کرد
نامۂ کاں[3] بحشر خواهی خواند | هم ازین جا سواد باید کرد

---

[1] ن: 'چنین' ندارد ک: همچنین

[2] ک: سماع [3] ن: کان را

مجلسِ دوم

آدینه هشتم ماهِ مبارک شعبان سنه مذکور بعد از نماز دولتِ پائبوس حاصل شد۔ بنده را غلامی بود ملیح نام، او را بشکرانهٔ ارادت همراه[1] آورده در نظرِ خواجه ذکرہ اللہ بالخیر ازو او گردانیده شد و دعای خیر ارزانی داشت۔ همان زمان غلامِ مذکور سر در قدمِ مخدومِ عالمیان آورد و بشرفِ بیعت مشرف گشت والحمد لله علیٰ ذالک،

درین محل خدمتِ خواجه ادام الله برکاته، بر لفظِ مبارک راند که درین راه خواجگی و غلامی درمیان نیست هر که در عالمِ محبت درست[2] آمد کار او ساخته شد! در اثنای این معنی فرمود که پیری بود در غزنین، غلامی داشت زیرک نام، و این زیرک در غایتِ صدق و صلاحیت بود۔ چون آن پیرِ بزرگوار را وقتِ نقل شد مریدان پرسیدند که بر جای تو که نشیند؟ گفت زیرک، و آن پیر را چهار[3] پسر بودند صاحبِ اختیار و جلد[4]۔ زیرک گفت ای خواجه مرا پسرانِ تو نگذارند که بر جای تو بنشینم هر آئینه ایشان با من خصومت کنند۔ پیر گفت تو بدل فارغ بنشین اگر ایشان با تو مخاصمتی کنند من شرِ ایشان را از تو دفع خواهم کرد، الغرض چون پیر بجوارِ رحمتِ حق پیوست زیرک بجای خواجه[5] بنشست۔ پسران پیر

---

[1] ن و ح : بجای 'همراه آورد' 'هم' دارد   [2] ن : راست

[3] ج : بجای 'چهار پسر بودند صاحبِ اختیار و جلد' 'چند پسر بود با اختیار' دارد
ن : 'چهار پسر بودند اختیار و اجلد و اجبا و اجلا'

[4] جلد بالفتح بمعنی چست و چالاک و تیز و شتاب و بدین معنی مشترک است در عربی و فارسی (منتخب)

[5] ن و ح : او

خصومت آغاز کردند که تو غلامی[1] از غلامانِ ما باشی ترا چه زهره باشد که بر جای پدرِ ما بنشینی؟ چون تعنّدِ ایشان بسیار شد زیرک بسرِ روضۂ پیر آمد و گفت ای خواجه تو گفته بودی که اگر پسرانِ من ترا مزاحمت نمایند من شرّ ایشان از تو دفع خواهم کرد، اکنون ایشان در ایذای من شده اند ترا وعدۂ خود بوفا باید رسانید. این بگفت و بمقامِ خود باز آمد. ہمدران چند روز کافران در نواحی[2] غزنین بتاختند، خلقی بمحاربۂ ایشان بیرون آمدند، ہر چہار پسران پیر نیز بران[3] آمدند و بحرب پیوستند و ہر چہار شہادت یافتند آن مقام بی مزاحمت بر زیرک متقرر ماند!

ملیح مذکور را بعد ازان که ارادت آورد دوگانه نماز فرمود، دران محل بر لفظِ مبارک راند که این دوگانه رانیت چه باید کرد، گفت برای[4] نفی ماسوی اللہ۔

مجلسِ سوم

آدینه پانزدہم ماهِ مبارک شعبان سنۃ المذکور بعد از نماز دولتِ پای بوس حاصل شد۔ جوالقی درآمده ساعتی بنشست و برخاست و برفت۔ خواجه ذکرہ اللہ بالخیر فرمود که ازین بابت مردم بخدمتِ شیخ بہاؤالدین زکریا رحمۃ اللہ علیه کم راه یافتندی اما بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدین رحمۃ اللہ علیه رحمۃً واسعۃً از ہر جنس

---

[1] ن: بجای 'غلامی از غلامانِ ما' 'غلامِ ما' دارد [2] ن: آن ناحیۂ [5] ناحیت
[3] ن: 'بران آمدند و' ندارد
[4] ح: بجای 'برای نفی ما سوی اللہ'، 'دعا عمّا سوی اللہ' دارد

درویش[1] وغیر آن برسیدی[2]۔

بعدازان فرمود که درمیانِ هر عامی خاصی هست، همدرین باب حکایت فرمود که شیخ بهاءالدین زکریّا کثیر السیاحت بود، وقتی بر سرِ جمعی از جوالقیان برسید درمیانِ ایشان نشست نُوری دران جمع پیدا شد[3]، چون نیکو نگاه کرد یکی را از انجمله دید که نوری ازو ساطع می شد، آهسته نزدیکِ او برفت و با او گفت که تو درمیانِ این قوم چه کنی؟ اوجواب داد یا زکریّا! نادانی که درمیانِ هر عامی خاصی هست!

همدرین باب حکایت فرمود که وقتی بزرگی درمیانِ جمعی هم ازین بابت برسید۔ یکی را دید که در دو رکعتِ نماز قرآن تمام کرد۔ آن بزرگ حیران شده[4] با خود گفت که درین شکّی[5] که این مرداست این نوع طاعت ازو غریب باشد نه[6] همانا که درین کار مستقیم تواند بود! الغرض چون از ایشان بگذشت بعدازده سال باز بر سرِ آن جمعی رسید آن درویش را همبران قرار دید۔ آنگاه گفت حقیقت معلوم کردم که درمیانِ هر عامی خاصی هست!

مجلسِ چهارم

آدینه بست و دوم ماهِ مبارک شعبان دامت حرمته سنه مذکور بعدازنماز دولتِ پائبوس حاصل شد۔ فرمود که بین العشائین شش رکعت

---

[1] ۵ : درویشان　　[2] ح و ۵ : برسیدندی
[3] ح : بجای 'پیدا شد' 'معائنه کرد' دارد　　[4] ن و ح : بماند
[5] ن : مکنه　　[6] ح : 'نه' ندارد

اوابین[1] که گفته ام میگزاری؟ گفتم آری۔ بعدازان از روزهٔ ایامِ بیض پرسید که می داری؟ گفتم می دارم۔ بعدازان از نمازِ چاشت پرسید که می گزاری؟ گفتم می گزارم۔ بعدازان چهار رکعت صلوٰة السعادت فرمود۔ آن روز این سعادت بر سعادتِ دیگر ضم شده! والحمد للّٰہ علیٰ ذلک

مجلسِ پنجم

آدینه سیزدهم[2] ماه مبارکِ رمضان سنهٔ المذکور پیش از نماز دولتِ پای بوس حاصل شد۔ فرمود که پیش از نماز بغیرِ معهود آمدن چه لست[3]؟ عرض افتاد که نمازِ تراویح باقتدای مولانا ظهیرالدین حافظ سلمه اللّٰہ تعالیٰ گزارده می شود و او هر شبی سه سیپاره می خواند، بنده می خواهد که تا ده شب متواتر بی فاصله در عقبِ او نماز بگزارد تا ثوابِ ختمِ قرآن حاصل شود، اگر فرمان باشد بعد از نمازِ جمعه باز گشته شود تا تراویح گزارده آید؟ فرمود نیکو باشد!

بعدازان مناسبِ این معنی حکایت فرمود که شیخ بهاءالدین زکریا رحمته اللّٰہ علیه شبی روی بسوی حاضران کرد و گفت کسی باشد از شما که امشب دو رکعت نماز کند و در یک رکعت ختمِ قرآن کند؟ از حاضران کسی این معنی را متکفل[4] نشد۔ شیخ بهاءالدین

---

[1] ن و ه: 'اوابین' ندارد [2] ن: پنجم

[3] ن و ه: 'چه بود' بجای 'چولست' دارد [4] ه: بجای 'متکفل نشد' 'تکفل بکرد' دارد

پیش رفت و در یک رکعت ختمِ قرآن کرد و چهار سیپاره دیگر بخواند و در رکعتِ دوم سورهٔ اخلاص خوانده نماز تمام کرد!

ملایمِ این معنی حکایتِ دیگر فرمود که شیخ بهاوالدّین علیه الرحمة می گفت که هرچه بمن رسید از نماز رسید و اورادِ مشائخ و زهّاد، همه بکردم مگر یک چیز نتوانستم کرد و آنچنان بود که بمن رسانیدند که فلان بزرگ از آغازِ صبح تا طلوعِ آفتاب ختمِ قرآن می کند، هرچند که بخواستم نتوانستم!

همدرین محل حکایتِ دیگر فرمود که قاضی حمیدالدین ناگوری رحمة الله علیه وقتی طوافِ کعبهٔ مبارک می کرد، بزرگی را در طوافِ کعبه بدید، در عقبِ آن بزرگ رفتن گرفت هرجا که او قدم می نهاد قاضی حمیدالدین قدمِ خود آنجا می نهاد۔ آن پیرِ روشن ضمیر بدان حال اطلاع یافت گفت متابعتِ ظاهر چه می کنی متابعتِ آن کن که من می کنم۔ قاضی حمیدالدین علیه الرحمة پرسید که شما چه می کنید؟ پیر گفت من روزی هفصد بار[1] ختمِ قرآن می کنم۔ قاضی حمیدالدّین بغایت متعجّب شد و با خود اندیشه کرد که مگر معانی قرآن بر خاطر بوهم می گذراند و موهوم می خواند۔ پیر سر برآورد[2] و گفت ملفوظاً لا موهوماً! چون خواجه ذکره الله بالخیر این حکایت تمام کرد اعزّالدین علی شاه سلّمه الله تعالیٰ که یکی از مریدانِ خاص بود سوال کرد که این مگر کرامت باشد؟ خواجه فرمود آری کرامت باشد، هر معامله که بعقل باز خواند آن دیگر است و آنچه در عقل را گنجائی[3] نباشد آن کرامت باشد۔

لختی سخن در طاعتِ مشائخ افتاد۔ فرمود که شیخ ابوسعید ابوالخیر رحمة الله علیه

---

[1] ھ : 'بار' ندارد

[2] ن و ھ : 'پس کرد' بجای 'برآورد' دارد

[3] ھ : گنجایشی

می گفت که آنچه[۱] بمن رسید از نمازِ حضرت مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم آن ہمہ بکردم تا آنگاہ کہ معلوم شد[۲] کہ حضرتِ رسالت پناہ وقتی نمازِ معکوس گزاردہ است، برفتم و پای خود برسن[۳] بستم و خود را سرنگون در چاہی درآویختم و ہمچنان نماز کردم۔ چون این حکایت تمام فرمود روی بسوی بندۂ کمینہ کرد و فرمود کہ ہر کہ بود بحُسنِ عمل بمقامی رسید، اگرچہ فیضِ ایزدی نازل است امّا جد و جہد خود باید کرد۔

مجلسِ ششم

آدینہ پنجم ماہ شوّال سنہ مذکور بعد از نماز دولتِ پای بوس حاصل شد۔ سخن در ترک و تجرید افتاد و در اثنای آن فرمود کہ درویشی بود در غایتِ فقر و مسکنت، شکمِ او از غایتِ گرسنگی باپشت چفسیدہ[۴] در راہی می رفت، خواجہ محمود[۵] پٹوہ کہ بارِ عاست یک دانگ پیشِ او نہاد۔ او جواب داد کہ من امروز کنجارہ سیر خوردہ ام از جانبِ قوّت استغناء[۶] تمام کردہ ام مرا امروز بدین دانگ حاجت نیست۔ بعد از ان خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر در غایتِ صدقِ او تعجّب می کرد و می فرمود کہ زہی قناعت و قوّتِ[۷] صبر!

این حکایت ہم درین محل فرمود در قناعت و طمع بریدن از غیرِ حق سبحانہ و تعالیٰ۔

---

۱ ف: ہرچہ
۲ ن و ح: کردم
۳ ہ: برشتہ
۴ ح و ہ: چسپیدہ
۵ ن: محمد
۶ ح و ہ: استیفاء
۷ ن: بجای 'قوّتِ صبر'، 'قوت و صبر' دارد

فرمود بزرگی بود که او را شیخ علی گفتندی، وقتی خرقهٔ خود می دوخت و پای دراز کرده بود و عطفِ خرقه بر ران[1] انداخته بخیه می زد. درین میان گفتندش که خلیفه می رسد، او هیچ از قاعدهٔ خود نگشت همبران قرار بود، گفت بیاید. خلیفه درآمد و سلام کرد و نشست. شیخ جوابِ سلام داد مگر حاجبی که برابرِ خلیفه آمده بود گفت شیخ پای گرد آر! شیخ بگفتارِ او هیچ التفات نکرد تا یک دو بار حاجب همین حرف مکرّر کرد[2]. الغرض چون وقتِ مراجعتِ خلیفه شد، شیخ یک دستِ حاجب گرفت و یک دستِ خلیفه. بعد ازان گفت که من دستهای خود گرد آورده ام روا باشد که پای را گرد نیارم یعنی از شما هیچ طمع ندارم و نداشته ام و هیچ نمی گیرم دستِ خود گرد آورده ام اگر پای گرد نیارم توانم!

لختی سخن در اصلِ سلوک اُفتاد و آنچه مُخِّ معنی بوده[3] است. درین میان فرمود که مردی بخدمتِ خواجه اجل شیرازی[4] آمد رحمته الله علیه والغفران و ارادت آورد منتظرِ فرمانِ خواجه می بود تا اورا از نماز و روزه و اوراد چه می فرماید. خواجه همین گفت که آنچه بر خود روا نداری بر غیری نیز روا مدار، و خود را همان خواه که دیگری را. الغرض آن مرد باز گشت و بعد از مدّتی باز آمد بخدمتِ خواجه اجل شیرازی علیه الرحمته عرضداشت کرد که من آن روز که بخدمت پیوستم منتظر بودم تا خواجه مرا نمازی و اورادی فرماید، هیچ نفرمود امروز منتظر نیز هستم. خواجه گفت که آن روز تختهٔ تو چه بود؟ مرید حیران ماند هیچ جواب نداد. خواجه تبسم فرمود و گفت که

---

۱ ن: 'بران' بجای 'برران' دارد ۲ ن و ک: می کرد ۳ ک: 'بوده' ندارد

۴ ح: سرزی - مثنوی معنوی دفتر پنجم: 'سرزی' (درباره او رجوع شود بمقالهٔ آقای گویا اعتمادی، در شمارهٔ ششم سالِ سوم مجلهٔ 'آریانا'، کابل)

آن روز ترا گفتم آنچه بر خود نه پسندی بر دیگری مپسند و خود را همان خواه که غیری را خواهی، تو آن[1] سخن یاد نداشتی پس چون تختهٔ اوّل درست نکردی تختهٔ دیگر چگونه دهم؟

بعد از اتمام این حکایت فرمود که بزرگی بود پارسا[2]، بارها می گفت که نماز و روزه و تسبیح و اوراد همه حوائج[3] دیگ است، اصل در دیگ گوشت می باید، چون گوشت نباشد ازین حوائج[3] هیچ نگشاید. ازان بزرگ پرسیدند که تو بارها[4] این تمثیل می فرمائی اما شرح بگو. آن بزرگ گفت که گوشت ترک دنیاست و نماز و روزه و اوراد و تسبیح حوائج[3] آن، اوّل مرد را باید که ترک دنیا گیرد[5] و تعلق او به هیچ چیز نباشد اگر او را نماز و روزه و اوراد و غیر[6] آن باشد یا نباشد باک نیست، اما چون دوستی دنیا در دل باشد از ادعیه و اوراد و غیر[6] آن هیچ سود ندارد. بعد ازان خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که اگر روغن و پلپل[7] و سبزی و پیاز در دیگ کنند و آبی دران بیندازند و شوربای کنند آن را شوربای زور گویند و مزوّر هم گویند یعنی شوربای دروغ، پس شوربای اصل آن باشد که از گوشت باشد خواه[8] حوائج[3] باشد یا نباشد!

بعد ازان در تحقیق ترک دنیا این لفظ بر زبان مبارک راند که ترک دنیا آن نیست که کسی خود را برهنه کند مثلاً[9] لنگوته[10] به بندد بنشیند، ترک دنیا آنست که لباس بپوشد و

---

1. ن: بجای «آن سخن یاد نداشتی» «آن تخته بیاد نداشتی» دارد
2. ح و ه: «پارسا» ندارد
3. ن: «حوائج» دارد که بجای «مصالح» بغلط طبع شده
4. ح: بها
5. ن: بجای «ترک دنیا گیرد» «تارک دنیا شود» دارد
6. ه: «جز» بجای «غیر»
7. ه: فلفل
8. ح و ه: خواه
9. ه: «مثلاً» ندارد
10. لنگوته: هندی لنگوٹا و لنگوٹہ، لنگی باشد کوچک که درویشان و فقیران و مردم بی سروپا بر میان بندند (برهان)

طعام بخورد اما آنچه می رسد[۱] روان می دارد و جمع نکند و با[۲] او میل نه کند و خاطر را بچیزی متعلق ندارد۔

مجلسِ ہفتم

آدینہ نوزدہم ماہِ شوال سنۃ المذکورہ بعد از نماز سعادتِ پائبوس حاصل[۳] شد. سخن در آداب تصوف و اشاراتِ مشایخ و اصطلاحاتِ ایشان افتاد۔ بر لفظِ مبارک راند کہ شیخ جمال الدین بسطامی شیخ الاسلام حضرتِ دہلی رحمۃ اللہ علیہ مراسمِ اہلِ صفہ و آدابِ ایشان نیکو دانستی تا وقتی کوزۂ آب در نظرِ ایشان آوردند کہ آن کوزہ چہار گوشہ داشت یعنی چہار جائی گرفتن داشت۔ بزرگی حاضر بود او گفت این را کوزۂ لقمانی گویند۔ شیخ جمال الدین بسطامی گفت کہ چرا کوزۂ لقمانی گویند؟ آن بزرگ ساکت شد۔ بعد ازان شیخ جمال الدین حکایت کرد کہ بزرگی بود او را شیخ لقمان سرخسی گفتندی رحمۃ اللہ علیہ، مناقبِ او بسیار است تا از وی آرند کہ مگر جمعۂ ازو فوت شد یا شعاری از ظواہرِ شرع واللہ اعلم، ایمۂ آن شہر با قضاۃ و احتسابِ او بیرون آمدند با او گفتند کہ ایمۂ شہر می آیند تا با تو بحث کنند۔ شیخ لقمان پرسید کہ سوار می آیند یا پیادہ؟ گفتند کہ سوار می آیند۔ آن زمان شیخ بر دیواری نشستہ بود، دیوار را گفت کہ

۱؎ ن: بجای 'روان می دارد و جمع نکند و با او میل نکند' روا بدارد و بجمعِ او میل نکند، دارد۔

۲؎ ق: بجای 'با او میل نکند'، 'مزید نکند' دارد

۳؎ ح: بیشتر

بفرمانِ خدای عزّوجلّ روان شو! دیوار در حال روان شد، مقصود آنکه این شیخ لقمان وقتی از مریدی کوزهٔ آب طلبید، مرید کوزهٔ پیش آورد، هیچ گوشه و جای گرفتن نداشت. شیخ فرمود که کوزه بباید آورد که او را گوشهٔ باشد و بتوان گرفت. مرید رفت و کوزهٔ با یک گوشه بساخت و پیشِ شیخ آورد همان گوشه بدست گرفته، شیخ تبسّم کرد و گفت این گوشه تو گرفته ای من کدام جای بگیرم برو کوزهٔ دو گوشه بساز و بیار، باز مرید رفت کوزهٔ با دو گوشه بساخت و پیش آورد یک گوشه بیک دست گرفت و گوشهٔ دیگر بدستِ دیگر، باز شیخ فرمود که هر دو طرف تو گرفتی من از کدام جا بگیرم برو کوزهٔ سه گوشه بساز! مرید رفت کوزهٔ سه گوشه بساخت دو گوشه بهر دو دست گرفت گوشهٔ سوم جانبِ سینهٔ خود کرد، شیخ تبسّم فرمود و گفت برو کوزهٔ چهار گوشه بساز! بعد از آن مرید این چنین کوزهٔ چهار گوشه بساخت و بیاورد، غرض آنکه این کوزه را کوزهٔ لقمانی بسببِ این معنی گویند۔

مجلسِ ہشتم

آدینه بست و ششم ماهِ شوّال سنه مذکور بعد از نماز دولتِ پای بوس حاصل[1] شد۔ سخن در نماز افتاد و حضورِ امام و مقتدیان۔ می فرمود که اوّلِ حضور آنست که مصلی آنچه خواند معانیٔ آن بر دل بگذراند[2]!

بعد از آن فرمود که مردی بود از مریدانِ شیخ الاسلام بهاء الدین زکریا رحمۃ اللہ علیہ

---

[1] ح: بجای "حاصل شد" "بدست آمد" دارد [2] ط: راند

اورا حسن افغان گفتندی، صاحبِ ولایت بود در غایتِ بزرگی چنانکه شیخ بہاء الدین می فرمود کہ اگر فردا مرا گویند کہ بدرگاہِ ما چہ آوردی من گویم حسن افغان را آوردہ ام! وقتی این حسن در کوئی می گذشت بمسجدی رسید مؤذّن تکبیر گفت و امامی پیش رفت و خلقی بجماعت پیوست۔ خواجہ حسن نیز درآمد و اقتدا کرد۔ چون نماز تمام شد و خلق باز گشت خواجہ حسن نزدیکِ امام رفت و گفت ای خواجہ تو نماز شروع کردی و من بتو پیوستم، تو از ینجا بدہلی رفتی و بردگان خریدی و باز گشتی و آن بردگان را بخراسان بردی و از انجا بملتان باز آمدی و از انجا بمسجد آمدی، من بدنبالِ تو سرگشتہ شدہ می گشتم آخر این چہ نماز است؟

بعد ازان ہم در شرحِ بزرگی او می فرمود کہ وقتی در موضعی مسجدی بنا می کردند۔ خواجہ حسن آنجا رسید اہلِ عمارت را گفت کہ محراب ہمچنین راست کنید کہ قبلہ این طرف است! این سخن گفت و جانبی اشارت کرد۔ دانشمندی آنجا حاضر بود بنزاع آورد و گفت نی سمتِ قبلہ بر طرفِ دیگر است۔ الغرض میانِ ایشان سخن بسیار شد۔ خواجہ حسن دانشمند را گفت روی جانبِ آن جہت کن کہ من می گویم و نیکو ببین!۔ دانشمند روی بدان جہت کرد کعبہ را معاینہ کرد ہم دران سمتی کہ خواجہ حسن می گفت!

بعد ازان از احوالِ او شرح داد کہ او اُمّی بود، ہیچ نخواندہ، خلقی می آمدند و کاغذی و لوحی پیشِ او می داشتند چند سطر بر انجا نبشتہ بعضی نظم و بعضی نثر و بعضی عربی و بعضی پارسی از ہر بابت چند سطری می نوشتند و در میانِ آن سطر ہا

یک سطر از آیتِ قرآن ہم نوشتند۔ آنگاہ از وی پرسیدند کہ درمیانِ این سطرہا سطرِ قرآن کدام است؟ او اشارت بآیتِ قرآن می کردی کہ اینست!۔ او را گفتندی کہ تو قرآن نخواندہ ای چہ دانی کہ این آیتِ قرآنست؟ گفتی نوری کہ درین سطر می بینم در سطرہای دیگر نیست!

ہم ملائمِ حالِ آن بزرگ لختی سخن در استغراقِ ذوقِ نماز افتاد۔ فرمود کہ مردی بود او را خواجہ کریم گفتندی او نگر در دہلی[1] اوّلِ حال نویسندہ بود، آخرہا روی از اشتغالِ دُنیا بگردانید و یکی از واصلان شد چنانچہ بارہا گفتی تا گورِ من در دہلی است ہیچ کافری استیلا نیابد! حالِ حضورِ نمازِ او بیان فرمود کہ وقتی نمازِ شام پیشِ دروازۂ کمال بہ نماز مشغول بود و نگر دران ایّام تشویشِ میو[2] آن بودہ[3] است کسی بیگاہ حوالیٔ آن دروازہ و آن طرفہا نتوانستی رفت۔ این خواجہ کریم بہ نماز مشغول شد، یارانِ او بر دروازہ ایستادہ بودند او را آواز می دادند کہ زود بشہر درآی، و دربانِ دروازہ نیز غلبہ می کرد۔ الغرض این خواجہ کریم نمازِ خود با حضورِ تمام بگزارد، آنگاہ کہ از انجا بازگشت او را گفتند کہ تو ہیچ آوازِ ما نشنیدی؟ گفت نی۔ گفتند عجب چندین غلبہ کہ کردیم تو نشنیدی! گفت عجب از کسی است کہ او در نماز باشد و غلبۂ کسی بشنود! بعد ازان فرمود کہ آن خواجہ کریم چون روی بخدای عزّ و جلّ آورد ہرگز در ہمہ عمرِ خود درم و دینار بدستِ خود نگرفت!

بعد ازان خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر در ترکِ دُنیا و لذّاتِ آن بسخن در پیوست۔ می فرمود کہ ہمّت بلند باید کرد و بآلایشِ دُنیا مشغول نباید گشت و از سرِ شہوات باید

---

[1] ح و ھ: 'در دہلی' ندارد [2] یعنی قوم میو۔ میواتیان، ن: میوہ

[3] ح و ھ: 'بود' بجای 'بودہ است' دارد

برخاست[۱]۔ آنگاہ این دو مصرع بر لفظِ مبارک راند ؎

یک لحظہ ز شہوتی کہ داری برخیز   تا بنشیند ہزار شاہد پیشت[۲]!

مجلسِ نہم

پنجشنبہ دہم ماہِ ذوالقعدہ سنہ مذکور دولتِ پائبوس حاصل شد. فرمود کہ چگونہ است کہ امروز آمدی یعنی نوبتِ آدینہ مقرر بود. بندہ عرضداشت کرد کہ این سعادت امروز مساعدت نمود ہر وقت کہ دولت روی نماید ہر آئینہ سعادتِ پائبوس حاصل شود. فرمود کہ نیکو کردی[۳] ہر چہ از غیب آید نیکو باشد!

بعد ازان سخن در اثرِ صحبت افتاد. فرمود کہ صحبت را اثری قویست!

بعد ازان در ترکِ دُنیا غلو فرمود و در اثنای آن بر لفظِ مبارک راند کیست[۴] کہ از سرِ خسیسی برنخاست کہ او را چیزی شریفی[۵] اقدام نکرد؟

---

۱ ن: گذشت   ۲ ن: 'درپیش' بجای 'پیشت' دارد

۳ ہ: آمدی   ۴ ن و ح: کہ بود

۵ ح: بشریفی

مجلسِ دهم

سه شنبه پانزدهم ماهِ مذکور سعادتِ پای بوس حاصل[1] شد. جمعی از عزیزان چون مولانا وجیه الدّین پائلی و مولانا حسام الدّین حاجی و مولانا تاج الدین یار او و مولانا جمال الدّین و یارانِ دیگر حاضر بودند. طعام پیش آوردند. فرمود هر که صایم نیست بخورد. بیشتری ازان جمع چون ایامِ بیض بود صایم بودند. بعد ازان طعام نزدیکِ دو سه کس که روزه نداشته بودند فرستاد. آنگاه بر لفظِ مبارک راند که چون عزیزان بر[2]سند طعام پیش باید آورد و کسی را نباید پرسید که تو صایمی زیرا که اگر صایم نخواهد بود خود خواهد خورد، و حکمت دران چیست که نه پرسند که تو صایمی زیرا اگر بگوید که صایمم ریا را تداخلی[3] باشد و اگر آن صایم مردی باشد راسخ و صادق که ریا را برو گذر نباشد گوید آری صایمم حالی طاعتِ او را در دفترِ علانیه نویسند و اگر گوید صایم نه ام دروغ گفته باشد و اگر ساکت شود استخفافِ سائل کرده باشد!

مجلسِ یازدهم

دو شنبه بست و یکم ماهِ مذکور دولتِ پائبوس حاصل شد. سخن در برکتِ[4] قدمِ نیک مردان افتاد. فرمود که هر موضعی که هست به یمنِ اقدامِ ایشان مروّح است چنانچه

---

1 ک: 'روی نمود' بجای 'حاصل شد' دارد

2 ح: بنشیند

3 ح: مدخلی

4 ک: منزلت برکت

مسجدِ جامع دہلی۔ بعد ازان فرمود کہ اقدامِ[1] چند اولیاء و بزرگان آنجا رسیده باشد که آن مقام چنان راحت دارد!

در اثنای آن فرمود که از محمود کبیر شنیده ام که او گفت که سحرگاهی بزرگی را دیدم که بر بالای کنگره‌های ملمّع مسجدِ جامع آدینه که بر سرِ طاقهای محرابست می آمد و می رفت، بشکلِ[2] مرغی در غایتِ سرعت بی تشویش ازین سر تا آن سر می آمد و می رفت و من از دور نظّاره می کردم۔ چون نزدیکِ صبح شد ازان کنگره ها فرود آمد، پیش رفتم و سلام کردم۔ مرا گفت که دیدی؟ گفتم دیدم۔ گفت پیشِ کسی مگوی!

درین میان کاتب عرضداشت کرد که بیشتر از بزرگان احوالِ خود را مستور داشته اند حکمت چیست؟ فرمود که اگر سرّ فاش کنند محرمیتِ سرِّ دیگر را نشایند، چون یکی با یکی رازی گوید و آن شنونده آشکارا کند پیش آن گوینده باز رازی دیگر نگوید۔ بنده عرضداشت کرد چگونه است که خواجہ ابوسعید ابوالخیر رحمة الله علیه بارها از غیب سخنان[3] بر سرِ زبان آورده است؟ فرمود که آن زمان که اولیاء در غلباتِ شوق می باشند از سرِ سُکر چیزی می گویند امّا آنکه کاملست هیچ[4] نوع از اسرار بیرون ندهد۔ بعد ازان دو بار این یک مصراع بر لفظِ مبارک راند ع

مردان هزار دریا خوردند و تشنه رفتند!

بعد ازان فرمود که حوصلهٔ وسیعی می باید که اسرار را شاید، و اهلِ این معنی

---

۱ ن: بجای "که اقدام چند" "تا چند قدم" دارد۔ ط: "تا قدم چند"

۲ ح و ط: بر شکل ۳ ط: سخنها

۴ بجای "هیچ نوع از اسرار"، "بهیچ نوع اسرار" دارد

بنامی[1] اصحابِ صحواند۔ بندہ پرسید کہ مرتبۂ اصحابِ سُکر بالاتر یا مرتبۂ اصحابِ صحو؟ فرمود کہ مرتبۂ اصحابِ صحو، واللہ اعلم

مجلسِ دوازدہم

چہارشنبہ چہاردہم ماہِ ذی الحجہ سنہ مذکور سعادتِ پای بوس دریافتہ شد۔ سخن در قبولِ نفس افتادہ بود۔ بر لفظِ مبارک راند کہ طاعتی و وردی کہ از نفسِ صاحب نعمتی پذیرفتہ[2] می شود در ادای آن راحتی دیگر است۔ بعد ازان فرمود کہ چند ورد است کہ من بر خود واجب کردہ ام و چند ورد دیگر است کہ از خواجہ خود یافتہ ام، در وقتِ ادای ہر دو ورد راحتہا را تفاوتہا[3] است از آسمان تا زمین!

لختی سخن در ترکِ اختیار افتاد یعنی باختیارِ خود کاری[4] نمی باید کرد۔ بر لفظِ مبارک راند مردم کہ محکومِ دیگری باشد بہ کہ خود حاکم باشد!

بعد ازان فرمود کہ شیخ ابوسعید ابوالخیر رحمتہ اللہ علیہ روزِ جمعہ بجہتِ نماز از خانقاہ بیرون آمد، مریدان را پرسید کہ راہِ مسجدِ آدینہ کدام است چگونہ می باید رفت؟ یکی از حاضران گفت کہ راہ اینست۔ از و پرسیدند کہ چندین بار بہ نمازِ جمعہ رفتہ ای راہ نمی دانی! گفت می دانم امّا بدان[5] پرسیدم تا حالی محکومِ دیگری باشم!

---

۱ ح و ط: 'بنامی' ندارد ۲ ح: شنیدہ

۳ ن: چہ تفاوتہا ۴ ح: ہیچ کاری

۵ ن: برای آن

بعد ازان در ترکِ وطن و محبتِ خانه و کاخ و مثلِ آن وعظ فرمود و این ابیات بر لفظِ مبارک راند ؎

دشت و کہسار گیر ہمچو وحوش	خانمان را بمان بگربہ و موش
قوتِ عیسیٰ چو ز آسمان سازند	ہم بدان جاش خانہ پردازند[1]
خانہ را گر[2] برای قوت کنند	مور و زنبور و عنکبوت کنند

مجلسِ سیزدہم

یک شنبہ سوم ماہِ محرم الحرام سنہ ثمان و ثمانمائہ دولتِ پائبوس میسر شد. سخن در طاعت اُفتاد. فرمود کہ طاعتی است لازمہ و طاعتی است متعدیہ. طاعتِ لازمہ آنست کہ منفعتِ آن ہمان یک نفس طاعت کنندہ را باشد و آن نماز است و روزہ و حج و اوراد و تسبیحات و آنچہ بدان ماند، اما طاعتِ متعدیہ آنست کہ ازو[3] منفعتی و راحتی بدیگری رسد باتفاقی و اشفاقی و بدانچہ دسترس شود لطف در حقِ غیری کند، آن را طاعتِ متعدیہ گویند و ثواب آن بیحد و اندازہ است، و در طاعتِ لازمہ اخلاص می باید تا قبول شود[4] اما در طاعتِ متعدیہ ہر گونہ کہ باشد[5] و بخند مثاب باشد واللہ الموفق

---

[1] ن: بردارند [2] ح: بجای "گر برای" "کہ بہر" دارد ص: "خانہ کان از برای" بجای "خانہ را گر برای"
[3] ح و ل: از تو [4] ن: اُفتد
[5] ل: "باشد و" ندارد

مجلسِ چهاردهم

پنجشنبه هفتم ماهِ مذکور دولتِ پای بوس حاصل شد. سخن در وِلایت و وَلایت افتاده. می فرمودند که شیخ را هم وَلایت باشد و هم وِلایت. وَلایت آنست[1] چون تائب شود و طاعت کند هر آئینه از طاعت با ذوق گیرد ممکن آنست که مریدان را بخدا رساند و آدابِ طریقت تعلیم فرماید و آنچه میانِ او و میانِ خلق است آن را وَلایت گویند امّا آنچه میانِ او و میانِ حق است آن وِلایت است و آن خاص محبّت است، و چون شیخ از دُنیا نقل کند وِلایت با خود برد امّا وَلایت بکسی تسلیم کند بدهد[2] آن کس را که او خواهد و اگر او ندهد روا باشد که حق عزّوجلّ آن وَلایتِ او بدیگری دهد امّا وِلایت که همراهِ او باشد آن را با خود برد.

درین باب حکایتی فرمود که بزرگی مریدی را بخدمتِ بزرگی فرستاد و استطلاع کرد که شب را بر بساطِ عالم چه گذشت؟ او جواب فرستاد که شب را شیخ ابوسعید ابوالخیر قدس الله سرہ العزیز در مسجدِ مهنه نقل کرد۔ باز آن بزرگ کس فرستاد و پرسید که وِلایتِ او بکه دادند؟ او جواب گفت که آن را خبر ندارم آنچه معلوم شده بود اعلام دادم۔ بعد ازان ایشان را معلوم شد که وِلایتِ او بشمس العارفین دادند علیه الرحمة والغفران، هم در شب بر درِ شمس العارفین آمدند۔ شمس العارفین ایشان را که پیش

---

[1] ن و ح: 'چون تائب ... ممکن آنست' ندارد [2] ک: 'بدهد' ندارد

از آنکه سخنی گویند گفت خدای تعالی را چندان[1] شمس العارفین اند تا بکدام شمس العارفین داده اند؟

بعد از آن حکایت شیخ نجیب الدین متوکل رحمته الله علیه که برادر شیخ الاسلام فرید الدین بود قدس الله سره العزیز می فرمود که چون او برای تعلیم و تحصیل بدرس رفت مدرّس پرسید که نجیب الدین متوکل شمائید؟ او جواب داد که من نجیب الدین متاکلم تا متوکل کر تواند بود! بعد از آن مدرّس فرمود که برادر شیخ الاسلام فرید الدین شمائید؟ او جواب داد که برادر صوری منم تا برادر معنوی که باشد!

لختی سخن در بخشائش[2] اصحاب نعمت افتاد که در حق اصحاب خدمت نظرها می کنند. در اثنای آن فرمود که خواجۀ بود صاحب[3] نعمت و فتوت[4] گاه گاه بخدمت قاضی عین القضاة خرچی بفرستادی علیه الرحمته والغفران، همانا که وقتی قاضی عین القضاة علیه الرحمته از دیگری چیزی توقّع کرد و غرض خود بوفا رسانید آن خواجه بشنید خاطر گرفته گردانید[5] و بخدمت عین القضاة عتاب فرستاد که چرا بایست از دیگری چیزی گرفت و این دولت هم بر من ارزانی نداشت؛ عین القضاة علیه الرحمته بروی نبشت که برای این مصلحت مرنج رها کن تا دیگری نیز دولت بیابد و از آنها مباش که یکی می گفت اَللّٰهُمَّ ارْحَمْنِیْ وَمُحَمَّدًا وَلَا تَرْحَمْ مَعَنَا اَحَدًا" و از آنها مباش که یکی گفته است ؎

ای باغبان بیا و در باغ باز کن چون من در آیم و بت[6] من در فراز کن!

---

[1] ن: چند
[2] ح و ه: بخشش
[3] ح و ه: یا
[4] ح و ه: ثروت
[5] ح: بجای خاطر گرفته گردانید 'خاطر کوفته کرد' دارد [6] ه: 'از پس من' بجای 'و بت من' دارد

همان روز میر چهجو[1] برادر زادهٔ کاتب ارادت آورد و بیعت کرد و شمس الدّین برادرِ او محلوق شد و همین روز نبیسهٔ شیخ جلال الدّین هانسوی علیه الرحمة محلوق شد و مولانا برهان الدین غریب سلمه الله تعالیٰ بتجدید محلوق شد و شیخ عثمان سیوستانی کلاه درخواست کرد و یافت و شمس الدّین خرقه یافت، روزی لبس با راحت بود!

درین محل حکایتِ شیخ بدر الدّین غزنوی رحمة الله علیه فرمود که چون او بخدمتِ شیخ الاسلام قطب الدّین اوشی قدس سرّه آمد و موی سر فرود آورد شیخ می فرمود که ؎

بحقیقت چراغ کشته شود　　چون برون رفت از سرش روغن!

مجلسِ پانزدهم

چهارشنبه ششم ماه جمادی الاولیٰ سنه مذکور از لشکرِ خضر آباد آمده شد دولتِ پای بوس حاصل گشت. سخن در مردانِ غیب افتاده بود که ایشان کسی را که قابل می بینند و عالی همّت در طاعت و مجاهده در می یابند می ربایند. در اثنای آن فرمود که نصیر لقب جوانی بود در بداؤن از وی شنودم که او گفت پدرِ من از واصلان[2] بود تا شبی او را از پیشِ در آواز دادند. او بیرون آمد، ما اندرون همین سلامی و علیکی شنیدیم و این قدر هم شنیدیم که پدرِ ما می گفت که فرزندان و اهلِ بیت را وداع کنم گفتند

---

[1] ن : امیر چهجو

[2] ن : بجای 'از واصلان بود' 'مردی واصل بود' دارد

فرصت بر نمی گیرد - بعد ازان هیچ معلوم[1] نکردیم که ایشان و پدرِ من کجا شدند!

هم درین باب حکایتِ شیخ شهاب الدین سهروردی فرمود رحمة الله علیه که او کتابی نبشته است و در آنجا یاد کرده که هم در عهدِ ما جوانی بود او را قزوینی گفتندی علیه الرحمة، در خانهٔ او مردانِ غیب جمع شدندی چنانچه وقتِ نماز خلق صف در صف بایستادی، یکی از مردانِ غیب امامت کردی، جماعت قرأتِ بلند می شنیدند و تسبیحات و آنچه در نماز است اما او را نمی دیدند، همین آن[2] قزوینی می دید. شیخ شهاب الدین می فرمود که هم ازان مردانِ غیب یکی یک مُهره بدستِ آن قزوینی بر من فرستاده است و آن مُهره بر من هست.

هم درین محل حکایت فرمود که مردی بود علی نام، هر بار مردانِ غیب بر درِ حجرهٔ او بیامدندی و گفتندی سلامٌ علیک یا خواجه علی! همین آواز شنیدی و پس چندین بار همچنان بود تا روزی همه بیامدند و گفتند سلام علیک ای خواجه علی! خواجه علی علیک داد و گفت ای مردان همین سلام خواهید گفت و آواز خواهید داد و هیچ خود را نخواهید نمود؟ بعد ازانکه این سخن بگفت پیش ازان آواز هم نشنید - درین میان بنده عرضداشت کرد مگر خواجه علی آن سخن که گفت گستاخی کرد - فرمود که آری بدان انبساطی که کرد ازان دولت هم محروم بماند[3]!

بعد ازان فرمود که مردانِ غیب اوّل آواز می دهند و سخن می شنوانند بعد ازان ملاقات می کنند بعد ازان می رُبایند - در آخرِ این حکایت بر لفظِ مبارک راند که تا چه مقامِ باراحت است آنجا که این کس را می برند!

---

[1] ح و ٤ : بجای 'معلوم نکردیم' 'ندانم' دارد [2] ٤ : این

[3] ن : 'باز ماند' بجای 'محروم بماند' دارد

مجلسِ شانزدہم

دوشنبہ نوزدہم ماہِ مذکور سعادتِ پای بوس میسّر شد۔ سخن در سلوک افتاد۔
فرمود کہ رونده روی بکمال دارد یعنی سالک تا در سلوک است امید وارِ کمالیت است۔
بعد ازان فرمود کہ سالک است و واقف است و راجع، امّا سالک آنست کہ
او راه رود و واقف آنست کہ او را وقفہ افتد۔ بنده عرضداشت کرد کہ سالک را
ہم وقفہ باشد؟ فرمود کہ آری ہرگاه کہ سالک را در طاعت فتوری افتد چنانکہ از ذوقِ طاعت
بماند او را وقفہ باشد، اگر زود در[1] یابد و بانابت پیوندد باز سالک تواند بود واگر عیاذاً باللہ
ہم بران بماند بیم آن باشد کہ راجع شود!

بعد ازان لغزشِ این راه را بر ہفت قسمت بیان فرمود اعراض، حجاب،
تفاصل، سلبِ مزید، سلبِ قدیم، تسلّی، عداوت۔ این قسمت را تمثیل و تفصیل
فرمود کہ دو دوست باشند عاشق و معشوق مستغرقِ محبّتِ یکدیگر، درین میان اگر از
عاشق حرکتی یا سکنتی یا قولی[2] یا فعلی در وجود آید کہ نہ پسندیدهٔ دوستِ او بود آن دوست
ازو اعراض کند یعنی روی بگرداند، پس عاشق را واجب است کہ در حال باستغفار
مشغول شود و بعذرت پیوندد ہر آئینہ دوستِ او ازو راضی شود آن[3] اندک اعراضی کہ
بوده باشد ناچیز گردد، واگر آن محب[4] ہمبران خطا اصرار کند و عذرِ آن نخواہد آن اعراض بہ

---

[1] ه: کار دریابد
[2] ن: بجای "یا قولی یا فعلی" "یا تعویق" دارد
[3] ن: بجای "آن اندک اعراضی" "اندک مایہ اعراض" دارد

حجاب کنند معشوق حجابی در میان آرد، همین که خواجه ذکرہ اللہ بالخیر در تمثیل حجاب بدین سخن رسیدہ دست بالا کرد و آستین پیشِ روی مبارک داشت و فرمود که مثلاً همچنین حجابی شود میانِ محب و محبوب! پس محب را واجب آید که در اعتذار کوشد و بتوبہ[1] گراید، و اگر دران باب هم آهستگی کند آن حجاب به تفاصل کشد، چه شود یعنی آن دوست ازو جدائی گزیند، پس اوّل اعراضی بیش نبود چون عذر نخواست حجاب شد و چون همبران ناپسندیدگی مصر ماند تفاصل شد، پس اگر هم آن دوست مستغفر نشود سلبِ مزید شود، مزیدی که اورا بود در اوراد و ذوقِ طاعت و عبادت و غیرِ آن آن مزید ازو باز ستانند، پس اگر هم عذرِ آن نخواهد و بران بطالت بماند سلبِ قدیم شود طاعتی و راحتی که پیش از مزید داشته است آن را هم بستانند، پس اگر اینجا هم در توبہ تقصیری رود بعد ازان تسلّی شود، تسلّی چه باشد یعنی دوستِ اورا بر جدائی او دل بیارامد[2]، پس اگر باز هم در انابت اهمال رود عداوت پیدا شود و آن محبت که بودہ باشد بعداوت مبدّل شود نعوذ[3] باللہ منها۔

مجلسِ هفدهم

دوشنبه بست و پنجم ماهِ مذکور دولتِ پای بوس دریافته شد سخن در فضیلتِ اطعام افتاد، بر لفظِ مبارک راند که نیکو چیزیست طعام بخلق دادن!

---

[1] ن: پیوسته بتوبہ [2] ن و ح: بیارامد

[3] نعوذ باللہ منها بالعین والراس

در اثنای آن فرمود که خواجه علی پسرِ خواجه[1] بزرگ شیخ رکن الدین حشرهم الله بالخیر اجمعین در خروجِ کفارِ تتار گرفتار شد. او را پیشِ چنگیز خان بردند. یکی از مریدانِ آن خانواده آنجا حاضر بود، همانا که آنجا مکنتی داشت چون خواجه علی را اسیر دید حیران ماند با خود اندیشید که طریقِ خلاصِ او چگونه باشد و او را بچه نوع پیشِ چنگیز خان ذکر کنم؟ اگر گویم که از دودمانِ کرامت و بزرگیست او چه معلوم[2] کند و اگر ذکرِ طاعت و عبادت کنم هم مؤثر نیاید، درجمله بعد از تاملِ بسیار پیشِ چنگیز خان رفت و گفت که پدرِ این مرد مردی بزرگ بود طعام بخلق دادی او را خلاص باید داد. چنگیز خان گفت خلقِ خود را طعام دادی یا خلقِ بیگانه را؟ آن مرد گفت که خلقِ بیگانه را، خلقِ خود را همه کس طعام می دهد اما پدرِ او خلقِ بیگانه را طعام دادی. چنگیز خان ازین سخن خوش شد گفت[3] چه نیک کسی بود که خلقِ خدا را طعام می داد! پس درحال فرمود که او را مخلص کنند، و خلعتی هم بداد و عذر خواست.

بعد ازان خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که طعام دادن در کلِ مذاهب پسندیده است.

بعد ازان سخن در خطره[4] و عزیمت و فعل افتاد فرمود که اول خطره است یعنی اول چیزی در دلِ مردم بگذرد، بعد ازان عزیمت است یعنی بران اندیشه دل بنهد[5] و بعد ازان فعل است یعنی آن عزیمت را بفعل رساند. بعد ازان فرمود که عوام را تا فعل نکنند نگیرند اما خواص را هم در خطره مواخذه باشد، باید که مردم در هر حالی بخدای گریزند زیرا که خطره و عزیمت و فعل همه آفریدهٔ حق است در همه احوال بحق پناه جویند!

---

[1] ح و ع: رکن الدین چشتی رحمة الله علیهما اجمعین
[2] ن: 'داند' بجای 'معلوم کند' دارد
[3] ع: بجای 'گفت چه نیک کسی بود' 'که بزرگ کسی بوده باشد' دارد
[4] ع: خطرت
[5] ن: می بندد

بعد ازان فرمود که شیخ ابو سعید ابوالخیر رحمة الله علیه گفتی که هیچ خطره[1] در دلِ من نگذشت که نه من بفعلِ آن متّهم شدم اگرچه هرگز آن فعل نکرده بودم، تا وقتی درویشی صادقی تمامی در خانقاهِ او آمد[2] شیخ ابو سعید ابوالخیر کمالِ معرفتِ او بدید و دانست که او چه مرد است! وقتِ افطار دخترِ خود را فرمود تا کوزهٔ آب پیشِ او ببرد، دختر اگرچه خُرد بود باادب تمام و غایتِ حرمت آب پیشِ آن درویش برد۔ شیخ ابو سعید را ادبِ دختر بغایت پسندیده نمود و در خاطر گذرانید که تا کدام بنده نیک بخت خواهد بود که این دختر در جبالهٔ[3] او خواهد آمد! چون این اندیشه در خاطرِ شیخ گذشت حسن مؤذّن را که خادمِ خانقاه بود در بازار فرستاد گفت برو خبر بیار که در شهر چه آوازاست[4]؟ حسن مؤذّن در بازار رفت و باز آمده پیشِ شیخ رفت و گفت که در بازار امروز[5] سخنی شنیده ام که، هیچ گوشی طاقتِ شنیدنِ آن ندارد۔ شیخ فرمود که بگو۔ حسن گفت آن سخن بر زبانِ من هیچگونه نرود؟ شیخ فرمان داد که آنچه شنیده ای بباید گفت۔ حسن موذّن گفت در بازار یکی مرد دیگری را می گفت که شیخ ابو سعید می خواهد تا دخترِ خود را در جبالهٔ خود آرد۔ شیخ بخندید و گفت همان خطرهٔ مرا[6] بر من مواخذه کردند!

چون خواجه ذکره الله بالخیر این حکایت تمام کرد بنده عرضداشت کرد که ازین حکایت معلوم می شود که شیخ ابو سعید ابوالخیر در عهدِ خود نیکبخت ترینِ بندگان[7] بوده است۔

---

[1] ه: خطرتی
[2] ح: آمد
[3] ح: جبالهٔ نکاح
[4] ح: آوازه
[5] ح و ه: 'امروز' ندارد
[6] ه ک: را
[7] ه: بزرگان ن: مردمان

گفت آری، و بنده را درین سخن استحسان فرمود۔

لحتی سخن در استقامتِ توبه افتاد، بر لفظِ مبارک راند که اگر یکی از شراب توبه کند هر آئینه حریفان و قرینانِ پیشینه او را مزاحمت نمایند و هر بار بشراب خوردن بموضعی که ذوق گرفته باشند او را طلب کنند و جهد کنند تا او باز شراب خورد، و این معنی آنگاه باشد که او را اندک میلی[۱] در دل مانده باشد و اگر تائب دل از آن اندیشه کلّی صاف کند هیچ قرینی و حریفی او را مزاحمت نتواند نمود، دلیل بر صدقِ توبهٔ او بر شکستنِ قرینان و حریفانِ او باشد از و! بعد از آن می فرمود که هر کرا که بمعصیتی و فسقی مردمان بر زبان گیرند آنگاه باشد که اندک مایه[۱] دلِ آن کس بدان فسق و معصیت مائل باشد، امّا چون تائب دلِ خود تمام از آن ناشائسته باز دارد، هیچ کس او را بدان جُرم و جنایت یاد نکند، این همه معانی دلیلِ استقامتِ توبه است یعنی تا تائب بر سرِ توبه مستقیم است نه او را کسی بمعصیت تواند خواند و نه بفسق نامِ او بر زبان تواند راند، امّا اگر مائل[۲] باشد بدان گناه و بدان معصیت هر آئینه هم او را در طلب مزاحمت نمایند و هم بر زبان ذکرِ او بفسق و فجور برند۔

لحتی ذکرِ حیدر زاویه افتاد علیه الرحمة، بر لفظِ مبارک راند که او تُرک بچّه بود و درویشی صاحبِ حال بود، در آنچه خروجِ چنگیز خان شد کفّار روی جانبِ هندوستان نهادند، دران ایّام او روزی روی سوی یاران کرد و گفت از مغلان گریزید که ایشان غالب خواهند آمد! پرسیدند که چگونه[۳]؟ گفت ایشان درویشی را برابرِ خود می آرند

۱ح: مایه میل ۵: مایه هوای
۲ح د ۵: میلی
۳ن: بجای "که چگونه" "از کجا می گوئی" دارد

و خود در پناهِ آن درویش می آیند، من در سر بآن درویش کشتی گرفتم او مرا بزمین زد اکنون حقیقت آنست که ایشان غالب خواهند آمد شما بگریزید! بعد ازان خود در غاری رفت و ناپیدا شد، عاقبت هم چنان شد که او گفته بود!

بعد ازین زیر این حکایت بنده عرضداشت کرد که این طائفه که طوق و دست کلهٔ آهنین در دست و گردن می کنند متابعت او ست؟ فرمود که آری ولیکن او را حالی پیدا شده بود دران حال آهن[1] گرم تافته برمی گرفت و بدست خود گاه طوق می ساخت و گاه دست کلهٔ می کرد آهن بر دستِ او چون موم شده بود، و این طائفه که هستند طوق و دست کلهٔ می کنند[2] اما آن حال کجاست؟

لختی سخن دران افتاد که حیات آنست که درویش بذکر حق مشغول باشد. بعد ازان فرمود که بزرگی بود او را میره[3] گرامی می گفتند. درویشی را آرزوی آن شد که بزیارت او آید، و این درویش را کرامتی بود که هر خواب که دیدی راست بودی، تعبیر آن خواب عین آن بودی که دیده بودی تا وقتی او را اشتیاقِ میره گرامی غالب گشت، روان شد بجائی که میره گرامی بوده است. در اثنای راه بمنزلی نزول کرده بود و در خواب شده بود، در خواب شنیده که میره گرامی مرد. چون بامداد شد برخاست گفت که دریغ چندین راه بهوسِ[4] او قطع کردم و او بمرد، اکنون چه باید کرد، باری بروم بموضعی

---

[1] ح: 'آهن گرم تافته برمی گرفت وبدستِ خود' 'آهن تافته می کردند او بدستِ خود' دارد
[2] ه: 'می سازند' بجای 'می کنند'
[3] ن: میرک گرامی - ترجمه غلام احمد خان بریان، خواجه میر گرامی - س: امیر گرامی
[4] ن: بهوای

که او بود و گورِ او را زیارت کنم. چون برسید بمقامی که میره گرامی بود از هر کسی پرسیدن گرفت که گورِ میره گرامی کجاست؟ همه گفتند او زنده[1] است گورِ او چه می‌پُرسی! این درویش حیران ماند که خوابِ من چرا دروغ شد. الغرض بخدمتِ میره گرامی درآمد و سلام کرد. میره گرامی علیک داد و گفت ای خواجه خوابِ تو بمعنی راست بود زیرا که من پیوسته مشغولِ یادِ حق می باشم آنشب[2] بغیرِ او مشغول شدم این ندا بعالم در دادند که میره گرامی مُرد! والله اعلم

مجلسِ هجدهم

پنجشنبه بیزدهم ماه جمادی الاُخری السنة المذکور دولتِ پایبوس دریافته شد.

سخن در صوم افتاده بود. بر لفظِ مبارک راند که در روایتی آمده است که رسول صلی الله علیه وسلّم هر[3] ماه سه روز روزه داشتی امّا معلوم نیست که آن سه روزه کدام است؟ بعد از آن فرمود که اوایرِ درویشی آنست که ثلث سال روزه داشته شود یعنی در سالی چهار ماه. بعد از آن فرمود که این را قسمتی کرده اند آنانکه سه ماه روزه دارند ده محرّم و ده ذی الحجه نیز دارند و ده روز دیگر از روزهای متبرّک و مواسم بدارند همان ثلث سال می شود. بعد از آن فرمود که این را نوعِ دیگر نیز تعیّن کرده اند که اگر در هفته دو رُوز روزه دارند مثلاً دوشنبه و پنجشنبه همان ثلث سال می شود.

---

[1] ن و ح: حیّ و قائم و زنده. [2] ن: اِمشب

[3] ح: بجای "هر ماه سه روز... کدام است"، "سه ماه را روزه داشتی امّا معلوم نیست که آن سه ماه کدام بوده است" دارد ن: بجای "سه ماه را" که در (ح) آمده "هر ماه" دارد

لختی ذکرِ صائم الدّهر افتاد - فرمود که رسول اللہ فرموده است صلی اللہ علیه وسلّم من[1] صام الدّهر لاصام ولا افطر، و در حدیث دیگر آمده که من صام الدّهر ضیّقت[2] علیه جهنم و[3] عقد التسعین، اکنون تطبیق[4] این دو حدیث چگونه بود؟ در آنکه فرمود که من صام الدّهر لاصام ولا افطر معنی چنین باشد که هر که پیوسته روزه دارد با آن پنج روز هم عیدین و ایامِ تشریق پس همچنان[5] باشد که او نه روزه داشته است و نه افطار کرده، و هر که پیوسته روزه دارد و این پنج روز افطار کند تنگ شود برو دوزخ و عقدِ نود بگرفت یعنی آن کس را گنجائی نباشد در دوزخ همچنین که در عقدِ نود هیچ چیز را گنجائی[6] نیست!

بعد از آن خواجه ذکره الله بالخیر بر لفظِ مبارک راند که آنکه پیوسته روزه می دارد او را عادت می شود و رنج روزه برو آسان می گردد پس ثواب و ران بیشتر باشد که روزه دارند که آن بر نفس دشوارتر آید، و[7] آن روزه را روزهٔ داؤدی گویند که یک روزه روزه دارد و یک روز افطار کند.

---

[1] ن: 'من صام الدهر کله' بجای 'من صام الدهر' دارد [2] ح و ک: یضیق

[3] س: 'هکذا و عقد تسعین' بجای 'و عقد التسعین' [4] ن و ک: توفیق

[5] ح: بجای 'همچنان باشد که او نه'، 'گوئی او نه' دارد

[6] ک: گنجایشی

[7] ن و ح: بجای 'و آن روزه را روزهٔ داؤدی گویند' 'و آن روزهٔ داؤدیست' دارد

مجلسِ نوزدہم

چہارشنبہ نوزدہم ماہِ مذکور دولتِ پای بوس دریافتہ شد۔ ہمین کہ بندہ روی بزمین آورد فرمود کہ بعد ادای صلوٰۃ ظہر دہ رکعت نماز کن بہ پنج سلام و دران دہ رکعت دہ سورۂ آخرِ قرآن بخوان، بعد ازان فرمود کہ این صلوٰۃ را صلوٰۃ الخضر خوانند تحقیق[1] اینست کہ این نمازِ مہتر خضر است علیہ السلام تا ہر کہ این نماز پیوستہ بگزارد با خضر علیہ السلام ملاقی شود۔

بعد ازان در نمازہای سنّت سورہ تعیین فرمود، در سنّتِ نمازِ بامداد بعد از فاتحہ الم نشرح و الم ترکیف و در ہر چہار سنّتِ نمازِ پیشین سورہ قل یاایہا الکافرون تا قل ھو اللّٰہ احد و در دو رکعت سنّتِ نمازِ پیشین آیۃ الکرسی و اٰمن الرسول و در سنّتِ نمازِ دیگر اذا زلزلت الارض تا الھٰکم التکاثر و در سنّتِ نمازِ شام سورۃ الکافرون و سورۃ الاخلاص و در سنّتِ نمازِ خفتن آیۃ الکرسی و اٰمن الرسول و شہد اللّٰہ و قل اللّٰھم مالک الملک و در دو رکعتِ سنّت نمازِ خفتن قل یاایہا الکافرون و اخلاص و در نمازِ وتر اِنّا انزلنٰہ و سورۃ الکافرون و سورۃ الاخلاص۔

---

[1] ح وط : حقیقت

مجلسِ بستم

پنجشنبه بست و هفتم ماهِ مذکور سعادتِ پابوس حاصل آمد. سخن در صبرِ جمیل افتاده بود در معنی آنکه خلق بر وفاتِ اعزّه هر چه صبر کنند[1] کاری شگرف تواند بود بر خلاف آنکه جزع می کنند و بنامِ آن رفته آواز می کنند این نوع چیزی نیست.

درین میان فرمود می آرند که بقراط حکیم را بست پسر بود، دریک روز هر بست پسر او بر دند[2] مگر سقفی بر ایشان افتاد هر بست پسر هلاک شدند. چون این خبر به بقراط رسانیدند از اندک و بسیار مزاجِ خود متغیر نکرد!

هم ملایمِ این معنی[2] حکایت فرمود که مجنون را خبر کردند که لیلی بمرد. گفت عزامت[3] بر منست، چرا کسی را دوست گیرم که بمیرد!

بعد از آن چون شب در آمد شبِ آدینه بود عورتی بخدمتِ ایشان آمد و بیعت کرد، در ثمرۂ صلاحیتِ عورات بسیار فائده بیان کرد. درین میان فرمود که عورتی بود در اندر پت فاطمه[4] نام گفتندی درغایتِ عفّت و صلاحیّت چنانکه بارها بر لفظِ مبارکِ شیخ الاسلام فرید الدّین قدّس اللہ سرّہ العزیز رفته بود که آن زن مردیست که او را در صورتِ زنان فرستاده اند![5]

بعد از آن فرمود که درویشان که دعا می کنند بحرمتِ نیک زنان و نیک مردان

---

[1] ح: کنند

[2] ن: حال
[3] ن: ندامت

[4] یعنی بی بی فاطمه سام، ن و ح: فاطمه نام گفتندی ندارد
[5] ن: آفریده فرستاده اند

اوّل نیک زنان را یاد می کنند باعتبار آنکه نیک زنان غریب باشند۔

بعد ازان فرمود که چون[1] شیر از بیشه بیرون[2] آید کسی نپرسد که این شیر نر است یا ماده، یعنی می باید که فرزندِ آدم بطاعت وتقویٰ معروف[3] آید خواه مرد باشد خواه زن!

بعد ازان در فضیلتِ پارسایان وحکایتِ ایشان این دو مصراع بر لفظِ مبارک راند ؎

گر نیک آیم مرا از ایشان گیرند ۔۔۔ ور بد باشم مرا بدیشان بخشند

مجلسِ بست ویکم

شنبه سیزدهم ماه مبارکِ رجب سنه مذکور دولتِ پای بوس دریافته شد۔ بنده را پرسیدند که مصاحبت بیشتر باکیان می کنی؟ بنده بعضی از یارانِ بزرگِ آن جناب را نام بُرد وگفت که بخدمتِ ایشان می باشم۔ محمدت فرمود واین بیت بر زبانِ مبارک راند ؎

با عاشقان نشین وغمِ عاشقی گزین ۔۔۔ با هر که نیست عاشق کم شو باو قرین[4]

این بیت بگفت بعد ازان فرمود که این گفتهٔ شیخ ابوسعید ابوالخیر است رحمة الله بعد ازان فرمود که طریقِ[5] مشایخ آنست که چون از حالِ کسی استطلاع کنند پُرسند که با کیان صحبت دارد، هم ازان جا معلوم شود که او از کدام قبیل[6] است!

---

[1] ن: شیری که، بجای 'چون شیر' دارد [2] ح د ک: بیرون [3] نسخهٔ بدل: همه

[4] ح: بجای 'کم شو باو قرین'، 'باوو مشو قرین' دارد ن: 'کم کن ازو قرین'

[5] ح د ک: طریقه [6] ن و ح: قبیله

لختی سخن در فضیلتِ لیلة الرغائب افتاد. فرمود که رغائب جمع رغیب است یعنی چیزهای بسیار است درین شب بر لفظِ مبارک راند که نمازی که در لیلة الرغائب[1] آمده است هر که آن را بگزارد او دران سال نمیرد. بعد ازان فرمود که یکی بود پیوسته این نماز بگزاردی آن سال که فوتِ او بود چون سال تمام شد آن شب که لیلة الرغائب خواهد بود روزِ آن وفات یافت یعنی آن سال تمام نزیست!

لختی سخن در نمازِ حضرت خواجه اویس قرنی افتاد رضی الله عنه. فرمود که این نماز در سوم و چهارم و پنجم رجب است. بعد ازان فرمود که در سیزدهم و چهاردهم و پانزدهم هم آورده اند. بعد ازان فرمود که بروایتی[2] هم چنین است بست و سوم یا بست و چهارم یا بست و پنجم.

بعد ازان در فضیلتِ این نماز بسیار[3] مبالغت نمود. هم دران محل حکایت کرد که در مدرسهٔ معزّی دانشمندی بود او را مولانا زین الدین گفتندی. مردی دانشمندی بود هر مسئله که ازو پرسیدندی جوابِ شافی گفتی و در مباحثه بعبارتِ دانشمندانه درآمدی. از حالِ تعلّمِ او استکشاف کردند. گفت من هیچ نخوانده ام و شاگردیِ هیچ کس نکرده ام، چون بزرگ شدم وقتی نمازِ خواجه اویس قرنی بگزاردم و دعا کردم که الٰهی من در کبرِ سن رسیدم و هیچ تعلّمی[4] نکردم مرا علمی کرامت کن. حق تعالیٰ

---

[1] لیلة الرغائب آن را گویند که شبِ اوّل آدینه ماه رجب باشد (ه)

[2] ح: بجای "بروایتی هم چنین است" "نیز روایت کرده اند" دارد

[3] ه: "بمبالغتِ بسیار فرمود" بجای "بسیار مبالغت نمود" دارد

[4] ح و ه: بجای "هیچ تعلّمی نکردم" "هیچ تعلیم نگرفته ام" دارد

به برکتِ این نماز درِ علم بر من بگشاد تا در هر مسئله که سخن اُفتد[1] من بخوبی شارح شوم و بدرستیٔ تمام بیان کنم!.

بعدازان فرمود که در آخرِ رجب نیز نمازی آمده است بجهتِ درازیٔ عمر - درین معنی حکایت فرمود که شیخ بدرالدین غزنوی علیہ الرحمۃ والغفران پیوسته این نماز بگزاردی.

بعدازان فرمود که از شیخ نظام الدین پسرِ شیخ ضیاء الدین پانی پتی علیہ الرحمۃ شنیده ام که دران سال که فوتِ شیخ بدرالدین غزنوی علیہ الرحمۃ والغفران بود آن سال او آن نماز نگزارد[2] - او را گفتند که امسال این نماز چرا نگزاردی[3]؟ گفت مرا از عمر چیزی نمانده[4] است - همان[5] سال نقلِ او بود!

مجلسِ بست و دوم

سه شنبه بست و سوم ماهِ رجب سنه مذکور دولتِ پائبوس حاصل آمد.

سخن در کعبه و عمارت و خرابیٔ آن افتاده بود - بر لفظِ مبارک راند که کعبه را دو بار خراب کرده اند - رسول الله علیہ الصلوٰۃ والسلام فرموده است که کعبه را دو بار خراب کنند بارِ سوم بر آسمان برند و این در آخر زمان باشد بعدازان قیامت قائم شود، و آنچنان باشد که چون قیامت نزدیک آید بتان را بیارند در کعبه نهند[6] و آن قبیله

---

[1] ح : می اُفتد
[2] ه : نکرد
[3] ه : نکردی
[4] ه : 'نماند' بجای 'نمانده است' دارد
[5] ه : گفتند همان
[6] ن : 'جا دهند' بجای 'نهند'

که نامِ او اوش[1] باشد زنان بیایند و در پیشِ آن بُتان پای کوبند آنگاه کعبه را بر آسمان برند!

مجلسِ بست و سوم

شنبه[2] یازدہم ماہِ شعبان سنه مذکور سعادتِ پائبوس بدست آمد۔ بنده را پیش طلبیده فرمود که باید پیوسته مشغول بطاعت و عبادت باشی و باوراد و ادعیه خواندن جهد کنی و اگرچه هم مطالعهٔ کتبِ مشائخ باشد مشغول باشی و بیکار نباشی۔ آنگاه به تشریفِ خاص مشرّف گردانید کلاه و دراعِ خلعت فرمود والحمدلله ربّ العٰلمین

مجلسِ بست و چهارم

شنبه[3] بست و پنجم ماہِ مذکور سعادتِ پای بوس حاصل شد۔ سخن در قرآن خواندن و قیامِ شب افتاده بود و طایفه که در مسجد قیام می کنند، بنده عرضداشت کرد که اگر در خانهٔ خود قیام کنند چگونه باشد؟ فرمود که در خانهٔ خود یک سیپاره بخوانند بهتر که در مسجد ختم کنند۔ بعد ازان ذکری افتاد که در ایّامِ سابق[4] در مسجدِ دمشق[5] دائما شب بیداری بودی و همه شب قیام کردی بامیدِ شغلِ شیخ الاسلامی، درین میان خواجه ذکره الله بالخیر چشم پُرآب کرد و بر لفظِ مبارک راند که بسوزاول یٔ شیخ الاسلامی را

---

[1] ن: اوسی
[2] ن: بجای 'شنبه یازدہم' 'چهارشنبه پانزدہم' دارد
[3] ن: چهارشنبه
[4] ل: سالفه
[5] ح و ن: جامع

و پس خانقاه را و بعدازان خود را !

درین میان حکایت کرد که بقالی بود علیه الرحمة که مدت بست[1] و پنج سال صائم بود و ہیچ کس را بر حال او اطلاع نبود تا بغایتی که اہل بیت او را ہم معلوم نبود که او صائم می باشد، اگر در خانه بودی چنان نمودی که در دکان چیزی خورده است و اگر در دکان بودی چنان نمودی که در خانه چیزی خورده است ! بعدازان فرمود که اصل[2] نیت صالح می باید زیرا که خلق[3] را نظر بر عمل است امّا خدای را نظر بر نیت است ، چون نیت بر خدای باشد اندک عمل پسندیده است !

درین باب حکایت فرمود که در مسجد آدینهٔ دمشق وقف بسیار است، متولّیِ آن موضع بس قوی حال می باشد گوئی دوم بادشاه است تا بغایتی که اگر بادشاه را مالی حاجت باشد از متولّی قرض کند، الغرض درویشی بطمع آن اوقاف در مسجد جامع دمشق طاعت و عبادت آغاز کرد که مگر شہرتی یابد و تولیت باو دہند، مدّتی بطاعت مشغول بود، ہیچ کس نام او بر زبان نراند تا شبی ازان طاعت[4] ریائی پشیمان شد با خدای تعالی عہد کرد که ترا خاص برای تو خواہم پرستید نه بطمع آن شغل ! این عہد کرده ہمان طاعتی که می کرد ازان ہیچ نقصان نکرد به نیّت صالح بدان مشغول شد، ہمدران نزدیکی او را بجہت شغل تولیت طلب کردند. گفت نی، من آن[5] را تارک شده ام،

---

[1] ح، بجای 'بست و پنج سال' 'بست و سه سال' دارد. ع : بست سال

[2] ه : اوّل

[3] ن : بجای 'خلق را نظر' 'نظر خلق' دارد

[4] ح و ه : عبادت

[5] ن : 'ازان' بجای 'آن را' دارد

بسیار در طلبِ آن بودم اکنون چون[1] ترک گرفتم بمن می دہند، الغرض ہمچنان بخدای مشغول شد و بدان شغل آلودہ نگشت، الحمد للّٰہ علی التوفیق

مجلسِ بست و پنجم

آدینہ[2] نہم ماہ مبارکِ رمضان عمّت میامنہ بہ سعادتِ پابوس مشرّف شدہ[3] آمد۔ یکی از حاضران حکایت کرد کہ مردی بود در غایتِ صلاحیّت و بخدمتِ درویشان عظیم مشتاق اورا گفتم کہ چرا بخدمتِ خواجہ نمی پیوندی؟ جواب داد کہ من وقتی بہ نیّتِ بیعت آنجا رفتہ بودم جامۂ خوابہا[4] گستردہ دیدم و شمع[5] ہا افروختہ اعتقادِ من دگرگونہ شد باز گشتم۔ خواجہ ذکرہ اللّٰہ بالخیر چون این سخن بشنید روی سوی حاضران کرد و فرمود کہ اینجا جامۂ خوابہا[4] و شمع[5] ہا کی بود؟ بعد ازان تبسّم فرمود و گفت کہ چون اورا دولتِ بیعت روزی نبود بدو ہمچنان نمودند۔ درین میان بندہ عرضداشت کرد کہ با آنکہ جامۂ خوابہا[4] و شمع[5] ہا باشد اعتقاد چرا فاسد[6] باید کرد؟ بر لفظِ مبارک راند کہ بعضی را باندک چیزی[7] اعتقاد می گردد و بعضی را اعتقاد[8] محکم می باشد و رسوخی تمام در ارادت۔

لختی سخن در نگاہداشتِ فرمانِ پیر افتاد۔ فرمود کہ وقتی شیخ الاسلام فریدالدین

---

۱ بجای "چون ترک گرفتم" "کہ تارک شدہ ام" دارد

۲ ہ: شنبہ

۳ ح: گشتہ

۴ ن: خوانہا

۵ ن: مشعل ہا

۶ ن: دیگر

۷ ن: چیز

۸ ہ: عقیدہ

قدس الله سره العزیز دعائی بر وست داشت می فرمود که کسی باشد که این دعا را یاد گیرد؟ من معلوم کردم که ایشان را مقصود آنست که من یاد گیرم. من خدمت کردم و گفتم اگر فرمان باشد بنده یاد گیرد. آن دعا بمن داد. گفتم که یک بار بخدمتِ شیخ بخوانم آنگاه یاد گیرم. فرمود که بخوان. چون بخواندم اعرابی را اصلاح فرمود که همچنین بخوان. من همچنان که شیخ فرمود بخواندم اگرچه همچنان که من خوانده بودم هم معنی داشت. القصه همان زمان آن دعا در[1] خاطر یاد ماند، عرضداشت کردم که دعا یاد گرفتم فرمان شود تا بخوانم. فرمود که بخوان. بخواندم و آن اعراب که شیخ فرموده بود همچنان خوانده شد! چون از خدمتِ شیخ بیرون آمدم مولانا بدرالدین اسحٰق علیه الرحمة والغفران مرا گفت که نیکو کردی که آن اعراب همچنان خواندی که شیخ فرموده بود! گفتم اگر سیبویه[2] که واضع این علم بوده است و آن دیگران که بانیٔ قواعدِ این علم بوده اند بیایند و مرا بگویند که اعراب همچنان ست که تو خواندی من همچنان بخوانم که شیخ فرموده. مولانا بدرالدین گفت که این آداب که تو نگاه می داری از ما هیچ کس را میسر نمی شود!

لختی سخن در آدابِ خدمتِ پیر افتاد. می فرمود که از خدمتِ شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سره العزیز شنیدم که من در مدتِ عمرِ خود یک جرأت کرده ام بخدمتِ پیرِ خود شیخ قطب الدین قدس الله سره العزیز و آنچنان بود که من وقتی از شیخ اجازت طلبیدم تا چله[3]

---

[1] ح و ک : بر
[2] سیبویه (متولد در حدود ۱۵۶ هجری) مؤلف 'الکتاب'
[3] ن : یک چله

برآرم[1] و عزلت[2] گیرم. شیخ قطب الدین قدس الله سره العزیز فرمود که حاجت نیست ازین شهرت حاصل آید از خواجگانِ[3] ما بچنین نیامده است! من جواب دادم که وقتِ شیخ بر من حاضر است که مرا هیچ نیّتِ شهرت نیست من برای شهرت نمی گویم. شیخ قطب الدین ساکت شد. بعد ازان من[4] در بقیهٔ عمرِ خود ازین سخن پشیمانی ها خوردم و استغفارها کردم که چرا جوابی دادم که نه موافقِ حکمِ ایشان بوده است!

چون این حکایت تمام شد خواجه ذکره الله بالخیر حکایت کرد که مرا هم یک بار جرأتی رفت بخدمتِ شیخ بی قصدِ من، و آنچنان بود که روزی نسخهٔ عوارف[5] بخدمتِ شیخ بوده ازان فوائد می فرمود، همانا که نسخه بود بخطِ باریک نبشته یا سقیم گونه. شیخ را در بیانِ[6] آن اندک مایه مکثی می بود، و من وقتی نسخهٔ دیگر دیده بودم بخدمتِ شیخ نجیب الدین متوکل رحمة الله علیه مرا ازان یاد آمد گفتم شیخ نجیب الدین نسخهٔ صحیح دارد، نگر این سخن بر خاطرِ گرامئ ایشان گران آمد، ساعتی شد بر لفظِ مبارک راند که[7] یعنی درویش را قوتِ تصحیحِ نسخهٔ سقیم نیست! یک دو بار این لفظ بر زبانِ مبارک راند و مرا هیچ بر دل نه که در معنی[8] که می فرماید. اگر من قاصد و عامد بران نیّت گفته باشم آنگاه در حقِ خود گمان برم که این سخن در بابِ منست. چون دو سه بار این سخن بگفت مولانا بدر الدین اسحٰق علیه الرحمة و الغفران مرا گفت که شیخ این سخن در بابِ تو می فرماید. من برخاستم و سر برهنه کردم و در پای

---

[1] ه : 'بدارم' بجای 'برآرم'

[2] ح د ه 'و عزلت گیرم' ندارد

[3] ح د ه : آنِ

[4] ن : بجای 'من در بقیهٔ عمرِ خود' 'در همه عمرِ خود' دارد

[5] یعنی عوارف المعارف تالیفِ شیخ شهاب الدین سهروردیؒ

[6] ن د ه : بیانِ

[7] ح : بجای 'که یعنی درویش را' 'که درویش را' دارد

[8] ح : بجای 'که می فرماید' 'کرامی فرمایند' دارد

شیخ افتادم و گفتم نعوذ باللہ منہا کہ مرا مقصود ازین سخن کنایتی[1] بہ مخدوم بودہ باشد، من نسخۂ دیدہ بودم ازان حکایت کردم مرا اصلا چیزی دیگر در خاطر نبودہ، ہر چند کہ من معذرت می کردم اثر بی رضائی را ہمچنان در شیخ می دیدم۔ چون ازانجا برخاستم ندانستم کہ چہ[2] کنم، مبادا ہیچ کس را آنچنان روز و آنچنان غم کہ مرا دران[3] روز بود! گریہ در من افتاد مضطرب و حیران بیرون آمدم تا برسیدم بر[4] سر چاہی، خواستم کہ خود را دران چاہ اندازم۔ باز تامل کردم و با خود گفتم کہ گدای[5] مردہ مردہ گیر اما این بدنامی مبادا بکہ باز گردد! درین حیرت[6] و حسرت سراسیمہ وار بجانب صحرای بیرون رفتم و با خود گریہ و زاری می کردم خدا داند[7] تا آن ساعت این کس را چہ حال بود! الغرض خدمت شیخ را پسری بود شہاب الدین لقب، میان من و او طریق مودت مسلوک بود، او را ازین حال خبر شد، بخدمت شیخ رفت و از حال من بطریق بہتر باز گفت۔ خدمت شیخ محمد پسر خود را بطلب من فرستاد، بیامدم و سر در قدم مبارک آوردم آنگاہ خوشنود شد۔ دوم روز مرا پیش طلبید و شفقت و مرحمت بسیار فرمود و گفت این ہمہ برای کمال حال تو می کردم! این لفظ آن روز از خدمت ایشان شنیدم کہ پیر مشاطۂ مرید باشد! آنگاہ مرا خلعت فرمود و بخسوت خاص مشرف گردانید۔ والحمد للہ رب العالمین

---

1 ح: بجای 'کنایتی بہ مخدوم بودہ باشد' 'سقیم نسخہ کتابخانہ' 'مخدوم باشد' دارد

2 ہ: چگونہ   3 ن و ہ: آن

4 ح: لب

5 در ہر سہ نسخہ 'گدای مردہ گیر آمدہ' از 'اخبار الاخیار فی اسرار الابرار' تالیف شیخ عبدالحق محدث دہلوی تصحیح شد

6 بجای 'حیرت و حسرت' 'محنت و حیرت' دارد   7 ن و ح: می داند

مجلسِ بست و ششم

چہارشنبہ بست و یکم ماہِ مذکور سنہ مذکور بدولتِ پائبوس رسیدہ شد۔ سخن در جہدِ طاعت افتاد۔ بر لفظِ مبارک راند اوّل کہ مردم آغازِ طاعتی می کنند ہر آئینہ بر نفس گران می آید و دشوار می نماید امّا چون این کس بصدق خوض می کند حق تبارک و تعالیٰ توفیق ارزانی می دارد و آن کار بر وی سہل[1] می گرداند، ہمچنین ہر کاری کہ ہست اوّل دشوار می نماید چون مردم آغاز می کنند بآسانی تمام می شود!

بعد ازان حکایت فرمود کہ شیخ نجیب الدین متوکل رحمۃ اللہ علیہ بارہا می خواست تا جوامع الحکایات را نسخہ بنویساند، وجہ معاش تنگ می بود و اسبابِ کتابت و اجرتِ نسّاخ عظیم متعذر، تا اگر کاغذ[2] حاصل کردی وجہ کتابت نبودی و اگر وجہی[3] بدست آمدی کاغذ و اسبابِ دیگری نبودی[4]، الغرض یک روز نسّاخی حمید لقب بخدمتِ او آمد، شیخ نجیب الدین گفت کہ دیر باز است تا می خواہم جوامع الحکایات را بنویسانم ہیچ گونہ میسّر نمی شود۔ حمید گفت حالی چہ موجود داری؟ شیخ گفت یک درم۔ حمید آن یک درم بستد و ازان کاغذ خریدہ آورد و در کتابت شد۔ معلوم است کہ یک درم را چند کاغذ

---

[1] ن : آسان

[2] ن وہ : کاتب　　[3] ن : وجہ کتابت

[4] ح وہ : تمام نشدی

موجود شده باشد! فی الجمله او هنوز آن[۱] کاغذ ها را تمام نوشته بود که فتوحی دیگر[۲] رسید واسباب کاغذ دیگر وغیر[۳] آن موجود شد و اُجرتِ کتابت هم ازان پیدا شد. بعد ازان متواتر رسیدن گرفت و آن کتاب بزودی وخوبی تمام شد. مقصود آنکه چون دران کار شروع می رفت باتمام رسید!

لختی سخن در مناقب[۴] شیخ نجیب الدین متوکّل وخوبی اعتقادِ او پیوست فرمود روزی بخدمتِ او نشسته بودم وآن روز مجرّد بودم، رُوی سوی او کردم وگفتم که یک بار سورهٔ فاتحه بخوان بر نیّت آنکه من قاضی شوم! شیخ نجیب الدّین ساکت شد، مرا همچنین گمان رفت[۵] که مگر نشنید[۶]، دوم بار گفتم که یک بار سورهٔ فاتحه بخوان بر نیّت آنکه من جائی قاضی شوم! هم هیچ جواب نداد تا سوم کرّت چون باز گفتم بخندید وگفت تو[۷] قاضی مشو توچیزی دیگر شو! الغرض خدمتِ خواجه ذکرہ اللہ بالخیر می فرمود تا چه اورا ازین کار تنفّر بود که فاتحه نخواند!

لختی سخن در آمرزش افتاد فرمود که در حدیث آمده است که اگر مردی را یک درم درکیسه باشد تا بوقتِ حاجت خواهد آن درم را از کیسه بیرون کشد[۸] آن درم در گوشهٔ کیسه خزیده بماند چنانکه بدستِ آن مرد نیاید گمان برد که گم شد هرآئینه مغموم گردد حق تعالیٰ

---

۱ : بجای 'آن کاغذ ها را' 'ازان کاغذ' دارد   ۲ ح و ه : 'دیگر' ندارد
۳ ن : 'جز' بجای 'غیر'   ۴ ن : حقائق مناقب
۵ ن : شد
۶ ن : نشنوده باشد   ۷ ه : ای که تو
۸ ه : کند

او را بیامرزد! بعد از آن خواجه ذکرہ اللہ بالخیر بر لفظ مبارک راند که گوئی آن حدیث در باب کسی معهود[1] است که او را همان یک درم بوده باشد زیرا که اگر مردی را بسیار درم باشد یکی گم شود او[2] مغموم نگردد اما آن کس را که همان یک درم باشد و آن گم شود مغموم گردد حق تعالیٰ او را بیامرزد! کشف این معانی درین روز بود و خلعت و کفش خاص همین روز بود که بخشید!

والحمد للہ رب العٰلمین

مجلس بست و هفتم

چهارشنبه بست و هشتم ماه مذکور سنة المذکور دولت پای بوس حاصل شد، بعادت بر بام دهلیز نشسته بودند، نزدیک در نردبانی بود۔ چون بنده روی بر زمین آورد اشارت فرمود که همین جا بر سر نردبان بنشین! بنشستم، هر باری که یک طبق در را باد می‌زد بسته می‌شد۔ بنده آن در را محکم به یک دست گرفت تا بایستد۔ ساعتی شد در بنده نظر کرد، دید که در گرفته مانده ام۔ فرمود که چرا نمی گذاری؟ بنده سر بر زمین نهاد و گفت که من این در گرفته ام۔ تبسم فرمود و گفت این در گرفته ای و محکم گرفته ای! بعد از آن بر لفظ مبارک راند که شیخ بهاء الدین زکریا رحمۃ اللہ علیہ بارها گفتی که هر دری و هر سری مباشید[3] یک در گیرید و محکم گیرید!

---

[1] ح : معمول

[2] ح و ه : بجای 'او مغموم نگردد' 'چندان غم نباشد' دارد

[3] ن : نباشید

بعد ازان حکایت کرد که دیوانهٔ روزی وقتِ صباح بر دروازهٔ ایستاده بود، چون دروازه بکشادند خلق بیرون آمد هر کسی بجانبی روان شد یکی راست و یکی چپ و یکی مقابل هر کسی بطرفی می رفت ۔ دیوانه چون این بدید گفت که اینها پریشان و مخالف و مخالف[1] می روند ازان بجائی نمی رسند، اگر همه یک ره روند بمقصود برسند!

لختی سخن در قلتِ طعام افتاد و منفعت و مضرتِ آنچه بر سرِ سیری چیزی خورند ۔ بعد ازان بر لفظِ مبارک راند که بر سرِ سیری چیزی خوردن روا نیست مگر دو کس را، یکی آن کس را که بر[2]و مهمانی رسیده باشد، اگرچه آن کس سیر باشد امّا برای آنکه تا مهمانِ او چیزی بخورد او را روا باشد که قدری بر سرِ سیری زیادت[3] بکار برد، دوم صایمی را که وجهٔ سحور نباشد[4] و چون بداند که وقتِ سحر چیزی نخواهد بود اگر بر سرِ سیری چیزی زیادت بکار برد روا باشد۔

لختی سخن در دعای ماثوره افتاد ۔ فرمود که اگر کسی برنجی و بلائی گرفتار شده باشد چنانکه بهیچ علاجی دفع نگردد روزِ آدینه بعد ادای نمازِ دیگر[5] تا وقتِ غروب بهیچ چیز مشغول نشود مگر بذکرِ این سه اسم و این را یکبارگی گوید، آن سه اسم اینست یَا اللّٰهُ یَا رحمٰنُ یَا رحیمُ، بالقطع ازان رنج خلاص[6] یابد!

---

[1] ح و ه: "ومخالف" ندارد
[2] ح: او را
[3] ن و ه: بجای زیادت بکار برد "بخورد" دارد
[4] ح: ندارد
[5] ن: نمازِ شام
[6] ح: خلاصی

مجلسِ بست و هشتم

شنبه هشتم ماهِ شوّال سنة المذکور بسعادتِ پای بوس رسیده شد. آن روز بنده[1] کمینه از حالِ جمع کردنِ این معانی عرضداشت کرد، وقتی صالح بود و خلوتی با راحت، بنده روی بر زمین آورد و گفت که عرضداشتی دارم اگر فرمان باشد عرضه دارم. فرمود که بباید گفت. بنده گفت که از سالی زیادت باشد که در بندگیٔ مخدوم پیوسته ام و هر بار که سعادتِ پای بوس حاصل شده است از لفظِ دُربار فوائد شنیده ام چه وعظ و نصیحت و ترغیب در طاعت و چه حکایاتِ مشائخ و احوالِ ایشان از هر باب[2] کلماتِ روح افزای بسمعِ کاتب رسیده است و خواسته ام که آن دستورِ حالِ این بیچاره باشد بلکه[3] دلیلِ راهِ این شکسته، بقدرِ فهمِ خود در قلم آورده ام، هم بنابران که بارها بر لفظِ مبارک رفته است که کتابِ مشائخ و اشارات[4] ایشان که در سلوک رانده اند در نظر می باید داشت پس هیچ مجموعه[5] ورای انفاسِ جان بخشِ مخدومی نتواند بود، بر حکمِ این مقدمه بنده آنچه از لفظِ مبارک شنیده است جمع کرده است و تا این زمان اظهار نکرده است منتظرِ فرمان است تا چه فرمان صادر گردد!

---

[1] ه: بجای "بنده کمینه"، "این بنده کمتر" دارد   [2] ن و ه: بابت

[3] ح: د

[4] ح و ه: بجای "اشاراتِ ایشان که"، "اشارتی که ایشان" دارد

[5] ح و ه: مجموعی

چون خواجہ ذکرالله بالخیر این عرضداشت استماع فرمود حکایت کرد که من چون بخدمت شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سره العزیز پیوستم همین معنی در خاطر کردم که آنچه از لفظ مبارک ایشان خواهم شنید بخواهم نبشت. اوّل روز که دولت دست بوس[1] دریافتم نخست سخنی که از شیخ شنیدم این بود که برزبان راند ؎

ای آتش فراقت دلها کباب کرده سیلاب اشتیاقت جانها خراب کرده!

بعد ازان خواستم که شرح اشتیاق پائبوس بخدمت ایشان اندکی باز رانم دهشت حضور حضرت شیخ غلبه کرد[2] همین قدر گفتم که اشتیاق پای بوس عالی عظیم غالب شده بود[3]! شیخ چون اثر دهشت در من دید این لفظ بزبان مبارک راند لِکُلِّ دَاخِلٍ دَهشَةٌ. الغرض آن روز هرچه از شیخ شنودم[4] چون بمقام خود باز آمدم برجائی نسخه کردم، بعد ازان هربار آنچه سماع می افتاد در قلم می آوردم تا این معنی بخدمت شیخ باز نمودم. بعد ازان هرگاه که حکایتی و اشارتی بیان کردی می فرمودی که حاضر هستی، تا آن غایت که اگر من غایب بودمی چون باز بخدمت پیوستمی فائده[5] که در غیبت فرموده بودی آن را اعاده کردی!

بعد ازان خواجه ذکرالله بالخیر فرمود که کرامتی معائنه کردم همدران ایام مردی مرا کاغذهای سپید داد یک جا جلد کرده، من آن را بستم و فوائد شیخ الاسلام، همه درانجا ثبت کردم، بالا نبشتم که سبحان الله والحمد لله ولا اله الا الله،

---

۱ ن: التماس ۲ ن: پائبوس
۳ ن ده: کرده بود ۴ ن: بجای 'شده بود' 'بوده است' دارد
۵ ن: شنوده شد ۶: بود،

والله اکبر ولاحول ولاقوة الّا بالله العلی العظیم بعدازان کلماتی که از شیخ استماع داشتم بنوشتم وتا این غایت آن مجموع برمن هست۔

بعداز تقریر این احوال بنده را گفت که آن کاغذ ها که در قلم آورده ای بیاورده ای؟ بنده عرضداشت کرد که آری آورده ام۔ فرمود که بیار! بنده شش تای کاغذ که در قلم آورده بود بیاورد و بدست مبارک ایشان داد بشرف مطالعه ارزانی داشت واستحسان کرد و فرمود که نیکو نبشته ای و هرجای که می رسید می گفت نیکو نبشته ای! یک دو جای بیاضی گذاشته بودم فرمود که بیاض چرا گذاشته ای؟ عرضداشت کردم که بقیهٔ آن حروف نیکو معلوم نکرده بودم۔ شفقت فرموده بقیهٔ هر کلمه بیان کرد تا آن کلمات تمام شد۔ این بود شفقت و مرحمت و شکسته پروری آن[۱] روز الحمد لله رب العٰلمین

لختی سخن در فضل و رحمت[۲] باری تعالی اُفتاد که برعکس اندیشهٔ خلق کارسازی می فرماید۔ بعدازان حکایت فرمود که خلیفهٔ از خلفای بغداد جوانی را حبس کرده، مادرِ آن جوان بیامد و پیشِ خلیفه زاری کرد تا پسرِ او را اخلاص دهد۔ خلیفه گفت من حکم کرده ام که او پیوسته در حبس باشد و تا آنگاه که یک تن از آلِ من خلیفه باشد پسرِ تو در حبس باشد من این چنین حکم کرده ام! زال چون این بشنید آب در دیده گردانید رُوی سوی آسمان کرد و گفت که خلیفه خود این[۳] حکم کرده تو چه حکم کنی؟ خلیفه این سخن بشنید دلش بگشت فرمان داد تا پسرِ او را مخلص کنند۔ بعدازان یک اسپِ قیمتی بدان پسر بخشید و فرمود تا آن پسر را بران اسپ سوار کرده در بغداد بگردانند و پیشِ او

---

[۱] ن: ایشان، بجای "آن روز" [۲] ۵: مرحمت

[۳] ن وح: بجای "این حکم کرده تو چه حکم کنی" "این حکم کرده تا تو چه حکم خواهی کرد" دارد

این ندا کنند هذا عتیق اللّٰه علی رغم خلیفة اللّٰه، هذا عطاء اللّٰه علی رغم الخلیفه!

لختی سخن در بخشش پیر افتاد و قابلیت مرید. درین میان حکایت فرمود که مردی بود یوسف نام از مریدان شیخ الاسلام فریدالدّین قدس اللّٰه سرهٗ العزیز، وقتی بخدمتِ شیخ عتاب گونه می کرد که من چندین سال در بندگی می باشم هر کسی از خدمتِ شیخ بخششی یافت مرا بایستی که پیش از همه بودی، این و مانند این می گفت تا شیخ الاسلام فرمود که از جانبِ من تقصیری نیست از جانبِ تو نیز استعدادی و قابلیتی می باید و نیز من از آنِ خود می کنم اگر خدا تعالیٰ ندهد آن را چه توان کرد؟ هم برین سان بر سرِ شکایت[1] بود تا درین میان نظرِ شیخ بر پسر کی خُرد سال افتاد. او را گفت بیا! همانجا که شیخ نشسته بود در مقابل خشت ها انبار[2] کرده بودند. شیخ آن کودکِ خرد را گفت برو از آن خشت ها برای من بیار. کودک برفت و یک خشت درست آورده پیش شیخ نهاد. یاری بخدمتِ شیخ نشسته بود، شیخ باز آن کودک را گفت که برو یک خشتِ دیگر برای این یار بیار. آن کودک برفت و یک خشت باز درست آورده پیشِ آن یار نهاد. باز شیخ آن کودک را گفت باز برو و یک خشت برای این یار بیار، و این اشارت بدان[3] یوسف کرد. آن کودک برفت نیم خشت بیاورد و پیشِ او نهاد! شیخ گفت من این را چه کنم من از آنِ خود کردم اما چون ترا روزی همین قدر باشد بر من چه آید؟

---

[1] ن: حکایت [2] ن: توده

[3] ح: بآن

مجلسِ بست و نهم

پنجشنبه بستم ماهِ شوّال سنه مذکور دولتِ پائبوس حاصل شد حکایتِ شیخ عثمان حرب آبادی رحمته‌الله علیه درافتاد. بر لفظِ مبارک راند که بس بزرگ کسی بود او را تفسیر بست. بعدازان فرمود که او ساکنِ غزنین بود، سبزی پختی و فروختی، از شلغم و چقندر و مانندِ آن دیگ می پختی و آن را می فروختی. بعدازان در بیانِ عنایتِ غیبی این بیت بر زبانِ مبارک راند ـــ

حق بشبان تاجِ نبوّت دهد   ورنه نبوّت چه شناسد شبان !

یعنی موسیٰ پیغمبر علیه السّلام. بعدازان از احوالِ او بیان کرد که اگر کسی بیامدی و درمِ قلب بدو دادی و آنچه او پخته بودی بخریدی او آن درم بستدی، اگرچه بدانستی که قلب است، بر روی خرنده چیزی نگفتی، و آنکه درمِ سره بیاوردی او را نیز بدادی تا خلق را چنان معلوم شد که او قلب و سره را فرق نمی کند، و بیشتری می آمدند و درمِ قلب را می دادند و او بجای سره می گرفت و بایشان پیدا نمی کرد و طعام بدیشان می داد. تا وقتِ نقلِ او شد روی سوی آسمان کرد و گفت خداوندا! تو داناتری که خلق مرا درمِ قلب دادند و من بجای سره قبول کردم و بر روی ایشان رد نکرده ام[1] اگر از من طاعتِ قلبی در وجود آمده است بکرمِ خود بر روی من رد مکن !

---

[1] ن: نکردم، بجای: نکرده ام، دارد

بعدازان فرمود که وقتی درویشی صاحبدلی[1] بروی برآمد و طعامی از دیگِ او طلب نمود۔ شیخ عثمان کفگیر در دیگ کرد، چون برآورد همه دُر و مروارید بود۔ آن درویش گفت که من این را چه کنم؟ باز شیخ عثمان کفگیر در دیگ کرد و برآورد، همه زر برآمد۔ آن درویش گفت آن همه سنگریزه بود و این همه سنگ کار[2] نیاید از ین دیگ چیزی بخش که من بخورم۔ بار سوم شیخ کفگیر برآورد همان سبزی بیرون آمد که پخته بود۔ آن درویش چون این حال بدید شیخ را گفت اکنون ترا این جا بیش نباید بود۔ همدران چند روز شیخ عثمان رحمة الله علیه از دُنیا نقل کرد!

بعدازان خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که چون درویش را[3] ازین بابت چیزی کشف شود او را روی بودن این جا نباشد، و حکیم سنائی این معنی را نظم کرده است ؎

بیش[4] منما جمالِ جان[5] افروز | چون نمودی برو سپند بسوز
آن جمالِ تو چیست مستی تو | وان سپندِ تو چیست هستی تو

بعدازان برلفظِ مبارک راند که آنچه اولیا بیرون می دهند از مستی ایشان است که ایشان اصحابِ سُکر اند برخلافِ انبیا که اصحابِ صحو اند۔ سنائی آن را ستی می گوید یعنی چون سرّ کشف کردی پیش درنگ نباید کرد آن را بدین عبارت گفته ؎

آن جمالِ تو چیست مستی تو | وان سپندِ تو چیست هستی تو

---

[1] ن : صاحب حالی ک : صاحب نعمتی [2] ن و ک ، 'کار نیاید' ندارد
[3] ح و ک : 'را' ندارد [4] ح و ک : کند
[5] در س این مصرع چنین آمده : هیچ منمای روی شهرافروز [6] ن و ک : شهر

بعد از ان بر لفظِ مبارک راند که مرد را کشف و کرامت[1] حجابِ راه است کار استقامت محبّت دارد، والحمد للہ علیٰ ذالک

مجلسِ سی ام

دوشنبه بست و سوم ماهِ ذوالقعده سنۃ المذکور سعادتِ پای بوس بدست آمد. جوانی درآمد. خواجه ذکرہ اللہ بالخیر ازو پرسید که جدِّ تو مریدِ کدام پیر بوده است؟ او جواب داد که مریدِ شیخ جلال الدّین تبریزی رحمۃ اللہ علیہ. خواجه فرمود که شیخ جلال الدّین رحمۃ اللہ علیہ کم کسی را دست دادی و هم چنین قاضی حمید الدین ناگوری رحمۃ اللہ علیہ. دران مجلس مولانا برهان الدین غریب عصمہ اللہ حاضر بود، پرسید که بزرگی و شیخی ایشان مقرّر باشد من اللہ و من الشیخ، چرا باید که ایشان دست بکسی نه نهند؟ خواجه ذکرہ اللہ بالخیر فرمود که در بزرگی و شیخی ایشان هیچ نقصانی نباشد اگر مرید گیرند یا نگیرند، و این آن را ماند که دو مرد باشند هر دو را صفتِ رجولیت مقرّر اما یکی را فرزندان شوند و دیگری را نشوند. او را که فرزندان نشوند نه آنست که در فحلیِ او هیچ تفاوتی باشد. اما این چنین بسیار معاینه افتاده است. انبیا را نیز در امّت مثلِ این بوده است تا آورده اند که فردای قیامت، آمنّا و صدّقنا، هر پیغامبری که بیاید امّتِ او برابرِ او، یا یکی امّت بسیار و یا یکی اندک و پیغامبری بیاید که برابرِ او یک کس باشد، اکنون در نبوّتِ ایشان نقصان و فتوری صورت نه بندد، مثلِ شیخ و مریدان برین قیاس باید کرد[2]!

---

[1] ن: کرامات

[2] ۵: گرفت

مجلس سی و پنجم

یک شنبه بیست و نهم ماهِ ذوالقعده سنه مذکور دولتِ پای بوس حاصل گشت، سخن در سماع افتاده و وجدی که پیدا می شود. بر لفظِ مبارک راند که در نود و نهٔ نام آنجا که می خوانند الواجد الماجد، معنی الواجد یعنی الغنی[1] بعدازان فرمود که معنی الواجد از وجد هم آمده است یعنی بخشندهٔ وجد چنین که شکور اسم اوست، شکور آن را گویند که شکر گوید اما این جا بمعنی آنست که پذیرندهٔ شکرِ بندگان، هم چنین، الواجد ظاهر آن را ماند که صاحب وجد باشد و این در حقِ باری تعالیٰ و تقدس درست نیاید، پس این جا واجد بمعنی معطی[2] الوجد است.

بعدازان ذکرِ شیخ شهاب الدین سهروردی افتاد رحمته الله علیه که او سماع نشنیدی. بر لفظِ مبارک راند که شیخ نجم الدین کبریٰ علیه الرحمته والرضوان گفتی که هر نعمتی که در بشر ممکن است شیخ شهاب الدین را داده[3] اند اِلاّ ذوقِ سماع!

بعدازان سخن در استغراقِ شغلِ شیخ شهاب الدین افتاد فرمود که وقتی شیخ اوحد کرمانی رحمته الله علیه بر شیخ شهاب الدین آمد شیخ مصلای خود به پیچید و زیرِ زانو نهاد و این معنی نزدیکِ مشائخ غایتِ تعظیم داشته باشد[4]. الغرض چون شب در آمد شیخ اوحد

---

[1] ع: بالفتح اندوهگین شدن و بالکسر تونگر شدن معنی الواجد یعنی الغنی، بجای 'معنی الواجد یعنی الغنی' دارد

[2] ن: المعطی

[3] ع: داده اند

[4] ن: بجای 'غایتِ تعظیم داشته باشد'، 'اعظم التعظیم است' دارد

سماع طلبید۔ شیخ شہاب الدین قوّالان را طلب فرمود و مقامِ سماع مرتّب کرد و خود بگوشۂ رفت و بطاعت و ذکر مشغول گشت۔ شیخ اوحد و آنہا کہ اہلِ سماع بودند بسماع مشغول شدند۔ چون بامداد شد خادمِ خانقاہ بخدمتِ شیخ شہاب الدین آمد رحمتہ اللہ علیہ و گفت کہ شب را سماع بود ہر آئینہ آن جماعت را نہاری باید۔ شیخ فرمود شب را سماع بود؟ خادم گفت بودے۔ شیخ گفت من خبر ندارم۔ بعد ازان خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود کہ غایتِ استغراقِ وقتِ شیخ شہاب الدین نگرید کہ چنان در ذکر مشغول بودہ است کہ از غلبۂ سماعِ او خبر نداشتہ و ہر بار کہ سماع فرو داشت می کردند و اہلِ سماع قرآن خواندندی شیخ می شنیدند و شیخ سماعِ ایشان با چندین غلبہ نمی شنید بباید دانست کہ تا چہ حد مشغول بودہ باشد!

لختی سخن در ذکرِ مزارہای لہاور افتاد۔ بر لفظِ مبارک راند کہ بسیار بزرگان آنجا خفتہ اند۔ بعد ازان بندہ را پرسید کہ تو لہاور دیدہ ای؟ بندہ گفت آری دیدہ ام و زیارتِ بعضی بزرگانِ آنجای کردہ ام چون شیخ حسین زنجانی رحمتہ اللہ علیہ و اولیای دیگر۔

بعد ازان بر لفظِ مبارک راند کہ شیخ حسین زنجانی و شیخ علی ہجویری رحمتہ اللہ علیہما ہر دو مرید یک پیر بودہ اند و آن پیر قطبِ عہد بودہ است۔ شیخ حسین زنجانی از دیر باز ساکنِ لہاور بود۔ بعد از چندگاہ پیرِ ایشان خواجہ علی ہجویری را فرمود کہ در لہاور رو و ساکن شو۔ شیخ علی ہجویری عرضداشت کرد کہ حسین زنجانی آنجا ہست۔ پیر فرمود کہ تو برو۔ چون علی ہجویری بحکمِ اشارتِ ایشان در لہاور در آمد شب بود بامدادِ آن جنازۂ شیخ حسین زنجانی را بیرون آوردند!

لختی سخن در نظم افتاد۔ بر لفظِ مبارک راند کہ بعضی مشایخ را نظم خوش و بسیار است چون شیخ

---

[1] ن: بلی [2] ح: بجای "مشغول بودہ باشد" "ایشان را مشغولی بودہ باشد" دارد [3] لہاور: نام شہر لاہور است [4] ہ: بجای "بعضی بزرگانِ آنجای" "بعضی ازان بزرگان" دارد [5] ح د ہ: بجای "خوب و بسیار" "خوب بسیار" دارد

اوحد کرمانی را و شیخ ابوسعید ابوالخیر را و دیگر بزرگان را رحمتہ اللہ علیھم اجمعین علی الخصوص شیخ سیف الدین باخرزی را رحمتہ اللہ علیہ کہ او را غلو تمام بود و خوب گفتہ است تا بغایتی کہ مریدان بخدمتِ او باز مودند کہ از ہر شیخی کتابی و تالیفی ماندہ است تو چرا چیزی نمی نویسی؟ جواب داد کہ ہر بیتی کہ از آنِ ماست برابرِ کتابیست!

ہمین روز بندۂ امیدوار را نمازِ اشراق فرمود دو رکعت در رکعتِ اول بعد از فاتحہ آیتہ الکرسی تا خٰلِدُوْن و در رکعتِ دوم بعد از فاتحہ اٰمَنَ الرَّسُوْلُ تا آخرِ سورہ و آیہ اَللّٰہُ نُوْرُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ تا وَاللّٰہُ بِکُلِّ شَیْءٍ عَلِیْمٌ بعد ازان فرمود دو رکعتِ دیگرِ استعاذہ در رکعتِ اول بعد فاتحہ سورۃ الفلق و در رکعتِ دوم سورۃ الناس، بعد ازان دو رکعتِ استخارہ فرمود در رکعتِ اول بعد از فاتحہ سورۃ الکافرون و در رکعتِ دوم بعد از فاتحہ سورۃ الاخلاص و متعاقبِ این دوگانہ ہا ادعیہ کہ آمدہ است. بعد ازان فرمود کہ دو رکعت دیگر ہست خواہم گفت۔ این سخن بر زبانِ مبارک راند و چشم پُر آب کرد و گفت آن روز کہ شیخ الاسلام فریدالدین قدس اللہ سرہ العزیز مرا نمازِ اشراق فرمود اول ہمین شش رکعت فرمود و گفت آن دو دیگر ہم خواہم گفت!

مجلسِ سی و دوم

پنجشنبہ یازدہم ماہِ ذی الحجّہ سنہ مذکور دولتِ پای بوس بدست آمد۔ سخن در آدابِ مجلس و در آمدن بخدمتِ پیر و آدابِ نشستن و مقامِ گرفتن[۱] افتاد۔

---

۱ ح: آمدہ

فرمود که ادب[۱] آنست که چون در مجلسی درآیند هر جای که مقام خالی بینند بنشینند یعنی چون بخدمت پیر درآیند در بند آن نباشند که بالا و فرود بینند هر جا که فرجه بینند بنشینند که جائی آینده همان باشد!

بعد ازان فرمود که وقتی رسول علیه السّلام والصّلوٰة بمقامی نشسته بودند و یاران حلقه کرده گرد او نشسته، سه کس بیامدند یکی دران دائره فرجه یافت بر فور بیامد و آنجا بنشست، دوم دران حلقه جائی خالی نیافت و پس دائره بنشست، سوم روی ازانجا بتاخت و باز رفت، ساعتی شد پیغمبر علیه الصّلوٰة والسّلام فرمود که این ساعت جبرئیل علیه السّلام بیامد و مرا خبر کرد که خدای تعالیٰ می فرماید که آنکس که بیامد و در دائره جائی یافت و بنشست ما او را در[۲] پناهِ خویش جای دادیم و آنکس که در دائره جائی نیافت و از شرم پسِ دائره بنشست ما ازو شرم داشتیم فردای قیامت او را فضیحت نکنیم و آنکس که روی بتافت و باز رفت رحمتِ ما نیز ازوی روی بتافت! بعد ازان خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که ادب اینست که آنکه بیاید هر جا که در مجلس جائی خالی[۳] بیابد بنشیند و اگر جائی نیابد پسِ دائره بنشیند، باید که درمیانه نه نشیند که هر که درمیانه نشیند او ملعون باشد!

مجلسِ سی و سوم

یک شنبه بیست و یکم ماهِ ذی الحجّه سنه مذکور شرفِ دست بوس حاصل شد، سخن در تلاوتِ قرآن افتاد و حقِ خواندنِ آن و ترتیلی که آمده است. بر لفظِ مبارک

---

[۱] ط ه: آداب [۲] ط ه: در آخرت [۳] ط ج: خالی ندارد

راند که چون خواننده را در آیتی ذوقی و راحتی پیدا آید باید که آن را تکرار بکند و راحتی گیرد!

بعد ازان فرمود که در حالتِ تلاوت و سماع سعادتی که حاصل می شود آن بر سه قسم است، انوار است و احوال است و آثار است و آن از سه عالم نازل می شود و آن سه عالم کدام است ملک است و ملکوت است و بینهما جبروت است، و آن سه سعادت که نازل می شود بر سه جای فرود می آید بر ارواح و قلوب و جوارح نخست انوار از ملکوت بر ارواح بعد ازان احوال از جبروت بر قلوب بعد ازان آثار از ملک بر جوارح، یعنی اوّل در حالِ سماع انوار نازل می شود از عالمِ ملکوت بر ارواح بعد ازان آنچه در دل پیدا می آید آن را احوال گویند و آن از عالمِ جبروت است بر قلوب، بعد ازان بکائی و حرکتی و جنبشی که ظاهر می شود آن را آثار گویند و آن از عالمِ ملک است بر جوارح، وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ

لختی سخن در صدقه افتاد، فرمود که چون در صدقه پنج شرط موجود شود[۱] بی شک آن صدقه قبول باشد[۲] و ازان پنج شرط دو پیش از عطا است و دو در حالتِ عطا است و یکی بعد از عطا است، امّا آن دو شرط که پیش از عطا است یکی آنست که آنچه خواهد داد از وجهِ حلال باشد[۳] و دوم شرط آنکه نیّت کند که بمردی صالح دهد بجیبی[۴] که در وجهِ فساد خرج نکند یعنی باهلِ صلاح دهد، و آن دو شرط که در حالتِ عطا است یکی آنست که به تواضع و بشاشت دهد و بانشراحِ دل دهد دوم شرط آنکه در خفیه دهد، و آن یک شرط که بعد از عطا است آنست که آنچه دهد پیشِ کسی آن را بر سرِ زبان نیارد و ذکرِ آن نکند هر آئینه آن صدقه قبول افتد۔

بعد ازان فرمود که صَدقه است و صُدقه است، صَدقه خود معلوم است امّا

---

[۱] ن: باشد [۲] ن: افتد [۳] ن و ه: حاصل کند [۴] ن و ح: بکسی ندارد

صُدقہ کاوین[1] است و این ہر دو معنی از صدقِ محبّت اقتضا می کند یعنی آنکہ زنی می خواہد گوئی او را ہر آئینہ صدقِ محبّتی پیدا باید کرد پس او کاوین در میان آرد آن صُدقہ است، و آنکہ چیزی در راہِ حق می دہد ہر آئینہ بمحبّتِ آنحضرت می دہد بہ سببِ صدقِ محبّت نامِ آن نیز صدقہ شُد[2]۔

بعد ازان حکایتِ امیرالمؤمنین ابا بکر صدّیق فرمود رضی اللہ عنہ کہ او چہل ہزار دینار بحضرتِ رسالت آورد ؎

شکرانۂ[3] چہل ہزار دینار دہند با میخ و گلیم عشق[4] را بار دہند!

و آن چنان بود کہ آن روز در خانۂ ابوبکر صدّیق رضی اللہ عنہ چہل ہزار دینار موجود بود آن ہمہ بخدمتِ رسول علیہ الصلوٰۃ والسّلام آورد، مصطفیٰ علیہ السّلام والتحیہ فرمود کہ بر فرزندان و اہلِ بیت چہ گذاشتہ ای؟ گفت خدای بس است و رسولِ او! بعد ازان عمر خطّاب رضی اللہ عنہ بیامد و از آنچہ ابوبکر صدّیق آوردہ بود نیمۂ آن آورد۔ پیغمبر علیہ الصلوٰۃ والسّلام فرمود کہ بر فرزندان و اہلِ بیت چہ گذاشتہ ای؟ گفت نصف آوردہ ام و نصف باہلِ بیت گذاشتہ ام۔ بعد ازان پیغامبر علیہ الصلوٰۃ والسّلام در درجۂ ایشان بہ نسبتِ آوردۂ ایشان حکم کرد!

بعد ازان از کرامتِ ابوبکر صدّیق رضی اللہ عنہ حکایت فرمود کہ آن روزی کہ او چہل ہزار دینار بیاورد گلیمی پوشیدہ و میخی بران بخیہ[5] زدہ بخدمتِ رسول علیہ السّلام

---

[1] ——— کاوین بہ وزن و معنی کابین است کہ مہرِ زنان باشد (برہان) [2] ح: باشد

[3] در (ہ) بیتِ اوّل چنین آمدہ: (در ن و ح این بیت نیست)

شکرانہ آن را کہ بوصلِ خویشتن بار دہند در غار سرابچہ از دہن مار دہند؟ (مترجمہ غلام احمد خان بریان: حرا)

[4] ح: بجای 'عشق را'، 'ہر کرا' دارد [5] ن و ح: 'بخیہ' ندارد

بیامد ہمان زمان جبرئیل علیه السلام بحضرتِ رسالت والتحیه آمد[1] ہم بران لباس، رسول علیه السلام پرسید که این چه لباس است؟ جبرئیل علیه السلام گفت یا رسول الله امروز جمله ملایکه را فرمان شده است که بر موافقتِ ابوبکر صدّیق رضی الله عنه همه گلیم بپوشند و میخی بران زنند! بعد ازان خواجه ذکره الله بالخیر این دو مصراع بر زبانِ مبارک راند ؎

شکرانهٔ چهل هزار دینار دهند | بامیخ و گلیم عشق[2] را بار دهند!

ازین جا سخن در صدق اُفتاد - حکایت فرمود که مردی بود بست و پنج دینارِ زر در همیان داشت، باخود اندیشید که بزیارتِ کعبه روم و این را بمجاورانِ کعبه و ساکنانِ[3] آن موضع دهم - این نیت کرد و روان شد، در اثنای راه عیاری بی باکی باو رسید و تیغ برآورد تا او را بکشد - آن مرد همیانی که درمیان داشت بیرون کشید و پیشِ او انداخت و گفت مرا بهرِ[4] چه می کشی؟ بر من همین بست و پنج دینارِ زر است که درین همیان است بستان! عیار همیان برداشت دینارِ زر بیرون کشید و بشمرد راست همان بست و پنج دینار بود - آن[5] همه دینار پیشِ آن مرد نهاد و گفت ازآن خود بستان و بسلامت[6] برو که راستیِ تو قهرِ مرا فرونشاند!

بعد ازان در معنیِ تصدّق حکایت فرمود که وقتی امیرالمؤمنین عمر خطّاب رضی الله عنه یکی اسپی بخشیده بود و آن اسپ بر[7] او لاغر شد چنانکه خیالی ماند! امیرالمؤمنین عمر رضی الله عنه خواست که اسپ ازان مرد بخرد به بهای آن روز که بخشیده بود - چون این معنی بخدمتِ رسول علیه الصلوٰة والسلام بازنمود رسول علیه السلام منع فرمود و گفت مخر، داده خود

---

[1] د: گلیمی پوشیده و میخی بران زده، بجای 'هم بران لباس' دارد
[2] ح: بجای 'عشق را' 'هرکرا' دارد [3] ن: شکان [4] ه: برای
[5] ح: همیانِ آن [6] ه: بسلامتی [7] ح: پیشِ او

را باز نباید خرید اگرچه هم بدانگی بیابی!

بعد ازان سخن در فضیلتِ اطعام افتاد. فرمود که بزرگی گفته است که یک درم را طعام بسازند[1] و پیشِ یاران آرند به از آنکه بست درم صدقه کنند! هم در فضیلتِ اطعام حکایت فرمود که مردی بود درویش صاحب حالی بر صدرِ جهانِ بخارا آمد و گفت مرا به[2] بادشاهِ شهر کاری است تو شفاعتی بکن و کارِ مرا برآر! صدرِ جهان گفت[3] من ترا چه دانم و چه شناسم که شفاعتِ تو کنم؟ آن مرد گفت مرا بر تو حقی است! صدرِ جهان گفت چه حق است؟ گفت وقتی تو طعام کشیده بودی من آمده بودم بر مائدهٔ تو نشسته و چیزی ازان طعامِ تو خوردم[4] مرا بر تو این حق است! صدرِ جهان چون این بشنید بر فور برخاست و بر بادشاه رفت و کارِ او تمام[5] کرد.

بعد ازان سخن در معاملتِ فقرا افتاد و بیع و شراءِ ایشان، فرمود که شیخ بدرالدین اسحٰق علیه الرحمة والغفران یکی را شطرنجی داد و گفت این را به بازار برو بفروش. بعد ازان گفت که درویشانه فروشی! ازو پرسیدند که درویشانه فروختن چگونه باشد؟ گفت بخانه باز نیارند[6] بهر بهای که بیابد بفروشند[7]!

مجلسِ سی و چهارم

دوشنبه بست و نهم ماهِ ذی الحجه سنه مذکور دولتِ پای بوس میسر شد.

---

[1] ن: بستانند [2] ه: بر [3] ن: بجای "من ترا چه دانم و چه شناسم" ترا چه استحقاق است، دارد
[4] ن: خورده [5] ح: اتمام [6] ه: نیاری [7] ه: بفروشی

سخن در مناقب و مراتبِ ابراهیم ادهم اُفتاد رحمتہ اللہ علیہ. می فرمود کہ او نہ سال در غاری ساکن بوده است و دران غار چشمۂ جاری بود، ادهم برلب چشمہ مقیم بودی و خدای را عزّ وجلّ طاعت کردی تا شبی عظیم سرد بود، ہمانا سرما یافت بغایتی کہ بیم ہلاکت شد! دران تاریکی دستش بہ پوستینی رسید، آن را برخود کشید گرم شد، چون روز بلند برآمد آن پوستین از خود دور کرد، چون نیکو نگاه کرد آن اژدہای بود چشمہا گشاده و سری افراشتہ در تحرّک آمد! ابراهیم ادهم رحمتہ اللہ علیہ دران تحیّر بود کہ آوازی شنید نَجَّيْنَاكَ مِنَ التَّلَفِ بِالتَّلَفِ، یعنی ترا از چیزی تلف کننده کہ آن سرما بود نجات دادیم باژدہای کہ آن ہم تلف کننده است!

بعد ازان فرمود کہ درویشی دیگر را بر مثل این کرامت بود، و آنچنان بود کہ درویشی درچاہی افتاد[1] دلو و رسنی موجود نہ بود کہ بیرون آید در معرضِ ہلاکت شده[2]، ناگاه رشتہ شکلی دید کہ از بالای چاه درچاه فروہشتہ، دانست کہ سببِ خلاصئ اوست، آن را بگرفت و از چاه بالا آمد. چون نیکو نگاه کرد شیری آمده بود و دُم فروہشتہ! او نیز ہمین آواز شنید کہ نَجَّيْنَاكَ مِنَ التَّلَفِ بِالتَّلَفِ!

ہم ازینجا سخن در کرامتِ اولیا، اُفتاد. فرمود کہ ولیئ بود محجوب، مدّعی بیامد و در پیشِ او بنشست خواست کہ آن ولی را امتحان کند، در خاطر گذرانید کہ آن را کہ چشم نابینا باشد واجب باشد[3] کہ در عالمِ باطن نیز او را نقصانی باشد! پس رُوی سوی آن محجوب کرد و پُرسید کہ نشانِ ولایت چیست؟ درین میان کہ این سخن می پُرسید مگسی بیامد و بر بینی آن مدّعی بنشست. مدّعی آن را براند، باز بیامد و بر بینی

---

[1] ن و ه: 'و دلو' ندارد [2] ن و ح: اُفتاد [3] ح و ه: کند

او نشست، باز براند و بارِ سوم هم براند. درین میان سوال کرد که نشان اولیا چیست؟ مجوب گفت که یک نشان آنست که باری مگس بر بینی اولیا، نه نشیند!

لختی سخن در نگاهداشتِ لقمه افتاد و اثرِ آن. فرمود که جوانی بخدمتِ ابراهیم[1] ادہم رحمتہ اللہ علیہ مرید شد. آن جوان کثیر الطاعت بود چنانکه ابراهیم ادهم را از طاعت و عبادتِ او بسیار عجب آمد با نفسِ خود عتاب کرد که این جوان نو در آمده چندین طاعت می کند ترا چندان نیست! بعد ازان بنُورِ[3] ضمیرِ روشنِ خود معلوم کرد که آن همه شیطانی است آن جوان همه لقمه ناوجه[4] می خورد و شیطان او را بران طاعت می داشت تا ابراهیم ادهم را آن[5] حالِ او روشن گشت آن جوان را گفت ازین طعامی که من می خورم قوتِ خود هم ازین بساز. جوان همچنان کرد، همان طعامِ درویشانه که ابراهیم ادهم می خورد از وجهِ هیزم فروشی جوان هم ازان[6] طعام خوردن گرفت. آن غلبۀ طاعتِ بی اصلِ او فرو نشست باندک عبادت باز آمد چنانکه نمازِ فریضه بحیله گزاردن گرفت تا کارِ آن جوان ساخته[7] شد و بصدق باز آمد!

بعد ازان خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر این سرکه سرِ همه سعادتهاست بیرون داد گفت[8]

---

[1] ن: روی [2] ح: سلطان ابراهیم ادهم
[3] ن: بجای 'بنورِ ضمیر ..... کرد'، 'بنورِ ضمیر روشن گشت' دارد
[4] ن: 'بی وجه' بجای 'ناوجه' دارد [5] ح ده: از
[6] ن: ازان وجه [7] ن و ح: باصل
[8] ه: معاملتهاست [9] ح: که

شیخ برای این کار می باید! بعدازان ہمدرین معنی این فائده فرمود که طاعت اندک باشد گو صدق بسیار می باید!

لختی سخن در ثمرۂ مجاہده افتاد. فرمود که شاه شجاع کرمانی رحمۃ اللہ علیہ چهل سال شب نخفت، بعدازچہل سال یک شب در خواب شد حضرتِ عزّت را درخواب دید. بعد ازان تاریخ[1] ہر جا که برفتی جامۂ خواب را[2] بر خود بُردی تا بخُسپد و آن دولت درخواب بر بیند تا آنگاه که آوازی شنید[3] که دولتِ آن خواب ثمرۂ آن بیداری ہای چهل ساله بود!

لختی سخن در جمع و خرجِ دُنیا اُفتاد. فرمود که این حدیث را بر دو نوع روایت کرده اند یکی ہمچنین که حلالہا حساب و حرامہا عذاب یعنی آنچه از حلال جمع شده است آن را حساب خواہد بود و آنچه از حرام است آن را عذاب خواہد بود، دوم نوع ہمچنین است که حلالہا عذاب وحرامہا عذاب، حرامہارا[4] عذاب خود معلوم است امّا حلالہارا عذاب چگونه باشد؟ فرمود که یکی را در آفتابِ قیامت بایستانند و حساب طلبند و گویند از کجا حاصل کردی و کجا خرچ کردی این عذاب باشد. بعد ازان فرمود که بعضی گویند که این قولِ امیرالمؤمنین علی است رضی اللہ تعالیٰ عنہ که حلالہا حساب وحرامہا عذاب و شبہاتہا[5] عتاب[6]!

---

[1] ه: بجای 'بعدازان تاریخ'، 'ازین سبب تا زیست' دارد

[2] ن وح، 'برابر' بجای 'رابر' دارد

[3] ن: بجای 'آوازی شنید'، 'اورا آواز رسانیدند' دارد

[4] ح: حرامہارا [5] ح: مشتبہات را [6] ن: عقاب!

لختی سخن در آن افتاد که بعضی مشائخ سیم قبول نمی کنند[1]. فرمود که در ستدن سیم و خرج کردن آن شرائط است، آن ستاننده را می باید که هرچه ستاند بحق ستاند. درین معنی فرمود که آنکه سیم پیش یکی می آرد مثلاً آن ستاننده را علوی می بیند و دوگیسو کرده بران اعتقاد می آرد که آن فرزند رسول است علیه الصلوٰة والسلام و آن ستاننده علوی نباشد پس هرچه بستاند محض حرام باشد.

لختی سخن در آن افتاد که مرد باید که از کسی چیزی نخواهد، نه بزبان و نه بدل اندیشد که اگر فلان کس مرا چیزی بدهد نیکو باشد اما اگر ناخواسته و نااندیشیده بر[2] روی چیزی برسد آن جائز باشد[3].

درین میان حکایت بزرگی فرمود که او گفتی که من از کسی چیزی نخواهم و بدل طمع ندارم اما هرکه مرا چیزی بدهد بستانم اگرچه آن دهنده مثلاً شیطان باشد! خواجه ذکره الله بالخیر تبسم می فرمود و می گفت که آن بزرگ همچنین گفته است، مقصود او آنست که هرکه مرا چیزی بدهد بستانم من چه دانم که او کیست یا از کجا آورده است باید که من نخواهم!

لختی سخن در احوال انبیاء افتاد علیهم الصلوٰة والسلام فرمود که هرپیغمبری را وقت نقل مخیّر[4] می کردند، فرمان می شد که تو مخیری اگر ترا می باید چندگاه دیگر در دنیا باشی باش و اگر نمی باید نقل کن، تا وقت نقل مصطفیٰ علیه الصلوٰة والسلام عائشه رضی الله عنها این معنی در خاطر گذرانید که رسول علیه الصلوٰة والسلام را که دانند بران خوشست

---

[1] ح د ه: 'می کنند' بجای 'نمی کنند'

[2] ح: بجای 'بروی چیزی برسد' 'بدو چیزی بدهد' دارد

[3] بود

[4] مخیّر، بضم و فتح خا و یا، تحتانی مشدّد مفتوح بمعنی اختیار داده شده (غیاث)

که چندگاه دیگر میانِ صحابه باشد یا بعالمِ بقا رود؟ این معنی در دل کرد و سوی رسول علیه السّلام والتحیّة نگریستن گرفت. رسول علیه السّلام والتحیّة بر لفظِ مبارک راند که مَعَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصّٰلِحِينَ بِرَحْمَتِكَ[1] يَا اَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ ٥

این بود جزوی از فوائد الفواد که در قلم آمد از استقبالِ اوائلِ شعبان سنه سبع و سبعمائة تا اواخرِ ذی الحجّه سنه ثمان و سبعمائة که مدّتِ یک سال و پنج ماه باشد و دیگر اگر خدای عزّ وجلّ خواسته باشد انچه از انفاسِ نفیسهٔ ایشان سماع اُفتد هم برین نمط تحریر پیوندد اِنشاء الله تعالیٰ بعونه والقاء حسن توفیقه،

---

[1] ح: بجای ' برحمتک یا ارحم الراحمین ' ' والحمد لله رب العالمین ' دارد

جلد دوم از فوائد الفواد

متضمن برسی و هشت مجلس

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

این صفاتِ عالیه و نفحاتِ غالیه از الفاظِ مبارک و انفاسِ متبرکهٔ خواجهٔ راستین قطب الاقطاب فی الارضین ختم المشائخ فی العالمین نظام الحق والشرع والهدیٰ والدین متع الله المسلمین بطول بقایه آیین جمع کرده می آید، همبرین منوال چند جزوِ دیگر که پیش ازین تحریر یافته است و جلد شده و نامِ آن ' فوائد الفواد ' مقرر گشته، امید که خواننده و نویسنده را جمعیتِ دوجهانی حاصل آید انشاءالله تعالیٰ

صحفی که جمع کرده تخفیست پیشِ یاران[1] حسنِ علاءِ سجزی یکی از امیدواران

مجلسِ اوّل

چهارشنبه[2] بست و نهم ماه شوّال سنه تسع و سبعمائته (۷۰۹) دولتِ پای بوس بدست

---

[1] ح - : 'بهرِ یاران' بجای 'پیشِ یاران' دارد

[2] ن : 'یک شنبه دوم ماه شوال' بجای 'چهارشنبه بست و نهم ماه شوال' دارد

آمد - سخن در ترکِ مخالطتِ خلق افتاده، بر لفظِ مبارک راند که در ایامِ جوانی مرا با خلق نشست و برخاست بوده است، پیوسته در[۱] دل کردمی که کی باشد که از میان اینها بیرون آیم؟ اگرچه مردمانِ متعلم بودندی و مشغول بودندی در بحث هم بارہا نفرت در خاطر می بودی چنانچه کرات با یاران گفتمی که من درمیانِ شان نخواهم بود من چند روزی پیشِ شما مهمانم! بنده عرضداشت کرد که پیش از انکه بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سرہ العزیز پیوند شود این می فرمودید؟ فرمود آری -

مجلسِ دوم

چهار[۲]شنبه بست و هفتم ماهِ ذی القعده سنه مذکور سعادتِ پای بوس میسر شد- سخن دران افتاد که مریدان بزیارتِ پیر[۳]خود روند و هریکی بعد از چندگاه رود - بر لفظِ مبارک راند که من سه کرت بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالحق والدین قدس الله سرہ العزیز رفته ام هر سال یک بار، بعد ازان که نقل فرمود هفت بار دیگر رفته شده است یا شش بار نیکو[۴] یاد نمانده امّا اغلب گمان آنست که هفت بار رفته شده است چنانکه در خاطر همچنان[۵] مقرّر است که در حیات و ممات ده بار رفته شده است. بعد ازان فرمود که

---

۱ بجای 'دردل کردمی' 'دردل گران می آمد' دارد
۲ ن: 'دوشنبه دهم ماه ذی الحجه'. بجای 'چهارشنبه بست و هفتم ماه ذی القعده' دارد
۳ ه: پیران
۴ ن وح: 'نیکو یاد نمانده' ندارد
۵ ن و لا: همین

شیخ جمال الدین هفت بار رفته بود از هانسی، بعد ازان فرمود که شیخ نجیب الدّین متوکّل رحمة الله علیه اوّل بار که برفت وقتِ وداع از خدمتِ شیخ فاتحه درخواست کرد که همچنین که این بار آمده ام بارِ دیگر هم بیایم و سعادتِ دست بوس دریابم۔ شیخ فرمود که فاتحه خواندن حاجت نیست بارها خواهی آمد! بعد ازان هژده بار دیگر بیآمد. هر دو هم بار که بازگشت فاتحه التماس نمودی بدین نیّت که اوّل بار که آمده بودم بر لفظِ مبارک رفت که بارها خواهی آمد از آنگاه تا امروز نوزده[1] بار شد فاتحه التماس می کنم بر نیّت آنکه یک بار دیگر هم[3] بیایم تا راست بست بار باشد۔ شیخ ساکت شد شیخ نجیب الدین همچنین گمان برد که مگر نشنیده[2] اند این سخن را اعادت کرد شیخ هم[4] هیچ جواب نفرمود، او بازگشت بعده درمیانِ ایشان ملاقات نشد!

لختی حکایتِ[5] شیخ بهاء الدین زکریا افتاد رحمة الله علیه که او بخدمتِ شیخ الشیوخ شهاب الدّین سهروردی پیوست قدس الله سرهٗ العزیز، در خدمتِ او هفده روز بیش نبود، درین[6] هفده روز شیخ شهاب الدین نعمتها بر او ایثار کرد۔ چون شیخ بهاء الدین بهندوستان آمد باز عزیمت کرد که بخدمتِ شیخ رود۔ چون روان شد شیخ جلال الدین تبریزی رحمة الله علیه از پیش بیامد شیخ بهاء الدین را باز گردانید گفت که فرمانِ شیخ الشیوخ همچنین است که بازگردی!

بعد ازان در بزرگیِ شیخ بهاء الدین سخن در پیوست۔ فرمود که در هفده روز

---

[1] ح: نوزدهم

[2] ن و ه: 'نشنید' بجای 'نشنیده اند' دارد

[3] ح و ه: 'هم' ندارد

[4] ه: 'هم هیچ ندارد' ف: 'هیچ' ندارد

[5] ن: سخن

[6] ف: 'و هفدهم روز' بجای 'درین هفده روز' دارد

آن نعمتہا یافت کہ یارانِ دیگر بسالہا نیافتہ بودند تا چنانکہ بعضی یارانِ قدیم مزاج متغیر کردند کہ ما چندین سال خدمت کردیم ما را چندان نعمت نرسید و[1] ہندوستانی بیامد و در مدتِ اندک شیخی یافت و نعمتِ[2] فراوان! این خبر بسمعِ شیخ رسید ایشان را جواب فرمود کہ شما ہیزم ہای تر آوردہ بودید در ہیزمِ تر کی باید کہ آتش درگیرد اما زکریا ہیزمِ خشک آوردہ بود بیک نفخ درگرفت!

مجلسِ سوم

پنجشنبہ سیزدہم ماہِ ذی الحجہ سنہ مذکور سعادتِ پابوس میسر شد. سخن[3] در ملازمتِ[4] طاعت و مشغولی حق افتاد. فرمود کہ ہر کرا وجودیست بین العدمین است[5] وجودی کہ میانِ دو عدم باشد او را ہم عدم باید گرفت[6] چنانکہ در ایامِ معروف عورات اگر یک روز خون می بینند و دوم روز طہر باز سوم روز خون می بینند آن طہر را ہم حکمِ خونست. بعد ازان بر لفظِ مبارک راند الوجود بین العدمین کالطہر المتخلل بین الدمین، حاصل الامر در چنین عمری کہ وجودِ او را حکمِ عدم است چہ اعتماد باید کرد و این قدر را بعطلت و غفلت چہ باید گذرانید!

بعد ازان حکایتِ بزرگی فرمود کہ پیوستہ مشغول بحق بودی و با خلق

---

۱ ن و ہ: 'و' ندارد — ۲ ہ: نعم

۳ ن: سخن — ۴ ن: 'ملازمت' ندارد

۵ ہ: 'است' ندارد — ۶ ح: گفت

مخالطت نکردی۔ او را گفتند چه حالت که هیچ بمجاورت کسی مشغول نشوی و از صحبتِ خلق احتراز کنی؟ آن پیر جواب داد که پیش ازین چندین[۱] هزار سال معدوم بودم و بعد ازین هم روزگارها[۲] معدوم خواهم بود این قدر عمری که درین میان یافته ام آن را چه ضائع گذارم[۳] و بمجاورتِ خلق و اشتغالِ مالا یعنی چه خرج کنم[۴]، باری این مایهٔ حیات چنان گذارم که رضای حق است!

مولانا محمود اَوَدهی (امروهه) حاضر بود او را پرسید کجا می باشی؟ او گفت درخانهٔ مولانا برهان الدین غریب دامت فضایله، بر لفظِ دُرر بار راند مرو سره[۵] باش هر کجا که خواهی باش!

بعد ازان فرمود که هر روز زمین بعضی بقعه از بعضی بقعه بزبانِ حال احوال باز پرسد که امروز بر تو هیچ ذاکری گذشت یا هیچ غمناکی[۶] گذر کرد[۷]؟ اگر بگوید بگذشت آن بقعه که برو گذشته باشد بر آن بقعه شرف کند!

مجلس چهارم

سه شنبه بست و پنجم ماهِ ذی الحجه سنه مذکور دولتِ پای بوس بدست آمد۔

---

۱ ن: چند، ۵: صد　　۲ ح: روزها

۳ ح: کنم　　۴ ح: سازم

۵ سره: بفتح اوّل وثانی، هرچیزی نکو و راست و بی عیب وخلاصه وپسندیده وبرگزیده واعلی ونفیس را گویند (برهان)　۶ ن: دردناک یا عالمی غمناکی　۷ ح و ۵: "گذشت" بجای "گذرکرد"

خدمتِ شیخ آن روز از نمازِ جنازهٔ عزیزی باز آمده بود و از احوالِ او حکایت میفرمود که مردی نیک بود و اخلاقِ نیکو داشت و اتفاق[1] نیز و بانیک و بدِ کسی کاری نداشت، بجادهٔ صلاح بود، همین بود که دستِ کسی نگرفته بود. بعد ازان بر لفظِ مبارک راند که مرد چون علم بیاموزد او را شرفی[2] حاصل آید و چون طاعت کند کارِ او بهتر گردد[3]، درین محل پیر بباید تا هردو را بشکند یعنی علم و عمل را از نظرِ او فرود آرد تا بعجب مبتلا نشود و زبان زده نگردد. آنگاه هم دربابِ آن متوفی فرمود که شنیده شد که وقتِ نقل تنها بود هیچ کس از خویش و بیگانه بر سرِ او نبود، همین او بود وحق تعالی، و این بزرگ حالتی است و سعادتی!

ازینجا حکایتِ مولانا شهاب الدین خطیب هانسوی افتاد. فرمود که او مناجات[4] کردی که خداوندا من بسیار عهدِ تو بوفا رسانیده ام امیدوارم که تو هم این عهدِ مرا بوفا رسانی که وقتِ نقلِ من هیچ کس با من نباشد نه ملک الموت و نه فرشتهٔ دیگر همین من باشم و تو!

بعد ازان فرمود که این مولانا شهاب الدین رحمة الله علیه بس عزیز کسی بود، هر شب سورة البقر بخواندی آنگاه درخواب شدی تا حکایت کرد که شبی این سوره می خواندم از گوشهٔ خانه آواز آمد که ؎

مادوست کشیم و تو نداری سرِ ما   داری سرِ ما وگرنه دور از برِ ما

---

[1] ن و ک: اتفاقی
[2] ح: اِشرافی
[3] ن و ک: رود
[4] ن: 'مناجات کردی و گفتی' بجای 'مناجات کردی' دارد

اہلِ خانہ ہمہ خفتہ بودند حیران بماندم کہ این کہ می گوید و نیز کسی درخانہ چنان نبود کہ این معنی ازو صادر شود تا بارِ دیگر ہمین شنیدم ؎

داری سرِ ما و گرنہ دُور از برِما   مادوست کشیم و تو نداری سرِما

خواجہ ذکرہٗ اللّٰہ بالخیر چون برین حرف رسید گریہ چنان غالب شد کہ تمامی حکایت تقریر نتوانست کرد! می گریست و می گفت این مولانا شہاب الدین[1] از خطابت برفت و بلاہا رسید و محنت ہا کشید و ہمچنان رفت کہ می خواست!

لختی سخن در سماع و اہلِ سماع اُفتاد۔ بر لفظِ مبارک راند کہ سماع محکی[2] تو بیست مردان را!

لختی سخن دران افتاد کہ ایمان باس چگونہ باشد؛ فرمود کہ کافران وقتِ مرگ عذاب را معائنہ کنند آن زمان ایمان آرند، آن ایمان محسوب نیست زیرا کہ این[3] ایمان بغیب نیست اما اگر مومنی وقتِ مرگ توبہ کند توبۂ او قبول است، ایمانِ کافران[4] وقتِ مرگ قبول نیست!

مجلسِ پنجم

یک شنبہ پانزدہم ماہِ محرّم سنہ عشر و سبعمائۃ دولتِ پابوس میسّر شد۔

---

[1] ن و ہ : را
[2] ح : 'محکی است قوی مردمان را' بجای 'محکی تو بیست مردان را' دارد
[3] ہ ، آن
[4] ن وح : کافر

سخن در کتبِ مشایخ افتاد و فوائدی که ایشان نویسند. عزیزی حاضر بود عرضداشت کرد که مردی مرا در اَوَدھ کتابی نمود و گفت که این نبشتۂ خدمتِ مخدوم است. خواجہ ذکرہ اللّٰہ الخیر فرمودنی[1] تفاوت گفته است من ہیچ کتابی نه نبشته ام!

بعد ازان فرمود که شیخ علی ہجویری رحمۃ اللّٰہ علیہ چون کشف المحجوب بنوشت در اوّلِ کتاب نامِ خود یاد کرد بعد ازان دو سه جای دیگر ہم آنگاه سبب یاد کردنِ نامِ خود گفت این بود که من پیش ازین اشعارِ عربی گفتمی دران جای نامِ خود نیاوردمی تا جوانمردی آن اشعار ہمه بنامِ خود کرد و در وقتِ نقل بی ایمان رفت!

چون این حکایت تمام شد سخن دران افتاد که وقتِ نقل وقتی دشوار است و دانستن آنکه که با ایمان رفت و که بی ایمان، بعد ازان بر لفظِ مبارک راند که علامتِ سلامتیِ[2] ایمان آنست که رونده را وقتِ رحلت روی زرد شود و جبین عرق کند. در اثنای آن این معنی فرمود که والدۂ مرا وقتِ نقل ہمین علامتِ سعادت داشت۔

بعد ازان روی سوی حاضران کرد و فرمود که دو رکعت نماز است که بجہتِ نگاہداشتِ ایمان می باید گزارد بعد از صلوٰۃ مغرب، در رکعتِ اوّل بعد از فاتحه ہفت بار اخلاص و یک بار سورۃ الفلق و در رکعتِ دوم بعد فاتحه ہفت بار اخلاص و یک بار سورۃ الناس، بعد ازان سر بسجده نهد و سه بار بگوید یَا حَیُّ یَا قَیُّوْمُ ثَبِّتْنِیْ عَلَی الْاِیْمَانِ۔ آنگاه برکتِ این نماز را حکایت فرمود که شنوده ام[3] از خواجہ احمد نبیسۂ شیخ معین الدّین حسن سجزی قدس اللّٰہ سرہ العزیز، و این

---

[1] ن: که [2] ن: علامات [3] ح و ط = شنودم

خواجہ احمد عظیم صالح بود، او گفت مرا رفیقی بود لشکری او پیوسته این دو رکعت نماز بگزاردی تا وقتی بیگاه تری در حدودِ اجمیر بودیم، نمازِ شام دررسید، آنجا بیمِ دُزدان بود و دُزدان هم نمودار گردیدند، حالی ما به تعجیل سه رکعت نمازِ فریضه و دو رکعت سنّت گزاردیم و جانبِ شهر آمدیم، آن یار با آنکه تشویشِ دُزدان دیده بود و خوفی آنچنان البتّه آن دو رکعت نمازِ نگاهداشتِ ایمان بگزارد، الغرض چون وقتِ نقلِ آن جوان آمد مرا خبر شد من برای تفحّصِ احوالِ او بر سرِ وقتِ او حاضر شدم، آن چنان رفت که می باید! خواجہ ذکرہ اللّٰہ بالخیر فرمود که خواجہ احمد حکایتِ نقلِ آن جوان برین نمط تقریر کرد که اگر مرا پیشِ کرسیِ قضا برند من گواهی دهم که او با ایمان رفت اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ

بعد ازان دو رکعت دیگر یاد کرد هم بعد از صلوٰۃ مغرب برین نهج که مرا یاری بود همدرس، او را مولانا تقی الدین گفتندی، مردی صالح بود و دانشمند او پیوسته بعد صلوٰۃ مغرب دو[1] رکعت نماز بگزاردی در رکعتِ اوّل بعد فاتحه سورۂ وَالسَّمَآءِ ذَاتِ الْبُرُوْجِ و در رکعتِ دوم بعد فاتحه سورۂ وَالسَّمَآءِ وَالطَّارِقِ بخواندی۔ چون او نقل کرد خواجہ ذکرہ اللّٰہ بالخیر می فرمود که من او را در خواب دیدم و گفتم که خدای تعالیٰ با تو چه کرد؟ گفت چون کارِ من تمام شد فرمان آمد که ما او را بدین دو رکعتِ نماز بخشیدیم! یکی از حاضران سوال کرد که این را صلوٰۃ النّور گویند؟ فرمود که خیر این را

---

[1] ح: 'دوگانه' بجای 'دو رکعت' دارد

صلوٰة البروج گویند، آن دو رکعت که در هر دو آیتهای مبداء سورهٔ انعام می خوانند در رکعتِ اُولیٰ ختم بر یستهزءُوْن و در رکعتِ دوم از اَلَمْ یَرَوْا کَمْ اَهْلَکْنَا هم ختم بر یستهزءُوْن آن را صلوٰة النّور[۱] گویند۔

بعد ازان در ترغیبِ این وقت و وقتِ طلوع حکایت فرمود که چون شب در آید فرشته بر بامِ کعبه بر آید و ندا کند که ای بندگانِ خدا و ای اُمّتانِ محمد! خدای تعالیٰ شما را شبی بخشیده است و شما را شبی در پیش است و آن شبِ گور است، برای ذخیرهٔ آن شب درّین[۲] شب کاری بکنید و آن اینست که دو رکعت نماز بگزارید در رکعتِ اوّل بعد فاتحه پنج بار سورهٔ قُلْ یَا اَیُّهَا الْکٰفِرُوْنَ و در رکعتِ دوم همچنین، و چون روز بر آید همان فرشته بر بامِ بیت المقدس بر آید و ندا کند که ای بندگانِ خدا و ای اُمّتانِ محمدؐ! خدا تعالیٰ شما را رُوزی بخشیده است و شما را رُوزی در پیش است و آن رُوزِ قیامت است، برای ذخیرهٔ آن روز درّین[۳] روز کاری بکنید و آن آنست که دو رکعت نماز بگزارید در هر رکعت بعد از فاتحه پنج بار سورة الاخلاص بخوانید۔ بعد ازان بر لفظِ مبارک راند که شیخ جمال الدین هانسوی علیه الرحمة والغفران این را حدیثی روایت کرد مرا لفظِ حدیث یاد نمانده است معنی این بود که تقریر افتاد۔

لحتی سخن در ذکرِ موتِ اولیاء افتاد و حالی که بعد ازان می باشد۔ درین میان فرمود که اولیا تا وقتِ نقل همچنان اند که گوئی کسی در خواب باشد و معشوقِ

---

[۱] ن: "امشب" بجای "درین شب" دارد [۲] ۵: نیز همچنین
[۳] ن: "امروز" بجای "درین روز" دارد

او هم در بسترِ او حاضر شده وقتِ رحلت آن خفته را ماند که چون ناگاه از خواب بیدار[1] شود معشوقِ خود را که همه عمر در طلبِ او بوده باشد هم در بسترِ خود به[2] بیند دانی او را چه شادی و فرحت آید[3]! یکی از حاضران سوال کرد که بعضی اولیاء می باشند که ایشان را همین جا نعمتِ[4] مشاهده حاصل است ؟ فرمود که آری امّا این نعمتی که این ساعت می بیند چون آن نعمت بکمال دریابد[5] راست بدان خفته ماند که چون بیدار شود معشوقِ خود را در بسترِ خود یابد بحکمِ این حدیث که الناس نیام فاذا ماتوا انتبهوا' یعنی همه خلق خفته اند چون بمیرند بیدار شوند، تا هر کسی این جا بچه مستغرق است چون بمیرد همانچه[6] مطلوبِ اوست بدو دهند !

بعد ازان در ذکرِ موتِ اولیاء حکایت فرمود که مرا دوستی بوده است در بداؤن' احمد نام' عظیم صالح و متعبّد[7] بود و ابدال صفت' اگرچه اُمّی بود همه روز در تحقیقِ مسائلِ شرعی و احکامِ آن مشغول می بودی و از هر کسی همان می پرسیدی تا چون مرا بدہلی آمدن شد او هم بدہلی آمد۔ روزی در راهی ملاقی شد' مرا بدید و گرم[8] پرسید' بعد ازان از احوالِ[9] والدهٔ من پرسید' او را از زحمتِ والدهٔ من معلوم بود امّا از نقل نه گفتم والدهٔ من برحمتِ حق پیوست ۔ گفت بقای تو باد ! لختی

---

[1] ح : 'برآید' بجای 'بیدار شود' دارد
[2] ن وح : 'بیابد' بجای 'ببیند' دارد
[3] ه : افزاید
[4] ن وح : 'نعمت' ندارد
[5] ه : 'درآید' بجای 'دریابد'
[6] ن : هرآنچه
[7] ن : معتقد
[8] ح وه : کرم
[9] ح وه : 'احوال' ندارد

اضطراب نمود و متغیر شد و گریه کرد۔ چون خواجه ذکرہ اللہ بالخیر بدین حکایت رسید چنان گریه بر ایشان مستولی شد که آنچه می گفت تمام معلوم نمی شد۔ در اثنای گریه این دو بیت بر زبان مبارک راند معلوم نیست که ازان احمد روایت فرمود یا خود یاد کرد الغرض بیت اینست ؎

افسوس دلم که هیچ تدبیر نکرد — شبهای وصال را بزنجیر نکرد

گر وصل تو یاری کند و یا نکند — باری که فراق هیچ تقصیر نکرد

بعد ازان فرمود که پس[1] از چندگاه این احمد از دارِ دنیا رحلت کرد من شبی بعد از موتِ او او را در خواب دیدم گوئی همچنان بر حکمِ معهود از من مسائل و احکام می پرسد۔ من او را گفتم این چه که تو می پرسی درحالتِ حیات کار آید آخر نه تو مرده ای؟ چون این سخن بشنید[2] مرا گفت تو اولیای خدا را مرده می گوئی!

در اثنای این حکایت جوالقی در آمد و لختی کلماتِ نافرجام گفت چنانکه نه لائقِ مجلسِ ایشان باشد[3]۔ خواجه ذکرہ اللہ بالخیر هیچ نگفت توقعی که او کرد آن را بوفا رسانید۔ بعد ازان روی سوی حاضران کرد و گفت که این معنی هم می باید بسیار کسان می آیند و سر بر قدم می نهند و چیزی می آرند پس این چنین کسان نیز می باید[4] تا بیایند و بی محابا هرچه باید بگویند از ین چیزها آن چیزها مکفر می شود[5]! آنگاه حکایت فرمود که وقتی ازین پریشان گویان یکی بیامد و مرا گفتنیها

---

[1] ن: بعد [2] ح و ه: بگفتم

[3] ح 'چنانکه لائقِ مجلسِ ایشان است' بجای 'چنانکه نه لائقِ مجلسِ ایشان باشد' دارد

[4] ح و ه: 'می باشند' بجای 'می باید' دارد [5] ح و ه: 'شود' بجای 'می شود' دارد

بسیار گفت. من هیچ جواب ندادم. آنگاه گفت تا جهان باد جرم[1] ما باد و احتمال شما!

بعد ازان فرمود که وقتی یکی ازین بی باکان بخدمت شیخ فریدالدین قدس الله سره العزیز درآمد و گفتن گرفت که چه خود را بُتی[2] بر ساخته ای؟ شیخ فرمود که من نساخته ام خدا ساخته است، باز گفت نی هم تو ساخته ای! شیخ فرمود نی که هرچه[3] ساخته است خدا ساخته است! آن مدعی چون این بشنید خجل شد باز گشت.

بعد ازان حکایت فرمود که وقتی جوالقی چند بخدمت شیخ بهاء الدین زکریا رحمة الله علیه آمدند او[4] باین قوم عظیم بد بودی. چون جوالقیان درآمدند چیزی توقع کردند. شیخ چیزی نداد بیرون رفتند و بخصومت و عربده برآمدند تا بغایتی که دست بخشت بُردند. شیخ فرمود که درِ خانقاه بر[5] بندند. درِ خانقاه بربستند. ایشان خشت بر درِ خانقاه زدن گرفتند. ساعتی شد شیخ بهاء الدین زکریا فرمود که من نشانده شیخ شهاب الدین ام، من از خود ننشسته ام مرا مردی این جا نشانده است! بعد ازان فرمود که درِ خانقاه باز کنید. چون در باز کردند ایشان سر بر زمین نهادند و باز گشتند. بعد ازان خواجه ذکره الله بالخیر بر لفظ مبارک راند که اوّل درِ خانقاه بستن فرمود البته بشریت است و نیز تا آن وقت چگونه وقتی بود! بعد ازان چون ساعتی بگذشت در باز کردند.

آنگاه ملائم این احوال حکایت فرمود که در حرب اُحد که صحابه بسیار کشته

---

[1] ه: وخیر [2] ه: میتی

[3] ح: بجای 'نی که هرچه ساخته است' 'نه که هرچه در عالم است' دارد

[4] ن ده: 'او را باین قوم بد عظیم بودی' بجای 'او باین قوم عظیم بد بودی' دارد

[5] ه: 'بربندید' بجای 'بربندند' دارد

شدند رضی الله عنهم جبرئیل علیه السلام بیامد و گفت ای محمدؐ! تو هم لحظه[1] درمیان این کشتگان افتاده باش تا ساعتِ غضب بگذرد!

مجلسِ ششم

چهارشنبه بست و پنجم ماه محرّم سنه مذکور سعادتِ پای بوس حاصل شد۔ سخن درطائفۂ افتاد که خزائن جمع کنند و هرچند که بیشتر می شود بیشتر می طلبند۔ برلفظِ مبارک راند که حق تبارک و تعالیٰ طبائع مختلف آفریده است که اگر مثلاً یکی را ده درم کفاف باشد و برین چیزی زیادت شود قرارش نباشد[2] تا آن را بمصرف نرساند[3] و یکی را چنان آفریده است که[4] هرچه بیشتر می یابد بیشتر می طلبد، و این معنی ازین کس نیست قسمت ازلی است!

بعدازان فرمود که راحت از زر و سیم در خرچ کردن است و لهذا مردم از هیچ چیز راحت نیابد تا سیم خرچ نکنند مثلاً اگر خواهد تا جامهٔ خوب بپوشد و یا طعامِ بهتر آرزو کند و همچنین هرچه تمنّا کند تا سیم خرچ نکند نیابد، پس معلوم شد که راحت از زر و سیم اگر[5] هست دررفتنِ اوست!

بعدازان فرمود که از جمعِ زر و سیم کار آنست که ازو بدیگری منفعتی برسد۔

---

[1] ن: یک لحظه
[2] ح: نمی باشد
[3] ن و ه: نمی رساند
[4] ه: 'هرچند که' بجای 'که هرچه' دارد
[5] ح: 'اگر هست' ندارد

هم درین میان فرمود که مرا خود در مبتدا[1]، حال دل بر جمع کردن چیزی نبود و هرگز در طلب دنیا نبودم، بعد ازان خود[2] پیوند بخدمت شیخ الاسلام فریدالدین شد و پیوند جای شد که ایشان را دو کون در نظر نیامدی و ترک یکبارگی داشتند!

بعد ازان فرمود که پیش ازین بر من وجه معاش تنگی داشت و خوش می گذشت[3] تا یک روز بیگاه تری یکی بر من نیم تنکه آورد، من گفتم که امروز بیگاه شده است و آنچه حاجت بود بمصرف رسیده این را بامداد خرج کنم- چون شب درآمد مشغول شدم آن نیم تنکه دامن دل[4] من می گرفت و فرو می کشید- چون حال چنان دیدم گفتم خداوندا کی بامداد شود تا آن را تفرقه کنم؟

مجلس هفتم

شنبه پنجم ماه صفر ختم الله بالخیر والظفر سنه مذکور دولت پا بوس میسر شد- سخن در قدم اصحاب ولایت افتاد که بعضی را طیران هم می باشد- درین باب حکایتی فرمود که در بداؤن مذکری بود منبر او متصل دیواری بوده است که دران دیوار طاقها بود از منبر یک مرد بالاکم و بیش[5] و آن طاقها منحرف بود چنانکه کسی بر آنجا نتوانستی نشست- آن مذکر را در اثنای تذکیر حالی پیدا شدی که او دران حال از

---

[1] ح: ابتدا،
[2] ح وه: چون
[3] ب: "نمی گذشت" بجای "می گذشت" دارد
[4] ن: "دل" ندارد
[5] ح: "کم وبیش بالاتر" بجای "بالاکم و بیش" دارد

منبر بجستی و در آن طاقها[1] نشستی، و هم ملایم این حکایت حکایتی فرمود که وقتی جوگی در اچه[2] رسید و بر طریقِ دعوی بخدمتِ شیخ صفی الدین گازرونی درآمد و در بحث شد تا شیخ را گفت بیا قدم بنمائیم! شیخ گفت دعوی تو می‌کنی تو قدم بنما! جوگی از زمین بهوا برآمد[2] چنانکه سرِ او به سقف رسید باز همچنان مستقیم فرود آمد شیخ را گفت تو هم قدم بنما! شیخ صفی الدین گازرونی روی سوی آسمان کرد و گفت خداوندا بیگانه را این قدم داده‌ای مرا هم این معنی کرامت کن! بعدازان شیخ از جای برآمد جانبِ قبله طیران نمود ازانجا طرفِ شمال شد[3] بازطرفِ جنوب شد باز بمقامِ خود بیامد و بنشست. جوگی حیران بماند و سر در قدمِ شیخ آورد و گفت ازآنِ[4] ما همین قدر بیش نیست که از زمین قدری مستقیم برآئیم جانبِ بالا رویم و همچنان فرود آئیم باقی راست و چپ نمی‌توانیم شد امّا شما اینکه هر جانب که خواستید مَیل کردید این حق است و الٰهی است و ازآنِ ما باطل است!

از نسبتِ این حرکتِ ارادی حکایت فرمود که وقتی فیلسوفی بخدمتِ خلیفه درآمد و کتبِ خود بیاورد و خواست که خلیفه را از راهِ حق بگرداند و خلیفه هم بعلمِ او رغبت نمود. این خبر بخدمتِ شیخ شهاب الدین سهروردی رسانیدند قدس الله سرّه العزیز. شیخ ملتفت شد گفت هرگاه که خلیفه بدین فلاسفه مَیل کند جهانی ظلمت گیرد! این بگفت و برخاست و بدرِ سرای خلیفه آمد. آن زمان خلیفه بآن حکیمِ بدبخت خلوت

---

[1] ن و ه: طاق

[2] ه: 'شد' بجای 'برآمد'

[3] ح: 'شد' ندارد

[4] ن: بجای 'ازآنِ ما'، 'ازما هیچ چیز دیگر نیست' دارد

کرده بود و بهمین علم[1] در بحث مشغول شده، خبر رسانیدند که شیخ شهاب الدین آمده[2] است، شیخ را درون طلبیدند. چون شیخ درآمد خلیفه را و آن حکیم را بدید، پرسید که این ساعت شما درچه بحث بوده اید؟ خلیفه گفت در سخنِ دیگر بوده ایم. بحثِ فلسفه را نهان داشتند. شیخ غلو فرمود که بباید گفت که درچه سخن بوده اید؟ چون الحاحِ شیخ بسیار شد آن حکیم گفت که ما این ساعت درین بحث بوده ایم که حرکتِ فلک طبیعی است، حرکات سه نوع است طبیعی و ارادی و قسری، حرکتِ طبیعی آنست که بطبعِ خود بگردد و برود چنانکه سنگی را از دست بگذارند البتّه بر زمین اُفتد، حرکتِ ارادی آنست که بمرادِ خود حرکت کند بهر طرفی که خواهد، حرکتِ قسری آنست که او را دیگری درحرکت آرد چنانکه مثلاً یکی سنگ در هوا اندازد آن را حرکتِ قسری گویند باز چون قوّتِ او کم شود هر آئینه بخاصیّتِ خود بر زمین اُفتد آن را حرکتِ طبیعی گویند، اکنون ما درین بحث بودیم که حرکتِ فلک طبیعی است. شیخ فرمود نی[3] همچنین نیست حرکتِ او حرکتِ قسریست، گفتند چگونه؟ شیخ فرمود که فرشته ایست بدین صورت و بدین هیئات فلک را او می گرداند بفرمانِ خدای عزّ وجلّ چنانکه درحدیث آمده است. حکیم در خنده شد. بعد ازان شیخ خلیفه را و آن حکیم را از زیرِ سقفی که نشسته بودند بیرون آورد، آنگاه روی سوی آسمان کرد و گفت خداوندا آنچه بندگانِ خویش را می نمائی اینها را هم بنمای! بعد ازان رُوی بسوی آن خلیفه و آن حکیم کرد و گفت نظر بجانبِ آسمان کنید، هر دو نظر بجانبِ

---

1 ن و ل: و 2 ح و ل: 'آمد' بجای 'آمده است' دارد
3 ح: 'نی' ندارد

آسمان کردند آن فرشته را معاینه بدیدند که فلک را می گرداند[1]! آنگاه خلیفه ازان مذهب برگشت و بدینِ اسلام راسخ شد والحمد لله رب العلمین

مجلس هشتم

دوشنبه بست و هفتم ماهِ ربیع الاول سنه مذکور سعادتِ پای بوس میسر شد. سخن در احوالِ شیخ الاسلام فریدالدین افتاده بود قدس الله سره العزیز فرمود که افطارِ ایشان بیشتر بشربت بودی یک قدح بود که دران شربت بیاوردندی قدری مویز[2] کردندی دران، ازان قدح مقدارِ نصفی یا ثلثی[3] برجمله حاضران قسمت کردی قدری[4] ازان شربت دراوندی می انداختی و[5] دیگر آب بحاضرانِ مجلس دادندی، باقی ثلثی که ماندی خود بکار بردی و ازان[6] بقیه هم کسانی را که خواستی نصیب کردی تا کرا آن دولت بودی! بعدازان پیش از نماز دو نان چرب کرده بیاوردندی آن دو نان کم از یک سیر بودی، ازان دو نان یک نان پاره پاره کردی بهمه حاضران برسانیدندی و آن یک نانِ دیگر خود خوردی و ازان نانِ خاص هم کسی را که خواستی نصیب کردی. بعد از ادای نمازِ شام مشغول بحق[7] بودی مشغولی تمام! بعد ازان مائده پیش می آوردند

---

[1] ن و ه: می گردانید [2] ح: 'کاهی مویز دران کرده' بجای 'مویز کردندی دران' دارد. لا: 'مویزکهی دران قدح کرده'

[3] ح و ه: 'یل تشانی' بجای 'یا ثلثی' دارد [4] ح: 'قدری ازان شربت .... دادندی' ندارد

[5] ن: 'و دیگری جز آن' بجای 'و دیگر آب بحاضران' دارد [6] س: 'مویزگهی' بجای 'مویز' دارد

[6] ن و ه: 'ازبقیه آن هم' بجای 'ازان بقیه هم' دارد [7] ن و ه: 'بحق' ندارد

طعام از هر گونه[1]، چون آن طعام خرج شدی بَتِش[2] طعام دیگر نخوردی مگر باز بوقتِ افطارِ روزِ دیگر۔

بعد ازان فرمود که ایشان را زحمتِ خلهٔ[3] شد هم بدان زحمت نقل فرمودند۔ خواجه ذکرہ اللہ بالخیر می فرمود که یک شب وقتِ استراحت من بخدمت حاضر شدم[4] دیدم که کهتی[5] راست کردند گلیمی که بران در روز بنشستی همان بالای کهت انداختند چنانکه آن گلیم که تا پایان نمی رسید آنجا که موضع پای مبارکِ او بود شُقهٔ آورده نهادند که اگر آن[6] شقه شب بالا کشیدی آن موضع از بستر خالی ماندی؛ یک عصای بود که از شیخ قطب الدین یافته بودی قدس اللہ سرہ العزیز آن را می آوردند و جانبِ سرِ آن کهت می داشتند۔ شیخ بران عصا متکا کردی و استراحت فرمودی و آن عصا را هر بار دست فرو[7] می آوردی و تقبیل می کردی!

بعد ازان فرمود که یک روز همدران زحمت مرا و چند یاران را گفت که بروید در فلان حظیره شب بیدار باشید و برای صحتِ من[8] دعا کنید۔ همچنان کردیم من و چند یارِ دیگر دران حظیره رفتیم، آن حظیره بامی داشت بر آن بام رفتیم و طعام برابرِ خود بردیم، شب همانجا بودیم و دُعا کردیم، چون روز شد بخدمتِ شیخ آمدیم و بایستادیم

---

[1] ه: ایوانی (؟)
[2] ه: پس
[3] ه: حلقوم
[4] ه: بودم
[5] کهت، یعنی (کهٹ)، مخففِ 'کھاٹ' که لغتِ هندی است، کھاٹ چیزی است مرکب از چهار پایه که بران خواب کنند، بفارسی چار پایه و پلنگ گویند (نفائس)
[6] ن: ازان
[7] ن: فرو
[8] ح و ه: مرا

و عرضداشت کردیم که شب را بحکمِ فرمان بیدار بودیم و دُعا کردیم. شیخ ساعتی تامّل فرمود بعدازان گفت که ازین دعای شما هیچ اثرِ صحت پیدا نشد. خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که من در جواب متامّل شدم، یاری بود که او را علی[1] بهاری گفتندی، او ازمن پستر ایستاده بود، او ازانجا[2] گفت که ما ناقصانیم و ذاتِ مبارکِ شیخ کامل، دُعای ناقصان درحقِ کاملان کی مستجاب شود؟ همانا که این سخن بسمعِ شیخ نرسیده من عین[3] این سخن بسمعِ شیخ رسانیدم. بعدازان روی سوی من کرد و گفت که من از خدای خواسته ام که هرچه تو از خدای بخواهی بیابی! بعدازان عصای خود بمن داد، درین میان بنده عرضداشت کرد که شما وقتِ[4] نقلِ شیخ حاضر بوده اید؟ چشم پُرآب کرد و فرمود که خبر مرا در ماهِ شوّال بدهلی فرستاده بود نقلِ ایشان درشبِ پنجم ماه محرّم بوده است، وقتِ رحلت ازمن یاد کرد و فرمود که فلان در دهلی است و این سخن هم بگفت که وقتِ رحلتِ شیخ قطب الدّین قدس الله سرّه العزیز من نیز حاضر نبودم در هانسی بودم. خواجه ذکره الله بالخیر این حکایت می فرمود و گریه می کرد چنانکه در همه حاضران اثر می کرد، بعدازان این حکایت فرمود که چون زحمتِ شیخ غالب شد و ماهِ رمضان درآمد افطار می کرد تا روزی خربزه آورده بودند و پاره می کردند و پیشِ[5] شیخ می نهادند، شیخ تناول می فرمود، دراثنای آن یک شاخِ خربزه بمن داد، من خواستم که بخورم، در دل کردم که دو ماه متّصل کفارتِ این روزه دارم این دولت که بدستِ خود چیزی بمن می[6] دهد کجا یابم! نزدیک بود که بخورم فرمود که نی مکن مرا رخصتِ

---

[1] س: عَلی بهاری [2] ن: کجا

[3] ن د ه: 'عین' ندارد

[4] ح: بوقت ن: دروقت

[5] ن: بجای 'و پیشِ شیخ می نهادند' این عبارت دارد، 'و من پیشِ شیخ می داشتم'

[6] ح د ه: 'دهد' بجای 'می دهد' دارد

شریعت[1] است تمانباید که بخوری. مدتِ عمرِ شیخ پرسیدند، فرمود که نود و سه سال بود[2].
در روزِ مذکور این معانی تقریر فرمودند و در سماعِ این چندان ذوق حاصل شد که
در بیان نگنجد! چون شب درآمد بعد ادای نمازِ خفتن مصلّای خاص بنده را بخشید
والحمد للّٰہ ربّ العٰلمین

مجلسِ نهم

شنبه دهم ماهِ ربیع الآخر سنة المذکور دولتِ پائبوس حاصل شد. سخن در دعا افتاد، فرمود که دعا قبل از نزولِ بلا می باید کرد. لفظی بعربی ادا فرمود که بلا چون نازل می شود دعا از فرود بالا می رود و هر دو در هوا یکجا[3] متعارض می شوند اگر دعا را قوتی باشد بلا را باز گرداند و اگر نه بلا فرود آید!

ملایم این سخن حکایت فرمود که در انچه خروجِ کفّارِ تتار شد چون بلای مغل بنیشاپور رسید بادشاهی که آنجا بود کس بر شیخ فریدالدّین عطّار فرستاد قدّس اللّٰه سرّه العزیز که دعای بکن! او جواب گفت که وقتِ دعا گذشت وقتِ رضا است یعنی بلای خدا نازل شد تن برضا باید داد! بعد ازان فرمود که بعد از نزولِ بلا هم دعا باید کرد اگرچه بلا دفع نشود امّا صعوبت بلا کم شود.
از ینجا سخن در صبر و رضا افتاد. فرمود که صبر آنست که چون مکروهی به بنده رسد دران صبر کند و شکایتی نکند، امّا رضا

---

[1] ح: شرعی [2] ح ۵ ۶: 'نود سال' بجای 'نود و سه سال' دارد
[3] ح و ک: 'یکجا می شوند بتعارضِ آن' بجای 'یکجا متعارض می شوند' دارد

آنست که چون مکروهی به بنده رسد دران کراهتی بدو نرسد گوئی که آن بلا بدو نرسیده است۔ بعد ازان فرمود که متکلمان این معنی را منکرند. ایشان می گویند که هرگز تصور ندارد که کسی را مکروهی برسد و او را ازان کراهتی نباشد، فرمود که این را جوابها است یکی آنکه بسیار باشد که مردی در راهی می رود خاری در پای او می خلد و خون می رود و او چنان به تعجیل میرود و دل او مشغول بچیزیست که او را ازان خبر نمی باشد بعد از ساعتی او را معلوم می شود، و بسیار باشد که یکی در محاربه مشغول است او را زخمی می رسد او چنان مستغرق حرب است که او را اصلا ازان آگاهی نیست بعد ازان که بمقامِ خود باز می آید معلوم می شود، اکنون چون استغراقِ این معنی[1] که گفته آمد ازان دردها بی خبر می دارد آنکه مشغولِ حق باشد طریقِ اولی !

بعد ازان فرمود که قاضی حمید الدین ناگوری رحمۃ اللہ علیہ جائی نوشته است که مردی را باتهامی گرفتند، او را هزار چوب بزدند، هیچ جزع و فزع نکرد و اثرِ المی[2] درو ندیدند۔ بعد از اقامتِ سیاست ازو پرسیدند که چگونه بود ترا ازین ضرب، هیچ المی نرسید؟ گفت در آن حالت[3] که مرا می زدند معشوقِ من در من نظر می کرد در نظرِ او، هیچ دردی مرا نرسید ! بعد ازان خواجه ذکره الله بالخیر برلفظِ مبارک راند که آن را که در نظر معشوقِ مجازی می باشد او را از درد خبر نمی باشد این معنی در حقیقت لائق تر[4] !

لختی سخن در توکل افتاد۔ فرمود که توکل سه مرتبه دارد مرتبۂ اولی آنست

---

[1] ن و ح : معانی
[2] ح : المی ظاهر
[3] ه : وقت
[4] ه : بجای 'لائق تر' 'لا تعبیر است' دارد

که مردی یکی را بجهتِ دعوئ خود وکیل گیرد و آن وکیل هم عالم باشد و هم دوستِ این مؤکل، پس این مؤکل ایمن باشد که وکیلی دارم که هم در کارِ دعوی داناست و هم دوستِ منست، درین صورت هم توکل باشد و هم سوال چنانکه گاه گاه آن وکیل را می گوید که این دعوی را چنان جواب گوی و آن کار همچنان آخر رسان، مرتبۂ اُولیٰ توکل اینست که هم توکل باشد و هم سوال، و مرتبۂ ثانیۂ توکل آنست که طفلی باشد شیرخواره که مادر او را شیر می دهد او را همین توکل باشد سوال نباشد، این طفل نگوید که مرا در فلان وقت شیر بده همین گریه کند امّا او را تقاضا نکند و نگوید که مرا شیر بده، او را ثقه در دل باشد بر شفقتِ مادر، امّا مرتبۂ ثالثۂ توکل آنست که مُرده باشد پیشِ غسّال، این مُرده را هیچ تصرفی و حرکتی و سکنتی و سوالی نباشد و هر چگونه که غسّال را می باید او را می گرداند و می شوید۔ مرتبۂ سومِ توکل اینست و این مرتبۂ اعلیٰ است و مقامِ بلند!

در مجلسِ مذکور طعامی آوردند۔ یکی از حاضران مطایبه کرد که در فلان جای حاضر بودم، اگرچه سیر بودم امّا تتماج پیش آوردند نتوانستم که بگذارم، این و مانندِ این کلمات مطیبت آمیز می گفت، خواجه ذکره الله بالخیر تبسّم می کرد و ملائمِ آن وقت حکایتی فرمود که من وقتی بر شیخ جمال الدّین خطیب هانسوی رفتم رحمته الله علیه وقتِ اشراق بود و فصلِ زمستان. شیخ جمال الدّین روی سوی من کرد و این دو مصراع بگفت ؎

بار وغنِ گاو اندرین روزِ خنک   نیکو باشد هریسه و نانِ تُنک!

۱؎ ح و ۸: 'گاه از گاه' بجای 'گاه گاه' دارد   ۲؎ ن و ۸: 'حاضر' ندارد

۳؎ تتماج بالضم و جیم عربی نامِ قسمی از آش است در ترکی (غیاث) ۸: 'قماچ' بجای 'تتماج' دارد۔ قماچ بضمِ اول و جیم فارسی نوعی از نان است و آن را کماچ نیز گویند ظاهر لفظِ ترکیست (غیاث)

من گفتم که ذِکرُ الغائبِ غیبۃٌ۔ شیخ جمال الدین گفت آن را استحضار[1] کردم آنگاه می گویم۔ پس ہمان زمان آنچہ گفتہ بود درمیان آورد! از نسبتِ طعامی کہ موجود بود و کندوری کہ کشیدہ بودند حکایت فرمود کہ وقتی مردی بود کہ او را محمدؔ گفتندی، بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدین قدس اللہ سرہٗ العزیز نشستہ بود، طعامی پیش[2] آوردند ہمانا کندوری وسفرہ موجود نبود۔ شیخ فرمود کہ نان بر زمین بکشید، آنکہ حاضر شدہ بود او را در خاطر گذشت کہ اگر سفرہ بودی نیکو بودی۔ شیخ ید انگشتِ سبحہ خطّی مدوّر بر زمین بکشید و بدان مرد گفت کہ محمدؔ ہمین دان کہ این سفرہ است! بعد ازان فرمود کہ این در مبدا[3] و حال بود۔

مجلسِ دہم

آدینہ بست و سوم ماہِ ربیع الآخر سنۃ المذکور دولتِ پای بوس بدست آمد۔ درین ہفتہ کاتب را بسببِ توقّفِ مواجب دلتنگی بود۔ چون بخدمت پیوستہ شد فرمود کہ پیش ازین مدّت مردی بود بس بزرگ! چندبار مرا ملاقی شدہ است و سخنہا گفتہ مرا[4] از فرطِ شکوہِ او نام و لقب پرسیدہ نشد، وقتی کہ مرا در راہ پیش آمدی یک حکایت بگفتی، اوّل کہ مرا پیش آمد گفت کہ انشاء اللہ تعالیٰ تو ہمچنان شوی کہ اعتقادِ خلق درحقِ تست! خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر بعد از تقریرِ این حکایت برین سخن

---

1. ن و ہ : حاضر
2. ح : 'پیش' ندارد
3. ح : مبادی
4. ن : کہ

بسیار استحسان می فرمود و می گفت که تمام سخن است این ! بعد ازان فرمود که آن مرد بارِ[1] دیگر مرا ملاقی شده حکایت کرد که در لهاور مردی بود که او را شیخ[2] زنده دل گفتندی عظیم بزرگ بود، روزِ عید خلق از نماز برگشته[3] بود و آن شیخ روی سوی آسمان کرد و گفت امروز روزِ عید است هر بنده از خواجهٔ خود عیدی می یابد مرا هم عیدی بده ! چون این سخن بگفت حریر پاره از آسمان فرود آمد، بران نبشته بود که ما نفسِ ترا از آتشِ دوزخ آزاد کردیم ! چون خلق آن حال معائنه کرد همه به تبرک دست و پای او بوسیدن گرفتند و اعزاز و اکرام بسیار می نمودند۔ درین میان دوستی از دوستانِ آن شیخ بیامد و او را گفت تو خود از حضرتِ عزت عیدی یافتی مرا تو عیدی بده ! آن شیخ چون این سخن بشنید آن حریر پاره بدو داد و گفت برو این عیدی ترا[4] باشد فردا من دانم و دوزخ !

بعد ازان خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که یک بارِ دیگر آن مرد با من ملاقی شده مرا گفت که این حکایت از من بشنو۔ حکایت این بود که برہمنی بود در شہری، مال بسیار داشت مگر والیِ آن شہر او را مصادره کرد و جمله مال و اسبابِ او بستد و او را مستاصل گردانید۔ بعد ازان آن برہمن مفلس و مضطرب[5] شده روزی در راہی می رفت ۔ دوستی او را پیش آمد و پرسید که حالِ تو چیست ؟ برہمن گفت نیکو و خوش ! آن دوست گفت که ہمه چیز از تو بستند خوشیٔ تو از کجاست ؟ گفت

---

[1] ه : یک بار

[2] سیر العارفین: 'شیخ زنده سجستانی' بجای 'شیخ زنده دل' دارد

[3] ن و ه: 'بازگشته' بجای 'برگشته' دارد

[4] ح و ه : تو

[5] ه : مضطر

زنّارِ من با منّست! بعداز تقریرِ این حکایت خواجه ذکرہ اللہ بالخیر روی سوی بنده کرد و گفت که تقریب تقریر معلوم می شود؟ گفتم آری بنده را از استماعِ این حکایت استظهارِ باطنی[1] حاصل آمد، معلوم کردم که این حکایت برای تسکینِ دلِ این بیچاره فرمود یعنی از توقفِ مواجب و نایافتِ اسبابِ دُنیا، هیچ غم نمی باید خورد، اگر[2] همه جهان بِرود باکی نیست، محبّتِ حق باید که برقرار باشد! الحمدللہ بنده تقریبِ[3] آن تقریر همین تصوّر کرد۔

مجلسِ یازدهم

آدینه چهاردهم ماهِ جمادی الاُولیٰ سنه مذکور دولتِ پابوس دریافته شد ۔

بنده در شبِ این آدینه خوابی دیده بود عرضداشت کرد۔ خواب این بود که گوئی امیر عالم ولوالجی[4] علیه الرحمته والرضوان کاتب را چیزی از[5] شیرینی می دهد۔ خواجه ذکرہ اللہ بالخیر فرمود که وقتی با ایشان پیوند داشتی؟ گفتم خیر۔ فرمود که چیزی از غیب برسد! آدینهٔ دوم چیزی از غیب برسید که در وهمِ بنده نبود!

---

[1] ح : باطن

[2] ح : اگرچه

[3] ح : از تقریب

[4] وُلوالِج : نامِ شهریست در ولایتِ بدخشان۔

[5] ن : 'از' ندارد

مجلسِ دوازدهم

دوشنبه بست و چهارم ماهِ مذکور که یازدهم روز بود از دیدنِ آن خواب چیزی بهتر رسید با برکت! الغرض آن روز در بزرگیٔ امیرِعالم ولوالجی بسیار سخن فرمود. در اثنای محامدِ او بر لفظِ مبارک راند که بزرگی بود صاحبِ نعمت که[1] او بخشش از خواجه اجل شیرازی یافته بود رحمتہ اللہ علیہ وقتی آن بزرگ بر سرِ منبر برآمد، خلق با انبوه حاضر بود و امیرِعالم ولوالجی نیز. بعد ازان آن بزرگ بر بالای منبر آغاز کرد که ای مسلمانان بدانید و آگاه باشید که من نعمتی از خواجه اجل شیرازی یافته بودم، امشب می خواستم که آن نعمت به پسرِ خود بخشم، فرمان آمد[2] که امیرِعالم ولوالجی را ده! بعد ازان امیرِعالم را بر بالای منبر طلبید و آبِ دهانِ مبارکِ خود در دهانِ او کرد.

مجلسِ سیزدهم

یک شنبه بست[3] و نهم ماهِ جمادی الآخر سعادتِ پای بوس بدست آمد. سخن در فضیلتِ ماهِ رجب افتاد. فرمود که درین ماه دُعاها بسیار مستجاب شود و چهار شب درین ماه بس بزرگ است یکی شبِ اوّل، دوم شبِ آدینۂ اوّل، سوم

---

[1] ه: و [2] ح: شد [3] ن: 'نهم' بجای 'بست و نهم' دارد

شبِ پانزدہم و چہارم شبِ بست و ہفتم کہ شبِ معراج است !

بعدازان سخن در نمازِ نفل افتاد - فرمود کہ ہرچہ نفل می گزارند بجای نمازہای فریضہ کہ قضا شدہ است محسوب می افتد - بعدازان حکایتِ امام اعظم ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ فرمود کہ او نمازہای قضای خود را ہر نمازی را پنج بار بگزاردی !

مجلسِ چہاردہم

یک شنبہ سیزدہم ماہِ رجب سنہ مذکور دولتِ پابوس حاصل شد - سخن در استقرارِ توبہ اُفتاد - برلفظِ مبارک راند کہ سالک چون در بیعتِ پیر مستقیم شد آنچہ پیش ازان کردہ باشد بدان ماخوذ نیست - درین باب حکایت فرمود کہ سراج الدین لقب مردی بود ساکنِ قصبۂ ابوہر[1] - وقتی من آنجا رسیدم و در خانۂ او نزول کردم - او و قومِ او ہر دو بخدمتِ شیخ فریدالدین قدس اللہ سرہ العزیز ارادت آوردہ بودند مگر آن روز بعضی از ساکنان آن قصبہ با[2] قومِ زنِ آن سراج الدین خصومت می کردند و در جنگ کلماتِ ناسزا می گفتند سخنانی کہ بدان انتہامی باشد - بعدازان آن[3] زن جواب داد و گفت این چہ شما می گوئید در بابِ من بیندیشید کہ پیش از بیعت بود یا بعد از بیعت ؟ خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر چون برین حرف رسید فرمود چہ[4] نیکو سخن گفت آن عورت !

---

[1] ن : بوہر
[2] ن : بجای 'باقومِ زنِ آن' 'باقومِ آن' دارد
[3] ن : 'زنِ او' بجای 'آن زن' دارد
[4] ہ : بجای 'چہ نیکو سخن گفت' 'کہ نیکو سخنی گفتہ است' دارد

مجلس پانزدهم

سه شنبه بست و نهم ماهِ رجب سنه مذکور دولتِ پای بوس میسّر شد. یکی بیامد و برای انتظامِ احوالِ خویش استمدادی کرد. فرمود که برای دفعِ تنگیِ معیشت هر شبی سورهٔ جمعه باید خواند. بعد ازان فرمود که شیخ الاسلام فریدالدین قدس اللّٰه سره العزیز هر شبِ آدینه فرمودی، من هر شبی می گویم که باید خواند ولیکن برای خود هرگز نخوانم[1] برای آنکه هر چگونه[2] که او را می باید بدارد!

درین میان حکایت فرمود که وقتی بر جمعی گذشتم که ایشان در لباسِ صوفیان بودند. همانا یکی از ایشان با دیگری می گفت که من چنین خوابی دیده ام، او تعبیر کرد که نیکو خوابی است این روزگارِ تو بخواهد ساخت و اسبابِ تو مهیا خواهد شد و معیشت فراخ خواهد بود. من خواستم که با او بگویم که ای خواجه درین لباس که تویی اهلِ این لباس چنین تعبیرها نکنند. باز در خاطر کردم که من که ام که جواب گویم، هیچ نگفتم و از ایشان بگذشتم.

چون خواجه ذکره اللّٰه بالخیر این حکایت تمام فرمود آنکه استمداد دعایی کرد گفت ای مخدوم مردم را از فراخیِ[3] اسباب و روزگارِ آسوده چاره نیست. خواجه ذکره اللّٰه بالخیر

---

1. ح: 'نخوانده ام' بجای 'نخوانم' دارد
2. ن: 'هرگونه که' بجای 'هر چگونه که' دارد
3. ن و ح: فراهمی

تبسم فرمود و گفت من این حکایت از طرفِ شما نمی گفتم من از عالمِ خود می گفتم!

مجلسِ شانزدهم

پنجشنبه ششم ماه مبارکِ رمضان عمّت میامنه سنه مذکور سعادتِ پای بوس بدست آمد. آن روز بنده با چند یارِ دیگر بزرگ بیعتی بتجدید کرد. ملایم این حال حکایت فرمود که چون رسول علیه الصلوٰة والسّلام عزیمتِ مکّه مبارک کرد پیش از فتح عثمان را رضی الله عنه برسالت بر مکیّان فرستاد. درین میان بارجاف رسول را علیه السّلام خبر رسانیدند که عثمان را کشتند. رسول علیه السّلام چون این بشنید صحابه را طلب فرمود و گفت بیائید و بیعتی بکنید تا با مکیّان حرب کنیم! یاران بیعت کردند. آن زمان مصطفیٰ علیه الصلوٰة والسّلام برتنهٔ درختی تکیه کرده بود، این بیعت را بیعت الرضوان گویند. درین میان صحابی که او را ابنِ اکوع گفتندی او بیامد و بیعت کرد. پیغمبر علیه السّلام فرمود که تو پیش ازین بیعت نکرده ای؟ گفت یارسول اللہ کرده ام این ساعت باز تجدید بیعت می کنم. پیغمبر علیه السّلام او را دستِ بیعت داد. بعدازان خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که این تجدیدِ بیعت ازان جا است. بعدازان فرمود که اگر

---

۱ ن و ح: 'می گویم' بجای 'نمی گفتم' دارد
۲ ن: حال
۳ ن و ح: 'می گویم' بجای 'می گفتم' دارد
۴ ن و ع: 'دیگر' ندارد
۵ ح: بجای 'بارجاف رسول را ... رسانیدند' 'از جانبی برسول علیه السلام خبر رسانید' دارد
۶ ن: ابن الاکوع
۷ ن: تجدید

مریدی خواهد تا تجدید بیعتی کند و شیخ حاضر نباشد جامهٔ شیخ پیش نهد با آن جامه بیعت کند. درین میان فرمود که عجب ندارم که شیخ الاسلام فریدالدّین قدس اللہ سرہ العزیز بارها همچنین کرده باشد و من همچنین می کنم!

لختی سخن در حسنِ اعتقاد افتاد. فرمود که من از شیخ رفیع الدّین که شیخ الاسلامِ اوده بود شنودم او گفت که مرا قرابتی[۱] بود که او مریدِ خواجه اجل شیرازی بوده است رحمة اللہ علیه. وقتی آن مرید را باتهامی گرفتند و در معرضِ قتل[۲] آوردند. سیافی که او را گردن خواست زند[۳] او را همچنان باستانید که روی او جانبِ قبله باشد. مرید خواست که روی جانبِ قبلهٔ خود کند مگر دران جهت[۴] گورِ پیر او بس پشتِ او می شد، بر فور روی سوی گورِ پیرِ خود کرد. سیاف گفت که درین محل روی جانبِ قبله باید کرد تو چرا روی گردانیدی[۵]؟ مرید گفت من روی سوی قبلهٔ خود کردم[۶] تو در کارِ خود باش!

از نسبتِ این حکایت فرمود که من وقتی در سفر بودم. روزی در منزلی درازی رنج دیدم، اگرچه سوار بودم تشنگی اثر کرد، برلبِ آب گیری رسیدم، از اسپ فرود آمدم و خواستم تا قدری آب برگیرم و بخورم، دلِ من سبکی[۷] آورد و صفرا غالب شد. دران حال که بیخود می شدم همین بر زبانِ من می آمد که شیخ! شیخ! بعد ازان ساعتی بهوش باز[۸] آمدم، الغرض بعد ازان مرا وثوقی تمام شد بر عاقبتِ کارِ خود که

---

[۱] ہ: دوستی — [۲] ن: قتال
[۳] ن: زد — [۴] ح: صورت — [۵] ن: می گردانی
[۶] ن: کرده ام — [۷] ن: تشنگی ہ: بجای 'سبکی آورد'، 'به تشنگی و تنگی آورد' دارد
[۸] ن: 'باز' ندارد

در خاتمتِ کار ہم امیدِ آن باشد کہ این کس بر یادِ ایشان برود، انشاء اللہ تعالیٰ

مجلسِ ہفدہم

یک شنبہ بست و سوم ماہ مبارکِ رمضان سنہ مذکور سعادتِ پائبوس[1] حاصل شد۔ سخن در زیارتِ قبور افتاد۔ فرمود کہ والدۂ مرا علیہا الرحمۃ زحمتی شد۔ دران زحمت ہر بار مرا گفتی کہ در زیارتِ فلان شہید برو و در مزارِ فلان بزرگ برو! من بحکمِ اشارتِ او برفتمی و چون بیامدمی گفتی[2] زحمت را تخفیفی شد و رنج را خفتی پدید آمد۔ ازینجا حکایت فرمود کہ در انچہ شیخ الاسلام فرید الدین قدس اللہ سرہ العزیز زحمت داشت مرا با چندیار بزیارتِ شہدای[3] کہ آنجا اند فرستادہ بود۔ چون ما بعد از زیارت بخدمت پیوستیم فرمود کہ دعای شما ہیچ اثر نکرد۔ مرا ہیچ جواب فراہم نیامد، یاری بود کہ او را علی[4] بہاری گفتندی، او دورتر ایستادہ بود او گفت کہ ما ناقصانیم و ذاتِ مبارکِ شیخ کامل، دعای ناقصان[5] در حقِ کاملان[6] چگونہ اثر کند؟ خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود کہ این سخن بسمعِ شیخ نرسید، من عین آن بسمع مبارک رسانیدم، مرا فرمود کہ من از خدای خواستہ ام کہ ہرچہ تو از خدای بخواہی بیابی!

---

[1] ح: دست بوس [2] ح: می گفتی

[3] شہیدان [4] س: علی بہاری [5] ک: ناقص

[6] ک: کامل

بعد ازان آن روز عصا بمن بخشید و مرا گفت که تو و بدرالدین اسحٰق علیه‌الرحمة بروید و بهمدران خطیره مشغول شوید. من و او هردو برفتیم و بشب مشغول بودیم. چون بخدمت پیوستیم فرمود که نیکو بود[۱]، و در اثنای این حکایت فرمود که وقتی مرا گفت که باید که تو و جمله یاران صد هزار بار سورهٔ فاتحه بخوانید و این معنی بیاران برسان و موزّع کن. من بیاران رسانیدم و بر هر کسی توزیع کردم. هریکی بمقداری قبول کرد یکی پنج هزار بار و یکی چهار هزار بار و یکی کمتر و یکی بیشتر[۲]، من ده هزار بار خواندم و درچند روز شمرده بقیاس یک هفته یا کم و بیش آن[۳] ختم تمام شد. بعد ازان بنده بخدمت شیخ عرضداشت کرد که این ختم در حال[۴] مرض بود؟ فرمود که خیر، پیش ازان بود تا ایشان را با خدای تعالی چه درخواست بود!

مجلس هجدهم

دوشنبه[۵] هفتم ماه ذی القعده سنه مذکور، دولت پای بوس میسّر شد. تفسیر امام ناصری[۶] پیش بود رحمة‌الله علیه. از آنجا حکایت صاحب تفسیر فرمود که این امام را وقتی زحمتی شد و دران زحمت او را سکته افتاد. اقربا و اولیای او پنداشتند که بمرد، او را در گور کردند. چون شب درآمد بهوش باز آمد، معلوم کرد که مرا در گور

---

[۱] ن: ازین
[۲] ح: بحضرت
[۳] ن: همه
[۴] ن: حالت
[۵] ن: شنبه
[۶] ه: ناصرالدین بُستی

کرده اند. درین حیرت و درماندگی او را یاد آمد که هر که در حالتِ اضطرار[1] چهل بار سورهٔ یٰسٓ بخواند حق تعالیٰ او را ازان تنگی فرجی[2] دهد و مخرجی بخشد. همان زمان یٰسٓ خواندن گرفت، چون سی و نه بار خواند اثرِ کشادگی پدید آمد، و آنچنان بود که نبّاشی بطمعِ کفن آمده بود و گور باز می کرد. امام بحسّ[3] معلوم کرد که این نبّاش است، بارِ چهلم که یٰسٓ می خواند آهسته خواندن گرفت تا او نشنود و گور را بمراد باز کند، القصّه چون چهل بار یٰسٓ تمام شد امام ناصر آهسته از گور بیرون آمد. نبّاش چون این بدید در زمان زهرهٔ[4] در هیبت آورده هما نجا هلاک شد. امام در هلاکتِ او تأسف بسیار می خورد و با خود می گفت که مرا ساکت[5] می بایست بود تا او کفنِ من می بُردی، من بعد ازان بساکتی از گور بیرون می آمدمی! الغرض ازان بیرون آمدن بزودی پشیمانیها می خورد. چون از گور بیرون آمد اندیشید که مرا اگر ناگاه مردمان خواهند دید هول خواهند کرد و هر یکی را عجبی و حیرتی خواهد آمد. پس هم در شب آهسته آهسته در شهر آمد و آواز می داد که من فلان کسم و مرا بسببِ سکته به غلط در گور کرده بودند! این می گفت و می آمد تا خلق را یکبار[6] استحالت نباید. خواجه ذکره الله بالخیر بر لفظِ مبارک راند که تفسیر بعد ازین واقعه نبشته بود.

لختی سخن در ذکرِ مردانی[7] افتاد که مدام مستغرقِ یادِ حق[8] باشند و از خورد و خوابِ

---

[1] ه: اضطراب [2] ه: فراخی [3] ه: بحسِ کیاست

[4] ن و ح: بجای 'زهره در هیبت ...... هلاک شد' 'زهرهٔ او رعب آورد و هما نجا هلاک شد' دارد

[5] ح و ه: ساکن [6] ه: 'یک بار' بجای 'بیک بار' دارد

[7] ن: مردمانی [8] ح و ه: 'بیادِ دوست' بجای 'یادِ حق' دارد

خود ایشان را یاد نباشد و هرچه کنند برای او کنند. فرمود که شیخی بود بس بزرگ بر کرانهٔ آبی مقامی داشت. قدری طعام موجود کرده و عیالِ خود را گفت که این طعام بر سر گیر و از آب بگذر و بر گذر آب درویشی نشسته است این طعام را پیشِ[1] او نه تا بخورد. عورت گفت آب بزرگ است عبره[2] کردن دشوار است[3]. شیخ فرمود که برو بر کرانهٔ آب و روی جانبِ آب کن و بگو ای آب بحرمتِ آنکه شوهرِ من با من هیچ وقت صحبت نکرده است مرا راهی ده! زن در تعجب شده با خود گفت که چندین فرزندان ازین مرد آورده ام این سخن چگونه گویم، هم فرمانِ شوهر بجای آورد و بر روی آب آمد این کلمه بگفت در زمان آب بشگافت دو شقه[4] شد. راهی خشک در میان پدید آمد آن زن بسلامت بگذشت. چون بدان درویش رسید طعام پیشِ او نهاد. درویش طعام را بخورد زن را گفت تو باز گرد! زن گفت من که بخدمتِ تو آمده بودم شوهرِ من سخنی گفته بود، من آن سخن با آب گفتم آب مرا راه داد، این ساعت بچه استظهار باز روم؟ درویش پرسید که شوهرِ تو چه سخن گفته بود؟ زن آن سخن باز راند. درویش گفت برو برلبِ آب و این سخن با آب بگو بحرمتِ آنکه این درویش در[5] مدّتِ سی سال هیچ وقت طعام نخورده است مرا راهی ده! زن را حیرت زیادت شد، با خود گفت که یک محال آن بود که شوهرِ من گفته محالِ دیگر اینست که این مرد می گوید، او همین ساعت پیشِ من طعام خورده من این سخن

---

۱ ه: بر پیش
۲ ح: عبور
۳ ه: 'دشواری دارد' بجای 'دشوار است' دارد. ن: 'دشوار گیرد'
۴ ه: 'و دوشق' بجای 'دوشقه' دارد
۵ ح و ه: 'درین سی سال' بجای 'در مدّتِ سی سال' دارد

چگونه گوییم؟ با این همه بحکمِ اشارتِ آن درویش بر کرانهٔ آب آمد و گفت ای آب بحرمتِ آنکه این درویش در[1] مدّتِ سی سال هیچ وقت طعام نخورده است مرا راهی ده! در زمان آب بشگافت و دوشق شده، راهی خشک درمیان پدید آمد زن بسلامت بگذشت، چون پیشِ شوهرِ خود آمد در پای او اُفتاد و گفت باید که مرا سرّ این دو معنی بگوئی که چه بوده هم تو چندین گاه با من صحبت کرده ای و هم آن درویش پیشِ من طعام خورد، این هر دو دروغ با آب گفتم آب مرا راه داد، چه[2] حکمت بوده است؟ شیخ گفت بدان و آگاه باش که من هیچ وقت با تو بهوای نفسِ خود صحبت نکرده ام صحبتی که با تو کرده ام برای ادای حقِ تو کرده ام نه برای ذوقِ نفس و هوای خود، پس بدین معنی گوئی من هیچ وقت با تو صحبت نکرده ام، و آن مرد درین سی سال هیچ طعام برای ذوقِ نفسِ خود نخورده است و نه برای استیفای لذّت، طعامی که خورده است برای قوّتِ طاعت خورده است، این بود معنیٔ هر دو سخن یعنی مردانِ خدا هرچه کنند برای[3] خدا کنند نیّتِ ایشان بحق[4] باشد!

ازینجا حکایتِ قدوة الاولیاء شیخ قطب الدین بختیار اُفتاد قدس الله سره العزیز فرمود که او را دو پسر بودند توامان یکی در خردگی وفات یافت و دیگری بزرگ شد، امّا آنکه بزرگ شد هیچ بشیخ نمی مانست و احوالِ او با احوالِ شیخ هیچ نسبتی نداشت. در اثنای این حکایت خواجه ذکره الله بالخیر بر لفظِ مبارک دو بار براند که فرزندِ شیخ

---

۱ ح و ه: 'درین سی سال' بجای 'در مدّتِ سی سال' دارد
۲ ه: 'حکمت چه' بجای 'چه حکمت' دارد
۳ ح: 'برای خود نکنند' بجای 'برای خدا کنند' دارد
۴ ن و ه: حق

قطب الدین شیخ الاسلام فریدالدین بود نورالله مرقدهما، القصّه می فرمود که درانچه پسرِ خردِ شیخ وفات یافت چون از دفنِ او باز گشتند و بخانه آمدند مگر حرمِ ایشان جزع بسیار می کرد بر فوتِ فرزند، چون نالهٔ او بسمعِ مبارکِ شیخ قطب الدین رسید قدس الله سرّه العزیز دست بر دست مالیدن گرفت. شیخ بدرالدین غزنوی علیه الرحمة والرضوان حاضر بود، خدمت کرد و پرسید که این تأسف چیست؟ شیخ فرمود که این ساعت مرا یاد می آید که من چرا از حق تعالی بقای پسر نخواستم اگر بخواستمی بدادی! خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که بنگر استغراقِ ایشان در یادِ دوست بحدِّ[1] غایت بود که از حیات و مماتِ پسر یاد نمی آمد!

لختی سخن در دُعا افتاد. فرمود که بنده را وقتِ دعا می باید که هیچ معصیتی که کرده باشد پیشِ دل نیارد و نه هیچ طاعتی زیرا که اگر پیشِ دل آرد آن عُجب باشد و دعای مُعجب[2] مستجاب نشود، و اگر معصیت پیشِ دل آرد در ایقانِ دُعا سستی آرد، پس وقتِ دُعا نظرِ خاص بر رحمتِ حق می باید داشت و مُوقن باید بود که البتّه این دعا مستجاب است انشاءالله تعالیٰ، دیگر فرمود که وقتِ دُعا باید که هر دو دست کشاده باشد و برابرِ سینه، و این چنین هم آمده است که هر دو دست متصلِ یکدیگر باید داشت و نیک بلند باید داشت و همچنین صورت باید بست که گوئی همین زمان چیزی در دستِ او خواهند انداخت. در اثنای آن این معنی هم فرمود که دُعا تسکینِ دل است خدای عزّ و جلّ می داند که چه می باید کرد!

---

۱. ن: 'بحدّ غالب' بجای 'بحدّ غایت' دارد ۲. ه: 'معجب' ندارد

لختی حکایت در عقیدهٔ مریدان اُفتاد. فرمود که پیش ازین در[1] شهر مرا همسایهٔ بود محمد نام، او را هر سال رشتهٔ[2] نارو بسیار شدی. دران زحمت فراوان دیدی تا مرا عزیمتِ زیارتِ شیخ الاسلام فریدالدین اُفتاد[3] قدس الله سره العزیز. آن همسایه مرا گفت که چون بخدمتِ شیخ برسی کیفیتِ من عرض داری و تعویذی برای من بخواهی و بیاری. القصّه چون بخدمتِ شیخ پیوستم حکایتِ آن مرد باز گفتم و تعویذی بخواستم. شیخ مرا فرمود که هم تو بنویس. خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که من تعویذ نبشتم و بدستِ مبارکِ شیخ دادم. شیخ مطالعه فرمود و باز بمن داد و گفت او را بدهی. چون بشهر آمدم آن تعویذ[4] او را دادم باقی عمر او را هیچ نارو نشد! یکی از حاضران پرسید که شما دران تعویذ چه نبشتید؟ خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که اَللّٰہُ الشَّافِیْ اَللّٰہُ الْکَافِیْ اَللّٰہُ الْمُعَافِیْ یک دو کلمه دیگر متعاقبِ این فرمود که این بر خاطر یاد نمانده.

هم در حُسنِ اعتقادِ مریدان فرمود که من روزی بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدین نشسته بودم قدس الله سره العزیز، تاری از محاسنِ مبارکِ شیخ جدا شده بود و در کنارِ شیخ افتاد. من عرضداشت کردم که درخواستی هست اگر خدمتِ شیخ بخشش فرماید! فرمود که چیست؟ گفتم از محاسنِ مبارک تاری جدا شده است اگر فرمان باشد من آن را بجای تعویذ نگاهدارم. فرمود که همچنان کن! من آن تار را باعزاز و اکرام تمام بگرفتم و درجامه پیچیدم و برابرِ خود در شهر آوردم. خواجه ذکره الله بالخیر

---

1 ح: درین
2 ح و ه: 'رشتهٔ' ندارد
3 ح و ه: شد
4 ن: امانت

درین حکایت چشم پُرآب کرده بود و می فرمود که تا چه اثرها دیدم ازان یک تارِ موی مبارک! بعد ازان هر رنجوری و دردمندی که بیامدی و از من تعویذ خواستی من آن موی می دادم، ایشان می بُردند و چندگهی بر خود می داشتند آن زحمت از ایشان[1] زائل می شد بعد[2] از صحت بمن آوردند تا مرا دوستی بود که او را تاج الدین مینائی گفتندی و او پسرکی خُرد داشت رنجور شد، بر من آمد و از من آن تعویذ بخواست، من آن را در طاقی نهاده بودم هر چند طلبیدم و جُستم[3] نیافتم، بسبب[4] آن طاق و در طاقهای دیگر هم طلبیدم[5] شاید که بغلط نهاده باشم، هم در نظر نیامد و آن دوست نامراد بازگشت. پسرکِ او همدران زحمت وفات یافت. بعد ازان چندگهی بگذشت دیگری بیامد و برای حاجتی آن تعویذ طلب نمود، چون نگاه کردم همدران طاق که پیوسته می نهادم همانجا در نظر آمد! بعد ازان خواجه ذَکَرَهُ اللّٰهُ بِالْخَیْر می فرمود که چون پسرکِ آن دوست رفتنی بود ازان سبب آن تعویذ غائب شده بود!

مجلس نوزدہم

چهارشنبه شانزدهم ماهِ ذی القعده سنه مذکور سعادتِ دست بوس بدست آمد. سخن در نظم و نثر افتاده. بر لفظِ مبارک راند که هر سخنِ خوب که شنیده

---

[1] ح: ایشان
[2] ن و ه: بعد..... آوردند' ندارد
[3] ن و ه: 'و جستم' ندارد
[4] ح: از سبب
[5] ح: 'طاقهای دیگر همه دیدم' بجای 'در... طلبیدم'

می شود هر آئینه ذوقی حاصل می آید و هر معنی که به نثر شنیده شود همان معنی اگر نظم[۱] کرده سماع می افتد ذوقی بیشتر است و لحنِ خوب همین حکم دارد، هر سخنِ خوب که شنیده می شود هر آئینه در شنیدنِ آن ذوقی حاصل آید امّا اگر همان سخن در لحن[۲] بشنوند ذوق بیشتر است ـ

درین میان کاتب عرضداشت کرد که بنده را در هیچ چیز چنان رقّت حاصل نمی شود که در سماع ـ فرمود که اصحابِ طریقت و مشتاقان را همان ذوق است که آتش در می زند[۳]، و اگر نه آن بودی بقا کجا بودی و در بقا چه ذوق بودی؟ در اثنای این معنی چشم پُر آب کرد و نفسی از سینهٔ مبارک بر آورد و فرمود که مرا وقتی در خواب چیزی نمودند من این مصرع گفتم ع ای دوست بدستِ انتظارم کُشتی، و باز این مصرع را هم در خواب اعادت کردم و همچنین گفتم که ع ای دوست بزخمِ انتظارم کُشتی، چون بیدار شدم یادم[۴] آمد که این مصرع همچنین است ع

ای دوست به تیغِ انتظارم کُشتی،

مجلس بستم

سه شنبه سیزدهم ماهِ ذی الحجّه سنه مذکور دولتِ پای بوس بدست آمد ـ سخن در صدقِ ارادت افتاد ـ فرمود که لشکری بود از مریدانِ شیخ الاسلام

---

[۱] ح : در نظم [۲] ه : بجای "در لحن بشنوند ذوق بیشتر است" این جمله دارد "در لحنِ بد بشنود ذوق بیشتر نیست" [۳] ن و ه : "در می زند" بجای "در می زند" دارد [۴] ه : "یاد کردم" بجای "یادم آمد" دارد

فریدالدین قدس الله سره العزیز، او را محمدشه گفتندی، او هر عزیمت که کردی دران اندیشه خدمت شیخ را در خواب دیدی، بهر حیثیات که شیخ را در خواب دیدی تعبیر آن خواب همچنان کردی، تا وقتی او را عزیمت هندوستان شد۔ شبی دران اندیشه خدمت شیخ را در خواب دید که گوئی جانب اجودهن می رود۔ چون بیدار شد با خود گفت که مرا نیز همان جانب می باید رفت، نه از شیخ سخنی شنید نه اشارتی دید همین قدر دید که طرف اجودهن می رود، او عزیمت هندوستان فسخ کرد و طرف اجودهن[1] روان شد، الغرض دران سفر راحت و آسایش بسیار دید۔ خواجه ذکره الله بالخیر می فرمود که این محمدشه را غوری می گفتندی، مردی عزیز بوده است او در آخر عمر بسفر کعبه رفت پیش ازین خبر او نیامد!

مجلس بست و یکم

دوشنبه[2] یازدهم ماه مبارک محرم سنه احدی عشر و سبعمائة سعادت[3] پای بوس میسر[4] شد۔ بر لفظ مبارک راند که شیخی بود بزرگ، یکی بخدمت او بیامد و ارادت آورد و بیعت کرد و خرقه یافت چنانچه رسم این کار آمده است۔ بعد از چند گاه خبر بشیخ رسانیدند که آن مرید به فساد مشغول گشته است و بر سر معصیتی که بود باز رفته، شیخ چون این معنی بشنید در خانهٔ آن مرید رفت و او را گفت بیا در خانهٔ من

---

۱ اجودهن نام قدیم شهر پاک پتن است

۲ ن: شنبه ۳ ن: دولت ۴ ن: حاصل

ساکن شو هرچه کُنی در خانۂ من کُن زیراکه درویشی جامعِ خیراتست و پرده پوشی یکی از صفاتِ درویشی است، غرض آنکه هرچه در خانۂ من کنی من پرده پوشی کنم، مرید چون این سخن بشنید سر در قدمِ شیخ آورد و تجدیدِ بیعت کرد[1] و تائبِ مطلق گشت وَالحَمدُ لِلّٰہِ عَلیٰ ذٰلِکَ،

بعد از اتمامِ این حکایت بنده عرضداشت کرد که مقرّر است که پیر در احوالِ مرید نظر می کند، اگر در اعمالِ مریدان نظر نکند تا عملِ ایشان چگونه بیند، امّا اگر در عالمِ اعتقادِ ایشان نظر کند اگر اعتقادِ مریدی درست باید مرید را اُمیدی باشد۔ فرمود که آری اصل درین کار اعتقاد است چنانچه در عالمِ ظاہر اصل ایمان است۔ مرید را باید که در وحدانیتِ خدای عزّوجلّ و رسالتِ رسول علیہ السّلام ایمان درست باشد و مرید را نیز می باید که در حقِ پیر اعتقاد درست باشد چنانکه مومن چون ایمانِ او درست باشد بگناه کافر نشود[2] و مرید نیز چون اعتقادِ او درست باشد اگر لغزشی افتد بر ازندادِ او حکم نتوان کرد، امید باشد که به برکتِ اعتقاد باصلاح[3] باز آید۔

لختی سخن در تلاوتِ قرآن افتاد و برکاتِ حفظِ آن۔ بنده عرضداشت کرد که اگر یادگرفتن میسّر نشود، ناظره خواندن چگونه باشد؟ فرمود که نیکو باشد دران دیده را نیز حظّی باشد۔ بعدازان فرمود که شیخ کبیر قدس اللہ سرہ العزیز ہر کرا قرآن یادگرفتن فرمودی گفتی اوّل سورۂ یوسف یادگیر که ہر که سورۂ یوسف یادگیرد به برکتِ آن حق تعالیٰ او را تمام قرآن روزی کند[4]!

---

[1] ح و ہ : بجای 'تجدید بیعت کرد'، 'بیعتی بتجدید کرد' دارد

[2] ن : نگردد [3] ح : بر اصلاح [4] ن : گرداند

هم ملایم این معنی فرمود که پیغمبر علیه السّلام فرموده است هر که نیّتِ یادگرفتنِ قرآن باشد و بدان نرسد و همدران نیّت از جهان برود چون او را بگور[۱] نهند فرشته بیاید و ترنجی از بهشت بیارد و بدستِ او دهد، آن کس او را ابتلاع[۲] بکند تمام قرآن او را محفوظ شود، فردا چون حشر شود او حافظ مبعوث گردد؛

لختی سخن در ذکرِ دانشمندانی افتاد که درویش صفت باشند و اخلاقِ نیک مردان در ایشان باشد. فرمود که من سه دانشمند همچنان[۳] دیده ام یکی مولانا شهاب الدین که از میرت[۴] بوده است دوم مولانا احمد حافظ، سوم مولانا کیتهلی.

حکایتِ مولانا احمد فرمود که او حافظ بود و مردِ خدای، وقتی مرا عزیمتِ زیارتِ شیخ کبیر بود قدس اللّٰه سرّه العزیز بعد از فوتِ او، در حدودِ سرسی با این مولانا احمد ملاقی شدم، مرا گفت چون بر سرِ روضهٔ شیخ کبیر برسی سلامِ من برسانی و بگوئی که من دنیا نمی طلبم طالبانِ او بسیارند و عقبی نیز نمی خواهم، من همین می خواهم که تَوَفَّنِی مُسْلِمًا وَّ اَلْحِقْنِی بِالصّٰلِحِیْنَ ۰

حکایتِ بزرگیِ مولانا کیتهلی فرمود که پیری بس بابرکت بود، اگرچه با کسی پیوندی نداشت امّا لقا[۵]، صحبتِ بسیار کسان[۶] و مردانِ حق دریافته بود، در نُقبهٔ اوّلی که او را بدیدم در تقریرِ او و در هیبتِ او معلوم شد که یکی از واصلانِ حق است، چیزی در خاطر بود آن را ازو پرسیدم، جواب داد که آن را

---

۱ ح : درگور
۲ ابتلاع یعنی بگلو فرو بردن (منتخب)
۳ ه : همچنین
۴ یعنی میرٹھ که شهریست در هندوستان.
۵ ه : 'لقا' ندارد
۶ ن و ح : 'کسان' ندارد

این آید و آن این چنین باشد. خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر این حکایت می فرمود و چشم پُرآب کردہ بود و می گفت کہ اگر آن مشکل از صد دانشمندِ مجتہد پرسیدمی حل نشدی! هم از اخلاقِ او حکایت می فرمود کہ وقتی برمن آمدہ بود، مبشّر کہ خدمتگارِ منست هنوز طفل بود مگر[۱] او بی ادبی کرد[۲] یک چوب او را زدہ شد[۳]. مولانا کیتھلی را چنان درد[۴] نمود کہ گوئی آن چوب، او را زدہ اند، در گریہ شدہ گفت کہ این از شومیتِ من بود کہ او را این الم رسید! خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر می فرمود کہ مرا از رقّت و شفقتِ او شکستگی تمام در دل آمد!

یک حکایتِ دیگر از بزرگیِ او فرمود کہ از و شنیدم کہ سالی[۵] قحطی بود در دہلی دران ایّام کہ واقعۂ ملک قطب الدّین حسن بودہ است من جانبِ بازارِ[۶] کرباسی می گذشتم، گرسنہ بودم طعامی خریدم باخود گفتم کہ این را تنہا نتوان خورد، کسی را می طلبیدم تا با او ہم لقمہ شوم. درویشی دلق پوشی را دیدم باجامۂ ژندہ از پیشِ من می گذشت. من او را گفتم ای خواجہ من درویشم و تو ہم درویشی، من غریبم و تو ہم غریب می نمائی، قدری طعام موجود است بیا تا ہم لقمہ شویم. درویش اجابت نمود بالای دوکانِ طبّاخ رفتیم و آن را تناول کردیم. دراثنای آن من روی سوی آن درویش کردم و گفتم ای خواجہ مرا البتہ تنکہ وام برآمدہ است، می باید کہ آن وام

---

۱ ن : کہ

۲ ن : کردہ بود

۳ ھ : باشد

۴ ھ : ' درد ' ندارد

۵ ح : بسالی

۶ کذا در ہر سہ نسخہ، ترجمۂ بریان : ' بازارِ کرپاس ' بجای ' بازار کرباسی ' دارد

من دوخته شود. آن درویش گفت تو بدلِ فارغ طعام بخور من بست تنکه را ترا می دهم. مولانا کیتهلی گفت که من در دلِ خود کردم که این مرد با این جامهٔ خُلقان او را بست تنکه از کجا باشد که مرا بدهد؟ الغرض چون طعام خورده شد او برخاست و مرا برا¹بر خود روان کرد، جانبِ نمازگاه رفت، پسِ² نمازگاه گوری بود، برسرِ آن گور بایستاده چیزی بخواند و چوبی خُرد بدست داشت یک دو بار آهسته بر آن گور زد و گفت که این درویش را³ بست تنکه حاجت است او را بده! این بگفت و رُوی سوی من⁴ کرد و مرا گفت مولانا باز گرد، بست تنکه بتو رسید! مولانا کیتهلی گفت چون این سخن بشنیدم دستِ آن درویش بوسیدم و ازو جدا شدم جانبِ شهر آمدم، درین حیرت بودم که آن بست تنکه مرا از کجا خواهد رسید؟ با من مکتوبی بود که آن بخانهٔ کسی می بایست رسانید. همان روز آن مکتوب را می بُردم نزدیکِ دروازهٔ کمال رسیدم. ترکی درخانهٔ خود بر سر چهجه⁵ نشسته بود، مرا بدید و آواز داد و غلامان را دوانید مرا بجهدِ تمام بالا بُردند. آن ترک مرا بسیار بشاشت نمود⁶. من هرچند جهد کردم⁷ او را نشناختم. آن ترک همین می گفت که تو آن دانشمند نیستی که

---

¹ ح: با ² ح: پسِ پشت

³ ن: 'بست تنکه وام دادنی دارد' بجای 'بست تنکه حاجت است' دارد ⁴ ن: آسمان

⁵ ن: چهجه یعنی (چهجا) لفظِ هندی است بفتح اول مخلوط التلفظ بها و جیم مشدد بالف رسیده هرچه بر سرِ ایوان یا بالای درخانه برای محافظتِ باران از سنگ و چوب کشند تا باران اندرون نیاید و بفارسی آن را باران گیر و بادگیر و طرهٔ بام و طرهٔ دالان و طرهٔ ایوان گویند (نفائس)

⁶ ن و ک: کرد ⁷ ح: می کردم

در فلان موضع[۱] در حقِ من چندان نیکی کردی؟ من گفتم که من[۲] شما را بجای نمی آرم. آن ترک گفت من ترا می شناسم خود را چرا پنهان می داری؟ الغرض این و مانند این بسیار می گفت، بعد ازان بعت تنکه بیاورد و با معذرتِ فراوان بدستِ من داد!

خواجه ذکره الله بالخیر در بزرگی این مولانا کیتھلی می فرمود که آنکه او طعام تنهائی خورد همان عادتِ مستحسنهٔ او تمام بود فکیف اخلاقِ دیگر! بعد ازان از واقعهٔ او حکایت فرمود که وقتی من از سفری در حدودِ سرستی رسیدم، شنیدم که دیروز درین حوالی راه قطع شده و بسیار مسلمانان بدستِ هندوان کشته شدند و یکی دانشمندی درمیانِ ایشان بود که او را کیتھلی می گفتندی. او قرآن می خواند در اثنای قرآن خواندن او را شهید کردند. خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که مرا در دل گذشت نباید[۳] که آن مرد مولانا کیتھلی باشد! دوم روز بر سرِ آن کشتگان رسیدم فاتحه خواندم و تفحص کردم، همان مولانا کیتھلی بود[۴] که شهید شد رحمة الله علیه رحمة واسعة

مجلسِ بست و دوم

چهارشنبه سوم ماه مبارکِ ربیع الاوّل سنهٔ مذکور دولتِ پابوس بدست آمد. این بار بعد از یک ماه رفته شده بود و هیچ وقت مدتِ غیبت تا این غایت[۵]

---

۱ ح: محل

۲ ح: "من شما را نمی دانم" بجای "من شما را بجای نمی آرم" دارد

۳ ح: "نباشد که او" بجای "نباید که آن مرد" دارد

۴ ح: "شهید شده بود" بجای "بود که شهید شد" دارد

۵ ن: زمان

نبوده. چون پای مبارک بوسیده شد دو سه از یاران عزیز حاضر بودند - خواجه ذکره الله بالخیر روی سوی بنده کرد و فرمود این زمان ذکرِ فضلائ داشتیم که تو در آمدی! بنده دو باره روی بر زمین آورد، بعد ازان فرمود که خواجه شمس الملک را علیه الرحمته رسمی بود که اگر شاگردی ناغه کردی یا دوستی بعد از دیری آمدی بگفتی چه کرده ایم که نمی آئی ؟ بعد ازان تبسم فرمود و گفت که اگر با کسی مطایبه کردی همچنین گفتی[1] که چه کرده ایم که نمی آئی تا همان کنیم ؟ بعد ازان فرمود که مرا اگر ناغه شدی یا بعد از دیری رفتی در خاطر گذشتی که با من هم ازین بابت چیزی خواهد گفت، با من این بگفتی ؎

آخر کم ازان که گاه گاهی   آئی و بما کنی نگاهی!

خواجه ذکره الله بالخیر درادای این بیت چشم پُر آب کرد چنانچه[2] رقتی در حاضران پیدا شد - یکی از حاضران گفت که من همچنین شنیده ام که دران ایام که شما بخدمتِ خواجه شمس الملک می رفتید او خدمتِ شما را تعظیم کردی که در حجره که مقامِ خاص او بودی شما را آنجا جای کردی - خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که آری دران حجره که او نشستی، هیچ کس نه نشستی مگر قاضی فخر الدّین ناقله یا مولانا برهان الدّین باقی، مرا هم آنجا بگفتی که بنشین، من گفتمی که آنجا جای شماست، معذور نداشتی البته مرا همانجا جای کردی - یکی از حاضران پرسید که او وقتی شغلی داشت ؟ خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که آری وقتی مستوفی شده بود، خواجه[3] تاج الدّین ریزه در بابِ او این بیت گفته است ، بیت

---

[1] ح و لا : سخن گفتی ، [2] ن : چنانچه

[3] ن : خواجه تاج ریزه بجای خواجه تاج الدین ریزه دارد

صدرا کنون بکامِ دلِ دوستان شدی — مستوفیِ ممالکِ هندوستان شدی!

بنده عرضداشت کرد که بزرگیِ خواجه شمس الملک و وفورِ علمِ ایشان معلوم است امّا که داند که با درویشان پیوندی داشت یا محبّتی با ایشان؛ خواجه ذکرہ اللّٰہ بالخیر فرمود که عقیدهٔ خوب داشت، اینکه مرا تعظیم کردی[1] همین دلیلِ خوبیِ اعتقادِ او بود اَلحَمدُ لِلّٰهِ رَبِّ العٰلَمِین

مجلسِ بست وسوم

چهارشنبه بست وچهارم ماهِ ربیع الاوّل سنه مذکور دولتِ پائبوس بدست آمد۔ آن روز چند یار یکجا پائبوس کردیم۔ فرمود که شما همه یکجا آمده اید؟ عرضداشت کرده شد که هریکی از خانه جدا آمده ایم اینجا جمع شده ایم فرمود که منفرد آمدن بهتر که شیخ فریدالدّین قدس اللّٰه سرّه العزیز همچنین فرمودی که جدا جدا بیائید بهتر که اَلعَینُ حَقٌّ۔

لختی سخن درین افتاد که اَلعَینُ حَقٌّ وَالسِّحرُ حَقٌّ، فرمود که این[2] نه آن حق است که غیرِ باطل است یعنی اثرہ کائنٌ۔ معتزله این معنی را منکرند، می گویند که اثرِ سحر و اثرِ عین چون فی الحال پیدا می شود پس آن خیال باشد، آنچنان نیست که ایشان می گویند۔

از نسبتِ سحر سخن در معجزه و کرامت افتاد۔ فرمود که این چهار مرتبه است

---

[1] ن: داشتی [2] لا: 'نه این آن' بجای 'این نه آن' دارد

معجزه وکرامت و معونت و استدراج، معجزه ازانِ انبیا است که ایشان را علم کامل و عملِ کامل باشد و ایشان صاحبِ وحی اند آنچه ایشان اظهار کنند آن معجزه باشد، اما کرامت آنست که اولیاء را باشد ایشان را نیز علمِ کامل و عملِ کامل باشد فرق همین است که ایشان مغلوب باشند آنچه از ایشان در ظهور آید آن کرامت باشد، اما معونت آنست که بعضی مجانین را باشد که ایشان را نه علمی باشد و نه عملی کامل[1]، گاه از گاه[2] از ایشان چیزی برخرقِ[3] عادت معائنه افتد آن را معونت گویند، اما استدراج آنست که طائفه باشند که ایشان را اصلا ایمان نباشد چون اہلِ سحر و غیرِ آن و چیزی از ایشان دیده شود آن را استدراج گویند۔

لختی سخن در اطوار افتاد۔ فرمود که سه طور است، یکی طورِ حس است دوم طورِ عقل است سوم طورِ قدس است۔ طورِ حس آنچه مطعومات و مشمومات و مثلِ آنست بحس معلوم می شود، باز طورِ عقل است آن بدو علم متعلق است کسبی و بدیہی، و طورِ قدس نیز بدو علم منقسم است کسبی و بدیہی، اما آنکه در عالمِ قدس رسیده باشد کسبیہای عقل را به بدیہی بداند، بعد ازان فرمود که بدیہی ہای عالمِ قدس اینست تا کسبی چگونه باشد آن کارِ انبیاء و اولیاء است۔ بعد ازان فرمود که علامتِ آن کس که بروی دریچہ[4] از عالمِ قدس بکشانید چه باشد، باری آن کس که در عالمِ عقل باشد و چیزی برو به بدیہی و کسبی حل گردد و او را ازان فرحتی آید در عالمِ قدس راه نیابد۔ درین میان از بزرگی روایت فرمود که او گفتی که چیزی از غیب بر دل

---

[1] ن و ح : 'کامل' ندارد
[2] ن : 'گاه گاه' بجای 'گاه از گاه' دارد
[3] ه : خارقِ ن : خلافِ
[4] ه : دیرچه

می گذرد انشاء الله تعالی که بقلم توانم آورد، بعد ازان بسیار بنوشتی و در آخر این حرف یاد کردی[1] که سخن بسیار نوشته شد آنچه مقصود بود در قلم نیامد!

لختی سخن در قولِ معتزله اُفتاد در آنچه حکم می کنند که اهلِ کفر و اهلِ کبائر دائم در عذاب باشند - فرمود که این خطاست، مذهب اینست که کافران مدام در عذاب باشند بسبب آنکه در اعتقادِ ایشان است که آنچه ایشان می پرستند آن معبودِ ایشانست و این عقیده ایشان بر کفر دائم است، چون اعتقادِ ایشان بر کفر دائم است پس عذابِ ایشان هم دائم باشد، امّا اهلِ کبائر دائم در[2] کبائر نه اند، وقتی که از ارتکابِ معاصی فارغ می شوند می دانند که آنچه کردیم خطا بود و حق نبود، پس چون اعتقادِ ایشان در دوامِ کبائر راسخ نباشد عذابِ ایشان هم مدام نباشد-

بعد ازان بر لفظِ مبارک راند که عاصی در حالتِ[3] عصیان بسه صفت مطیع است، اول آنکه می داند که آنچه می کنم حق نیست دوم آنکه می داند که خدای تعالی می داند و می بیند سوم آنکه امیدِ آمرزش هم دارد، این هر سه عقیده کارِ مطیعانست.

بعد ازان فرمود که در مذهبِ اشعریه همچنین است که کافری که خاتمتِ او بر ایمان خواهد بود او حالی مومن است و مومنی که عیاذاً بالله خاتمتِ او بر کفر خواهد بود او حالی کافرست، بعد[4] مصداقِ این معنی حکایت فرمود که خواجه حمید الدّین سوالی رحمة الله علیه در ناگور هندوی را به کرّات گفتی که این ولیِ خداست!

---

۱ ک: کرد

۲ ک: "در عذاب نباشند" بجای "در کبائر نه اند" دارد

۳ ن: حال

۴ ک: پس

درین میان حکایتِ ابوحنیفه اُفتاد قدس الله سرّهٗ العزیز فرمود که ازو پرسیدند که فردای قیامت کافران در دوزخ خواهند بود؟ گفت نه. گفتند چگونه؟ گفت فردای قیامت چون کافران عذاب و عقاب[1] معائنه خواهند کرد ایمان خواهند آورد. فرمود آری ولی آن ایمان ایشان را منفعت نخواهد کرد زیرا که ایمان آنست که بغیب آرند. ایشان همه فردا ایمان خواهند آورد و منفعتِ شان نخواهد شد[2] همه در دوزخ خواهند رفت اما مومن خواهند بود. بر مصداقِ این سخن فرمود که درین آیه وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِیَعْبُدُوْنِ قولِ پسرِ عباسؓ اینست که اِلَّا لِیُوَحِّدُوْنِ یعنی جن و انس همه موحّد خواهند بود هر که اینجا موحّد است با یمانِ غیب است و فردا کافران[3] چون عذابِ قیامت بینند خدای را بیگانگی مقرّ آیند، پس لِیُوَحِّدُوْنِ درست می آید.

بعد ازان گفت که هر کرا که دیده شود به از خود تصوّر باید کرد اگرچه این کس مطیع باشد و آن دیگری عاصی، زیرا که شاید بود که طاعتِ این کس آخرین طاعت ها باشد و معصیتِ او آخرین معصیت ها!

بعد ازان[4] حکایت فرمود که خواجه حسن بصری نوّرالله مرقدهٗ می گفتی که من هر کرا می دیدم به از خود تصوّر می کردم مگر یک روز ازان سزای خود دیدم، و آنچنان بود که روزی حبشی را دیدم بر لبِ آبی نشسته و قرابه پهلوی خود نهاده هر زمان ازان قرابه چیزی تجرّع می کرد و عورتی نزدیکِ او نشسته بود، در خاطرِ من گذشت که

---

[1] ہ: عتاب [2] ن: بود
[3] ن وح: 'چون کافران' بجای 'کافران چون' دارد [4] ن: وازان

من باری به از ویم! همدرین بودم که کشتیؑ در آب غرق شدن گرفت، هفت تن دران کشتی بودند هر هفت غرق شدن گرفتند. آن حبشی بر فور خود را در آب زدؑ و شش تن بیرون کشید روی سوی من کرد و گفت ای حسن آن یکی را تو بیرون کش خواجه حسن گفت که من متحیر بماندم، بعد ازان مرا گفت که درین قرابه آبست و این عورت که پهلوی من نشسته است والدهٔ منست، من برای امتحان تو اینجا نشسته بودم، رو که تو مردِ ظاهر بینی!

لختی سخن در تلاوتِ قرآن اُفتاد. فرمود که قرآن با ترتیل و تردید باید خواند، یکی از حاضران سوال کرد که تردید چه باشد؟ فرمود از آینی که خواننده را ذوقی و رقّتی حاصل آید مکرّر باید کردؑ. آنگاه فرمود که وقتی رسول علیه السلام می خواست که چیزی بخواند گفت بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ، هم در تسمیه دلِ مبارکِ او را حالی پیدا شده بست بار مکرّر فرمود!

بعد ازان فرمود که مراتبِ قرآن هشت نوع است، پنج نوع ازان بیان فرمود، اوّل آنست که وقتِ قرآن خواندن باید که دلِؑ خواننده را تعلّق بحق باشد و اگر آن میسّر نشود باید که آنچه می خواند معانی آن بر دل بگذراند و اگر آن هم میسّر نشود باید که در حالتِؑ قرآن خواندن جلال و عظمتِ حق بر دل بگذراند. یکی از حاضران سوال کرد که این معنی همان تعلّقؑ بحق است که در مرتبهٔ اُولی فرمودند؟ فرمود که خیرهٔ آن

۱؎ ح : انداخت ۲؎ ن : خواند

۳؎ ه : بجای دلِ خواننده را تعلّق بحق باشد، دلِ خواننده تعلیق بحق باشد، دارد

۴؎ ح : حال ۵؎ ه، تعلیق

بذاتِ حق بود این بصفاتست. مرتبۂ چہارم فرمود که در وقتِ خواندن باید که حیای
درو غالب باشد که این دولت چه لائقِ من است و مرا چه محلِ این سعادت باشد،
و اگر آن ہم نباشد باید که بداند که مجازیٔ[1] این قرآن خواندن خداست ہر آئینه مرا
جزای بدہد. درین میان بنده عرضداشت کرد که ہربار که بنده قرآن می خواند بیشتر
واضح آن آنچه معلوم باشد بر دل بگذراند، اگر در اثنای تلاوت دلِ بنده بسودای
یا باندیشۂ مشغول شود باز با خود گویم که این چه اندیشه است و چه سودا است دلِ
خود بواضح مشغول کنم، ہمان زمان بر سرِ آیتی رسم که آن آیت مانعِ آن سودا و
آن اندیشه باشد و یا آیتی در نظر آید که درو حلِ آن مشکل باشد که در دل گذشته
باشد. خواجه ذکرہ اللہ بالخیر فرمود که این معنی نیکواست این را نیکو نگه داری!
والحمد للہ رب العٰلمین[2]،

مجلسِ بست وچہارم

چہارشنبه دوم ماه مبارکِ ربیع الآخر سنه مذکور بسعادتِ پائبوس
رسیده شد. سخن در ترکِ دُنیا افتاد. فرمود که اصلِ دانائی آنست که از دُنیا پرہیز
کنند. بر نسبتِ این معنی فرمود که اگر مردی وصیت کند که ثُلثِ مالِ من بعد از
من بمردی دہند که او اعقل النّاس باشد حکمِ این چگونه باشد؛ فرمود که حکمِ این

---

[1] مجازی: بضمِ میم جزادہنده و پاداش دہنده، (غیاث)
[2] ح: "واللہ اعلم" بجای "والحمد للہ رب العلمین" دارد

این باشد که آن مال بکسی دهند که تارکِ دُنیا باشد. یکی از حاضران گفت[1] چون آن کس که تارکِ دُنیا باشد آن را چگونه قبول کند؟ فرمود که سخن در مصرف می رود و حکمِ موضعِ مصرفِ آنست. مناسبِ این معنی فرمود که دُنیا نه همین زر و سیم و اسباب و غیرِ آنست[2]. از بندگی روایت فرمود که او گفته است بَطْنُكَ دُنْیَاكَ شکمِ تو دُنیای تست، هرچه کمتر خوری از تارکانِ دنیا باشی و هرچه سیر خوری نباشی. ملایمِ این معنی فرمود که شیطان همچنین گوید که سیری که در نماز باشد من او را معانقه کنم پس هرگاه که این سیر از نماز بیرون آید توان دانست که استیلای من بروتاچه غایت باشد و باز گرسنه که خفته باشد من از و گریزان باشم پس هرگاه که این گرسنه در نماز باشد توان دانست که نفرتِ من از و تاچه غایت باشد!

از اینجا سخن در شیطان و وسواسِ او افتاد و غلبهٔ او بر فرزندِ آدم، فرمود که خنّاس دیویست که دائم بر دلِ فرزندِ آدم باشد، هرگاه که مردم بذکرِ حق مشغول شوند او دفع شود. بعدازان فرمود که مولانا علاؤالدین ترمذی[3] در نوادرالاصول می آرد که چون مهتر آدم علیه السّلام از بهشت بدُنیا آمد روزی حوّا نشسته بود ابلیس بیامد و خنّاس را بیاورد و حوّا را گفت که این فرزندِ منست این را به پیشِ خود داری! این بگفت و برفت. چون مهتر آدم برسید خنّاس را دید، از حوّا پرسید که این کیست؟ حوّا گفت این را ابلیس بیاورد و گفت که فرزندِ منست این را پیشِ خود داری. آدم گفت چرا قبول کردی او[4] ما را دُشمنست!

---

[1] ه: سوال کرد [2] ابو عبدالله محمّد بن علی الحکیم الترمذی

[3] س: "بلکه تعلّق و محبّت بانهاست اگرچند که نداشته باشد" بعد از "آنست" دارد

[4] ح: "او دشمن ماست" بجای "او ما را دشمنست" دارد

پس آدم علیہ السلام خناس را چہار پر کالہ کردہ بر سرِ چہار کوہ نہاد۔ چون آدم علیہ السلام غائب شد ابلیس بیامد حوّا را پرسید کہ خناس کجاست؟ حوّا گفت کہ آدم او را چہار پر کالہ کرد و بر سرِ چہار کوہ بنہاد۔ ابلیس چون این بشنید آواز داد کہ یا خنّاس! خنّاس در زمان حاضر شد ہم بر ہیئتِ اُولیٰ۔ چون ابلیس بازگشت آدم علیہ السلام بیامد باز خنّاس را ایستادہ دید، پرسید کہ چہ حال است؟ حوّا صورتِ حال باز گفت۔ مہتر آدم این بار خنّاس را بکُشت و بسوخت و ذرّہ[1] ذرّہ کرد و آن ذرّات را در آب روان کرد۔ چون آدم غائب شد باز ابلیس بیامد و از حالِ خنّاس پرسید۔ حوّا صورتِ حال باز گفت۔ ابلیس آواز داد کہ یا خنّاس! در زمان حاضر شد۔ چون ابلیس بازگشت مہتر آدم بیآمد و خنّاس را بصورتِ گوسفند حاضر دید و ماجرای حال معلوم کرد۔ این بار خنّاس را بکُشت کہ صورتِ گوسفند بود و پُخت و بخورد۔ درین میان ابلیس بیآمد و آواز داد[2] کہ یا خنّاس! خنّاس از دلِ آدم آواز داد لبّیک لبّیک! ابلیس گفت ہمانجا باش مقصودِ من ہمین بودہ[3] است!

---

[1] ہ : 'ذرّہ ذرّہ کردہ در آب روان کرد' بجای 'ذرّہ ذرّہ کرد..... روان کرد' دارد

[2] ح : بجای 'آواز داد' 'آواز داد و گفت' دارد

[3] ح 'بود' بجای 'بودہ است' دارد

مجلسِ بست وپنجم

چهارشنبه پانزدهم[1] ماهِ جمادی الاُولیٰ سنة المذکور بدولتِ[2] پابوس رسیده شد. سخن در فالِ مصحف افتاد. بنده عرضداشت کرد که فالِ مصحف که می بینند جائی آمده است؟ فرمود که آری و درین باب حدیثی هم آمده است. بعد ازان فرمود که چون مصحف را برای فال بکشایند باید که بدستِ راست کشایند و دستِ چپ را با آن یار نکنند.

بعد ازان درین معنی حکایت فرمود که شنوده ام از شیخ بدرالدین غزنوی رحمته الله علیه که او گفت که چون من از غزنین به لهاور آمدم دران عهد لهاور آبادان و معمور بود، چندگهی آنجا بودم، بعد از چندگاه مرا ازانجا عزیمتِ سفر شد، یک دل آن شد که جانبِ دهلی آیم و یک دل آن شد که بغزنین باز روم، درین اندیشه دو دله ماندم و کششِ خاطرِ من بیشتر جانبِ غزنین بود چه مادر و پدر و اقربا، و دوستان آنجا داشتم و در دهلی یک دامادی بیش نبود. القصه نیت کردم که فالِ مصحف بہ بینم، بخدمتِ بزرگی رفتم، اوّل بر نیّتِ غزنین دیدم آیهٔ عذاب آمد باز بر نیّتِ دهلی دیدم آیهٔ بهشت و جُویها[3] و وصفِ بهشت آمد، اگرچه

---

[1] ن: سیزدهم

[2] ن: بسعادت

[3] ح: 'صفتِ بهشت'، بجای 'جویها و وصفِ بهشت' دارد

دلِ من بجانبِ غزنین بود امّا بحکمِ فال جانبِ دہلی آمدم، چون بشہر رسیدم شنیدم کہ داماد من در بند است! بیامدم پیشِ درِ سرای سلطان تا از حالِ او استطلاع کنم، او را دیدم کہ از درِ سرای بیرون آمد میزری در دست کردہ و در آن میزرِ مبلغی سیم، چون مرا دید بکنار گرفت و خوش شد، مرا در خانۂ خود بُرد و آن سیم پیشِ من نہاد، مبلغ بود دلِ من جمع شد۔ ہمدران چندگاہ شنیدم کہ از غزنین خبر آمد کہ مغل دران دیار رسید و مادر و پدر و کُل اقربای مرا شہید کردند!

بعد ازان بندہ عرضداشت کرد کہ بدرالدّین غزنوی چون اینجا آمد آنگاہ بارادتِ شیخ قطب الدّین بختیار قدس اللہ سرہ العزیز مشرف شد؟ فرمود آری۔

ازینجا ذکرِ شیخ الاسلام فریدالدین افتاد قدس اللہ سرہ العزیز المبارک فرمود کہ کارِ او دیگر بود، از ترکِ خلق گرفت و دشت و بیابان اختیار کرد یعنی کہ در اجودھن ساکن گشت بنانِ درویشانہ و بچیزہای کہ در آن دیار خیزد چون پیلو[1] و مانندِ آن قانع شد، با آن ہم از آمد و شدِ خلائق حد نبود، درِ خانقاہ بقیاس نیم شبی یا کم و بیش بر بستندی یعنی پیوستہ باز بودی و سیم و طعام و نعمت موجود از کرمِ باری تعالیٰ آیندہ و روندہ را ازان نصیب کردی؛ ہیچ کس بخدمتِ ایشان نیامدی کہ او را چیزی نصیب بکردی، عجب قوتی و عجب زندگانی! ہیچ کس را از بنی آدم ازان میسّر نشود، اگر کسی بخدمت بیامدی کہ ہرگز نیامدہ بودی و دیگری نیز حاضر بودی کہ او آشنای چندین سالہ بودی در محاورہ با ہر دو برابر بودی و

---

[1] پیلو نامِ درختی ست کہ بتازی اراک گویند و بیخِ آن را مسواک کنند و بارِ درختِ اراک را نیز پیلو گفتہ اند (ہفت قلزم) ۔ [2] ح: خلق

در تلطّف و توجّه با هر دو متساوی! بعد ازان فرمود که از بدرالدّین اسحٰق شنیدم رحمۃ اللہ علیہ که او گفت که من خادمِ محرم[1] بودم و هرچه بودی با من بگفتی و بهرکاری که که مرا بر راه کردی در خلاء و ملاء یک سخن بودی، هیچ وقت مرا در خلاء سخن نگفتی و کاری نفرمودی که در ملاء عینِ آن نگفتی یعنی ظاهر و باطن یک روش داشت و این از عجائبِ روزگار است!

مجلسِ بست و ششم

سه شنبه دوازدهم ماهِ جمادی الآخر سنه مذکور دولتِ پائبوس بدست آمد. سخن در فاتحه افتاد که آن را برای برآمدنِ حاجات بسیار خوانند. فرمود که هرکرا مهمّی و کاری مشکل پیش آید فاتحه همچنین خواند اوّل بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ بخواند میمِ الرّحیم را در لامِ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ ادخال کند همچنین که بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ، و چون اینجا رسد که اَلرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ سه بار بگوید اَلرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ، و چون سوره تمام کند آمین سه بار بگوید، حق تعالیٰ آن مهمّ او را بکفایت رساند!

هم در ذکرِ فاتحه فرمود که آنچه در تمام قرآن موجود است آن ده چیز است و ازان ده چیز هشت چیز در فاتحه موجود است. آن ده چیز که در قرآن موجود است کدام است ذات و صفات و افعال و ذکرِ معاد و تزکیه و تخلیه و ذکرِ

---

[1] ک: 'خادم و محرم' بجای 'خادمِ محرم' دارد

اعدا، و محاربۂ[1] کفّار و احکامِ شرع. بعد ازان فرمود که ازین ده چیز هشت چیز در فاتحه هست اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ ذات، رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ افعال، اَلرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ صفات، مٰلِكِ یَوْمِ الدِّیْنِ ذکرِ معاد، اِیَّاكَ نَعْبُدُ تزکیه وَاِیَّاكَ نَسْتَعِیْنُ تخلیه، اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِیْمَ صِرَاطَ الَّذِیْنَ اَنْعَمْتَ عَلَیْهِمْ ذکرِ اولیاء، غَیْرِ الْمَغْضُوْبِ عَلَیْهِمْ وَلَا الضَّآلِّیْنَ ذکرِ اعدا، پس ازده چیز که در جمله قرآنست هشت ازین در فاتحه یافتیم، همین محاربۂ[1] کفّار نیست و احکامِ شرع.

لختی ذکرِ امام حجة الاسلام محمّد غزالی افتاد رحمة الله علیه، فرمود که بیانی با تحقیق است اورا، آنگاه فرمود که در احیاء العلوم می آرد که اَلصَّوْمُ نِصْفُ الصَّبْرِ وَالصَّبْرُ نِصْفُ الْاِیْمَانِ، بعد ازان فرمود که اَلصَّوْمُ نِصْفُ الصَّبْرِ چه باشد؟ اوّل در حقیقتِ صبر فرمود که صبر چیست؟ صبر غلبۂ باعثۂ حق است بر غلبۂ باعثۂ هوا، صبر اینست. بعد ازان فرمود که اصلِ باعثۂ هوا دو چیز است خشم و شهوت، و صوم شهوت را مقهور می گرداند پس اینجا اَلصَّوْمُ نِصْفُ الصَّبْرِ یافتیم، دیگر آنچه فرمود اَلصَّبْرُ نِصْفُ الْاِیْمَانِ اینجا فرمود که صفتِ ایمان دو چیز است عقائد و اعمال، وَالصَّبْرُ نِصْفُ الْاِیْمَانِ اینست.

لختی سخن در عوارفِ شیخ شهاب الدین افتاد قدس الله سره العزیز فرمود که من پنج باب از عوارف پیشِ[2] شیخ کبیر فرید الدین قدس الله سره العزیز گذرانده ام. بعد ازان فرمود که آن چه بیان بود که ایشان می کردند آنچنان خود هرگز از کسی دیگر نیاید[3]! بارها

---

[1] ه: مجاهده، س: محاجه [2] ح: بخدمت [3] ن: شنیده نشود

در ذوقِ بیانِ ایشان مردم چنان فرو می شد که تمنا برده شدی اگر همین زمان مردم بمیرد نیکو باشد! بعد ازان فرمود که چون این کتاب بخدمتِ شیخ آوردند همان روز پسری متولد شد او را شهاب الدّین لقب فرمود!

لختی سخن دران اُفتاد که سخنی که از بزرگی و صاحب نعمتی شنیده می شود آن را لذّتِ دیگر است! اگر همان سخن از دیگری شنیده آید چندان ذوق نمی دهد پس گوئی از مقامی که آن سخن بر می آید آن بنورِ معرفت آراسته است!

درین باب حکایتی فرمود که مردی بود صالح و صاحبِ نعمت، در مسجدی امامت کردی، بعد از نماز سخنی چند از کلماتِ مشائخ واحوالِ ایشان بگفتی مستمعان را راحتی پیدا آمدی، ازان جماعت مردی بود محجوب[۱] العین، او نیز بدان کلمات لذت گرفتی تا روزی آن امام غائب بود مؤذّن برجای او بنشست و همچنان حکایاتِ مشائخ و حالاتِ ایشان چنانکه ازان امام شنیده بود گفتن گرفت. چون سخنِ این مؤذن در گوشِ آن محجوب اُفتاد پرسید که این سخنِ مشائخ وحکایاتِ ایشان که می گوید؟ گفتند امروز امام غائب است مؤذّن برجای او نشسته است این حکایت ها او می گوید. محجوب گفت ما این کلمات از هر تردامنی نخواهیم شنید! بعد ازان خواجه ذکره الله بالخیر چشم پرآب کرد و فرمود که سخنِ[۲] کسی که معامله نیک ندارد ذوق ندهد! بعد ازان این بیتِ شیخ سعدی بر زبانِ مبارک راند ؎

بزبانِ هر که جز[۳] من برود حدیثِ عشقت   چو معامله ندارد سخن آشنا نباشد!

۱؎ یعنی نابینا

۲؎ ح: ' سخنی که صاحبِ آن معامله نیک ندارد ' بجای ' سخنِ کسی که ..... ندارد ' دارد

۳؎ ہ: ' چون ' بجای ' جز ' دارد

مجلسِ بست و هفتم

سه شنبه هژدهم ماه مبارکِ رجب سنه مذکور سعادتِ پابوس بدست آمد.
شبِ این روز بنده خوابی دیده بود آن را بخدمتِ ایشان عرضداشت کرد، خواب این بود که گوئی[1] وقتِ فرضِ بامداد شده است و من بجهتِ نماز وضو می سازم و وقتِ نماز تنگ در رسیده است گوئی[1] به تعجیل وضو ساختم و سنّت گزاردم و همچنین می دانم که درین نزدیکی جماعت می شود، به تعجیلِ تمام روان شدم تا جماعت دریابم، درین چه بشتاب می رفتم همچنین دانستم که آفتاب طلوع می کند، بترسیدم که نباید[1] که وقتِ نماز بگذرد گوئی[1] دست برآوردم جانبِ آفتاب اشارت کردم و این سخن بگفتم که بوقتِ پاکِ شیخ بر نیائی! این بگفتم و هم درخواب وقتِ من خوش شد، همدرین میان بیدار شدم هنوز از شب مبلغی باقی[2] بود. خواجه ذکره اللہ بالخیر چون این سخن بشنید چشم پُرآب کرد، آنگاه حکایت فرمود که نقیبی بود محمد نام نیشاپوری، مردی عزیز بود و نیکو اعتقاد، ازو شنیدم که من وقتی در سفرِ گجرات بودم، دران ایّام آن بلاد هندوان داشتند، در راهی می آمدم، دران یک دو تن برابرِ من می آمدند و باما هیچ سلاحی نبود، ناگاه هندوی را دیدم که پیدا شد تیغی برهنه در دست گرفته، ماترسیدن گرفتیم، درین میان آن

---

[1] ح: 'مبادا' بجای 'نباید که' دارد [2] ح: مانده

ہندو، ہمچنان تیغِ برہنہ در دست گرفتہ مقابلِ ما آمد۔ چون نزدیک رسید من گفتم شیخ حاضر باش! ہندو برفور تیغ از دست بینداخت و مارا گفت مرا امان بدہید! ما حیران ماندیم کہ چہ امان می طلبد، باز گفت کہ مرا امان بدہید! ما گفتیم کہ ترا امان است! بعد ازان تیغِ او او را دادیم، او راہِ خود رفت و ما راہِ خود رفتیم۔ خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر بعد اتمامِ این حکایت بر لفظِ مبارک راند کہ بنگر تا آن ہندو چہ دید و او را چہ نمودند؟

مجلسِ بست و ہشتم

سہ شنبہ دوم ماہ مبارکِ شعبان عمت میامنہ سنہ مذکور سعادتِ پابوس میسر شد۔ سخن در اطعام افتاد۔ فرمود کہ درویشی اینست کہ ہر آیندہ کہ بیاید بعد از سلام طعام پیش باید آورد آنگاہ بحکایات[1] وحدیث مشغول شود[2]۔ بعد ازان این لفظ بر زبانِ مبارک راند کہ اِبْدَؤُا بِالسَّلَامِ ثُمَّ بِالطَّعَامِ ثُمَّ بِالْکَلَامِ ٭

۱ن ود: بحکایت ۲ح وہ: باید شد

مجلسِ بست و نهم

دوشنبه بست[1] و دوم ماهِ مذکور رسنة المذکور دولتِ پائبوس حاصل[2] گشت، طعام پیش آوردند، خوردن گرفتند. خواجه ذکرہ اللہ بالخیر فرمود که بزرگی گفته است که پیشِ من طعامی که بخورند من طعمِ آن در حلقِ خود بیابم یعنی گوئی آن طعام من می خورم! یکی از حاضران گفت که همچنین گویند که وقتی در نظرِ شیخ ابوسعید ابوالخیر رحمۃ اللہ علیہ یکی دوالی محکم بر ستوری زد. شیخ ابوسعید گفت واه چنان نمود که آن درد او را رسید! مدعی حاضر بود آن حالت را استحالت نمود. شیخ ابوسعید پشتِ خود را برهنه کرد و بدو نمود، اثرِ آن دوال بر پشتِ مبارکِ شیخ برآمده بود! بعد ازان گویندهٔ این حکایت روی سوی خواجه ذکرہ اللہ بالخیر کرد و گفت که این حکایت بدان ماند که حالتِ دیگری در دیگری اثر کند امّا نمی دانم که حقیقتِ حال چگونه است؟ بعد ازان خواجه ذکرہ اللہ بالخیر بر لفظِ مبارک راند که روح چون قوی می شود و بکمال می رسد قلب را جذب می کند و قلب نیز چون قوی می شود و بکمال می رسد قالب را نیز جذب می کند، پس بحکمِ این اتّحاد هرچه بر قلب رسد روا باشد که اثرِ آن بر قالب ظاهر گردد[3]. برین

---

[1] ن: 'هشتم' بجای 'بست و دوم' دارد

[2] ن: 'بدست آمد' بجای 'حاصل گشت' دارد [3] ح. شود

حرف بنده عرضداشت کرد که این حال چیزی باوصافِ معراج ماند! فرمود که آری.

بعدازان فرمود که بزرگی گفته است که ندانم که در شبِ معراج رسول را علیہ الصلوٰۃ والسّلام آنجا بُردند که عرش و کرسی است و بہشت و دوزخ و آنچه دید یا ہمه را آنجا آوردند که او بود علیہ السلام ' بعدازان فرمود که اگر ہمه را آنجا آورده باشند که رسول بود علیہ السلام والتحیہ درین صورت مرتبۂ رسول علیہ السّلام بالاتر!

لحنی حکایتِ کسانی اُفتاد که طریقِ بیعت ندانند و بعضی با یکی بیعت کرده باز بدیگری پیوندند و بعضی بمزارِ مشائخ ارادت آرند. درین میان بنده عرضداشت کرد که بعضی در پایانِ گورِ مشائخ[1] می روند و سر می تراشند و مرید می شوند این بیعت درست باشد؟ فرمود که خیر. آنگاه حکایت فرمود که شیخ الاسلام فریدالدّین را قدس الله سرّه العزیز پسری بود از ہمه پسران بهتر' او برفت در پایانِ گورِ شیخ الاسلام قطب الدین بختیار قدس الله سرّه العزیز محلوق شد' این خبر به شیخ فریدالدین نوّرالله مرقدهٗ رسانیدند' فرمود که شیخ قطب الدین طیب الله ثراه خواجه و مخدومِ ماست امّا این بیعت درست نباشد ارادت وبیعت آنست که دستِ شیخی بگیرند والله اعلم بالصّواب

---

[1] ح: شیخ و مشائخ

مجلسِ سی ام

چهارشنبه بست و یکم شوّال سنۃ المذکور بدولتِ پابوس[1] رسیده شد. سخن در رُویاء افتاد. فرمود که در عهدِ قدیم تُرکی بود او را "تکلش گفتندی" مردی خدای بود، شبی حضرتِ عزّت را بخواب دید، بامدادان بخدمتِ شیخ نجیب الدّین متوکّل رحمۃ اللہ علیہ این خواب بگفت، اوّل او را سوگندِ غلیظ[2] و شدید داد و گفت که آنچه من ترا خواهم گفت باید که این حکایت تا من زنده باشم باکسی نگوئی، شیخ نجیب الدّین رحمۃ اللہ علیہ قبول کرد. بعد ازان "تکلش با او گفت که من امشب حضرتِ[3] عزّت را بخواب دیدم شرحِ آن احوال و انوار باز راند. بعد ازان شیخ نجیب الدین رحمۃ اللہ علیہ حکایت کرد که آن تکلش بعد از دیدنِ آن خواب چهل سال بزیست و من درین مدّت بحکمِ عهد آن خواب باهیچ کس نگفتم. چون وقتِ نقلِ "تکلش آمد وقتِ رفتن او بر سرِ وقتِ او حاضر شدم، چون مرا دید گفت یاد داری آن خوابی که دیده بودم و باتو گفتم؟ گفتم آری یاداست امّا این ساعت چه حالتست[4]؟ گفت این ساعت غرقِ آن حالت[5] می روم!

---

[1] ح: دست بوس

[2] ح و ل: بجای 'غلیظ وشدید' 'غلاظ و شداد' دارد

[3] ح: 'حضرت بیچون و بیچگون' بجای 'حضرت عزت' دارد

[4] ن و ح: حالست [5] ح: حال

از اینجا سخن در احوالِ شیخ نجیب الدین اُفتاد و مناقبِ شیخ کبیر فریدالدین رحمة الله علیهما. فرمود که تُرکی بود در دہلی، او مسجدی عمارت کرده بود و امامتِ آن مسجد بشیخ نجیب الدین داده و خانه ہم برای او مہیّا کرده تا آن ترک دُختری عروس کرد یک لک جیتل بلکه زیادت در حقِ او خرچ کرد. شیخ نجیب الدین رحمة الله علیه وقتی در محاوره با او گفت که مومن تمام آن کس باشد که او را دوستیِ حق بر دوستیِ اولاد غالب آید[1] اکنون تو یک لک جیتل بلکه زیادت در حقِ فرزندِ خود خرچ کردی اگر دو چندِ این در راهِ حق خرچ کنی آنگاه تو آنچنان باشی! تُرک ازین سخن برنجید امامت از شیخ نجیب الدین بستد و خانه ہم، شیخ نجیب الدین از اینجا در اجودہن رفت و بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سره العزیز صورتِ حال باز نمود.[2] شیخ فرمود که خدای عزّ و جلّ می فرماید که مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰیَةٍ اَوْ نُنْسِهَا نَاْتِ بِخَیْرٍ مِّنْهَاۤ اَوْ مِثْلِهَا یعنی ہر آیتی که منسوخ کردیم آیتی دیگر فرستادیم بهتر ازان، ما ہچنان برین کار ملتفت نباید بود، مگر آن ترک را ایتمر نام بوده است، شیخ بر لفظِ مبارک راند که اگر ایتمری رفت خدای عزّ و جلّ ایتکری پیدا آرد! ہمدران روزگار ملکی بزرگ ایتکر نام دران دیار برسید که خدمتِ شیخ الاسلام را و آن خانوادهٔ کریم را خدمت ہا کرد و بخدمتگاریِ آن خاندان منسوب شد!

لختی حکایتِ شیخ بدرالدین غزنوی اُفتاد رحمة الله علیه که نظام الدین خریطه دار

---

[1] ن: باشد [2] ح و لا: گفت

برای او خانقاهی عمارت کرد. چون شیخ بدرالدّین را دران خانقاه اجلاس شد چندان برخورداری نیافت و بزودی از قاعده بگشت. چون شیخ بدرالدین دران خانقاه بنشست همدران نزدیکی نظام الدّین خریطه دار را در حساب کشیدند و در کارِ او فتوری پیدا شد. شیخ بدرالدین بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدّین قدس الله سرہ العزیز عرضداشت کرد و این معنی باز نمود که مردی برای من خانقاهی مرتّب کرد این ساعت در کارِ او پریشانی شده است من هم ازآن سببِ آن پریشان خاطر می باشم. شیخ جواب فرستاد گفت هرکه برسیرت و سنّتِ پیرانِ خود نرود او همچنین باشد یعنی چون پیرانِ ما را رسمِ خانقاه نبود او علیحده خانقاهی کند بنشیند ازینها بیند!

لختی حکایتِ بزرگی شیخ قطب الدّین بختیار افتاد قدس الله سرہ العزیز فرمود که در آخرِ عمر قرآن یاد گرفت، چون تمام محفوظ شد آنگاه نقل فرمود رحمتہ الله علیہ۔

لختی سخن در نقلِ اولیاء اُفتاد۔ یکی از حاضران از نقلِ بزرگی حکایت کرد و گفت که فلان می مرد و آهسته نامِ خدای عزّ و جلّ بر زبان می راند! خواجہ ذکرہ الله بالخیر چشم پُر آب کرد و این رباعی برزبانِ مبارک راند۔ رُباعی

آئیم بسرِ کوی تو پویان پویان رخساره بآبِ دیده شویان شویان
بیچاره رهِ وصلِ تو جویان جویان جان می دهم و نامِ تو گویان گویان

ح: به

مجلسِ سی ویکم

آدینہ بست وہشتم ماہِ ذی القعدہ سنۃ المذکور دولتِ پائبوس بدست آمد درخانہ کہ پیشِ[1] مسجدِ آدینہ کیلوکہری[2] است پیش از نماز سخن در عالمِ طریقت افتاد و ذکرِ مردانی[3] کہ مستغرقِ یادِ حق باشند و سخنِ طائفہ کہ در بحث و تکرار مشغول باشند و خواہند کہ خود را برمثلِ آن مردان[4] نمایند۔ درین میان حکایت فرمود کہ متعلمی بود شرف الدین لقب، اہلیتی داشت، روزی بخدمتِ شیخِ کبیر شیخ فریدالدین قدس اللہ سرہ العزیز نشستہ بود، شیخ ازو پرسید کہ حالِ آن خواند گیہات چیست؟ گفت اکنون ہمہ فراموش کردم! شیخ را این سخن گران آمد۔ چون او بیرون رفت روی سوی حاضران کرد و گفت این مرد قوی بلند پری[5] کرد!

الغرض خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر این حکایت بگفت و چشم پُر آب کرد و فرمود کہ پیری بود از پیرانِ راہ، او را پسری بود[6] محمد نام، در علم غلو کرد و مردِ اہل شد۔ بعد از ان خواست کہ در عالمِ طریقت در آید، با[6] پدر گفت کہ من می خواہم تا درویش

---

[1] ن: پیشِ درِ مسجد

[2] کیلوکہری نام دیہی کہ قریبِ دہلی بود الحال در انجا مقبرۂ ہمایون بادشاہ است (ھ)

[3] ن: مردمانی

[4] ن: مردمان

[5] بلند پری بمعنی تفاخر کردن و بزرگی نمودن و دعویٔ مہتری بر سبیلِ مبالغہ بخود بستن (ہفت قلزم)

[6] ح و ہ: در ریشۂ ۸ 'پدر را' بجای 'با پدر' دارد

شوم۔ پدرش گفت ہلا یک چلہ بدار! آن پسر در چلہ نشست۔ چون چلہ تمام شد بخدمتِ پدر آمد ازو چند مسئلہ کہ خواندہ بود باز پُرسید۔ پسر ہمہ را جواب گفت۔ بعد ازان پدر گفت محمدؐ ترا این چلہ ہیچ نافع نیامد، برو یک چلہ دیگر بدار! پسر یک چلہ دیگر بداشت۔ چون چلہ تمام شد بخدمتِ پدر باز آمد۔ پدر ازو مسئلہ چند پرسید۔ این بار جابجا در جواب لغزیدن گرفت۔ پدر گفت برو یک چلہ دیگر بدار! پسر سوم چلہ بداشت۔ چون تمام شد بخدمتِ پدر آمد۔ پدر ازان مسائل چیزی ازو باز پرسید۔ پسر چنان بحق مشغول شدہ بود کہ، ہیچ جواب نتوانست داد!

لختی سخن در رُویا، و تعبیرہا افتاد۔ فرمود کہ رسول علیہ السلام می فرمود کہ من دوش یارانِ خود را بخواب دیدہ ام کہ ہریکی پیراہنی پوشیدہ اند و لیکن یکی را پیراہن تا سینہ بیش نیست یکی را تا ناف است و یکی را تا زانو، امّا عمرؓ را دیدم کہ پیراہنِ او تا زمین کشان کشان بود۔ یاران عرضداشت کردند کہ یا رسول اللہ این خواب را تعبیر فرمودہ اند؟ گفت آری پیراہنِ ہر یکی را بر دینِ ہر یکی تعبیر کردہ ام!

لختی حکایتِ ابنِ سیرین افتاد رحمتہ اللہ علیہ، فرمود کہ تعبیر ہای او چہ درست بود! فرمود کہ وقتی مردی بر وی آمد و گفت کہ من شب را سفرجل درخواب دیدہ ام۔ گفت تو سفر خواہی کردن۔ گفتند از کجا گفتی؟ گفت اوّلِ سفرجل سفر است۔ مردی دیگر بیامد و گفت کہ من شب را سوسن در

لہ ن: بگزار
سہ ن: نبودہ
سہ ع: و تعبیرہا، ندارد
سمہ ح و ع: برو، بجای برِوی، دارد

خواب دیده ام - گفت ترا بدبختی برسد - گفتند از کجا گفتی ؟ گفت اوّل سوسن شوم است، و این همه حکمهای او درست بود - درین میان بنده عرضداشت کرد که ابنِ سیرین چگونه کسی بود ؟ فرمود که مردی بزرگ بود و عالم در عهدِ خواجه حسن بصری رحمة اللّٰہ علیہ

بعد ازان فرمود که امام محمدؒ غزالی طیب اللّٰہ ثراہ در احیاء العلوم آورده است که این دو خواب را که ابنِ سیرین تعبیر کرده است از عجائبِ روزگار است، و آن آنست که وقتی مردی در ماهِ رمضان بخدمتِ او آمد و گفت که من شب را در خواب دیده ام که انگشتری بدستِ من است افواهِ رجال و فروجِ نساء را مُهر می کنم - ابنِ سیرین فرمود که مگر تو مؤذّنی ؟ گفت آری - آنگاه گفت بانگِ نمازِ بیگاه چرا می گوئی ؟ مردی دیگر بیامد و گفت من در خواب دیده ام که روغن از کُنجد بیرون می آرند و من باز آن را در کُنجد می کنم - ابنِ سیرین فرمود زنی که در خانهٔ تست نیکو تفحّص کن نباید که مادرِ تو باشد! آن مرد در خانه آمد و از جفتِ خود نیکو پُرسید - چون نیکو تفحّص کرد مادرِ او بود!

لختی حکایتِ زحمتِ دُنبل و نارو افتاد - فرمود که هر که در سنّتِ نمازِ دیگر سورهٔ بروج بخواند حق تعالیٰ او را از دُنبل نگاه دارد و چون نارو هم ازان قبیل است اُمید باشد که ازان هم نگاه دارد -

---

لہ ه : بلائی ر   کہ ن و ه : نیک پگاه

سہ ح و ه : 'می آید' بجای 'می آرند' دارد

بعد ازان فرمود که هرکه بعد از نمازِ دیگر سورهٔ نازعات بخواند خدای عزّ وجلّ او را در گور نگذارد و او در گور نباشد مگر مقدارِ یک وقتِ نماز - بعد ازان چشم پُر آب کرد و فرمود که کسی که در گور نماند چگونه باشد ؟ گفت انچنان باشد که روح بکمال می رسد، چون روح کامل شد قالب را جذب می کند!

مجلسِ سی و دوم

آدینه پنجم ماهِ مبارک ذی الحجہ سنه مذکور بسعادتِ پائبوس رسیده شد پیش از نمازِ آدینه هم درخانه که پیشِ مسجدِ آدینهٔ کیلوکهری است. حکایت در ترکِ دُنیا افتاد. فرمود که وقتی رسول علیه السّلام با یارانِ خود[1] می گفت که درویشی را مخیّر کردند که تو دُنیا و آنچه در وی است اختیار می کنی یا آنچه در عقبیٰ برای تو مهیا کرده اند؟ آن درویش گفت آنچه در عقبیٰ برای من[2] مهیا کرده اند من همان اختیار کردم. چون این حکایت تمام شد ابوبکر صدّیق رضی الله عنہ گریستن گرفت. صحابه پرسیدند که حال چیست؟ گفت این چه مصطفیٰ فرمود علیہ الصّلوٰۃ والسّلام که درویشی را میانِ دُنیا و عقبیٰ مخیّر کردند آن درویش هم مصطفیٰ است صلی الله علیه وسلّم، المخیّر[3] هوالمخبر - چون

---

[1] ح وہ: 'خود' ندارد [2] ح: ما

[3] ح: 'المخبر'

خواجه ذکره الله بالخیر. برین حرف رسید فرمود که شیخ الاسلام فریدالدین را قدس الله سره العزیز نیز بر مثلِ این کلمات بودی، بارها گفتی که وقتی درویشی را چنین حال بود یا درویشی چنین چیز[۱] می کرد، من معلوم کردم که حکایتِ خود می گوید که[۲] حضرتِ شیخ اند!

آنگاه هم از نسبتِ ترکِ دُنیا حکایتی فرمود که بزرگی بود از بزرگان، وقتی مُصلا بر روی آب انداخته بود و نماز می کرد و می گفت خداوندا خضر بر کبیره ازتکاب می کند او را ازان توبه ده! همدرین میان خضر[ع] حاضر شد. گفت ای بزرگ من بر کدام کبیره ارتکاب می کنم تا ازان توبه کنم؟ آن بزرگ گفت که تو درختی در بیابانی نهال کرده ای و در سایهٔ آن می نشینی و آسایش می گیری و می گوئی که برای خدا کرده ام! خضر در حال مستغفر شد. بعد ازان آن بزرگ در معنیٔ ترکِ دُنیا با خضر گفت که همچنین باش که من می باشم! خضر گفت تو چگونه می باشی وچه می کنی؟ آن بزرگ گفت که من همچنین می کنم که اگر جمله دُنیا مرا دهند و بگویند که این قبول کن و گویند که حساب آن بر تو نخواهد بود بر[۳] این نوع مرا بدهند و این هم بگویند که اگر تو قبول نمی کنی[۴] ترا در دوزخ خواهند بُرد من دوزخ قبول بکنم دُنیا قبول نکنم! خضر گفت چرا؟ گفت زیرا که دُنیا مبغوضِ[۵] حق تعالی است، چیزی که خدا آن را دشمن دارد من بجای آن دوزخ قبول کنم و آن را قبول نکنم!

---

۱ ن و ح 'چیزی کرد' بجای 'چیز می کرد' دارد

۲ ح و ه: 'که حضرت شیخ اند' ندارد

۳ ن: 'برین نوع مرا بدهند' ندارد

۴ ن و ه: 'نخواهی کرد' بجای 'نمی کنی' دارد

۵ ح: 'مغضوبهٔ خداست' بجای 'مبغوضِ حق تعالی است' دارد

مجلسِ سی و سوم

چهارشنبه بست[1] و سوم ماهِ محرم سنه اثنی عشر و سبعمائة دولتِ پای بوس حاصل شد. آن روز کاتب کتابِ مخّ المعانی بخدمتِ ایشان برده بود. تحسین و استحسان بسیار نمود. همان روز[2] بیعتی بتجدید کرده آمد و کلاه از سرِ مبارکِ خود بر سرِ این بندهٔ[3] بیچاره نهاد وَالحَمدُ لِلّٰهِ عَلیٰ ذٰلِكَ، آن زمان که کلاه بدستِ مبارکِ خود بر سر بنده نهاد دوبار این بیت بر لفظِ دُرر[4] بار راند ؎

در عشقِ تو کارِ خویش هر روز　　از سر گیرم زهی سر و کار!

از نسبتِ کتابی که بنده برده بود فرمود که از کتابهای که مشائخ نبشته اند روح الارواح نیک باراحت است نیکو کتابی است! بر لفظِ مبارک راند که قاضی حمید الدین ناگوری رحمتہ اللہ علیہ آن را یاد داشت، بر سرِ منبر ازان بسیار گفتی، و از کتابهای که قدماء نبشته اند قوت القلوب نیکو کتابی است در عربی و در پارسی روح الارواح، بنده عرضداشت کرد که مکتوباتِ عین القضاة همدانی هم نیکو کتابیست ولی بتمامی ضبط نمی شود. فرمود آری که آن را از سرِ حال نبشته است از سرِ وقت که او را بود نبشته، بعد ازان بر لفظِ مبارک راند که

---

[1] ح، 'بست و دوم'، بجای 'بست و سوم' دارد
[2] ه: زمان　　[3] ن و ه: 'بنده' ندارد
[4] ه: 'مبارک' بجای 'دُرربار' دارد

او بست و پنج ساله بود که او را بسوختند، عجب کاری دران سن که غایت قوتِ جوانیست او را چندان[1] شغل و تعلّق بحق بود، بس عجب کاری بود آن!

بعد ازان فرمود که او پدرِ خود را نبشته است که قاضی بود رشوت ستان و حرام خوار، این[2] و مانندِ این بسیار نبشته است. بنده عرضداشت کرد که مقصودِ او ازین نبشتن چه بود؟ فرمود که این قدر هم نبشته است که او را کشفی بود تا وقتی در مقامی سماعی بود، درویشان و عزیزان حاضر بودند، پدرِ عین القضاة نیز درانجا حاضر بود، او گفت که من شیخ احمد غزالی را رحمته الله علیه دیدم که دران جمع حاضر شده بود، و آن روز ازین مقام تا آنجا که شیخ بود بعدی تمام بوده است مثلاً این جمعیّت در شهری دیگر بود او در شهری دیگر، غرض آنکه تفحص کردند همچنان بود که او گفته بود؛ بعدازان خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که مقصودِ عین القضاة ازین حکایت آن بود تا معلوم شود که نعمِ آفریدگار تعالی نه بواسطۀ نماز و اوراد و خیرات است هر کرا خواستِ حق باشد کشفی و کرامتی تواند بود[3]. درین میان سوال کرده شد که پیرِ عین القضاة شیخ احمد غزالی بود؟ فرمود که خیر، زیرا که او در مکتوبات ذکرِ شیخ احمد غزالی می کند و ذکرِ شیخ خود هم می کند و همچنین می نویسد که من چنین و شیخ من چنین، غرض آنکه اگر شیخِ او شیخ احمد غزالی بودی آنجا که ذکرِ او کردی او را بشیخ خود یاد کردی.

---

[1] ح: چنان [2] ح: این همه [3] ح: داد.

بعد ازان فرمود که عین القضاة خرد بود درمیانِ کودکان بازی می کرد، شیخ احمد غزالی او را بدید، بعد از چندگاه بر مادر و پدرِ او آمد و او را بطلبید. مادر و پدر او را پنهان کردند و گفتند که او بمرد. شیخ احمد فرمود که دروغ می گوئید[۱] آن نعمت ها که بدو خواهد رسید تا آن بدو نرسد او چگونه میرد؟ بعد ازان فرمود که شیخ احمد متّهم بوده است، بسببِ آن مادر و پدرِ او او را پنهان داشتند. مولانا برهان الدّین غریب سلّمہ اللہ حاضر بود عرضداشت کرد که شیخ احمد را گویند ابتلا بود. فرمود که خیر، او خواستی که ملام باشد و متّهم امّا او پاک بود در غایتِ پاکی و پارسائی، تا چنین گویند که با قصّاب بچّہ متّهم شد بدیجه پدرِ آن قصّاب بچّه را ازین حال معلوم شد، مگر خدمتِ شیخ را پیشِ هرکسی بد می گفت تا شبی این قصّاب بچّه بخدمتِ شیخ بود، پدرِ او بیامد تا آن حال[۲] تفتیش کند، آنجا که شیخ بود در حجره یا جائی مستوری پدرِ این قصّاب بچّه بیامد در روزنی یا در شگافی نگاه کردن گرفت، شیخ را دید در نماز ایستاده، چون از نماز فارغ می شد آن قصّاب بچّه را وعظ و نصیحتی می کرد، باز دوگانهٔ دیگر می گزارد و بعد از سلام هم با آن پسر سخنی نصیحت آمیز و موعظت می گفت، همه شب تا صبح دوگانه می گزارد و بعد از هر دوگانه[۳] آنچه صلاحِ حالِ آن پسر بود با او می گفت. چون صبح دمید پدرش بیامد و در پای شیخ افتاد، او و پسرِ او هر دو مریدِ شیخ شدند. بعد ازان

---

۱ ه: نگوئید، بجای "می گوئید" دارد ۲ ح: احوال ۳ ن: نماز

خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر بر لفظِ مبارک راند کہ این معنی از ہر کسی نیاید قوی ذاتی پاکی و کامل باشد کہ ہمچنین تواند بود!

بعد ازان فرمود کہ من وقتی بخدمتِ شیخِ کبیر در اجودھن بودم جوگئی بیامد من ازو پرسیدم کہ شما کدام راہ می روید، اصلِ کار درمیانِ شما چیست؟ او گفت کہ در علمِ ما ہمچنین آمدہ است کہ در نفسِ آدمی دو عالم است یکی عالمِ علوی دوم عالمِ سفلی، از تارک تا ناف عالمِ علویست و از ناف تا قدم عالمِ سفلی، سبیلِ کار آنست کہ در عالمِ علوی ہمہ صدق و صفا و اخلاقِ خوب و حُسنِ معاملہ باشد و در عالمِ سفلی نگاہداشت و پاکی و پارسائی، خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر بر لفظِ مبارک راند کہ مرا این سخنِ او خوش آمد!

لختی سخن در ترکِ دُنیا افتاد۔ درین باب نیک غُلو می فرمود، بر زبانِ مبارک راند کہ اگر کسی رُوزہا بہ صیام گذراند و شبہا بہ قیام و زائرالحرمین باشد اصل آن[1] می باید کہ دوستیٔ دنیا در دلِ او نباشد، بعدازان گفت کہ ہر کہ دعویٔ دوستیٔ خدا کند و محبتِ دُنیا در دلِ او باشد او دران دعویٰ کذّاب باشد!

---

[1] ح ۵: 'آن' ندارد

مجلسِ سی و چهارم

آدینه بست و دوم ماهِ ربیع الاوّل سنه مذکور دولتِ دستبوس[1] بدست آمد. سخن در بزرگی خواجه عثمان حرب آبادی افتاد رحمته اللّٰه علیه، فرمود که او مدّتی از خلق قطع کرده بود بعد ازان درمیانِ خلق آمد او را از عالمِ غیب فرمان رسید که خلق را دعوت کن امّا بشرطی که هزار بلا را تحمّل کنی! بعد ازان او در راهی روان شد، یکی آمد و دستی بر قفای او فرود آورد و دیگری دیگر فرود آورد، او همه را می شمرد و عقد می گرفت، چون هزار تمام شد در سرِ او فرو خواندند که بر منبر برآی و خلق را دعوت کن! او گفت الٰهی من علمی نخوانده ام و کمال ندارم خلق را چگونه[2] دعوت کنم؟ فرمان آمد که پای بر منبر نهادن از تو و بخشش از ما!

لختی سخن در قطعِ مخالطتِ خلق افتاد. فرمود که شیخ احمد حنبل رحمته اللّٰه علیه سفید باف بود مدّتی از خلق بریده، بعد ازآنکه درمیانِ خلق آمد سخن باز گرفت با هیچ کس سخن نگفت. چون روزگاری برین برآمد محرمی بنزدیکِ او شد و گفت چون درمیانِ خلق آمدی چرا سخن نمی گوئی؟ گفت چه سخن گویم از تکوّن گویم یا از مکوّن، تکوّن در سخن نگنجد مکوّن که خود بگفتن نمی ارزد! این

---

[1] ه: 'پائبوس' بجای 'دست بوس' دارد

[2] ح و ه: 'چگویم' بجای 'چگونه دعوت کنم' دارد

رباعی نیز از ایشان سماع افتاد در بابِ تنها آمدنِ دوست بر دوست، رُباعی

تا من بمیان رسول نیایم باتو[1] تنها نه همه جهان من و تنها تو
خورشید نخواهم که بر آید باتو آئی بر من سایه نباشد باتو

لختی سخن در بابِ جماعتی اُفتاد که روزه دارند و طی کنند و مقصود ازان عجب باشد و ریا، بعد ازان این بیت بر لفظِ دُرر بار راند ؎

لنگهنت[2] گر کند ترا فربه سیر خوردن ترا ز لنگهن به!

مجلسِ سی و پنجم

سه شنبه بست و ششم ماهِ مذکور شرفِ پابُوس حاصل شد۔ سخن در ماجرای درویشان افتاد و حُسنِ مقالتِ ایشان دران حال، اوّل این فرمود که مشائخ گفته اند که در سه وقت نزولِ رحمت باشد یکی در حالتِ سماع، دوم در وقتِ طعام که بر نیّتِ قوّتِ طاعت خورند، سوم در وقتِ ماجرا[3] و صفا کردنِ درویشان۔ بعد ازان بر لفظِ مبارک راند که من وقتی بخدمتِ خواجه خود شیخ الاسلام فریدالدّین قدس اللّٰه سرّہ العزیز بودم که درویشی شش یا هفت در رسیدند

---

[1] ۵ : باشم در ح این مصرع چنین آمده: یا من بمیان رسول باشم با تو

[2] : لنگن بفتح اوّل و ثالث بر وزنِ بهمن بمعنی گرسنگی و فاقه و روزه باشد که هندوان موافقِ آئین و کیش و ملّتِ خود بجای آورند (برهان)

[3] ۵ : بجای 'ماجرا و صفا' ، 'ماجراء وصف' دارد

همه جوان و خُرد سال و صاحبِ جمال مگر پیوندی داشتند بخانوادهٔ خواجگانِ چشت رحمته الله علیهم اجمعین، ایشان بخدمتِ شیخ عرضداشتند که مارا با همدیگر ماجرای هست خداوند یاری را فرمان دهد تا ماجرای مارا بشنود. شیخ مرا فرمود که تو برو و ماجرای ایشان بشنو و بدرالدین اسحاق را هم فرمود. القصه یکی از ایشان با دیگری ماجرا کردن گرفت در غایتِ نرمی و لطف که آن روز شما چنین سخن فرمودید و من این چنین عرضداشت کردم باز شما این چنین فرمودید تا مرا معلوم نشد فهم نکردم یا بغلط جوابی دادم. آن یارِ او هم جوابی[۱] به نرمی دادن گرفت که شما همچنین فرمودید من خطا کردم شما برحق بوده باشید، غرض آنکه این چنین و مانندِ این برنمطی تقریر کردند که من و بدرالدین اسحاق از لطفِ تقریرِ ایشان در گریه شدیم، من با خود گفتم که اینها فرستادگانِ[۲] حق اند برای تعلیم ما آمده اند که ماجرا را این[۳] چنین باید کرد! بعد ازان بر لفظِ مبارک راند که سخن در حالتِ ماجرا چنان باید گفت که رگِ گردن برنیاید یعنی اثرِ غضب[۴] و تعصّب پیدا نباشد.

بعد ازان در بابِ تحمّل و بُردباری بسیار غلو فرمود و گفت که هرکه جفا را تحمّل کند بهتر از هرکه هست فرو باید خورد و در بندِ مکافات نباید بود، این دو مصرع بر زبانِ مبارک راند ـــ

---

۱ ه: 'جوابی نرمی داد' بجای 'جوابی به نرمی دادن گرفت' دارد
۲ ن: 'فرشتگانِ حق' بجای 'فرستادگانِ حق' دارد
۳ ح و ک: 'چنین' بجای 'این چنین' دارد
۴ ه: عضب

هر که ما را یار نبود ایزد او را یار باد و آنکه ما را رنجه دارد راحتش بسیار باد!

بعد ازان این بیت فرمود ؎

هر که او خاری نهد در راهِ ما از دشمنی[1] هر گُلی کز باغِ عمرش بشگفد بی خار باد!

آنگاه فرمود که یکی خار نهد و تو هم خار نهی این خار خار باشد! در اثنای این کلمات فرمود که میانِ مردمان همچنین است که بانغزان نغزی و با کوزان کوزی، اما میانِ درویشان همچنین[2] است که بانغزان نغزی و با کوزان هم نغزی!

مجلسِ سی و ششم

چهارشنبه هفتم ماه مبارکِ رجب سنه مذکور شرفِ پابوس میسّر شد- سخن در مودّتِ یارانِ دینی افتاد- فرمود که اخوّت بر دو نوع است یکی اخوّتِ نسبت است دوم اخوّتِ دین، ازین دو اخوّت اخوّتِ دین قوی تر است زیرا که اگر دو برادرِ نسبتی[3] باشند یکی مومن و یکی کافر میراثِ برادرِ مومن به برادرِ کافر نرسد پس این اخوّت ضعیف یافتم، امّا

---

[1] ورق این مصرع چنین آمده: هر که او در راهِ ما خاری نهد از دشمنی؛
نسخهٔ بدل: هر که خاری بر نهد در راهِ ما از دشمنی (مکتوباتِ کلیمی)

[2] ن: همچنین نیست بلکه، بجای 'همچنین است که' دارد [3] ح: نسبی

اخوّتِ دین قوی است زیرا که پیوندی که میانِ دو برادرِ دینی باشد در دُنیا و آخرت برقرار ماند!

درین میان ذکرِ این آیت اُفتاد که اَلْاَخِلَّآءُ یَوْمَئِذٍۭ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ اِلَّا الْمُتَّقِیْنَ، فرمود که یارانی که دوستیِ[1] ایشان از سببِ فسق بوده باشد فردا همه دشمنِ یکدیگراند، آنگاه این بیت بر زبانِ مبارک راند ؎

ترا دشمنانند این دوستان که یارند در باده و بوستان!

مجلسِ سی و هفتم

یک شنبه بست و پنجم ماهِ مذکور سنهٔ مذکور دولتِ پای بوس بدست آمد۔ سخن در نمازِ نفل افتاد۔ فرمود که آنچه مصطفیٰ صلی اللہ علیه وسلّم گزارده است بر سه نوع است یک نوع آنست که تعلّق بوقت دارد و یک نوع آنست که تعلّق به سبب دارد و یک نوع آنست که نه بوقت تعلّق دارد و نه بسبب۔ آمدیم بر نمازی که تعلّق بوقت دارد، امام محمد غزالی طیب اللّٰه ثراه در احیاء العلوم آورده است که نمازی که تعلّق بوقت دارد و آن مکرّرات است زیرا که نمازی است که در هر روز است و نمازیست که در هر هفته است و نمازیست که در هر ماه است و نمازیست که در هر سال است۔

---

[1] ک: دوستی از ایشان سبب، بجای 'دوستی ایشان از سبب' دارد ح: دوستی ایشان سبب،
[2] ح د ه: تکرار

آمدیم نمازی که در هر روز است، آن هشت نماز است پنج نماز آنکه در پنج وقت گزارده می شود، ششم نمازِ چاشت، هفتم بست رکعت بعد از نمازِ شام، هشتم نمازِ تهجد، این نمازیست که در هر روز و شب است، امّا نمازی که در هر هفته است آن هر روزی را نمازی آمده است شنبه را و یک شنبه را همچنین تا هفته تمام، این نمازیست که در هر هفته است، امّا نمازی که در هر ماه است آن بست رکعت است که مصطفیٰ علیه الصّلوٰة والسّلام در غرّه[1] هر ماهی گزارده است، این نمازیست که در هر ماهست، امّا نمازی که در هر سال است آن چهار نماز است دو نمازِ عید[2] سوم نمازِ تراویح چهارم نمازِ شبِ برات، این همه نمازها بود که تعلّق بوقت داشت، امّا نمازی که تعلّق به سبب دارد آن دو نماز است یکی نمازِ استسقا یعنی این تعلّق بسبب دارد، هرگاه که امساکِ باران بود آنگاه گزارده شود، دوم نمازِ کسوف و خسوف این هم تعلّق بسبب دارد، هرگاه که آفتاب و ماهتاب گرفته شود آن نماز گزارده شود، این نمازها بود که تعلّق بسبب داشت، امّا آن نمازی که نه تعلّق بوقت دارد نه به سبب آن نمازِ تسبیح است والسّلام

لختی سخن دران افتاد که نمازِ نوافل بجماعت آمده است، فرمود که آمده است بعضی مشائخ و بزرگانِ گذشته گزارده اند۔ آنگاه فرمود که شبِ براتی بود، شیخ الاسلام شیخ فریدالدّین قدس الله سره العزیز مرا فرمود که نمازی که درین شب آمده است بجماعت بگزار و تو امامت کن، همچنان کرده شد[3]۔

آنگاه سخن در نمازهای افتاد که بجهتِ محافظتِ نفس می گزارند۔ فرمود که هر وقت که مردم از خانه بیرون آید باید که دوگانه بگزارد و بیرون آید تا هر بلائی که در راه باشد حق تعالیٰ او را ازان نگاه دارد، درین[4] دوگانه خیر بسیار است، و هرگاه که در خانه درآید هم دوگانه بگزارد تا هر بلائی که از

---

[1] ح: عشره
[2] ح: عیدین
[3] ح: 'کردم' بجای 'کرده شد' دارد
[4] ن و ح: 'درین دوگانه خیر بسیار است' ندارد

خانهٔ خیر، حق تعالی او را از آن نگاه دارد و درین دوگانه بسیار خیر است و سلامتی! بعد از آن فرمود که اگر کسی را این دوگانها گزارده نشود وقت[1] بیرون آمدن و درون آمدن آیة الکرسی بخواند همان غرض حاصل شود[2]، و اگر آیة الکرسی نخواند چهار بار این[3] کلمه بگوید سبحان الله والحمد لله ولا الٰه الا الله والله اکبر ولا حول ولا قوة الا بالله العلی العظیم هم تمام ست[4] اگر کسی را اوقات مکروه در مسجد در رسد و تحیتِ مسجد نتواند گزارد همین کلمه چهار بار بگوید غرض حاصل شود[5].

مجلسِ سی و هشتم

شنبه سیزدهم ماهِ شوال سنه مذکور دولتِ[5] پابوس میسر شد خواجه نوح که بشرفِ قرابتی مشرف است پیش نشسته بود مشارق می خواند. خواجه در بیانِ آن بود سخن درین حدیث رسیده بود که اگر یکی در نماز باشد لعابی یا بلغمی در دهنِ او آید چون خواهد که آن را بیرون اندازد باید که مقابلِ قبله نیندازد و جانبِ راست هم که جهتِ ملک است نیندازد جانبِ چپ اندازد آهسته نزدیکِ قدم تا عمل کثیر نباشد، این قدر مفسدِ نماز[6] نیست.

دیگر این بیان فرمود که مومن هرگز نجس نباشد تا روزی رسول علیه السلام در راهی می رفت ابوهریره پیش آمد، مصطفیٰ را علیه السلام با او مطائبه بودی دست فراز کرد تا ابوهریره مصافحه کند، ابوهریره دستِ خود بکشید،

---

[1] ح: در وقتِ [2] ن و ح: باشد [3] ن: کلمهٔ تمجید بگوید بجای این کلمه بگوید سبحان الله... العظیم دارد
[4] ن: آید [5] ح: بدولتِ پابوس مشرف شد بجای دولتِ پابوس میسر شد دارد
[6] ح و د: صلوٰة

رسول پرسید علیه الصلوٰة والسلام که چرا دست می کشی؟ گفت یا رسول الله من این ساعت با اہلِ خود فراہم آمده ام و غسل نکرده ام دست چون تو پاکی چگونه گیرم؟ مصطفیٰ علیه السلام فرمود که مومن ہرگز نجس نباشد، جنب شود امّا نجس نشود تا اگر کسی آبی که جنب خورده باشد بقیهٔ آن بخورد باکی نباشد۔

دیگر این بیان فرمود که اگر زنی برصورتِ شیطان پیشِ مردی آید یعنی اگر شیطان خود را برصورتی زنی بمردی نماید و دلِ مرد بدو[1] میل کند آن مرد را باید که درحال با اہلِ خود فراہم آید تا آن وسوسه از وی دفع[2] شود۔ یک خیریتِ مردِ متاہّل این است!

بعد ازان که خواجه نوح این فوائد بشنید برخاست خواجه ذکره الله بالخیر حاضران را اشارت به نوح کرد و فرمود که این را عزیز دارید که این نیکو کسی است! بعد ازان که او برخاست و برفت در تزکیهٔ او مبالغت فرمود وگفت قرآن یاد دارد و ہرشبِ آدینه ختم می کند و در تعلّم ہوسی تمام دارد وحاصل بسیار کرده است، بسیار نیک نہاد است[3] و با ہیچ کس کاری ندارد نه بدوستی نه بدشمنی و بغایت صالح است تا روزی من ازو پرسیدم که چندین طاعت وعبادت که می کنی مقصودِ تو چیست؟ گفت مقصودِ من حیاتِ شماست! خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که

---

[1] ه : 'برومائل شود' بجای 'بدو میل کند' دادد [2] ه : رفع

[3] ن و ه : 'بسیار نیک نہاد است' ندارد

این سخن او را که آموخت یعنی گوئی این سخن دلیلِ سعادتِ اوست!

بعد ازان سخن دران افتاد که هر کرا چیزی پُرسند بهتر آن باشد که از عالمِ اُو پُرسند یعنی از احوالی که او دارد. درین میان فرمود که دانشمندی بود ضیاءالدّین لقب، در زیرِ پائی[۱] مناره درس کردی[۲]، ازو شنیدم که وقتی من بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدّین رفتم قدس الله سرہ العزیز و من از فقه و نحو و علومِ دیگر هیچ خبر نداشتم همین علمِ خلافی آموخته بودم و[۳] بس در خاطرِ من بود که اگر شیخ از فقه و نحو و علومِ دیگر بپرسد چه[۴] جواب گویم، این اندیشه در دلِ من بود تا بخدمتِ او رفتم، همین که سلام کردم و بنشستم شیخ روی سوی من کرد و گفت تنقیحِ[۵] مناط چه باشد؟ من خوش شدم، در بیانِ آن شروع کردم و نفی و اثباتی که دران معنی آمده است براد بگفتم!

---

۱ ه: پایه ۲ ح: گفتی

۳ ح: 'پس'، بجای 'و بس' دارد

۴ ن و ح: 'من چه گویم'، بجای 'چه جواب گویم'، دارد

۵ تنقیحِ مناط مسئله ایست از مسائلِ علمِ خلاف' (اخبارالاخیارِ شیخ عبدالحق محدّث دهلوی)

خواجہ ذَکَرَہُ اللّٰہُ بِالْخَیْر می فرمود کہ کمالِ کشفی کہ شیخ را بود او را ہم از عالَمِ او پرسید و ہم از علمِ او، وَالْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ

این اجزای فوائدِ سہ سال است، دیگر ہم آنچہ مسموع اُفتد و معلوم گردد اُمید کہ آن نیز مکتوب و مرقوم شود اِنْشَاءَ اللّٰہُ تعالیٰ

جلد سوم از فوائد الفواد
متضمن بر ہفدہ مجلس

بسم اللہ الرحمن الرحیم

این اشاراتِ اسرارِ الٰہی است یا بشاراتِ انوارِ نامتناہی کہ از لفظِ دُرر بار و زبانِ گوہر نثارِ خواجہٗ راستین ختم المجتہدین ملک المشائخ فی الارضین نظام الحق والشرع والدین ادام اللہ میامن انفاسہ شنودہ می آید الحمد للہ علیٰ ذٰلک ؎

مجموعۂ کہ بندہ حسن [1] نو بنا نہاد ہم وقتِ پاکِ شیخش جمعیتی دہاد!

مجلس اوّل

دو شنبہ بست و ہفتم ماہِ ذی القعدہ سنہ اثنیٰ عشر و سبعمائۃ سعادتِ پائبوس حاصل شد۔ ذکرِ طبقات افتاد، فرمود کہ پیغمبر علیہ السلام فرمودہ است کہ بعد از من امتِ من بر پنج طبقہ باشند مدتِ ہر طبقہ

---

[1] ح و ۵: تو

چہل سال است الطبقة الاولیٰ طبقة العلم والمشاہدة، الطبقة الثانیة طبقة البرّ والتقویٰ، الطبقة الثالثة طبقة التّواصل والتراحم، الطبقة الرابعة طبقة التقاطع والتدابر، الطبقة الخامسة طبقة الہرج والمرج۔ فرمود کہ طبقۂ اوّل طبقۂ علم و مشاہدہ باشد آن صحابۂ کرام بودند، بعدازان طبقۂ دوم طبقۂ برّ و تقویٰ باشد و آن تابعین بودند[۱]، بعدازان طبقۂ سوم طبقۂ تواصل و تراحم باشد۔ تواصل آن باشد کہ چون دُنیا ایشان را اقدام نماید اگر آن دُنیا با ایشان و با دیگران مشترک باشد طرفِ دیگران سہل و سست گذارند کہ اگر یکی طرفِ خود بکشد دوم از جانبِ خود سست گذارند و این را تواصل گویند، امّا تراحم آن باشد کہ اگر تمام دُنیا روی بدیشان آرد بی مشارکت ایشان آن را نفقہ کنند و در راہِ حق بمصرف رسانند، بعدازان طبقۂ چہارم طبقۂ تقاطع وتدابر باشد، تقاطع آن باشد کہ اگر دُنیا روی بدیشان آرد بر سبیلِ مشارکت بقطع و خصومت بر آیند و تدابر آن باشد کہ اگر دُنیا خاص بدیشان پیوندد ایشان آن را تمام بگیرند و پُشت بخلق دہند و ہیچ کس را نصیب نکنند، بعدازان طبقۂ پنجم طبقۂ ہرج و مرج باشد، ہرج و مرج آن باشد کہ در گوشت و پوستِ یکدیگر اُفتند و در کُشتنِ یکدیگر شوند، و مدّتِ این پنج طبقہ دویست سال باشد۔ آنگاہ فرمود کہ بعدازین دویست سال اگر کسی سگ بچہّ بزاید بہ[۲] نہ فرزندِ آدم[۳]! خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر چون برین حرف رسید چشم

---

۱ ح: بودہ اند

۲ "بہ یا کہ فرزند" بجای "بہ نہ فرزندِ آدم" دارد

۳ ح: "آدم" ندارد

پُر آب کرد و فرمود که این حکم بعد از نقلِ رسول علیه السّلام به دویست سال تمام شده است، این ساعت خود مردم چه گویند!

لختی سخن در مشغولیِ حق اُفتاد که کار آن دارد و دیگر هرچه جُز آن است مانعِ آن دولت است. می فرمود که اگر وقتی ازان کُتب که خوانده ام مطالعه کنم وحشتی در من ظاهر شود با خود گویم کجا افتاده ام؟[1] درین میان حکایت فرمود که شیخ ابوسعید ابوالخیر رحمة الله علیه چون بجمالِ حال رسید کُتبی که خوانده بود در گوشهٔ نهاد بعضی گویند بشُست، بعد ازان فرمود که شُستن نبامده است الّا آنکه جای نگاهداشته باشد تا روزی چیزی ازان کُتب پیش نهاده مطالعه کردن گرفت، هاتفی آواز داد و گفت ای ابوسعید عهدنامهٔ ما باز ده که[2] بچیزی[3] دیگر مشغول شدی! خواجه ذکره الله بالخیر چون برین حرف رسید بگریست و این دو مصرع بر زبانِ مبارک راند ؎

تو سایهٔ دشمنی[4] کجا درگنجی   جائی که خیالِ دوست زحمت باشد[5]!

یعنی جائی که کُتبِ مشائخ و فقه و احکامِ شریعت حجاب شود[6] چیزهای دیگر خود چه باشد!

---

[1] ه: افتادم، بجای 'افتاده ام' دارد   [2] ه: که بجز من

[3] ن: 'بچیز دیگری' بجای 'بچیزی دیگر' دارد   [4] س: دشمن   [5] ه: بود

مجلس دوم

سه شنبه دوازدهم ماهِ ذی الحجه سنة المذکور شرفِ پائبوس بدست آمد - جمعی بخدمتِ خواجه ذکره الله بالخیر نشسته بودند، ازان بعضی را در سایه جای نبود در آفتاب نشستند، دیگران را فرمود که شما گنجان تر بنشینید تا ایشان را هم جای شود که ایشان در آفتاب نشسته اند و من می سوزم! از نسبتِ این حال حکایت فرمود که بزرگی بود در بداؤن او را شیخ شاهی مُوی تاب گفتندی رحمة الله علیه وقتی یاران او را به تماشا بیرون بُردند و شیر برنج پختند - چون طعام پیش کشیدند خواجه شاهی مُوی تاب گفت که درین طعام خیانتی رفته است! مگر دو تن قدری شیر پیش ازان که درمیانِ یاران آرند خورده بودند و این خطای بزرگ باشد میانِ درویشان - الغرض چون خواجه شاهی گفت که چرا باید که پیش ازان که طعام پیشِ یاران آرند کسی ازان چیزی بخورد ایشان گفتند که شیر از دیگ جوش برآورده بود و بیرون می ریخت ما آن را که بیرون می افتاد بگرفتیم اکنون آن را چه کنیم بریزیم لابُد بخوردیم - فرمود خیر آن خوردن خطا بود رها بایست کرد تا بریزد - فی الجمله آن عذر مسموع نیفتاد ایشان در پایگاه شدند، آفتاب بود در آفتاب ایستادند چنانکه عرق از ایشان چکیدن گرفت، در[1] حال خواجه شاهی فرمود که حجّام را بخوانید! گفتند چه خواهی کرد؟ گفت آن قدر

---

1. ح: 'دران حال' بجای 'درحال' دارد

خونی که از یارانِ من می رود بگویم تا خونِ من بگشاید. خواجه ذَکَرَهُ اللّٰهُ بِالْخَیْرِ چون برین حرف رسید می فرمود که شاد باش محبّت این چنین و نگاهداشتِ انصاف آن چنان!

هم در بزرگیٔ او حکایت فرمود که وقتی شیخ نظام الدّین ابوالمؤید را رحمتہ اللہ علیہ زحمتی شد این شاهی مُوی تاب را بطلبید و گفت همّتی به بند تا این زحمتِ من بصحت بدل شود. خواجه شاهی عذر خواست که شما بزرگ اید این معنی از من می طلبید من مردی بازاری باشم با من ازین بابت مگوئید - شیخ نظام الدّین معذور نداشت، گفت البتّه ترا دعای می باید کرد و همّت می باید بست تا من صحّت یابم. گفت هلا دو یارِ مرا بخوانید یکی را شرف لقب بود مردی صالح دوم خیّاطی بود، الغرض هر دو را طلبیدند، خواجه شاهی با ایشان گفت که شیخ نظام الدّین مرا این چنین کاری فرموده است اکنون شما با من یار باشید از سرِ شیخ تا سینه من دانم و اعضای سفلی از سینه تا یک پای یکی داند و تا یک پای دیگر دیگری، فی الجمله هر سه مشغول شدند زحمتِ شیخ نظام الدّین ابوالمؤید بصحت بدل شد!

هم از کرامتِ این بزرگ حکایت فرمود که بارها گفتی که هر کرا بعد از وفاتِ من مهمّی پیش آید گو سه روز بزیارتِ من بیاید و اگر سه روز بگذرد که آن کار بر نیاید تا چهار روز بیاید [۵] اگر بعدِ چهار روز حاجتِ او روا نشود پنجم روز

---

۵ ح: "و پنجم روز بر نیاید گورِ مرا خشت خشت بکنید" بجای "و اگر بعدِ چهار روز ......
...... خشت خشت کند" دارد ن: "و پنجم روز گورِ مرا خشت خشت کند" دارد

بباید گورِ مرا خشت خشت کند!

لختی سخن[1] در عصمتِ انبیاء و اولیا، افتاد. فرمود که انبیاء معصوم اند و نزدیکِ فقراء اولیاء هم، لیکن انبیاء واجب العصمت اند و اولیاء جائز العصمت!

مجلسِ سوم

آدینه بست و دوم ماهِ ذی الحجه سنة المذکور بسعادتِ پابوس[2] رسیده شد. آینده‌ٔ بیامد و فاتحه درخواست کرد بر نیتِ آنکه قرآن یاد ماند. خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که چه قدر یاد گرفته ای؟ گفت ثلثی یاد گرفته ام. فرمود که دیگر اندک اندک یاد گیر و یاد گرفته‌ٔ پیشینه را مکرّر می کن!

بعد ازان حکایت فرمود که من شبی شیخ بدرالدّین غزنوی را رحمة الله علیه در خواب دیدم ازو هم در خواب فاتحه درخواست کردم[3] بر نیتِ یاد ماندنِ قرآن، او هم در خواب بخواند. چون روز شد بدیدنِ عزیزی رفتم و این خواب با او گفتم و ازو هم فاتحه درخواست کردم و گفتم چنانکه او در خواب بخواند[4] شما در بیداری بخوانید تا به برکتِ فاتحه خواندنِ شما مرا قرآن یاد ماند. آن بزرگ فاتحه بخواند و این

---

[1] ن و ه: حکایت [2] ح: دست بوس

[3] ه: 'درخواستم' بجای 'درخواست کردم' دارد [4] ه: خوانده است

فائده بگفت که هر که هر شب وقتِ خفتن این دو آیت بخواند البتّه قرآن یادِ[1] ماند و بحفظِ او شود، آیتها اینست وَ اِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَّاحِدٌ ۚ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الرَّحْمٰنُ الرَّحِيْمُ ۝ اِنَّ فِیْ خَلْقِ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِیْ تَجْرِیْ فِی الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ مِنَ السَّمَآءِ مِنْ مَّآءٍ فَاَحْيَا بِهِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيْهَا مِنْ كُلِّ دَآبَّةٍ ۪ وَّتَصْرِيْفِ الرِّيٰحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَآءِ وَالْاَرْضِ لَاٰيٰتٍ لِّقَوْمٍ يَّعْقِلُوْنَ ۝

لختی سخن در قدرتِ باری عزّ اسمه اُفتاد. درین معنی حکایت فرمود که وقتی رسول علیه السّلام آرزوی اصحابِ کهف کرد خواست که ایشان را به بیند. فرمان آمد که ما حکم کرده ایم که تو ایشان را در دُنیا نه بینی ملاقاتِ شما در قیامت باشد امّا اگر خواهی ایشان را در دینِ تو در آریم! بعد ازان رسول علیه السّلام گلیمی بیاورد و چهار کس را گفت که هر یکی یک گوشهٔ این گلیم بگیرند. ازان چهار یکی ابوبکر صدّیق بود دوم عمر خطّاب سوم علی بن ابی طالب چهارم ابوذر غفّاری رضی الله عنهم اجمعین بعد ازان رسول علیه السّلام بادی را که حضرتِ سلیمان علیه السّلام او را بکارهای بزرگ فرمان دادی دعا کرد تا حاضر شود، آن باد حاضر شد. بعد ازان آن باد را فرمود که این گلیم را با آن چهار یار برو بر درِ آن غار فرود آر! باد آن گلیم را با آن هر چهار یار برد و بر درِ آن غار فرود آورد. یاران از بیرون بر اصحابِ کهف سلام گفتند.

---

[1] ح و ه: 'محفوظِ او شود' بجای 'یاد ماند و بحفظِ او شود' دارد

حق تعالی ایشان را زنده گردانید جوابِ سلام باز دادند! بعد ازان یاران دینِ رسول علیه السلام را بر ایشان عرضه کردند[1] و ایشان قبول کردند الحمد لله رب العالمین خواجه ذکره الله بالخیر بعد از تقریرِ این حکایت بر لفظِ مبارک راند که چیست که مقدورِ خدای تعالی نیست؟

مجلس چهارم

دوشنبه غرهٔ ماهِ صفر ختم الله بالخیر والظفر سنه ثلث عشر[۱۳] وسبعمائة دولتِ پابوس بدست آمد. سخن در نوافل و اوراد افتاد. فرمود که من شبی شیخ الاسلام فرید الدین را قدس الله سره العزیز در خواب دیدم، مرا گفت باید که هر روز صد بار این دعا بخوانی که[2] لا اله الا الله وحده لا شریک له له الملک وله الحمد وهو علی کل شیء قدیر چون بیدار شدم این دعا را ملازمت کردم با خود گفتم که درین فرمان مقصودی خواهد بود! بعد ازان در کتبِ مشائخ دیدم آنجا نبشته[3] است که هر که هر روز صد[4] بار این دعا بخواند بی اسباب خوش باشد و خوش زید دانستم که مقصودِ شیخ این معنی بوده است!

---

[1] ه: 'عرض دادند' بجای 'عرضه کردند' دارد ح: عرض کردند

[2] در ه این دعا چنین آمده: لا اله الا الله وحده لا شریک له له الملک وله الحمد یحی ویمیت وهو حی لا یموت ذوالجلالِ والاکرام بیده الخیر وهو علی کل شیء قدیر

[3] ح: 'نبشته اند' بجای 'نبشته است' دارد [4] ح و ه: 'صد بار' ندارد

هم در فضیلتِ این دعا فرمود که در حدیث آمده است که هر که بعد از هر نمازی ده بار این دعا بخواند چنانستی که هزار[1] برده آزاد کرده باشد!

بعد ازان فرمود که یک بار دیگر هم در خواب مرا فرمود که بعد صلوٰةِ عصر پنج بار سورة النبا بخوان! چون بیدار شدم آن فرمان بجای آوردم، باز در خاطرم گذشت که درین فرمان هم بشارتی خواهد بود، در تفسیر دیدم آنجا آورده است که هر که بعد صلوٰة عصر هر روز پنج بار سوره نبا بخواند او اسیرِ حق شود و سُمّیَ اَسِیرُاللہ یعنی هر که به محبتِ کسی گرفتار شود گویند فلانی اسیرِ فلانی شده است، اینجا هم این معنی مراد است یعنی اسیرِ محبتِ حق شود!

بعد از اتمامِ این هر دو فائده حاضران را فرمود که شما مدام[2] همبرین باشید!

مجلس پنجم

دوشنبه بست و دوم ماهِ صفر سنة المذکور سعادتِ دست بوس[3] حاصل شد. یکی از حاضران عرضداشت کرد که بعضی مردمان خدمتِ شما را چه بر سرِ منبر وچه در مواضعِ دیگر بطریقِ بدگوئی چیزی می گویند و مانمی توانیم شنید. خواجه ذکرہ اللہ بالخیر فرمود که من از همه عفو کردم چه جای آنست که مردم بعداوت و

---

[1] ح و ه: چهار   [2] ح و ه: 'مدام' ندارد

[3] ه: 'دولتِ پا بوس حاصل گشت' بجای 'سعادتِ دست بوس حاصل شد' دارد

مخاصمتِ کسی مشغول شوند ہر کہ مرا بد می گوید من از و عفو کردم[1] شما را ہم می[2] باید کہ عفو کنید و بآن کس خصومت نکنید!

بعد ازان فرمود کہ چھجو کہ ساکنِ اندپت[3] بود پیوستہ مرا بد گفتی و بد خواستی. بد گفتن سہل باشد بد خواستن ازان بدتر است الغرض چون او بمرد من سوم روز بر سرِ گورِ او رفتم و دعا کردم و گفتم الٰہی او ہرچہ در حقِ من بد گفت و بد اندیشید من از و عفو کردم، تو از جہتِ من او را عقوبت نکنی! ہمدرین معنی فرمود کہ اگر میانِ دو کس آزاری شود سبیل آنست کہ این کس از طرفِ خود صاف کند، چون این کس درونۂ خود از عداوت خالی کند البتہ از جانبِ او ہم آن آزار کم شود. بعد ازان فرمود کہ مردم ازین بد گفتنہا چہ رنجد! گفتہ اند کہ مالِ صوفی سبیل است و خونِ او مباح، چون حال چنین است از برای بد گفتن با کس چرا خصومت باید کرد؟

درین میان شخصی بیامد و حکایتِ جماعتی تقریر کرد کہ ہم اکنون در فلان موضع یارانِ[4] شما جمعیتی کردند[5] و مزامیر در میان بود. خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر این معنی نہ پسندید و فرمود کہ من منع کردہ ام کہ مزامیر و محرمات در میان نباشد ہرچہ کردہ اند نیکو نکردہ اند! درین باب بسیار غلو می فرمود تا بغایتی کہ گفت اگر امامی در نماز باشد و جماعتی در عقبِ او مقتدی و دران جماعت عورات ہم باشند پس اگر امام را سہوی افتد ازان مردان کہ اقتدا کردہ باشند یکی بہ تسبیح اعلام دہد

---

1 ہ: شما یان
2 ہ: می ندارد
3 اندپت مخفف اندرپت کہ دیہی بود الحال داخلِ شہر قلعہ دہلی است (ہ)
4 ن و ہ: از یاران
5 ح و ہ: کردہ اند

بگوید سُبحانَ اللهِ، واگر زنی بران خطا واقف شود او امام را چگونه باگاهاند، سُبحانَ الله، نگوید تا آوازِ او نشنوند، پس چه کند دست بر دست زند ولی کفِ دست بر کفِ دست نزند که آن به لهو می ماند پشتِ دست برکفِ دست زند، الغرض تا این غایت از ملاهی و امثالِ آن احتراز[1] آمده است پس در سماع طریقِ اولیٰ که ازین بابت نباشد یعنی در منعِ دستک چندین احتیاط آمده است در منعِ مزامیر بطریقِ اولیٰ. بعدازان فرمود که اگر یکی از مقامی بیفتد باری در شرع اُفتد مبادا اگر از شرع بیرون اُفتد پس[2] چه ماندا

بعدازان فرمود که سماع مشائخِ کبار شنوده اند و آنانکه اهلِ این کار اند و نیز آن کس که صاحبِ ذوق است و درو دردی هست بیک بیت که از گوینده بشنود او را رقتی پیدا آید اگر مزامیر درمیان باشد و یا نباشد، اما آنکه از عالمِ ذوق خبر ندارد اگر پیشِ او گویندگان باشند و از هر جنس مزمار باشد چه سود دارد چون او از اہلِ درد نیست، پس معلوم شد که این کار تعلق بدرد دارد نه بمزامیر وغیرِ آن! بعدازان فرمود که مردم را همه روز حضور کجا میسراست، اگر در روزی وقتی خوش دریافت همه اوقاتِ متفرقهٔ آن روز در پناهٔ آن وقت باشد، واگر درجمعی شخصی صاحبِ ذوق و صاحبِ نعمت[3] باشد جمله اشخاص در پناهٔ آن شخص باشند!

---

[1] ح د ه: پرهیز [2] ه: پیش [3] ه: نعمتی

بعد ازان فرمود که در ایّامِ ماضی قاضیٔ بود در اجودهن، دائم با خدمتِ شیخ الاسلام فریدالدّین قدس اللّٰہ سرہٗ العزیز منازعت نمودی تا وقتی از غایتِ خصومت در ملتان رفت، با صدور و ائمہ گفت که کجا روا باشد که یکی در مسجد نشیند و آنجا سماع فرماید و گاه گاه[1] رقص هم کند[2]؟ ایشان گفتند اینکه تو می گوئی بگو که واقعه کیست و این که میکند؟ گفت شیخ فریدالدین قدس اللّٰہ سرہٗ العزیز، ایشان گفتند ما با او، هیچ نمی توانیم گفت!

بعد ازان خواجه ذکرہ اللّٰہ بالخیر فرمود که من هر بار که سماع شنیده ام و هر صفت که از گوینده در سماع شنیده ام الیٰ یومنا بحقِ خرقهٔ شیخ که آن همه بر اوصاف و اخلاقِ شیخ حمل کرده ام تا وقتی در حالتِ حیاتِ شیخ قدس اللّٰہ سرہٗ العزیز در جمعی بودم گوینده این بیت می گفت ؎

مخنه ام بدین صفت مبادا کز چشمِ بدت رسد گزندی!

و مرا اخلاقِ پسندیده و اوصافِ شیخ و کمالِ بزرگی و غایتِ فضل و لطافتِ ایشان یاد آمد چنان رقت در گرفت که در صفت نیاید[3]! قوّال خواست که تا ابیاتِ دیگر گوید من همین می گویانیدم ـ خواجه ذکرہ اللّٰہ بالخیر چون برین حرف رسید در گریه شد و فرمود که بعد ازان لبسی بر نیامد که ایشان رحلت فرمودند!

بعد ازان هم در تحمیل و تاویلِ این معانی حکایت فرمود که فردای قیامت یکی را فرمان در رسد که تو در دُنیا سماع شنیده ای؟ گوید شنیده ام ـ

---

[1] ک: گاه از گاه، بجای ’گاه گاه‘ دارد [2] ن و ح: باشد [3] ک: در نیاید

فرمان رسد که هر بیتی که می شنیدی آن را براوصافِ ما حمل کردی؟ گوید آری.
فرمان رسد که آن اوصاف حادث و ذاتِ ما قدیم، اوصافِ حادث بر قدیم
چگونه روا باشد؟ گوید خدا وندا از غایتِ محبت می کردم! فرمان رسد که چون
از محبت می کردی بر تو رحمت کردیم! بعدازان خواجه ذکرہ اللہ بالخیر چشم پُرآب
کرد و گفت که باکسی که مستغرقِ محبتِ اوست این عتاب است دیگران را
چه خواهند گفت[1]!

لختی سخن در معجزاتِ رسول افتاد علیہ السلام که حیوانات و جمادات او
را فرمان برداری کرده اند- درین باب حکایت فرمود که رسول علیه السلام
چون مبعوث شد معاذ بن جبل را طرفِ یمن فرستاد و گفت که دران دیار
چشمه ایست که آن را عین الزُعاف خوانند و عین الذُعاف هم گویند، الغرض
آن چشمه را خاصیتی بود که هر که ازان قدری بخوردی درحال بمُردی- سیّدِ عالم
علیه السلام والتحیة معاذ را گفت چون آنجا برسی آن چشمه را بگوی که من مبعوث
شده ام! چون معاذ بدان چشمه رسید و فرمانِ مصطفیٰ علیه السلام رسانید و
حکایتِ اظهارِ نبوّت کرد آن چشمه برسالتِ رسول علیه السلام ایمان آورد و
پیش آن خاصیت ازان چشمه در وجود نیامد!

لختی سخن در اسمِ اعظم افتاد- فرمود که ابراہیم ادہم را رحمتہ اللہ علیہ،
سوال کردند که تو اسمِ اعظم یاد داری، بگو کدام است؟ او جواب داد که آری،

---

[1] ن و ح: دیگران چه جواب خواہند گفت، بجای' دیگران را چه خواہند گفت' دارد

معده را از لقمهٔ حرام پاک دار و دل را از محبتِ دُنیا خالی کن بعد ازان بهر اسمی که خدای را بخوانی[1] آن اسمِ اعظم است!

درین میان طعام پیش آوردند، چون نمک نهادند خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که بدایت به ملح می باید کرد امّا آنکه انگشت با آبِ دهن ترمی کنند و نمک بر می گیرند نیامده است واگر انگشت ترناکرده بنهند خود نمک برنیاید پس انگشتِ مُسبحه با نرانگشت یاد کنند و بدو انگشت نمک برگیرند. بنده درین میان درشُکرِ این فائده گفت که اَلْحَمْدُ لِلّٰه[2] حق نمکی بتجدید شد! خواجه ذکره الله بالخیر تبسّم فرمود و گفت نیکو گفتی! مولانا محی الدّین کاشانی رحمت الله علیه حاضر بود. سخنِ بنده را تزکیه کرد و در خدمتِ خواجه ذکره الله بالخیر باز نمود که ملیح گفت! خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که او ملوح[3] است درین کار!

از نسبتِ این مطائبه حکایت فرمود که وقتی یکی بخدمتِ خواجه شمس الملک آمد علیه الرحمة والغفران وچیزی ازو توقّع کرد. شمس الملک در دفعِ او[4] جوابی گفت. آن سائل همچنان ایستاده ماند. شمس الملک گفت چرا نمی روی؟ گفت جواب می باید گفت. شمس الملک گفت که جواب گفتم! سائل گفت جواب می باید گفت. شمس الملک گفت ازین روان تر کی گویم که گفتم؟

---

[1] ح و ه: خواهی خواند
[2] اَلْحَمْدُ لِلّٰه علیٰ ذالِك
[3] ن و ح: ملیح
[4] ن و ه: آن

مجلسِ ششم

دوشنبه بست و نهم ماهِ صفر سنۃ المذکور بشرفِ دست بوس رسیده شد. بنده عرضداشت کرد که این بار این طرف بدیدنِ اقربا، آمده[1] شده است، بعضی یاران همچنین گفتند[2] که چون کسی بکاری دیگر این جانب آید نه بر نیّتِ آنکه بخدمتِ خواجه آید پیشِ مخدوم نباید رفت، من با خود گفتم که اگرچه رسم همچنین است امّا مرا دل نمی شود که خدمتِ مخدوم را نادیده ازین حدود باز گردم من یکی بی رسمی خواهم کرد، این در دل گذرانیدم در بندگیٔ مخدوم آمدم. خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود که نیکو کردی! آنگاه این دو مصرع بر لفظِ مبارک[3] راند ؎

در کوی خرابات وسرای او باش — معنی نبود بیا و بنشین و بباش!

بعد ازان فرمود که مشائخ را رسمیست که کسی پیش از اشراق و بعد از نماز دیگر بخدمتِ ایشان نرود، بر من آنچنان نیست هر وقت که کسی بیاید گو بیا!

لختی سخن دران افتاد که بعضی به حج می روند و چون می آیند همه روز در ذکرِ آن می[4] باشند و همه جا همان حکایت می[5] گویند، این

---

[1] ح : آمدن [2] ی : گفته اند [3] ی : مبارکِ ذُرر بار

[4] ن : 'مشغول می باشند' بجای 'می باشند' دارد [5] ح : 'می کنند' بجای 'می گویند' دارد

نوع نیکو نیست - بعد ازان فرمود که یکی می گفت من فلان جا گشتم و فلان جا عزیزی را دیدم - عزیزی او را گفت ای خواجه ازان چه بوده ای نگشته ای چه فائده یعنی همبران پندار مانده ای!

لختی سخن در خدمت اُفتاد و مراعاتِ رضا - فرمود که هر که خدمت کند او مخدوم شود، کسی خدمت ناکرده مخدوم چگونه شود؟ آنگاه این لفظ بر زبانِ مبارک راند که مَنْ خَدَمَ خُدِمَ -

لختی سخن در حُسنِ معامله افتاد - فرمود که یکی ده سخن را که هنج در سر است و پنج در تن[۱] نظم کرده است، آخر این بیت گفته است و خوب گفته است:

ده سخن در دو بیت آوردی کارکن کارکین همه سخنست!

مجلسِ هفتم

نوزدهم ماهِ جمادی الاُولیٰ سنة المذکور سعادتِ پابوس میسّر شد مگر همدران ایّام مَلکی دو باغ و زمین بسیار با اسباب و آلات آن کاغذِ تملیک بخدمتِ ایشان فرستاده بود و اثرِ اخلاصِ خود ظاهر کرده - خواجه ذکره اللہ بالخیر آن را قبول نکرده درین باب می فرمود که من کیای باغ و زرع و زمین باشم؟ تبسّم می فرمود و می گفت اگر من ازین بابت قبول

---

[۱] ترجمۂ بریان: چشم

کنم مردمان چه گویند شیخ در باغ می رود و شیخ بتماشای زرع و زمین می رود
زهی کاری که من کرده باشم چه جای آنست! چشم پُر آب می کرد و می گفت از
خواجگانِ ما و مشائخِ ما، هیچ کس ازین بابت نکرده است!

بعدازان حکایت فرمود که درانچه سلطان ناصرالدّین انار الله برهانه
طرفِ ملتان رفت درمیانِ اجودهن گذشت. سلطان غیاث الدین طاب الله ثراه
دران وقت اُلغ خان بود بزیارتِ شیخ الاسلام فریدالدّین آمد قدس الله سره العزیز
چیزی نقدانه و چهار مثال ازان چهار دِه پیشِ شیخ نهاد، شیخ فرمود که
این چیست؟ اُلغ خان گفت این نقدانه و این چهار مثالِ دِه خدمتِ
شیخ آورده ام نقدانه بجهتِ درویشان و مثال ها بنامِ شیخ. شیخ الاسلام
تبسّم فرمود و گفت این نقدانه مرا ده با درویشان بیجا خرچ خواهم کرد اما
این مثالها بردار پیشتر بر که طالبانِ این بسیار اند بدیشان دهی!

در اثنای این حکایت حدیثی روایت کردند که پیغمبر علیه السّلام فرموده است
مَا دَخَلَ بَیْتًا اِلَّا دَخَلَ ذُلًّا، بعدازان فرمود که این حدیث در محلّی فرموده
است و آنچنان بود که وقتی رسول علیه السّلام درخانهٔ یکی درآمد و دران خانه دو
چوب دیده نهاده و چوبهای که بدان کِشت می کنند و جفت می رانند، چون آن
بدید فرمود که مَا دخل بیتًا اِلّا دخل ذلًّا یعنی این چوبها درخانه نیاید مگر
آنکه خواری دران خانه درآید!

ل ۵: برای

ازین جا ذکرِ شیخ جلال الدّین تبریزی افتاد قدس اللہ سرہٗ العزیز فرمود کہ مکتوبی جانب شیخ بہاءالدّین زکریّا رحمۃ اللہ علیہ فرستادہ است بعربی[1] من نسخۂ آن دیدہ ام درانجا یاد کردہ است مَنْ اَحَبَّ اتخاذ النّساء لایفلح ابداً" و ذکرِ ضَیعہ ہم کردہ است ضیعہ گویند زمین وکشت و دِہ و مانندِ این را، الغرض لفظِ عربی در[2] خاطر یاد نماندہ است معنی این بود کہ ہر کہ دل بر ضیعہ نہد گوئی صارعبدالدّنیا اَیْ عبدالاھل الدّنیا۔ بندہ از حالِ شیخ جلال الدّین نوّراللہ مرقدہٗ استطلاع کرد کہ او مرید کہ بود؟ فرمود کہ او مریدِ شیخ ابوسعید تبریزی بودہ است رحمۃ اللہ علیہم اجمعین

لحتی سخن در اوراد افتاد۔ یکی از حاضران پرسید کہ این حدیث چگونہ است کہ صَاحِبُ الوِرْدِ مَلعُوْنٌ وَتَارِکُ الوِرْدِ مَلعُوْنٌ ؟ فرمود کہ این حدیث درباب یکیست از اہلِ کتاب، و آنچنان بود کہ بخدمتِ رسول علیہ السّلام رسانیدند کہ فلان جہود یا ترسا ورد بسیار می خواند و آن را دراصطلاحِ ایشان تمخیثا گویند۔ پیغمبر علیہ السّلام چون این بشنید فرمود کہ صَاحِبُ الوِرْدِ مَلعُوْنٌ این خبر بدان کتابی رسید، او اوراد را تارک شد۔ پیغمبر علیہ السّلام بشنید فرمود کہ تَارِکُ الوِرْدِ مَلعُوْنٌ۔ بعضی گویند کہ این حدیث عام است تاویلِ این آنچنان باشد کہ اگر یکی عمداً ورد ترک می گیرد و بی عذر تارکِ ورد می شود این چنین کسی را گویند کہ تارک الورد ملعونٌ، و اگر یکی باشد مثلاً رئیسِ قومی کہ

---

[1] ح: بعبارتِ عربی
[2] ن و ح: بر

آمد و شدِ خلق باوی باشد و مصالحِ مسلمانان بسخنِ او باز بسته بود او مشغول به ورد شود این چنین کسی را گویند که صاحب اورد ملعونٌ - درین محل بنده عرضداشت کرد که اگر یکی را اشتغالِ کلّی[1] پیش آید یا عذری که به وردِ معهود نرسد[2] شب را آن ورد نخواند چگونه باشد؟ فرمود که نیکو باشد، اگر وردِ روز فوت شود در شب باید خواند و اگر وردِ شب فوت شود در روز باید خواند؛ شب خلیفۂ روز است و روز خلیفۂ شب!

بعد ازان فرمود که هر که وردی را تارک شود بی عذری ازسه حال بیرون نباشد[3] یا او را میلِ شهوتی شود بحرام یا خشمی نه برمحل یا بلائی بدو رسد، ملائمِ این معنی حکایت فرمود که مولانا عزیز زاهد رحمة الله علیه یک روز از اسپ خطا کرد، بازوی او فرود آمد، ازو پرسیدند که چه حالست؟ گفت من هر روز سورہ یٰسٓ می خواندم امروز نخوانده بودم ازان سبب خطا دیدم!

مجلسِ هشتم

چهارشنبه چهارم ماهِ جمادی الآخره سنهٔ مذکور دولتِ پائبوس بدست آمد۔ سخن در نظم افتاد و در تحمیلاتِ غزل وغیرآن؛ فرمود که تا هر کس بر

---

[1] ه: شغلی
[2] ن: 'نتواند رسید' بجای 'نرسد' دارد
[3] ن: نیست

چه حمل می کند! بعدازان فرمود که وقتی شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سره العزیز این بیت بر زبانِ مبارک می راند ؎

نظامی این چه اسرار است کز خاطر عیان[1] کردی
کسی سرّش نمی داند زبان درکش زبان درکش!

بیشتر آن روز این بیت می گفت تا نمازِ شام درآمد، وقتِ افطار هم این بیت بر زبانِ مبارک می راند، گویند در وقتِ سحر هم این بیت می گفت و هر بار که می گفت تغیّری در وی پیدا می آمد۔ بعدازان خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر می فرمود که تا چه بود در خاطرِ مبارکِ او و چه چیزش می گویانید!

بعدازان فرمود که وقتی شیخ بهاءالدین زکریا رحمته الله علیه درونِ خانهٔ خود بر دری ایستاده بود یک دست بر یک طبق نهاده و دستِ دیگر بر طبقِ دیگر، و هر بار این دو مصراع بر زبانِ مبارک می راند ؎

کردی صنما بر سرِ ما بارِ دگر ما هیچ نکردیم خدا میداند!

بعدازان خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر برلفظِ دُرربار راند تا چه بود در خاطرِ او، هیچ معلوم نمی شود که بر چه حمل می کرد و مقصود چه داشت[2]؟

لختی سخن در توکل افتاد۔ فرمود که اعتماد بر حق می باید کرد و نظر بر هیچ کس نباید داشت۔ بعدازان برلفظِ مبارک راند که ایمانِ کسی[3] تمام نشود تا همه خلق نزدیکِ او همچنان نه نماید که پشکِ شتر!

---

[1] ح: 'بردن دادی' بجای 'عیان کردی' دارد
[2] ن: 'چه مقصود داشت' بجای 'مقصود چه داشت' دارد
[3] ه: برکسی

بعد ازان همدرین باب حکایت فرمود که وقتی ابراهیم خواص رحمة الله علیه در سفرِ کعبه می رفت، کودکی با او همراه شد، ابراهیم رُوی سوی آن کودک کرد و گفت کجا میروی؟ گفت بزیارتِ کعبه. ابراهیم گفت زاد و راحله کو؟[1] گفت خدای عزّ و جلّ بی اسباب بنده را بدارد[2] و می تواند که مرا بی زاد و راحله بکعبه رساند! فی الجمله چون ابراهیم خوّاص بکعبه رسید آن کودک را دید که پیش از و آمده بود و کعبه را طواف می کرد. چون نظرِ او بر ابراهیم افتاد گفت یا ضعیف الیقین توبه کردی ازانچه مرا می گفتی؟

همدرین معنی حکایت فرمود که وقتی نبّاشی بخدمتِ خواجه بایزید بسطامی آمد رحمة الله علیه و ازان فعل توبه کرد. خواجه بایزید ازو پرسید که تو چند مُرده را کفن کشیده ای؟[3] آن مرد گفت که هزار تن را. بایزید پُرسید ازان جمله چند را یافتی که رُوی ایشان سوی قبله بود؟ گفت دو کس را رُوی جانبِ قبله یافتم دیگر همه را رُوی از قبله گردانیده دیدم. حاضران از خواجه بایزید پرسیدند که چه باشد که توجّه دو کس را[4] بقبله و چندین کس را تحوّل؟ فرمود که آن دو کس را اعتماد بر حق بود و دیگران را نی!

بعد ازان خواجه ذَکَرَهُ اللهُ بِالخَیر فرمود که مشائخ رزق را چهار قسم گفته اند، رزقِ مضمون و رزقِ مقسوم و رزقِ مملوک و رزقِ موعود. رزقِ

---

1. ح: داری
2. ن: 'ندارد و نمی تواند' بجای 'بدارد و می تواند' دارد
3. ح ول: کشیده باشی
4. ح: 'را' ندارد

مضمون آنست کہ آنچہ بدو رسد از طعام و شراب و آنچہ او را کفایت است این را رزقِ مضمون گویند یعنی کہ خدای ضامن آنست وَمَا مِنْ دَآبَّةٍ فِی الْاَرْضِ اِلَّا عَلَی اللّٰهِ رِزْقُهَا، رزقِ مقسوم آنست کہ در ازل قسمت شدہ است و در لوحِ محفوظ ثابت شدہ، رزقِ مملوک آنست کہ ذخیرۂ او باشد از درم و جامہ و اسبابِ دیگر، رزقِ موعود آنست کہ حق تعالیٰ مر صالحان را و عابدان را وعدہ کردہ است وَمَنْ يَّتَّقِ اللّٰهَ يَجْعَلْ لَّهٗ مَخْرَجًا وَّيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ، بعد ازان فرمود کہ توکّل در رزقِ مضمون باشد در رزقہای دیگر نہ، زیرا کہ آنچہ مقسوم است دران توکّل چہ کند و آنچہ مملوکست دران ہم توکّل نمی آید و آنچہ موعود است آنجا ہم توکّل نیست زیرا کہ آنچہ وعدہ کردہ است بخواہد رسید[1]. توکّل در رزقِ مضمون است یعنی بداند کہ آنچہ کفافِ منست بالقطع بخواہد رسید توکّل کند۔

مجلسِ نہم

یک شنبہ بست و نہم ماہِ جمادی الآخرہ سنہ مذکور سعادتِ پائبوس میسر شد۔ سخن در فضیلتِ نمازِ جماعت افتاد۔ رُوی سوی بندہ

---

[1] ح: رسانید، ع رساند

کرد و فرمود که پیوسته نماز بجماعت بگزاری؟ بنده عرضداشت کرد که نزدیکِ خانهٔ بنده مسجدی هست امّا دران مقامی که ما بندگان می باشیم اگر ازانجا غائب می شویم کسی نمی باشد که کاغذ و کتابی که موجوداست نگاه دارد هم درخانه بجماعت گزارده می شود. فرمود که[۲] می باید بجماعت گزارده شود امّا افضل آنست که در مسجد گزارده شود.

بعدازان فرمود که پیش ازین در عهدِ انبیای پیشینه هیچ جا نماز روا نبودی مگر در مسجد، در عهدِ رسولِ ما علیه السلام این میسّر شد که هرجاکه هست بگزارند و نیز زکوٰة بر پیشینیان رُبع مال بود در عهدِ پیغمبرِ ما علیه السلام از دویست درم پنج درم شد. بعدازان فرمود که از دویست درم که پنج درم می دهند همین باشد که او را بخیل نگویند همین نامِ بخیل[۳] از وی دفع[۴] می شود امّا سخی هم نگویند، سخی او را گویند که چیزی از زکوٰة زیاده دهد. بنده درین میان عرضداشت کرد که این حدیث چگونه است که السَّخیُّ حَبیبُ اللهِ وَاِنْ کَانَ فَاسِقاً[۵]؟ فرمود که می گویند. یکی از حاضران گفت که در اربعین این حدیث آورده اند. خواجہ ذکره الله بالخیر فرمود که آنچه در صحیحین است آن صحیح باشد[۶]. بعدازان فرق فرمود میان سخی وجواد، فرمود که سخی آن

---

[۱] ن: 'باید که نماز بجماعت باشد' بجای 'پیوسته نماز بجماعت بگزاری' دارد
[۲] ه: 'می باید که' بجای 'که می باید' دارد
[۳] ه: بخل
[۴] ه: رفع
[۵] ن: کافراً
[۶] ج و ه: باشد

باشد که چیزی از زکوٰة زیادت دهد امّا جواد آنست که بسیار بخشد مثلاً از دویست درم پنج درم نگاه دارد و باقی بخشد. بعد ازان بر لفظِ مبارک راند که شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سره العزیز می فرمود که زکوٰة بر سه نوع است زکوٰةِ شریعت است و زکوٰةِ طریقت است و زکوٰةِ حقیقت است. زکوٰةِ شریعت آنست که از دویست درم پنج درم بدهد و زکوٰةِ طریقت آنست که از دویست درم پنج درم نگاه دارد و باقی بدهد و زکوٰةِ حقیقت آنست که همه را[1] بدهد و هیچ نگاه ندارد!

از نسبتِ زکوٰة حکایت فرمود که خواجه جنید بغدادی رحمته الله علیه با علمای عهدِ خود گفتی یا علماء السّوء، أدّوا زکوٰة العلم' ای عالمان بد! زکوٰةِ علمِ خود بدهید. ازو پرسیدند که مقصود ازین زکوٰة چیست؟ گفت که از دویست مسئله که آموخته اید بر پنج مسئله کار کنید و از[2] دویست حدیث می باید که بر پنج حدیث عامل باشید!

بعدازان از نسبتِ حدیث سخن در فضیلتِ مولانا رضی الدین صغانی که صاحبِ مشارق است افتاد رحمته الله علیه و آنچه او نبشته است که این کتاب حجت است میانِ من و خدای و اگر حدیثی بر و مشکل شدی رسول علیه الصلوٰة والسلام را در خواب دیدی و صحیح کردی. بعد ازان

---

[1] ح: 'را' ندارد

[2] ن د ه: بجای 'از دویست حدیث...عامل باشید' 'از دویست حدیث باید که بر پنج حدیث معمول باشند' دارد

فرمود که او از بداؤن بود بعدازان در کول آمد و نائب مشرف شد مشرفی که منسوب بر او بود او هم اہل بود مگر روزی این مشرف سخنی گفت مولانا رضی الدین تبسّمی کرد، مشرف دوات جانب او فرستاد، او منحرف شد و بدو نرسید، چون آنچنان بدید ازان مقام برخاست وگفت که مارا پیش ازین با جهال نشست و برخاست نمی باید کرد۔ بعدازان دُنبالِ زیادت تحصیل شد، پسرِ والئ کول را تعلیم کردی وصد تنکه بیافتی، بدان فارغ بودی، ازانجا به حج رفت و به بغداد آمد و باز بحضرتِ دہلی رسید۔ دران ایام در حضرتِ دہلی علمای کبار بودند باہمه درعلوم متساوی بود امّا درعلمِ حدیث ازہمه ممتاز بود و ہیچ کس مقابلِ او نبود۔ بعدازان خواجه ذکره الله بالخیر برلفظِ مبارک راند که کارِ او بیک حدیث پیشتر[۱] رفت و آنچنان بود که چون ازکول عزیمتِ حج کرد نعلین بخرید درپای کرد، چون یک[۲] منزل رسیدماندہ شد، دانست که پیاده نتوان رفت۔ ہمدرین اندیشه بود که پسرِ والئ کول سوار شده دوان بیامد تا او را باز گرداند۔ چون آنجا رسید مولانا رانظر بروی افتاد، او را دید که بر اسپی خوبی سوار شده می آید، درخاطر کرد که اگر این اسپ مرا بدهد من آسوده توانم رفت، درین فکرت بود که پسرِ والی بیامد و مولانا را بجهتِ باز گردانیدن بسیار الحاح کرد۔ مولانا باز نگشت۔ چون پسرِ والی دید که البته باز نخواہد گشت گفت ہلا این اسپ که بران سوار آمده ام قبول کن! مولانا اسپ بستد و روان شده

---

[۱] ح: پیش [۲] ح: بیک

الغرض چون بحج رفت و ازانجا به بغداد آمد، در بغداد عالمی بود محدث بس بزرگ او را ابنِ زہری گفتندی، برای او منبری کرده بودند او برانجا برآمد می و حدیث بیان کردی و علماء در مجلسِ او حاضر شدندی و گرو بر گردِ او حلقه کردی چنانکه چند حلقه شدی، آنہا که اہل تر بودندی پیشِ او بودندی و آنہا که از ایشان کمتر در حلقهٔ دوم بودندی و دیگران در حلقهٔ دیگر، ہمچنین تو بر تو می نشستندی، و حدیث املا میکردی و ایشان می نبشتندی، تا مولانا رضی الدین روزی دران مجمع[1] در آمد و در حلقهٔ که دُور تر بود بنشست۔ ابنِ زہری حدیثی بیان می کرد در بابِ موافقت نمودن با مؤذّن تا چنانکه مؤذّن می گوید مستمع را می باید که ہمچنان بگوید۔ آغازِ حدیث برین لفظ کرد که اذا سکب المؤذّن، سکوب ریختنِ آبست یعنی چون سخنِ مؤذّن در گوشِ شما برسد شما ہم چنان بگوئید که او می گوید۔ چون ابنِ زہری این حدیث بگفت مولانا رضی الدّین در مقامی که نشسته بود آہسته با دیگران گفت که اذا سکت المؤذّن، یعنی چون مؤذّن کلمهٔ بگوید و ساکت شود بدان گفته موافقت باید کرد، مگر آنکه یکی این سخن بشنید با دیگری گفت و او با دیگری تا این سخن بسمعِ ابنِ زہری رسید، آواز داد که آن کیست که این سخن بگفت ؟ مولانا رضی الدّین گفت که من گفته ام۔ بعد ازان ابنِ زہری گفت که ہر دو سخن معنی دارد بکتاب رجوع کنیم۔ چون ازان مجلس برخاستند در کتب

---

[1] ه : جمع

باز دیدند، هردو سخن موجّه نبشته بودند و اخذ اسکت اصح. این خبر بخلیفه رسید، مولانا رضی الدّین را پیش بروند، خلیفه او را اعزاز کرد و چیزی پیشِ او بخواند.

القصه چون ازانجا بدهلی آمد مگر درانچه در بداؤن بود او را آنجا اُستادی بوده است مردی بزرگ و صاحبِ ولایت[1] و برو کتابی بود در حدیث که آن را ملخّص گویند و مولانا رضی الدین آن نسخه ازو طلب نموده بود او در ادای آن مضایقت نموده بود. چون مولانا با وفورِ علم وحصولِ معانی در دهلی آمد مگر با یکی[2] می گفت که وقتی استادِ من ملخّص از من دریغ داشته بود این ساعت حسد همچو صاحبِ آن کتاب باید که پیشِ من چیزی بخواند! کسی این سخن باستادِ او رسانید او[3] گفت همانا که حجِ او قبول نشده باشد که اگر حجِ او قبول شده بودی این چنین[4] سخن نگفتی! خواجه ذکره الله بالخیر این حرف بیان می فرمود و چشم پُرآب می کرد برصدقِ اعتقادِ آن بزرگ!

بعدازان طعام پیش آوردند، فرمود که ثرید کنید، آنگاه حکایت فرمود که وقتی جماعتی از درویشان بخدمتِ شیخ بهاءالدین زکریا نشسته بودند رحمته الله علیهم طعام پیش آوردند شیخ با هریکی هم کاسه می شد، ازان میان یکی را دید که نان ثرید می کرد و می خورد. گفت سبحان الله میانِ این درویشان این

---

[1] ه: 'صاحبِ نعمتِ ولایت' بجای 'صاحبِ ولایت' دارد

[2] ن: یاری [3] ح: استاد

[4] ه: 'همچنین' بجای 'این چنین' دارد

درویش طعام خوردن می داند! بعدازان خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود کہ پیغمبر علیہ السلام فرمودہ است کہ ثرید را بر طعام ہای دیگر ہم[1] چندان فضیلت است کہ مرا بر ہمہ پیغمبران[2] و عائشہ رض را بر ہمہ زنان، واللہ اعلم[3]

مجلس دہم

یک شنبہ چہاردہم ماہِ مبارک رجب سنہ مذکور بسعادتِ دست بوس[4] رسیدہ شد۔ سخن در نمازِ جماعت افتاد، دران باب نیکو غلو فرمود کہ اگر دو کس باشند ہم جماعت باید کرد، اگرچہ از دو کس جماعت نباشد امّا ثوابِ جماعت باشد، آن دو تن را باید کہ برابر ایستند۔

بعدازان فرمود کہ وقتی رسول علیہ السلام خواست تا[5] نماز بگزارد و ہیچ کس دیگر نبود مگر عبداللہ بن عباس رض، دستِ او بگرفت و برابرِ خود بایستانید۔ چون رسول علیہ السلام بہ تحریمہ پیوست عبداللہ از مقامِ خود پستر آمد۔ مصطفیٰ علیہ السلام نماز بشکست و دستِ او بگرفت و برابرِ خود بایستانید و در نماز شروع کرد۔ باز عبداللہ از جای خود پستر آمد تا یک دو بار ہمچنین کرد۔ بعدازان حضرتِ رسالت فرمود کہ چرا پستر می روی؟ عبداللہ بن عبّاس گفت کہ مرا چہ زہرہ کہ برابرِ رسولِ

۱؎ ح ؛ ’ہمچنان فضل‘ بجای ’ہم چندان فضیلت‘ دارد۔ ھ : ’ہم‘ ندارد

۲؎ ح و ھ : انبیاء ۳؎ ح و ھ ؛ ’واللہ اعلم‘ ندارد

۴؎ ن ؛ ’پابوس‘ بجای ’دست بوس‘ دار ۵؎ ح : کہ

رب العالمین بالیستم۔ رسول علیہ السلام راحُسن ادب او خوش آمد در حق او دعا کرد و گفت اَللّٰھم فقّھہُ فِی الدِّین ۔ بعد ازان خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر برلفظِ مبارک راند کہ درمیانِ صحابہ بعد از امیرالمؤمنین علی فقیہ او بود رضی اللہ عنہما۔

بعد ازان از نسبتِ این عبداللہ فرمود کہ سہ عبداللہ را عباداللہ ثلثہ گویند عبداللہ بن عبّاس و عبداللہ بن مسعود و عبداللہ بن عمر۔ بعد ازان حکایتِ عبداللہ بن مسعود فرمود کہ او اوّلِ حال شبانی کردی تا روزی رسول علیہ السلام والتحیۃ و ابوبکر صدّیق رضی اللہ عنہ جانبِ کوہی رفتند کہ او آنجا گوسپندان می چراند۔ چون رسول علیہ السلام بدو رسید از وی قدری شیر طلبید۔ او جواب داد کہ من امینم شیر چگونہ دہم ؟ ابوبکر صدّیق گفت کہ این حضرتِ رسالت است و من یارِ اویم، اگر قدری شیر از گوسپندی بدوشی بدہی چہ شود؟ گفت من امانت دارم مرا اجازت نیست کہ شیر بدہم چکنم ؟ بعدازان رسول علیہ السلام فرمود کہ گوسپندی بیار کہ برو فحلی نہ نشستہ باشد۔ عبداللہ ہمچنان کرد گوسپندی بیاورد کہ برو فحلی نہ نشستہ بود۔ رسول علیہ السلام دستِ مبارک برپشتِ او فرود آورد و ازان گوسپند شیر پیدا شد شیر بستدند۔[۱]

بعد ازان حضرتِ رسالت عبداللہ بن مسعود را فرمود کہ بیا در صحبتِ من باش[۱]۔ خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر برلفظِ مبارک راند کہ این عبداللہ بن مسعود کوتاہ بالا بود کہ

---

[۱] ن وح : عہد

[۲] ح : "آن گوسپند شیر آورد شد شیر بدوشید" بجای "ازان گوسپند ... بستدند" دارد

پیغمبر علیه السلام در حقِ او فرموده است کنیفة العلم یعنی خریطهٔ علم، ازین جهت معلوم می شود که او کوتاه بالا بود. بعد ازان فرمود که خریطهٔ خُرد که درویشان می دوزند و آن را کنف می گویند آن خطا است آن کنف نیست کنیف است، ازان حضرتِ رسالت عبدالله بن مسعودؓ را کنیفۃ العلم خواند۔

هم از نسبتِ این حرف حکایت فرمود که مردی بود رئیس نام او بیعت بخدمتِ شیخ قطب الدین بختیار داشت قدس الله سرهٔ العزیز، این رئیس شبی در خواب دید قبهٔ و خلقی انبوه در حوالیٔ آن قبهٔ و مردی کوتاه بالای دید که هر بار درونِ قبهٔ می رفت و بیرون می آمد و خلقی او را پیغامها می دادند و او بیرون می آمد و جواب می آورد۔ این رئیس می گوید که من پرسیدم که درونِ قبه کیست واین مردِ کوتاه بالا که دران می رود و بیرون می آید کیست؟ گفتند که درونِ قبه رسولِ خداست علیه السلام و این مردؔ عبدالله بن مسعود است که بیرون می آید و پیغامهای خلق درون می برد و جواب می آرد۔ رئیس می گوید که من نزدیکِ عبدالله بن مسعود رفتم و گفتم که بحضرتِ رسول علیه السلام عرضؔ دار که من می خواهم ترا به بینم! عبدالله بن مسعود درون رفت و بیرون آمد و مرا گفت که رسولِ خدا می فرماید که ترا هنوز اهلیتِ آن نشده است که مرا بتوانی دید، امّا برو سلامِ من بختیار کاکی را برسان و بگوی که هر شب تحفهٔ درود که بر من می فرستادی می رسید سه شب نرسیده است مانع بخیر بوده باشد! این رئیس می گوید که من بیدار شدم و

---

۱ ن: مردِ کوتاه بالا ۲ ن: عرضه

بخدمتِ شیخ الاسلام قطب الدّین آمدم نوّرالله مضجعه و گفتم که حضرتِ رسالت ترا سلام رسانیده است! شیخ قطب الدین قدّس الله سره العزیز چون سلام بشنید به تعظیم بایستاد و گفت که پیغمبر صلی الله علیه وسلّم چه فرموده است؟ گفتم که همچنین فرموده است که تحفۀ که هر شب بر من می فرستادی می رسید مگر سه شب [۱]شد که نرسیده است مانع بخیر بوده باشد! شیخ قطب الدّین قدّس الله سره العزیز همان زمان زنی راکه بزنی خواسته بود پیش طلبید و مهرِ او بدو تسلیم کرد و او را بگذاشت، و آن چنان بود که شیخ سه شب در تزویج مشغول بود که آن تحفه بحضرتِ رسالت نفرستاده بود[۲]. بعد ازان خواجه ذکره الله بالخیر بر لفظِ مبارک راند که شیخ قطب الدّین طابَ ثراه هر شب سه هزار بار صلوٰة گفتی آنگاه بخفتی!

از نسبتِ بزرگیِ شیخ قطب الدین رحمة الله علیه رحمةً واسعةً حکایت فرمود که وقتی شیخ بهاء الدین زکریّا و شیخ جلال الدین تبریزی و شیخ قطب الدین بختیار رحمة الله علیهم اجمعین در ملتان بودند، لشکرِ کافری زیرِ پای[۳] منارۀ ملتان آمد، والیِ ملتان قباچه بود، شیخ قطب الدین قدّس الله سره العزیز شبی تیری بدستِ قباچه داد و گفت این تیر را عمیاً جانبِ لشکرِ کافر بفرست! قباچه همچنان کرد. چون روز شد یک تن از کافر نمانده بود همه رفته بودند!

---

۱ ن: 'شدکه' ندارد ۲ ح: 'نرسیده بود' بجایِ 'نفرستاده بود' دارد
۳ ه: پایه

مجلسِ یازدہم

چہارشنبہ بست وچہارم ماهِ مبارک رجب سنہ مذکور بشرفِ[1] پائبوس رسیده شد. سخن در تفسیرِ کشّاف افتاد فرمود کہ در تفسیرِ اَلحَمدُ نبشتہ است کہ قرأتِ حسن بصری اَلحَمدِ لِلّٰہ است بکسرِ دال و او این کسرِ دال سببِ مجاورتِ لامِ لِلّٰہ می دارد کہ حرکتِ این لام مبنی است امّا قرأتِ ابراہیم الحمدُ لُلّٰہ است برفعِ دال و رفعِ لام، این قرأتِ ابراہیم نخعی است یا غیری واللّٰہ اعلم، الغرض صاحبِ کشّاف می گوید کہ از قرأتِ حسن بصری قرأتِ ابراہیم احسن است زیرا کہ حسن بصری کسرِ دال سببِ لامِ[2] لِلّٰہ می دارد یعنی کسرِ لامِ لِلّٰہ مبنی است دالِ اَلحَمدُ نیز مکسور باید، امّا ابراہیم رفعِ لامِ لِلّٰہ سببِ مجاورتِ دالِ مرفوعِ الحمدُ للّٰہ می دارد و[3] می گوید کہ حرکتِ دالِ الحمد للّٰہ از جہتِ عاملی است و ہر[4] اعرابی کہ عاملی آن را بگرداند قوی تر از اعرابی کہ مبنی باشد. خواجہ ذکرہ اللّٰہ بالخیر بعد از تقریرِ این معنی فرمود کہ من اینجا استنباطی کرده ام و آن اینست کہ گوئی دالِ اَلحَمدُ بکسی ماند کہ او را پیری باشد کہ او را می فرماید کہ چنین باش و چنان باش و لامِ للّٰہ بکسی ماند کہ او را

---

۱ ح و ہ: 'شرفِ پائبوس حاصل آمد' بجای 'بشرفِ پائبوس رسیده شد' دارد

۲ ح: کسرِ لام

۳ ن و ہ: 'و می گوید' ندارد

۴ ہ: 'ہر' ندارد

پیری نباشد واو همچنان که هست هست!

از نسبتِ این تفسیر سخن در صاحبِ تفسیر افتاد و عقیدهٔ او، خواجه ذکره الله بالخیر برلفظِ مبارک راند که دریغا چندان[1] علوم که او را بود امّا عقیدهٔ باطل داشت؛ آنگاه فرمود که کفر است و بدعت است و معصیت است، امّا بدعت از معصیت بالاتر است و کفر از بدعت بالاتر[2] و بدعت به کفر نزدیک است.

بعد ازان حکایت فرمود که از مولانا صدرالدین قونوی[3] شنیده ام که او گفت که من وقتی بر مولانا نجم الدین سنامی می بودم، از من پرسید که بچه مشغول می باشی؟ گفتم که در مطالعهٔ تفسیر. پرسید که کدام تفسیر؟ گفتم کشّاف و ایجاز و عمده. مولانا نجم الدین گفت کشّاف و ایجاز را بسوز همان[4] عمده را بخوان! مولانا صدرالدین میگوید مرا این سخن دشوار آمد با او گفتم که چرا چنین میگوئی؟ گفت شیخ بهاءالدین زکریّا رحمة الله علیه همچنین گفته است. مولانا صدرالدین می گوید که مرا این سخن گران آمد. چون شب درآمد این هر سه کتاب پیشِ چراغ می[5] خواندم ایجاز و کشّاف فرو نهاده بودم و عمده بالای این هر دو کتاب.

---

[1] ح: 'چندین علوم درو بود' بجای 'چندان علوم که او را بود' دارد
ن: 'باچندان علوم و روایات عقیدهٔ باطل داشت' بجای 'چندان علوم..... باطل داشت' دارد

[2] ح و ۸: 'بالاتر' ندارد

[3] ح و ۸: کونی. ن: کولی (تصحیح از روی 'سیر العارفین')

[4] ح: 'عمده بخوان' بجای 'همان عمده را بخوان' دارد

[5] ح و ۸: 'می دیدم' بجای 'می خواندم' دارد

درین میان درخواب شدم۔ ناگاه شعلهٔ[1] نجاست بیدار[2] شدم کشاف و ایجاز که هر دو فرد بودند سوخته شدند و عمده سلامت بماند!

حکایتِ دیگر فرمود که شیخ صدرالدّین رحمة الله علیه وقتی می خواست که نحوِ مفصّل بخواند۔ پیشِ پدر عرضداشت کرد۔ شیخ بهاءالدّین زکریا رحمة الله علیه فرمود که امشب صبر کن بیای تا شب بگذرد۔ چون شب درآمد شیخ صدرالدین در واقعه دید یکی را در بند و زنجیر کشیده می برند، پرسید که این کیست ؟ گفتند که زمخشری است صاحبِ مفصّل، او را در دوزخ می بریم والله اعلم

مجلسِ دوازدهم

سه شنبه هفتم ماهِ مبارک شعبان عمت میامنه سنه مذکور سعادتِ پابوس میسّر شد۔ یکی از حاضران حکایت کرد که وقتی گذرِ[3] من در مسافرت بزمینی افتاد که آنجا گورِ هنتر هود است علیه السلام، گوری بس بلند و عظیم و دراز، و دران دیار قومی بودند که زبانِ ما معلوم نمی کردند و نه ما زبانِ ایشان، القصّه ما چند روزه گرسنه آنجا رسیدیم، ایشان برای ما چیزی از جواری بختند بر شکلِ کاچی و شیر بران ریختند۔ ما گرسنه بودیم برغبت بخوردیم۔ خواجه ذکرہ الله بالخیر

---

[1] ه : برخاست   [2] ن : آنکه بیدار

[3] ن و ح : "وقتی من در مسافرت بزمینی افتادم" بجای "وقتی گذرِ من ...... افتاد" دارد

فرمود که چنین مردمی[1] در چنان محل ازچنان[2] قوم سخت بسیار باشند!

هم[3] گوینده این حکایت قدری حلوای گزر آورده بود. از نسبتِ آن حکایت فرمود که شنوده ام از مولانا عزیز زاهد رحمة الله علیه او گفت که من و مولانا برهان الدین کابلی که نائب قاضیٔ حضرتِ دهلی بود در ایّامِ پیشین یکجا تعلّم می کردیم. وقتی مولانا برهان الدین را دو تنکه زر بدست آمد، گفت ازین دو تنکه یک تنکه را مصحف خواهم خرید بر نیّت آنکه من صاحبِ نصاب شوم یعنی[4] تونگر شوم، همچنان کرد یک تنکه را مصحف خرید، مگر همدران روز او را بر سپهسالار جمال الدین نیشاپوری که کوتوالِ حضرتِ دهلی بود رفته شد، طعامی پیش آوردند حلوای گزر نیز بود. کوتوال آن حلوا پیشِ مولانا برهان الدین نهاد و گفت که[5] این را چگونه خورند! مولانا برهان الدین گفت که متعلّمان نانِ خشک را همچنان خورند که[6] حلوای گزر توان دانست پس حلوای گزر چگونه خورند! کوتوال را این سخن عظیم خوش آمد و اثر کرد، یکی را اشارت کرد بست تنکه یا سی تنکه بیاوردند بمولانا برهان الدین دادند، غرض آنکه مولانا را بعد ازان مال و نعمت فراوان شد و نیابتِ قضای حضرتِ دهلی یافت و تمتّع بسیار یعنی آن نیّتِ او صادق بود و اثرها کرد!

---

[1] ح: مردی
[2] ح و ه: 'ازان' بجای 'ازچنان' دارد
[3] ه: 'هم' ندارد
[4] ه: 'یعنی تونگر شوم' ندارد
[5] ن: 'این حلوا چگونه است' بجای 'که این را چگونه خورند' دارد
[6] ح: 'که حلوای گزر را می توان دانست که هرچه از ذوق خورند' بجای 'که حلوای گزر ... چگونه خورند' دارد

مجلس سیزدهم

آدینه سلخ ماهِ مبارک رمضان عمّت میامنه سنه مذکور دولتِ پائبوس حاصل شد. سخن در عدل وظلم افتاد. فرمود که معاملهٔ حق با خلق هر دو قسم است و معاملهٔ خلق با[1] همدگر بر سه قسم است، و معاملهٔ حق که با خلق است یا عدل است یا فضل است اما معاملهٔ خلق با همدیگر یا عدل است یا فضل است یا ظلم است، اگر خلق با همدیگر عدل کنند یا فضل کنند حق با ایشان فضل کند و اگر خلق با همدگر ظلم کنند حق با ایشان عدل کند و هر که خدای تعالیٰ با او عدل کند بعذاب ماخوذ گردد اگرچه پیغمبرِ وقت باشد! برین حرف بنده عرضداشت کرد که همچنین گویند که رسول علیه السلام فرموده است که اگر فردای قیامت حق تعالیٰ مرا و برادرم عیسیٰ را در دوزخ در آورد عدل کرده باشد! فرمود که آری همه عالم ملکِ اوست آنچه در ملکِ خود تصرّف کند ظلم نباشد، ظلم آن باشد که در ملکِ دیگری تصرّف کند.

بعد ازان فرمود که در مذهبِ اشعریه همچنین است که روا باشد که حق تعالیٰ مومنی را در دوزخ برد و جاودان بدارد و کافری را در بهشت برد و جاودان بدارد بر حکمِ این معنی که در ملکِ خود تصرّف می کند، اما در مذهبِ ما این چنین نیست زیرا که حق تعالیٰ در قرآن فرموده است قُلْ هَلْ

---

[1] ح: «بایک دیگر» بجای «با همدگر» دارد

یستوی الذین یعلمون والذین لا یعلمون ○ قل هل یستوی الاعمی والبصیر افلا تتفکرون که نادان برابرِ دانا نیست و نابینا برابر بینا نیست، همچنین چند مثل فرموده است، اکنون از حکمتِ او این واجب باشد که مومن را در بهشت برد و بدارد و کافر را در دوزخ، زیرا که او حکیم است کار بر اقتضای حکمت کند چنانکه مردی را مالی باشد و هر چگونه که هست صرف کند، امّا اگر برود و مالِ خود را در چاه بیندازد از حکمت نباشد!

بعد ازان فرمود که اگر مومنی بی توبه از دنیا برود[1] اینجا احتمال سه چیز دارد، روا باشد که خدای تعالیٰ به برکتِ ایمان او را بیامرزد و یا بفضلِ خود بیامرزد و یا بشفاعتِ کسی بیامرزد و اگر در دوزخ برد بمقدارِ گناه او را تعذیب کند پس به بهشت برد امّا جاودان در دوزخ ندارد چون با ایمان رفته باشد۔

مجلسِ چهاردهم

سه شنبه یازدهم ماه مبارک شوال سنة المذکور سعادتِ پابوس میسّر شد۔ آن روز بنده[2] غلامی بشیر نام پیش برد و عرضداشت کرد که این غلام نماز می گزارد

---

[1] ن: میرد، بجای "از دنیا برود" وارد

[2] ع: "بنده غلامی داشت بشیر نام" بجای "بنده غلامی بشیر نام" وارد

و دیر باز دنبالِ بنده عرض[1] داشته است که مرا در پای مخدوم انداز[2] و بدولتِ بیعت برسان! ازانجا که کرمِ خواجه ذکره الله بالخیر عام بود[3] این سخن قبول کرد. بعدازان فرمود که او را اذن می کنی تا بیعت کند. بنده گفت آری. بعد ازان دستِ بیعت بدو داد و کلاه عطا فرمود و او را فرمان داد که برو دوگانه بگزار و بیا! چون آن غلام از پیش بیرون رفت خواجه ذکره الله بالخیر حکایت فرمود که پیش ازین درویشی از بهار آمده بود با خرقهٔ لبس مکلّف، در خانقاهِ[4] شیخ علی سجزی علیه الرحمته والغفران نزول کرده بود مگر آن درویش از هر جای دق می کرد و شیخ علی او را گفت که چون درین جا همی باشی گدائی مکن، من ترا چیزی می دهم تا[5] بران بسنده کن وازان وجه سودائی کن بشرط آنکه چون ترا جمعیتی شود درویشان را ازان نصیبی کنی. این بگفت و پانصد جیتل بدو داد. آن درویش بدان پانصد جیتل سودائی کرد بمدّتی نزدیک سی تنکه شد باز آن سی تنکه در سودائی انداخت صد تنکه شد. بدان تنکها[6] برده خرید. شیخ علی گفت که این بردگان در غزنین بر تا سودای بهتر[7] شود. درویش همچنان کرد، و آن درویش غلامی[8] داشت معتمد، آن غلام را گفت تو مرید من شو! غلام مریدِ او شد، درویش سرِ او بتراشید و کلاهی

---

[1] ن: 'عرض داشته' ندارد
[2] ن: 'باندازد که بدولتِ بیعت برسد' بجای 'انداز ... برسان' دارد
[3] ح و ہ: است
[4] ن: خانہ
[5] ن: 'تا بدان فراغتی کنی' بجای 'تا بران بسنده ... نصیبی کنی' دارد
[6] ن: صد تنکه
[7] ن: بهترک
[8] ن: یکی غلام

بر سر او نهاد و گفت این کلاهِ سیدی احمد است، مگر آن درویش تعلّق بدان خاندان داشت ۔ الغرض چون بغزنین رسید بردگان بفروخت سود بسیار رسید، بعضی خلق آن غلام را نیز خریدار شدند ۔ درویش گفت من این را چگونه فروشم، این مریدِ من شده است ۔ الغرض در خریدنِ او غلو[1] بسیار کردند تا یک بهای او به چهار رسید ۔ درویش را دل بگشت بفروختن رضا داد ۔ همین که بازرگانان[2] جمع شدند خواستند که غلام را بخرند غلام چشم پُرآب کرد و بآن درویش گفت که خواجه آن روز که من مریدِ تو شدم تو کلاه بر سرِ من نهادی و گفتی که این کلاهِ سیدی احمد است، این ساعت تو مرا می فروشی فردای قیامت پیشِ سیدی احمد مرا با تو ماجرا ست! چون غلام این سخن بگفت خواجه را دل نرم شد، حاضران را گفت شما گواه باشید من این غلام را آزاد کردم! چون خواجه ذکره الله بالخیر برین حرف رسید بنده گفت که من نیز این غلام را آزاد کردم! خواجه ذکره الله بالخیر عظیم خوش شد۔ فرمود نیکو کردی همین واجب بود که کرده ای[3]! بعد ازان با شفقت و مرحمتِ تمام کلاه از سرِ مبارکِ خود برگرفت و بر سرِ بنده نهاد والحمد لله رب العالمین۔

---

[1] ن د ح : 'بسیار' ندارد

[2] ن د ه : آن بازرگانان

[3] ح : 'کردی' بجای 'کرده ای' دارد

مجلسِ پانزدہم

پنجشنبہ بست وہفتم ماہِ شوّال سنہ مذکور دولتِ پائبوس بدست آمد۔ سخن در اتفاق افتاد۔ فرمود کہ ہرگاہ کہ کسی را دُنیا اقبال نماید اتفاق باید کرد کہ کم نیاید، و ہرگاہ کہ رُوی ازین کس بگرداند ہم بباید داد کہ چون رُوی برفتن نہاد باری مردم را بدستِ خود بدہد بہتر!

بعدازان فرمود کہ شیخ نجیب الدین متوکل رحمۃ اللہ علیہ این معنی را بدین عبارت گفتی کہ چون می آید بدہ کہ کم[1] نیاید و چون می رود نگاہ مدار کہ نپاید!

مجلسِ شانزدہم

آدینہ[2] یازدہم ماہِ مبارک ذی الحجہ سنہ مذکور دولتِ پائبوس بدست آمد۔ سخن دران افتاد کہ مردانِ حق ہر طعامی کہ می خورند نیتِ ایشان حق باشد۔ بعد ازان فرمود کہ شیخ شہاب الدین قدس اللہ سرہ العزیز در عوارف آوردہ است کہ درویشی بود کہ دروقتِ طعام خوردن ہر لقمہ کہ برگرفتی گفتی اخذت[3] باللہ،

---

[1] ح: کم تر

[2] ن: سہ شنبہ پانزدہم، بجای، آدینہ یازدہم، دارد [3] ہ: اخذاً باللہ

مجلسِ هفدهم

دوشنبه بست ویکم ماهِ مبارک ذی الحجه سنه مذکور دولتِ پابوس[1] حاصل شد.
فرمود که از لشکر می آئی یا از شهر؟ بنده عرضداشت کرد که از لشکر می آیم وخانه همانجا کرده ام. فرمود که جانبِ شهر می روی؟ بنده گفت که کمتر بعد از ده دوازده روز رفته می شود وبیشتری در لشکر می باشم ونمازِ جمعه هم[2] در مسجدِ کیلوکهری می گزارم. فرمود که واجب کند که هوای لشکر بهتر از شهر باشد و در شهر عفونتی هم باشد.
از نسبتِ این معنی بر لفظِ مبارک راند که چنین که بعضی زمان از زمانِ دیگر اختصاصی دارد چنانکه روزِ عید از جمله روزها مخصوص است بشادیِ عام همچنین مکانی هم باشد که درو راحتی توان یافت که در مکانی دیگر نباشد، امّا درویش آن[3] باشد که از زمان و مکان بیرون رفته[4] باشد نه از هیچ نوع[5] شادی شادمان گردد و نه از هیچ غمی غمگین و آن کسی باشد که از ملکِ دُنیا گذشته باشد، و درویش باید که در حالتِ سخن گفتن دلِ او مائل باشد بحق و زبانِ او استمداد کند از دلِ او و دلِ او از حق. بعد از آن بر لفظِ دُرر بار راند که من در اوائل این کلمات از مولانا عماد الدّین سنامی شنیده ام. وقتی من بطرفِ حوضِ سلطان بوده ام، او نیز بیامد بجا نشستیم،

---

[1] ن: دست بوس
[2] ه: 'هم' ندارد
[3] ح: 'باید' بجای 'آن باشد' دارد
[4] ه: 'رفته برون' بجای 'بیرون رفته' دارد
[5] ن و ح: 'نوع' ندارد

ازین بابت سخن می گفت وقتی خوش داشتیم، امّا بعد از سر چهار سال کم و یا بیش باز در مقامی یکجا شدیم ذرّهٔ ازان معانی درو نمانده بود! بعدازان بر لفظِ مبارک راند که او مشغول شد به خلق۔ بعدازان فرمود که شیخ جلال الدین تبریزی قدس سرّہ العزیز، چون در دہلی آمد و بعد از چندگاه روان شد می گفت که من درین شہر آمدم زرِ صرف بودم این ساعت نقره ام تا پیشتر چه خواهم شد!

لختی سخن در سماع اُفتاد۔ بنده عرضداشت کرد که این شکسته در کارِ خود حیرانست ازان جهت که طاعتی و عبادتی که باید ندارد[۲] و اوراد و مشغولی درویشان نیست امّا چون سماع شنیده می شود رقّتی و راحتی تمام حاصل می آید و هم بوقتِ پاکِ مخدوم که آن ساعت از هوای نفس و دُنیا و اہلِ دُنیا هیچ در خاطر نمی گذرد۔ فرمود که آن ساعت دل از علائق خالی می شود؟ بنده گفت آری۔ فرمود که سماع بر دو نوع است اوّل هاجم است بعدازان غیرهاجم، هاجم آن را گویند که اوّل سماع هجوم می آرد مثلاً صوتی یا بیتی شنیده می شود و این کس را در جنبش می آرد این حال را هاجم گویند و این را شرح نتوان داد[۳]، امّا غیرهاجم آن است که بعدازان که بیتی[۴] سماع اثر کرده آن را بر جائی تحمیل کند بر حضرتِ حق یا بر پیرِ خود یا بر جای دیگر که در دلِ او گذرد، اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ ۰

---

[۱] ن: زمان [۲] ح: ندارم [۳] ه: کرد [۴] ن و ه: بیتی، ندارد

بِسمِ اللّٰہِ الرَّحمٰنِ الرَّحِیمْ

این سطورِ اوراقِ نور و این حروفِ الواحِ سرور بتجدید جمع کردہ آمد از کلماتِ کاملہ و اشاراتِ شاملۂ خواجہ بندہ نواز سلطانِ دار الملکِ راز ملک المشائخ علی الاطلاق قطب الاقطاب العالم بالاتفاق نظام الحق والہدیٰ والدین متع اللّٰہ المسلمین بطولِ بقائہٖ آمین از آغازِ محرم سنہ اربع عشر و سبعمائۃ، قطعہ

لفظِ متینِ خواجہ را جبلِ متین گرفتہ ام — کس نرہد ز چاہِ غم جز[1] بسبئ این رسن
گفتۂ شیخ کردہ جمع و اُمید آنکہ حق — درگذراند از کرم گفتہ و کردۂ حسن[2]

مجلسِ اوّل

چہارشنبہ بست و چہارم ماہ مبارک محرّم سنہ اربع عشر و سبعمائۃ[714] سعادت

---

[1] ح و ہ: جز کہ
[2] ح و ہ: کردہ و گفتۂ حسن، بجای ' گفتہ و کردۂ حسن' دارد

پائبوس بدست آمد. آن روز بنده جلدِ اوّل که هم ازین فوائد الفواد جمع کرده شده است بحکمِ فرمان پیش برد، چون مطالعه فرمود شرفِ استحسان ارزانی داشت و فرمود که نیکو نبشته ای و درویشانه نبشته ای و نام هم نیکو کرده ای!

بعدازان از نسبتِ این حال حکایت فرمود که ابوہریره رضی اللہ عنہ در فتحِ خیبر ایمان آورده بود و بعدازفتحِ خیبر پیغمبر علیہ السلام سه سال بیش نزیست. الغرض او درین سه سال چندان حدیث روایت کرد که اگر احادیثِ روایت کردهٔ همه یاران جمع کنند مقابلِ آن احادیث نباشد. بعدازان فرمود که ازو پرسیدند که چگونه بود که ترا چندین حدیث یاد ماند در مدّتِ اندک ویارانی که سالها از تو بیشتر بوده اند ایشان را یاد نیست؟ گفت پیغمبر علیہ الصلوٰة والسلام هر یاری را بکاری مشغول کرده بود امّا من ملازمِ خدمت بودمی یاد گرفتمی.

بعدازان فرمود که روزی ابوہریره رضی اللہ عنہ بخدمتِ رسول علیہ الصلوٰة والتحیه عرضداشت کرد که یارسول اللہ من هرچه از زبانِ مبارکِ تو می شنوم یاد می گیرم بعضی حدیث یاد نمی ماند. رسول علیہ السلام فرمود که چون من در حدیث شوم تو دامنِ پیراهنِ خود فراز کن یا ردائی که داری در پیش فراز کن، چون من حدیث تمام کنم تو آهسته آن دامن گرد آر و دست بر سینهٔ خود فرود آر اگر می خواهی که هرچه از من شنوی یاد ماند!

بعدازان فرمود که امیرالمؤمنین ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ در مدّتِ عمرِ خود سه حدیث روایت کرده است[1] یا چهار و عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہ ازده کمتر، امّا عبداللہ

[1] ح: بود

بن مسعودؓ چنان فقیهی که او بوده در مدّتِ عمرِ خود یک حدیث روایت کرده است و آن روز که این حدیث روایت کرده روی او از هیبت زرد[۲] گشت و موی بر اندامِ او بایستاد و گوشتی[۳] است میانِ دو کتف که در حالتِ خوف بجنبد در جنبش آمد بعد ازان گفت سَمِعْتُ عَنْ رَسُوْلِ اللّٰہِ بعد از اداءِ حدیث گفت هٰذا اللّفظ[۴] او معناه. خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر بر لفظِ مبارک راند که مذکّران که بعد از حدیث بگویند که هٰذا اللّفظ او معناه از انجاست.

ازینجا سخن در صحابهٔ رسول علیه الصلوٰة والسّلام افتاد. فرمود که از صحابه خلفای اربعه بودند و عبادالله ثلاثه.

بعد ازان در مناقبِ امیرالمؤمنین علی رضی الله عنه فرمود که وقتی رسول علیه السّلام والتّحیه ذکرِ علی با یاران بدین عبارت کرد که اقضاکم علیٌّ، اقضیٰ همچنین باشد که قاضی تر، پس گویی اقضیٰ آن کس تواند بود که اعلم باشد.

بعد ازان در نسبتِ موافقتِ صحابه حکایت فرمود که صحابی در جمعی[۵] حاضر بود، یکی در عقبِ او نشسته و آنکه در عقبِ او نشسته بود هر بار می گفت که من شنیده ام از رسول علیه السّلام که می فرمود که روزی فلان جای من بودم برابرِ من ابوبکر بود و عمر، و باز فلان جای رفتم برابرِ من ابوبکر بود و عمر، همچنین چند بار

---

[۱] ن: بود   [۲] ح وه: زردتر

[۳] ح: "گوشتی که درمیانِ دو کتف بود از خوف بجنبش آمد" بجای "گوشتی است..... درجنبش آمد" دارد

[۴] ح وه: لفظ   [۵] ن وح: مجمعی

یاد کرد که پیغمبر فرمود که فلان جای من بودم و ابوبکر و عمر[1]. این صحابی سر پس کرد تا ببیند که این حکایت که می گوید؟ چون نگاه کرد امیرالمؤمنین علی بوده است رضی اللہ عنہ مقصود از تقریر این حکایت[2] بیانِ موافقت[3] و انصافِ صحابه[4] بوده است. فرمود[5] موافقت و انصافِ صحابه چنین بوده است!

بعد ازان هم از نسبتِ این حکایت فرمود که وقتی عمر می گفت که ای کاش من یک تارِ موی بودمی بر سینهٔ ابوبکر رضوان اللہ عنہم اجمعین

مجلسِ دوم

یک شنبه بست و هشتم ماهِ محرم سنهٔ مذکور دولتِ دست[6] بوس بدست آمد. حکایتِ درویشی افتاد. فرمود که او مردی عزیز است. بعد ازان فرمود که هر که از لوثِ دنیا دور باشد او عزیز باشد و اگر کسی با لوثِ دنیا هم عزیز باشد آن عزت را بقائی نباشد. بعد ازان این دو مصراع بر زبانِ مبارک راند ؏

تا پاک نگردی، بتو آتش ندهند، بعد ازان فرمود ؏ تا خاک نگردی بتو آبش ندهند

بعد ازان سخن درین افتاد که امروز بست و هشتم ماه است یا بست و نهم. ازینجا حکایت فرمود که وقتی در لهاور در شبِ بست و هفتم یا بست و هشتم

---

[1] ن: 'برابر من ایشان بودند' بعد از 'عمر' دارد
[2] ہ: معنی
[3] ح: مودت
[4] ہ: صحابه اربعه
[5] ن و ح: 'فرمود موافقت... بوده است' ندارد
[6] ح: 'پای بوس' بجای 'دست بوس' دارد

ماهِ رمضان دیدند و آن چنان بود که آن سال سه ماه برهم بست و هر روز برآمده بسببِ ابری و یا غباری ماه ننمود تا اہلِ شہر ہر ماہی را سی روزہ گرفتند - چون سه ماه بگذشت آنچنان چیزی شد[1] که ماه بدیدند و معلوم شد که برغلط بوده اند!

بعدازان فرمود که یک شومت این بود خرابیٔ لہاور را، دیگر شومت آن بود که ہمدران ایّام بعضی سوداگران از لہاور طرفِ گجرات رفته بودند - دران ایّام[2] گجرات ہندوان داشتند - الغرض چون ہندوان بیامدند و قماشی را که ایشان آورده بودند خریداری کردند اہلِ لہاور جملہ قماش را بہای زیادت گفتند مثلاً آنچہ ده درم می ارزید بست درم گفتند و آنچہ بست درم می ارزید چہل درم می گفتند، ہمچنین ہر یکی را بدو بہا کردند - بعدازان وقتِ بیع ہم بدان نرخی که بود بفروختند بلکه نیمهٔ آنچہ بہا گفته بودند بفروختند - ہندوانِ آن دیار را این رسم نبوده، ایشان کالای که می فروختند بہای آن راست می گفتند و ہمان یک سخن می گفتند - الغرض چون ایشان این معامله[3] بدیدند یکی از میانِ ایشان سوال کرد که شما از کدام شہرید[4]؟ گفتند که ما از لہاوریم - آن ہندو گفت که در شہرِ شما سودا ہمچنین می کنند؟ گفتند که آری - بعدہٗ آن ہندو گفت که آن شہر آبادان مانده است؟ گفتند آری - ہندو گفت نه[5] ہمانا که شہری که درو معامله بدین نوع باشد

---

[1] ه: پیداشد
[2] ه: وقت
[3] ه: معنی
[4] ح: شہرستید
[5] ح و ه: 'ہمانا' بجای 'نه ہمانا' دارد

آبادان مانده۱! القصّه چون۲ اہلِ تجارت بازگشتند ایشان ہنوز درراه بودند که مغل آمده بود لهاور را خراب کرد!

مجلسِ سوم

سه شنبه۳ دوازدہم ماهِ صفر ختمہا اللہ بالخیر والظفر سنه مذکور بسعادتِ دست بوس رسیده شد. سخن در طائفه افتاد که دعوئ کرامت کنند و خود را بکشف معروف گردانند۔ فرمود که این معنی چیزی نیست. بعد ازان بر لفظِ مبارک راند که فَرَضَ اللّٰہُ تَعَالیٰ عَلٰی اَوْلِیَائِہٖ کِتْمَانَ الْکَرَامَۃِ کَمَا فَرَضَ عَلٰی اَنْبِیَائِہٖ اِظْہَارَ الْمُعْجِزَۃِ، پس اگر کسی کرامتِ خود را پیدا کند ترکِ فرضی کرده باشد چه کار کرده باشد! بعد ازان فرمود که سلوک را صد مرتبه نهاده اند ہفدہم مرتبه کشف و کرامت است، اگر سالک ہمدرین مرتبه بماند بهشتاد و سه دیگر کی۵ رسد؟

لختی سخن در خدمت کردن افتاد. فرمود که حدیثِ رسولؐ است که

---

۱ ح: نماند

۲ ن: چون سوداگران از گجرات برگشتند در اثناء راه شنیدند کفّار مغول نشاربیا مدند و لهاور را خراب کردند' بجای 'چون اہل تجارت ..... خراب کرد' دارد

۳ ه: 'شنبه' بجای 'سه شنبه' دارد ۴ ح و ه: کنند

۵ ح: نه

سَاقِی الْقَوْمِ آخِرُهُمْ شُرْبًا یعنی آنکہ قوم را آب دہد خود باید کہ آخرِ ہمہ آب خورد! بعد ازان فرمود کہ در طعام ہم[1] ہمچنین واجب است، نشاید کہ پیش از دیگران تناول کند۔

بعد ازان فرمود کہ میزبان را واجب است کہ مہمان را خود دست شویاند و چون دستِ دیگران شویاند اوّل باید کہ دستِ خود بشوید زیرا کہ چون دستِ دیگران خواہد شویانید اوّل دستِ او پاک باید، حکمِ این دست شستن بر خلافِ حکمِ آب خورانیدن است، اینجا اوّل دستِ خود بشوید بعد ازان دستِ دیگران بشویاند و در آب خورانیدن[2] اوّل دیگران را بخوراند آخر خود بخورد۔ بعد ازان فرمود کہ دِرین معنی ہم گفتہ اند کہ آنکہ دست شویاند ایستادہ دست شویاند یا نشستہ؟ فرمود ایستادہ دست شویاند[4] بعد ازان فرمود کہ یکی پیشِ شیخ جنید رحمۃ اللہ علیہ آب آورد و تا دست شویاند بنشست چون او بنشست جنید برخاست[3]۔ گفتند چہ کردی؟ گفت اورا واجب بود کہ بایستادی و دست شویانیدی، چون او بنشست مرا باید[4] ایستاد۔

بعد ازان فرمود کہ وقتی امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ مہمانِ دوستی شد۔ آن دوست از جنسِ طعام ہر چہ[5] خواست نخست بر کاغذی بنوشت و بدستِ کنیزکِ خود داد و گفت ہر طعامی کہ درین نبشتہ ام باید کہ مہیا کنی۔ این بگفت و خود بہ مصلحتی بیرون آمد[6]۔ امام شافعی آن کاغذ را از کنیزک بخواست، طعامی چند کہ مطبوعِ او بود

---

[1] ن و ح: 'ہم' ندارد
[2] ن: خوردن
[3] ح: بایستاد
[4] ن: 'ایستادہ باید' بجای 'بباید ایستاد' دارد
[5] ہ: 'آنچہ' بجای 'ہر چہ' دارد
[6] ہ: رفت

الحاق کرده دران کاغذ نوشت . چون کنیزک آن کاغذ بخواند هر طعامی که امام شافعی الحاق کرده بود هم بپخت و بران مزید کرد . چون صاحب بیت بیامد و طعام پیش کشیدند طعام بسیار دید و از انچه او نبشته بود زیادت دید، برخاست و برکنیزک آمد و پرسید که چه حالست[1]؟ کنیزک کاغذ بدو نمود . چون آن مرد الحاقِ امام شافعی بدید عظیم خوش شد و آن کنیزک را با جمله عبیدی که بود[2] آزاد کرد!

لختی سخن در ضیافت افتاد و رعایتِ احوالِ مهمانان[3] و اطعام، بعدازان فرمود که در بغداد درویشی بود که هر روز یک هزار و دوبیست[4] کاسه در مائدهٔ او خرج شدی، او را هژده مطبخ[5] بود . الغرض روزی از خدمتگارانِ خود پرسید که نباید که در وقتِ طعام دادن شما کسی را فراموش کنید؟ گفتند خیر ما همه را یاد می کنیم طعام می دهیم . باز شیخ فرمود که نیکو بیندیشید! گفتند ما کسی را فراموش نمی کنیم همه را وقتِ طعام حاضر می کنیم و آیندگان[6] را آنچه که دادنی است می دهیم . باز شیخ گفت نباید که درین کار اهمالی رود! خدمتگاران گفتند شیخ این معنی از کجا می فرماید؟ شیخ گفت امروز سه روز است که مرا طعام نداده اید، هرگاه که شما مرا فراموش کنید دیگران را چرا فراموش نکنید؟ و آن چنان بود که درین سه روز هیچ طعامی وقتِ افطار پیشِ شیخ نیاوردند، چون مطبخ بسیار بود بعضی از مطبخیان می دانستند که از دیگر مطبخ رسیده باشد و بعضی از مطبخِ دیگر گمان می بردند، هر یکی می دانست

---

[1] ه: حالتست [2] ح و ه: داشت

[3] ن و ح: مهمان [4] ح: صدوبست

[5] ه: مطبخی [6] ن و ه: "آن را که" بجای "آیندگان را آنچه که" دارد

که از جای دیگر رسیده باشد درین سه روز همچنین هیچ طعامی پیشِ شیخ نرسیده بود، چون سه روز شد[1] آنگاه شیخ این سخن بگشاد!

لختی سخن در آبِ حوضِ سلطان افتاد و عذوبت و برکتِ آن، فرمود که همچنین گویند که سلطان شمس الدّین را بعد از نقلِ او بخواب دیدند، ازو پرسیدند که خدای عزّ و جلّ با تو چه کرد؟ گفت مرا بدین حوض بخشید واللّٰه اعلم

مجلسِ چهارم

چهارشنبه بست و هفتم ماهِ صفر سنه مذکور دولتِ پائبوس حاصل گشت - پیش ازان یک روز بنده با اعزّ نصیر الدین محمود سلّمه اللّٰه تعالیٰ که یکی از مریدانِ خوب اعتقاد است مشورت کرد که فردا چهارشنبهٔ آخرین است و خلق این روز را نحس می‌گیرند[2] بیا تا بخدمتِ خواجه رویم ذکره اللّٰه بالخیر که آنجا همه[3] نحوستها بسعادت بدل[4] می شود! القصّه بعد از مشورت چون چهارشنبهٔ مذکور شد بنده و او هردو بخدمتِ خواجه رفتیم ذکره اللّٰه بالخیر و صورتِ حالِ اتفاق دینه عرض افتاد - تبسّم فرمود و گفت آری مردمان این روز را نحس می‌گیرند[2] و نمی دانند که روزی بس با سعادت است و امروز روزی عظیم مسعود است تا اگر فرزندی درین روز زاده شود او بزرگ شود!

---

[1] ط : بگذشت
[2] ح 'می گویند' بجای 'می گیرند' دارد
[3] ن و ح : جمله
[4] ن : مبدّل

لختی سخن دران افتاد که بعضی خلق را مزاج زود تغیّر می پذیرد[۱]. بر لفظِ مبارک راند که آن را که[۲] طبعِ او لطیف باشد زود متغیّر شود. مناسبِ این معنی رباعی بر لفظِ دُرر بار راند و فرمود که مولانا فخرالدین رازی راست ؎

آنم که بہ نیم ذرّہ ناخوشش گردم وز نیمۂ نیم ذرّہ دلکش گردم
از آب لطیف تر مزاجی دارم دریاب مرا وگرنہ آتش گردم

لختی سخن در تغیّرِ مزاجِ ملوک اُفتاد. فرمود که یکی از کلماتِ قُدسیہ اینست که قلوب الملوک بیدی، رسول علیہ السلام روایت[۳] می کند که حق تعالی می فرماید که دلہای بادشاہان بدستِ منست یعنی ہرگاہ که خلق باخدای راست باشد من دلہای ایشان بر خلق مہربان گردانم و ہرگاہ که خلق باحق راست نباشد من دلہای ایشان بر[۴] خلق بی مہر گردانم[۵]! بعد ازان بر لفظِ مبارک راند که نظر آنجا باید داشت و ہمہ چیز از انجا تصوّر باید کرد!

مناسبِ این معنی حکایت[۶] فرمود که درانچہ قباچہ اُچّہ و ملتان داشت و سلطان شمس الدّین در دہلی بود میانِ ایشان مخاصمتی پیدا شد. شیخ بہاء الدین زکریّا رحمۃ اللہ علیہ و قاضیٔ ملتان ہر دو جانبِ سلطان شمس الدّین مکتوب نبشتند و آن ہر دو مکتوب بدستِ قباچہ افتاد. قباچہ متغیّر شد قاضی را بکُشت و شیخ را

---

۱ ن: 'می باید' بجای 'می پذیرد' دارد ۲ ہ: 'ہرکرا' بجای 'که آن راکه' دارد
۳ ح: 'رسول علیہ السلام از حضرتِ عزّت جلّت قدرت روایت می کنند' بجای 'رسول علیہ السلام.... می فرماید' دارد ۴ ن: حکایت
۵ ح دہ: 'بر خلق' ندارد ۶ ن: کنم ۷ ح و ہ: ظاہر

به درِ سرای طلبید. شیخ بهاءالدین رحمة الله علیه بدر سرای رفت، همچنان که هر بار رفتی بی دهشت در رفت و بر راستای قباچه بحکم معهود بنشست. قباچه مکتوبِ او بدستِ او داد. شیخ مطالعه کرد و گفت آری این نامه من نبشته ام و خطِ منست! قباچه گفت چرا نبشته ای؟ شیخ گفت من هرچه نبشته ام از حق نبشته ام تو هرچه خواهی[1] بکن تو خود چه توانی کرد و بدستِ تو چیست؟ قباچه چون این سخن بشنید در تامّل شد و اشارت کرد که طعام بیارند، و معهود آن بود که شیخ در خانه کسی طعام نخوردی، مقصودِ قباچه این بود که چون طعام نخواهد خورد دران حال ایذای رساند[2]. الغرض چون طعام پیش آوردند و هر کسی دست به طعام دراز کرد شیخ گفت بسم الله الرحمن الرحیم و دست به طعام برد و خوردن گرفت. قباچه چون این بدید تمامی[3] غضبِ او فرونشست و هیچ نتوانست گفت و شیخ بسلامت بمقامِ خود باز آمد!

بندهٔ کمینه[4] را از چندگاه سخنی در خاطر بود آن روز عرضه[5] افتاد و آن سخن این بود که اگر مریدی باشد که پنج وقت نماز می گزارد و اندک وردی می خواند امّا محبتِ شیخ در دلِ او بسیار باشد و اعتقادِ او بخدمتِ پیر به یکبارگی راسخ، و مریدی دیگر باشد که او را طاعت بسیار باشد و تسبیح و اوراد بی اندازه و

---

[1] ه: توانی

[2] ه: برسانم

[3] ن و ح: تمام

[4] ح: کمترین

[5] ه: عرضه داشت کرد، بجای عرضه افتاد، دارد

حج کرده امّا در محبتِ شیخ قصوری باشد و در اعتقاد فتوری[۱] میانِ این هر دو مرتبه[۲] کدام بیشتر باشد؟ فرمود آنکه محبّ و معتقدِ شیخ است۔ بعدازان بر لفظِ مبارک راند که آنکه محبّ و معتقدِ شیخ است[۳] یک وقتِ او برابرِ همه اوقاتِ آن متعبّد است، بسبب[۴] اعتقاد شرف دارد!

بعدازان فرمود که مذهبِ بعضی آنست که اولیاء بر انبیاء فضیلت دارند سبب آنکه انبیاء بیشتر احوال با خلق مشغول اند و این مذهب باطل است از[۵] سبب آنکه اگرچه انبیاء با خلق مشغول اند امّا زمانی که با حق مشغول می شوند آن یک زمان بر جمله اوقاتِ اولیاء شرف دارد!

حکایتِ دیگر هم فرمود ملائم این حال که زاهدی بود در بنی اسرائیل، هفتاد سال خدای عزّ و جلّ را طاعت کرده بود، بعد از هفتاد سال او را حاجتی بالله افتاد۔ آن حاجت از خدای تعالیٰ بخواست، حاجتِ او روا نشد، بعدازان در گوشهٔ رفت و بانفس مجادله کردن گرفت که ای نفس هفتاد سال خدای را طاعت کردی هر آئینه در اخلاصِ تو نقصانی خواهد بود، اگر با اخلاصِ تمام طاعت می کردی هر آئینه این حاجتِ من روا شدی! چون این مجادله با نفس بکرد بر پیغامبرِ آن عهد فرمان آمد که آن زاهد را بگوی که این یک ساعت عتابِ تو با نفسِ خود نزدیکِ ما به ازان طاعتِ هفتاد سالهٔ تو بود!

---

[۱] ه: همچنان

[۲] ح و ه: بهتر کدام باشد، بجای "مرتبه کدام بیشتر باشد" دارد

[۳] ح و ه: باشد

[۴] ن و ه: "بسبب" ندارد

[۵] ه: زیراچه، بجای "از سبب آنکه" دارد

مجلسِ پنجم

سه شنبه هفدهم ماه مبارکِ ربیع الاوّل سنهٔ مذکور بسعادتِ دست بوس[1] رسیده شد. یکی از حاضران معنیٔ عُرس پرسید. فرمود که عُرس عروسی کردن است و نیز معنیٔ عُرس فرود آمدنِ کاروانست در شب.

لختی سخن در بزرگیٔ مشائخ افتاد و صدقِ ایشان و نگاهداشتِ بِتر و طلبِ حق، ازین جا حکایت فرمود که وقتی شیخ نجیب الدین متوکّل رحمۃ اللہ علیہ از خدمتِ شیخ الاسلام فریدالدین قدس اللہ سرہ العزیز سوال کرد که مردمان همچنین[2] می گویند که شما چون نماز می گزارید و بعدازان می گوئید که یارب! همچنین می شنوید که لَبَّیْكَ عَبْدِیْ! گفت خیر. بعدازان فرمود که اَلْاَرَجَافُ مُقَدَّمَۃُ الْکَوْنِ[3]. بعدازان شیخ نجیب الدّین سوال کرد که همچنین می گویند که مِهتر خضرؑ بر شما می آید و میرود. فرمود که خیر. بعدازان شیخ نجیب الدّین گفت که همچنین[4] می گویند که مردانِ غیب بر شما آمدوشد دارند. این سخن را نفی نکرد[5] این قدر گفت که تو هم از ابدالی تواند شد[6]!

ازینجا سخن در بزرگیٔ شیخ فریدالدین افتاد نوّراللہ مرقدہٗ و بزرگیٔ والدهٔ بزرگوارِ او علیهما الرحمۃ والرضوان فرمود که فرزند را صلاحیّتِ مادر و پدر قوی اثر می کند!

---

[1] ط: 'قدم بوس' بجای 'دست بوس' دارد

[2] ح: چنین

[3] ح: الانواه

[4] ن و ط: 'همچنین' ندارد

[5] ح و ط: کرد

[6] ن و ط: 'تواند شد' ندارد

بعدازان فرمود که شیخ کبیر را والده بود بس بزرگ. تا شبی دزدی درخانۂ او آمد[1]، همه خفته بودند والدۂ شیخ بیدار بود و بحق مشغول. چون دزد درآمد کور شد نتوانست که بیرون رود، آواز داد که درین خانه اگر مرد است پدر و برادرِ منست واگر عورت است مادر و خواهرِ منست هر که هست میدانم که مهابتِ او مرا کور گردانیده است باید که مرا دعا کند تا من بینا شوم، من توبه می کنم که پیش در باقی عمر دزدی نکنم! مادرِ شیخ دعا کرد، او بینا شد و برفت. چون روز شد مادرِ شیخ این حکایت بکسی[2] نکشاد. ساعتی شد مردی را دیدند که سبوی از جغرات برسر گرفته و اهلِ بیتِ او برابرِ او، پرسیدند که تو کیستی؟ گفت من شب را درین خانه بدزدی آمده بودم عورتی بزرگ اینجا بیدار بود من از هیبتِ او کور شدم تا او مرا دعا کرد من چشم باز یافتم، من عهد کرده بودم که چون بینا شوم از دزدی توبه کنم، اینک این ساعت آمده ام و اهلِ بیتِ خود را آورده ام تا مسلمان شویم و از دزدی توبه کلّی کنیم! الغرض به برکتِ آن عورت همه مسلمان شدند و از دزدی توبه کردند. وَالحَمدُ لِلّٰہِ رَبِّ العٰلَمِینَ۔

بعدازان هم در بابِ بزرگیٔ والدۂ بزرگوارِ شیخ حکایت فرمود که درانچه شیخ الاسلام فریدالدین قدس اللّٰه سرّه العزیز دراجودهن سکونت ساخت شیخ نجیب الدّین را فرستاد تا والده را ازانجا که بود بیاورد. شیخ نجیب الدّین برفت و والده را ازانجا

---

[1] ه ۱ درآمد

[2] ح: پیش کسی بجای بکسی

که بود روان کرد. در اثنای راه زیرِ درختی فرود آمدند، درین میان حاجتِ آب شد؛ شیخ نجیب الدین بطلبِ آب رفت، چون باز آمد والده را ندید حیران بماند؛ چپ و راست دوید و از هر جانب طلب نمود و جهد بسیار کرد، هیچ اثرِ والده نیافت. چون مضطر شد بخدمتِ شیخ کبیر آمد قدس الله سره العزیز و قصه باز گفت. شیخ فرمود تا طعامی بساختند و صدقه که آمده است بدادند، بعد از مدتی شیخ نجیب الدین را رحمة الله علیه دران حدود گذر افتاد. چون زیرِ آن درخت آمد در دلِ او گذشت که در چپ و راستِ این موضع بروم باشد که نشانی از والده بیابم! همچنان کرد در حوالیٔ آن درخت گشتن گرفت، استخوانی چند یافت استخوانِ آدمی، با خود گفت باشد که همین استخوانِ والدهٔ ماست شیری یا جانوری دیگر او را هلاک کرده باشد![1] و جمله آن استخوانها جمع کرد و در خریطهٔ انداخت و بخدمتِ شیخ فریدالدین قدس الله سره العزیز آمد و قصه باز گفت. شیخ فرمود که آن خریطه پیشِ من آر. چون خریطه پیشِ شیخ بیاوردند و بفشاندند یک استخوان هم پیدا نشد! خواجه ذکره الله بالخیر چون برین حرف رسید چشم پُر آب کرد و فرمود که این معنی از عجائبِ روزگار است!

لختی[2] حکایتِ مردانِ غیب افتاد خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که در اوائل مرا گاه[3] ازگاه در دل بودی مخالطت و مجالستِ ایشان، باز بخود اندیشیدم که این چه تمنا است دُنبالِ مصلحتی بهتر[4] باید بود!

---

[1] ه: 'در جمله' بجای 'و جمله' دارد [2] ه: سخن

[3] ن: 'گاه گاه' بجای 'گاه ازگاه' دارد [4] ن: دیگر

از ینجا حکایت فرمود که شیخ قطب الدّین بختیار رحمته الله علیه رحمته واسعته در مبدا، حال که دراوش بود برکرانهٔ[1] آن شهر مسجدی خراب بوده است و دران مسجد مناره بود که آن را هفت مناره گفتندی، یک مناره بود ولی هفت مناره گفتندی، مگر بخدمتِ ایشان دعائی رسیده بود که هرکه آن دعا بالای آن مناره بخواند با مهتر خضر ملاقی[2] شود، آن دعا هم یک دعا بود آن را هم هفت دعا گفتندی و دوگانه هم آمده بود که هرکه آن دوگانه را دران مسجد بگزارد مهتر خضر را ببیند، الغرض شیخ قطب الدین را قدس الله سره العزیز اشتیاق شد که مهتر خضر را ببیند، شبی از شبهای ماهِ رمضان دران مسجد رفت، آن دوگانه بگزارد و بران مناره برآمد و آن دعا بخواند و فرود آمد و ساعتی توقف کرد هیچ کس پیدا[3] نشد، نومید گونه از مسجد بیرون آمد چون قدم از مسجد بیرون نهاد مردی را دید ایستاده، آن مرد بانگ بر شیخ قطب الدین بختیار زد و گفت درین بیگاهان تو این جا چه می کنی؟ شیخ فرمود که من اینجا آمده بودم تا ملاقاتِ مهتر خضر حاصل کنم دوگانه گزاردم و دعای که آمده است بخواندم آن دولت میسّر نشد باز بخانه میروم. آن مرد گفت خضر را چه خواهی کرد[4] او یکی از سرگردانانست همچو تو از دیدنِ او چه شود؟ درین میان پرسید که دنیا می طلبی؟ شیخ گفت خیر. گفت وامی دادنی داری؟ شیخ گفت خیر. بعد ازان آن مرد گفت پس خضر را برای چه می طلبی؟ بعد ازان[5] گفت که درین شهر مردیست که خضر دوازده بار بر درِ او رفته است

---

[1] ن: کناره
[2] ن: ملاقات
[3] ک: 'راندید و پیدا نشد' بجای 'پیدا نشد' دارد
[4] ن: 'چه خواهی کرد' بجای 'برای چه می طلبی' دارد
[5] ن: 'آنگاه'، بجای 'بعد ازان'، دارد

و بار نیافته است! ایشان درین محاوره بودند که مردی نورانی جامها پاکیزه پوشیده پیدا
شد- آن مرد به تعظیم تمام پیش او باز رفت و در پای او افتاد. شیخ قطب الدین طیّب الله ثراه
فرمود که آن مرد چون نزدیک من رسید روی سوی آن مردِ پشمینه کرد و گفت که این
درویش دامی دادنی ندارد و دنیا نمی[1] خواهد آرزوی ملاقاتِ تو دارد! همدرین میان بانگِ
نماز برآمد و از هر طرفی درویشان و صوفیان پیدا شدند، جمعیّتی شد تکبیر گفته شد یکی پیش رفت
نماز گزارد و در تراویح دوازده سیپاره بخواند- در دلِ من می گذشت اگر پیشتر
بخواند بهتر باشد! الغرض چون نماز تمام شد هر کسی طرفی رفت- شیخ گفت من بجای
خود آمدم چون شبِ دیگر شد بگاه تر وضو ساختم و دران مسجد رفتم تا صبح آنجا بودم
هیچ[2] آفریده پیدا نشد!

مجلسِ ششم

آدینه دهم[3] ماهِ جمادی الاولی سنة المذکور بسعادتِ دست[4] بوس رسیده شد- سخن
در تحمّل افتاد و تحرّز نمودن از مخاصمت، فرمود که نفس است و قلب است هر گاه که
کسی بنفس پیش آید این کس می باید که بقلب پیش آید یعنی در نفس هم خصومت است
و غوغا و فتنه و در قلب سکون و رضا و ملاطفت، پس چون کسی بنفس پیش آید و

---

۱ ن: "نطلبد" بجای "نمی خواهد" دارد　　۲ ح د ه: "هیچ" ندارد
۳ ن: "بستم ماه ربیع الاوّل" بجای "دهم ماه جمادی الاولی" دارد
۴ ه: "پابوس" بجای "دست بوس" دارد

این کس تقلب پیش آید نفس مغلوب شود امّا اگر کسی بمقابلهٔ نفس هم به نفس پیش آید پس خصومت و فتنه را حد کجاست! آنگاه در فضیلتِ تحمّل و حلم این بیت بر زبانِ مبارک راند ؎

زهر بادی چو کاهی گر بلرزی ‌ ‌ ‌ ‌ اگر کوهی[1] بکاهی هم نیرزی!

مجلسِ هفتم

پنجشنبه چهاردهم ماهِ جمادی الآخره سنه مذکور دولتِ[2] پابوس حاصل شد۔ سخن در بابِ قبول کردنِ فتوح افتاد۔ بنده عرضداشت کرد که این کس هرگز از کسی چیزی نخواسته است و همه عمر درِ توقّع نگشاده اگر کسی ناخواسته لطفی می کند و چیزی می دهد چگونه باید کرد؟ فرمود که بباید ستد۔ بعد ازان حکایت فرمود که وقتی حضرتِ رسالت علیه السّلام چیزی به عمر خطّاب رضی اللّٰه تعالیٰ عنه می داد۔ امیر المؤمنین عمرؓ گفت یا رسول اللّٰه من چیزی دارم این به فقیری دیگر بده از[3] اهلِ صفّه و غیر آن۔ مصطفیٰ علیه التحیه والسّلام فرمود که هر که ترا چیزی بدهد بغیرِ خواسته بگیر و بخور و صدقه کن! وَالحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِیْن ۰

---

[1] در ح این مصرع چنین آمده: اگر کوهی بکاهی هم برِیزی۔ ف: اگر کوهی شوی گاهی نلرزی

[2] ن: سعادت

[3] ن: "باہلِ صفہ" بجای "از اہلِ صفہ" دارد

مجلسِ ہشتم

شنبه[1] بست و نهم ماه مبارک رجب سنه مذکور شرفِ پایبوس حاصل شد. دران هفته مواجبِ بندهٔ کمینه که مدّتی در توقّف بود به بنده رسیده بود و خواجه را ذکره الله بالخیر از ملازمتِ خدمتِ بنده و یافتنِ مواجب معلوم شده، الغرض چون به بندگی پیوسته شد فرمود که ملازمت نمودن و ثبات کردن در کارها اثری تمام دارد!

بعد ازان فرمود که کبیر نبیرهٔ شیخ الاسلام چندگاه و خانهٔ ملک نظام الدّین کوتوال آمد و شدی کرد و ملازمت می نمود چندانکه نظام الدّین ازو تنگ آمد تا غایتی که او را گفتند که تو درین خانه بارِ دیگر نیائی! او همچنان می رفت و به هیچ نوع ممتنع نمی شد[2] تا همدران نزدیکی نظام الدّین شش تنکه زر را بر من فرستاد، من آن را قبول نکردم و بر وی باز فرستادم. چون بدو رسید آن شش تنکه زر بدان کبیر داد! بعد ازان بر لفظِ مبارک راند که ملازمت در هر کاری که هست بر می دهد!

بعد ازان از نسبتِ آن سیم یافتنِ بنده اگرچه بعد از دیری رسید حکایتی فرمود درمعنی آنکه باری یاد کرده شد! حکایت این بود که زاهدی بود در بنی اسرائیل سالها خدای را طاعت کرده بود تا بر پیغامبرِ آن زمان وحی آمد که این زاهد را بگوی که تو چندین رنج در طاعت چه می بری که ما ترا برای تعذیب آفریده ایم! آن پیغامبر

---

[1] ن: یکشنبه [2] ح و ل: بود

چون این پیغام بدان زاهد رسانید زاهد برخاست و چرخی بزد۔ آن پیغامبر گفت برین سخن تراچه شادی آمد که چرخی زدی؟ زاهد گفت باری از ما یاد کردند و بحسابی درآمدیم ؎

او[1] سخن از گشتنِ من می کند من بهمین خوش که سخن می کند!

بعدازان سخن در تحمّل افتاد و ازانجا حکایت شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سره العزیز فرمود و تحمّل او و اثرِ تحمّلِ او در قلعِ اهلِ ایذا، بعدازان بر لفظِ مبارک راند که هرکه بکشد بکشد و کشنده کُشنده باشد!

بعدازان بنده عرضداشت کرد که این دعا چگونه است که مردمان می خوانند که اعینونی عباد الله رحمکم الله، مقصودِ بنده این بود که معونت از غیر خدای خواستن چگونه باشد؟ فرمود که این دعا خوانده اند و درین عباد الله المسلمین و المخلصین مضمر است و روا باشد که بخوانند و بزرگان هم خوانده اند۔ بعدازان فرمود که شیخ نجیب الدین متوکل رحمۃ الله علیه هم این دعا بخواندی۔

ازین جا سخن در بزرگیِ شیخ نجیب الدین متوکل افتاد، فرمود که من همتای او هیچ[2] کس را درین شهر نیافتم، او ندانستی که این روز کدام است و این ماه کدام است و یا غلّه چگونه می فروشند یا گوشت چگونه می دهند، هیچ ازین بابت برو گذر نداشت مشغولِ[3] عظیم بود رحمۃ الله علیه رحمۃً واسعۃً

---

1. ح ۵: این بیت ندارد
2. ن: هیچ چیزی
3. ۵: مشغولی

بعد ازان از نسبتِ این دعا فرمود که برآمدنِ حاجت را مسبّعاتِ عشر خواندن هم آمده است ـ بنده عرضداشت کرد که هر روز در وقتِ معیّن خوانده می شود؟ فرمود که اگر مهمی پیش آید دینی یا دُنیاوی بر نیّتِ آن هم علیٰحده بخوانند آن هم بکفایت رسد بکرم اللہ تعالیٰ ـ

مجلسِ نهم

پنجشنبه[1] چهارم ماه مبارکِ رمضان سنه مذکور بدولتِ پابوس رسیده شد ـ سخن در تراویح افتاد و طائفه که ختمِ قرآن[2] می کنند ـ فرمود که وقتی درویشی در خانقاهِ شیخ جنید بغدادی آمد قدس اللہ سرہ العزیز، مگر شب غرّهٔ ماهِ مبارکِ رمضان بود، آن درویش التماس نمود که نمازِ[3] تراویح را امامت من کنم ـ شیخ او را فرمود[4] ـ الغرض در[5] هر شبی یک قرآن ختم می کرد ـ شیخ هر شب می فرمود که یک گردهٔ نان و یک کوزهٔ آب در حجرهٔ او برند، بحکم فرمانِ شیخ هر شب یک گردهٔ نان و یک کوزهٔ آب در حجرهٔ او می نهادند ـ القصه چون سی شب تراویح بگزارد و عید شد روزِ عید شیخ او را

---

[1] ن : 'چهارشنبه بست وچهارم' بجای 'پنجشنبه چهارم' دارد

[2] ح و ه : 'قرآن' ندارد

[3] ن و ه : بجای 'نماز تراویح را امامت من کنم' 'نمازِ تراویح من گزارم' دارد

[4] ه : فرمود بگزار

[5] ن و ح : 'در سی شب سی ختم قرآن بکرد' بجای 'در هر شبی . . . می کرد' دارد

وداع کرد، او بازگشت، چون او برفت در حجرهٔ او تفحص کردند هرسی گردهٔ نان سلامت یافتند همان یک کوزهٔ آب هر شب خورده بود و بس!

بعد از ان حکایت فرمود که امام اعظم ابوحنیفه کوفی رحمته الله علیه در ماهِ رمضان یک ختمِ قرآن در سی شب کردی در گزاردنِ تراویح و یک ختم در هر روز و یک ختم در هر شب فی الجمله در ماهِ رمضان شصت و یک ختم کردی یک ختم در نمازِ تراویح و سی ختم در روز و سی ختم در شب۔

مجلس دہم

سه شنبه[1] یازدهم ماهِ مبارک ذی الحجه سنة المذکور چون ایامِ تشریق بود باستانِ آسمان سای مخدومِ جهانیان رفته شد تا نعمتِ مخالطت حاصل آید۔ چون دولتِ پابوس میسر شد روی سوی بنده کرد و فرمود که آدینه روزِ عید بود چیزی باهم تهنیتِ موسم گفته شده باشد؟ بنده عرضداشت کرد که پیش ازین بچهار پنج روز که نوروز بود بنده شعری گفته است و دران ذکرِ نوروز و عید یکجا کرده، و گذرانید۔

از نسبتِ این معنی حکایت فرمود که وقتی شمس دبیر بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سره العزیز شعری آورده بود هم در مدحِ شیخ شعری مطوّل و اجازت طلبید تا بخواند۔ شیخ طیب الله ثراه فرمود که بخوان۔ شمس دبیر آن شعر ایستاده بخواند۔ چون تمام شد شیخ نوّر الله مرقده فرمان داد که بنشین۔ چون بنشست فرمود که باز

---

[1] ن: "شنبه" بجای "سه شنبه" دارد

بخوان. شمس باز بخواند. بعد ازان شیخ قدس الله سره العزیز هر بیتی را آنچه دران بود بیان می فرمود و در بعضی جا اصلاح می کرد و استحسان می فرمود چنانچه دلِ شمس خوش می شد. درین میان خواجه ذکره الله بالخیر بر لفظِ مبارک راند که مشائخ شعر کمتر شنوند خاصّه در مدحِ خویش، کمایتِ احوالِ شیخ ببین که بشنید و استحسان فرمود! الغرض بعد از استماعِ آن شعر فرمود که مطلوب[1] چه داری؟ شمس گفت عسرتی هست مادری زال دارم که در پرورشِ او می باشم. شیخ فرمود که برو شکرانه بیار. درین میان خواجه ذکره الله بالخیر برزبانِ مبارک راند که در هر کاری که شیخ الاسلام کسی را فرمودی که برو شکرانه بیار آن کار بالقطع تمام شدی! الغرض شمس برفت چند جیتل بیاورد، دران ایّام جیتلها یکانی بوده است بمقدارِ پنجاه جیتل کم و بیش بیاورد. شیخ الاسلام قدس الله سره العزیز فرمود که آن را قسمت کنید[2]. خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که قسمت[3] کردند مرا چهار درم رسید، فی الجمله شیخ فاتحه خواند، شمس را وسعتی و منالی پیدا شد و بر پسرِ سلطان غیاث الدّین دبیر شد امّا در آنچه روزگارِ او بساخت اگرچه خدمتِ شیخ قدس الله سره العزیز نقل فرموده بود در حقِ فرزندان و اهلِ بیتِ شیخ توفیقِ خدمت نیافت یا ندانست یا کسی او را نگفت.

بعد ازان در حُسنِ طبع و خُلقِ او سخن افتاد. بنده عرضداشت کرد که بنده را با او نسبتِ قرابتی هست. خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که وقتی مصاحبِ یکدیگر بوده اید؟

---

[1] ن: 'مطلوبِ تو چیست'، بجای 'مطلوب چه داری' دارد

[2] ح: کنند

[3] ن: 'مرا هم چهار جیتل آمد یاد است'، بجای 'قسمت کردند... رسید' دارد

بنده گفت آری در آن[1] سال که سلطان غیاث الدین به لکهنوتی رفت[2] دران لشکر بنده و او هم در اثنای راه چه در کشتی و چه در خشکی یکجا می شدیم. خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که معونت[3] متصوفه هم باهم بود؟ بنده گفت آری. بعد ازان فرمود که شمس لوائح قاضی حمیدالدّین ناگوری رحمة الله علیه بخدمت شیخ کبیر قدس الله سره العزیز خوانده بود. بعد ازان حکایت فرمود که من و شمس دبیر و شیخ جمال الدین هانسوی علیهم الرحمة وقتی یکجا از خدمت شیخ باز گشتیم و چند منزل یکجا بودیم تا بر سر راهی رسیدیم که ازانجا دو راه می شد، او بطرف سنام خواست شدن[4] و ما جانب سرسی، چون وداع می کردیم شیخ جمال الدین روی سوی شمس دبیر کرد و این مصراع بگفت ع ای یار قدیم راست میروی' آن ساعت ذوقِ این مصراع عظیم درگرفت هم درو و هم در شیخ جمال الدّین و هم در من!

مجلسِ یازدهم

شنبه بست و نهم ماهِ ذوالحجه سنه مذکور دولتِ پابوس بدست آمد. بنده آن روز اندک مایه تردّدی داشت گمان آنکه مگر کسی بدیِ این بیچاره پیشِ مخدوم گفته باشد. چون دولتِ مجالست میسّر شد اوّل این سخن برزبانِ مبارک راند

---

[1] ح: ازان [2] ح: رفته بود

[3] ن 'هم قوم بود' بجای 'معونت ... باهم بود' دارد

[4] ح ون: رفت

که اگر کسی پیشِ کسی بدیِ کسی می گوید آن[1] پیشینه را عقل و تمیزی هست و این قدر می داند که این سخن راست است یا دروغ یا دران[2] غرضی دارد. بنده[3] چون این سخن بشنید عظیم خوش شد، عرضداشت کرد که تجربهٔ خدمتگاران هم برین معنی است که باطنِ مخدوم حاکم است!

لختی سخن در کشف و کراماتِ اولیا افتاد، ازانجا حکایتِ شیخ سعدالدین حمویه فرمود رحمة الله علیه که او پیری بزرگ بود مگر والی آن شهر درحقِ او اعتقادی نداشت تا روزی آن بادشاه بردرِ خانقاهِ شیخ می گذشت. حاجبی را درون فرستاد و این لفظ گفت که این صوفی بچّه را بیرون طلب تا او را به بینم. حاجب درون آمد و پیغام بادشاه برسانید. شیخ بسخنِ او هیچ التفات نکرد به نماز مشغول شد. حاجب بیرون آمد و صورتِ حال بازگفت. بادشاه[4] را غصّه فرونشست و بخدمتِ شیخ آمد. شیخ چون دید که او درآمد برخاست و بشاشتی کرد هر دو یکجا نشستند، دران نزدیکی باغچه بود شیخ سعدالدین حمویه اشارت کرد تا لختی سیب بیارند. چون بیاوردند شیخ سیب را پاره می کرد بادشاه و او تناول می کردند، مگر[5] سیبی بزرگ بران طبق بود در دلِ بادشاه گذشت که اگر این شیخ را کرامتی و صفائی هست این سیب را برخواهد گرفت و مرا خواهد داد. همین که این اندیشه در دلِ

---

۱ ح: این ۲ ن: درین

۳ ن: «چون این سخن بشنیدم خاطرم خوش شد» بجای «بنده چون این سخن ... خوش شد» دارد

۴ ن: «غضب بادشاه فرونشست» بجای «بادشاه را غصّه فرونشست» دارد

۵ ن و ه: «مگر» ندارد

بادشاه گذشت شیخ دست دراز کرد و آن سیب برداشت و روی سوی بادشاه کرد و گفت من وقتی در سفر بودم بشهری رسیدم بر در آن شهر جمعیتی[1] دیدم لعّابی بازی می کرد، آن لعّاب دراز گوشی داشت چشم آن دراز گوش بجامه بربسته بود، درین میان انگشتری بدست داشت آن انگشتری را بدست یکی از نظارگیان داد، آنگاه روی سوی جمع کرد وگفت این دراز گوش برون خواهد آورد که انگشتری بر[2] کیست، آنگاه آن دراز گوش در دائرۀ آن جمع همچنان چشم بسته گشتن گرفت و هر کسی را بوی می کرد تا رسید پیشِ آن مرد که انگشتری بر وی بود، بایستاد و همانجا قرار گرفت، لعّاب بیامد و آن انگشتری ازان مرد بستد. الغرض شیخ سعدالدّین حمویه بعد ازین تقریر بادشاه را گفت که اگر مردم چیزی از کشف و[3] کرامت بگوید خود را بآن حمار برابر کرده باشد و اگر نگوید و کرامتی نه نماید ترا در خاطر گذرد که درین[4] مرد صفائی نیست، این بگفت و سیب جانبِ او انداخت!

بعد ازان از حالِ نقلِ شیخ سعدالدّین و بزرگیِ شیخ سیف الدّین باخرزی رحمته الله علیهما حکایت فرمود که شبی شیخ سعدالدّین حمویه را در خواب نمودند که برو شیخ سیف الدّین باخرزی را ببین! چون شیخ سعدالدّین بیدار شد از مقامِ خود روان شد، ازان مقام که او بوده است تا آنجا که شیخ سیف الدّین باخرزی بوده است سه ماهه راه بود و شیخ سیف الدّین را نیز در خواب نمودند که شیخ سعدالدّین حمویه را بر تو می فرستیم. الغرض چون شیخ سعدالدّین سه ماهه راه قطع کرد

---

[1] ه: جماعتی [2] ح: 'در دستِ کیست'، بجای 'بر کیست'، دارد
[3] ن ده: 'وکرامت' ندارد [4] ه: 'در دلِ این مرد' بجای 'درین مرد' دارد.

سہ منزل ماند کہ بہ شیخ سیف الدّین برسد کسی را بہ شیخ سیف الدین فرستاد و گفت کہ من سہ ماہہ راہ برای[1] دیدنِ تو قطع کردہ ام تو سہ منزل مرا استقبال کن بیا! چون این پیغام بہ شیخ سیف الدّین باخرزی رسید گفت او فضول[2] است مرا نہ بیند۔ بعد ازان خواجہ ذکرہ اللّٰہ بالخیر فرمود کہ شیخ سعد الدّین ہمانجا کہ بود برحمتِ حق پیوست و بہ شیخ سیف الدّین باخرزی نرسید۔

بعد ازان خواجہ ذکرہ اللّٰہ بالخیر حکایت فرمود کہ مریدی بود شیخ بہاء الدین زکریّا را رحمتہ اللّٰہ علیہ، از و شنیدم کہ یک روز شیخ بہاء الدّین از مقامِ خود بیرون آمد و گفت اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُوْنَ ۔ پُرسیدند کہ چہ حالست، گفت شیخ سعد الدّین حمویہ این ساعت نقل کرد۔ بعد از چند گاہ تحقیق شد کہ ہمچنان بودہ است! بعد ازان خواجہ ذکرہ اللّٰہ بالخیر فرمود کہ اوّل شیخ سعد الدّین حمویہ نقل کرد بعد از و لبثہ سال شیخ فرید الدّین، رحمتہ اللّٰہ علیہم اجمعین۔

مجلس دوازدہم

پنجشنبہ یازدہم ماہِ محرّم سنہ خمس عشر و سبعمائة[5] بسعادتِ پابوس[3] رسیدہ شد۔ سخن در صفتِ دُنیا افتاد و در آنچہ[4] چہ چیز دُنیا ہست و چہ چیز دُنیا نیست،

---

[1] ہ: "قطع کردم برای دیدنِ تو آمدم" بجای "برای دیدنِ تو قطع کردہ ام" دارد

[2] ہ: فضول مرد [3] ن: دستبوس [4] ح: در انکہ

فرمود که یکی صورتاً و معناً دُنیا است و یکی صورتاً و معناً دُنیا نیست و یکی صورتاً دُنیا نیست و معناً دُنیا هست و یکی صورتاً دُنیا است و معناً دُنیا نیست - بعد از آن بیان فرمود که آنچه صورت و معنی دُنیا است کدام است هرچه زائد از کفاف است دُنیا است، و آنچه صورت و معنی دُنیا نیست آن طاعت با اخلاص است، و آنچه صورتاً دُنیا نیست و معناً دُنیا است آن طاعتی است که برپا کنند برای جذبِ منفعت و آنچه صورتاً دُنیا است و معناً دُنیا نیست آن ادای حقِ حرمِ خود است یعنی با اہلِ بیت[1] خود فراہم آید به نیّتِ آنکه حقِ او بگزارد اگرچه این فعل صورتاً دُنیا است امّا معناً دُنیا نیست -

مجلس سیزدہم

شنبه[2] پنجم ماهِ صفر ختمہ اللّٰہ بالخیر والظفر سنۃ المذکور دولتِ پائبوس بدست آمد - سخن در اوراد و ادعیه افتاد، از بنده پرسید که از وردہا چه میخوانی؟ بنده عرضداشت کرد که آنچه از لفظِ مبارکِ مخدوم شنیده شده است خوانده می شود پنج وقت بعد ادای هر نمازی سورتی که آمده است هم خوانده می شود، بعد از نمازِ دیگر پنج بار سوره نبا، و سوره های معیّن که در سنتها فرموده آید و در دو وقت مسبّعاتِ عشر و صد بار کلمۂ لا الٰہ الا اللّٰہ وحدہٗ لا شریک لہٗ لہ الملک

---

[1] ه: 'بیت' ندارد

[2] ن: یک شنبه

وَلَہُ الْحَمْدُ وَھُوَ عَلٰی کُلِّ شَیْئٍ قَدِیْر بعد ازان فرمود کہ دہ تسبیح دیگر ہم ہست کہ ہریک را صدگان بار بخواند تا ہزار بار شود و اگر صد بار نتواند خواند دہ بار بخواند کہ مجموع صد بار شود، الغرض[1] ازان دہ تسبیح ہشت تسبیح بندہ را درخاطر ماندہ و آن تسبیحات این است اوّل لَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ وَحْدَہٗ لَا شَرِیْکَ لَہٗ لَہُ الْمُلْکُ وَلَہُ الْحَمْدُ یُحْیِیْ[2] وَیُمِیْتُ وَھُوَ حَیٌّ لَّا یَمُوْتُ ذوالجلالِ وَالْاِکْرام بِیَدِہِ الْخَیْرُ وَھُوَ عَلٰی کُلِّ شَیْئٍ قَدِیْر، دوم سبحان اللّٰہِ وَالْحَمْدُ لِلّٰہِ وَلَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ وَاللّٰہُ اَکْبَرُ وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّۃَ اِلَّا بِاللّٰہِ الْعَلِیِّ الْعَظِیْمِ، سوم سبحان اللّٰہ وبحمدہٖ سبحان اللّٰہ العلی العظیم وبحمدہٖ استغفر اللّٰہ مِنْ کل ذنبٍ واتوب الیہ، چہارم استغفر اللّٰہ الذی لا الٰہ اِلَّا ھُوَ الحیُّ القیّوم وَاسالہ التوبۃ استغفر اللّٰہ من کل ذنب اذنبتہٗ عمداً اوخطأً سراً اوعلانیۃً واتوب الیہ، پنجم سبحان اللّٰہ الملک القدّوس سبّوحٌ قدّوسٌ ربنا ورب الملائکۃ والرّوح، ششم اللّٰھم لا مانع لما اعطیت ولا معطی لما منعت ولا راد لما قضیت ولا ینفع ذا الجد منک الجد، ہفتم اللّٰھم اغفرلی ولوالدی ولجمیع المؤمنین والمؤمنات والمسلمین والمسلمات

---

[1] ن: 'واین دہ تسبیح اینست' بجای 'الغرض ازان دہ تسبیح . . . . این است' دارد

[2] 'یحیی . . . . . . الخیر' ندارد

الاحیاء منهم والاموات، هشتم اللّٰهم صل علیٰ محمدٍ وعلیٰ آلِ محمدٍ وبارک وسلم وصل علیٰ جمیع الانبیاء والمرسلین، دو دیگر که یاد نمانده است اینست، نهم اعوذ باللّٰہ السمیع العلیم من الشیطان الرجیم واعوذ بک من همزات الشیاطین واعوذ بک ربّ ان یحضرون، دهم بسم اللّٰہ خیر الاسماء بسم اللّٰہ ربّ الارض والسماء بسم اللّٰہ الذی لا یضر مع اسمه شیئٌ فی الارض ولا فی السماء وهو السمیع العلیم، بعد از نماز فرمود آن روز که شیخ الاسلام فرید الحق والدین قدس اللّٰہ سرہ العزیز این ده تسبیح خواندن فرمود وقتی خوش داشت گفت گنج ها بتو بخشیدم مواظبت گیری بخواندنِ این تسبیحِ بزرگوار!

مجلسِ چهاردهم

دو[1] شنبه بست و هفتم ماهِ صفر سنه مذکور دولتِ پا بوس بدست آمد. سخن در عشق و عقل افتاد. فرمود که درمیانِ اینها تضاد است علماء اہلِ عقل اند و درویشان اہلِ عشق، عقلِ علماء بر عشق[2] غالب است و عشقِ این قوم بر عقل غالب،

---

[1] ن: 'یک شنبه یازدہم' بجای 'دو شنبه بست و هفتم' دارد

ہ: دو شنبه بست و هشتم. [2] ن: عشقِ درویش

انبیاء را هر دو حال بود. بعد ازان در صفتِ غلبۂ عشق این بیت بر زبانِ مبارک راند ؎

عقل را با عشق گوشی نیست زودش پنبه کن[1]
تا چه خواهی کرد آن اشتر دلِ جولاه را!

ملائمِ این معنی حکایت فرمود که علی کهوکهری در ملتان بوده است درباب کسی که او را وروی و عشقی نبودی اعتقادی نکردی اگرچه آن کس زاهد و متعبد بودی و گفتی فلان کس هیچ نیست اشک ندارد! سخن درست از زبانِ او بیرون نیامدی عشق را اشک گفتی. هم برنسبتِ این حروف فرمود که یحییٰ معاذ رازی گفته است رحمۃ اللہ علیہ که یک ذرّه محبت به از طاعتِ جمله آدمیان و پریان[2]! مناسبِ این معنی سخن فرمود که شیخ الاسلام فریدالدّین قدس اللہ سرہ العزیز بارها هر کسی را گفتی خدای عزّ و جلّ ترا دردی دهاد! آن کس حیران ماندی که این چه دعاست، این ساعت معلوم می شود که آن چه دعا بود!

لختی حکایتِ شیخ جلال الدین تبریزی[3] افتاد رحمۃ اللہ علیہ فرمود که در آنچه او در بداؤن رسید روزی در دهلیزِ خانه نشسته بود، مردی جغرات فروش خمرۂ جغرات بر سر گرفته پیشِ آن خانه[4] بگذشت و آن جغرات فروش از مواسی[5] بود که نزدیکِ بداؤن بوده است و آن را کتیهر[6] گفتندی[7] و آنجا قطّاعِ طریق بسیار بودندی و آن جغرات فروش یکی از ایشان بود. الغرض چون نظرِ او بر روی مبارکِ شیخ جلال الدّین افتاد هم در اوّل نقیه درونۂ او بگشت، چون تیز در روی شیخ بدید گفت در دینِ محمد علیه السلام این چنین مردمان[8] هم باشند!

---

[1] درن این مصرع چنین آمده: عقل را با عشق کاری نیست زودش بیشه کن

[2] ح: بر [3] ح: پریانست [4] ن: در [5] مواس لفظِ هندی است بمعنی بیشه و پناه گاه و کمین گاه [6] ه: کاتهیر [7] ن: گویند [8] ن: مردان

برفور ایمان آورد۔ شیخ او را علی نام کرد، چون او مسلمان شد در خانه رفت و همان زمان باز آمد و یک لک جیتل در خدمتِ شیخ آورد۔ شیخ قبول کرد و فرمود که این سیم را همه[1] تو نگاهدار، آنجا که خواهم گفت به مصرف رسانی! فی الجمله ازین سیم هر کسی که می بخشید یکی را صد درم می فرمود یکی را پنجاه و یکی را کم و بیش، و هر کرا اندک[2] فرمودی پنج جیتل فرمودی، اقلّ تصدّقِ شیخ پنج جیتل بودی و کم از پنج جیتل هیچ کس را نفرمودی تا چندگاه بر آمد آن همه سیم خرج شد یک درم ماند۔ این علی می گوید که در دلِ من گذشت که بر من از یک درم بیش نمانده است و اقلّ بخششِ شیخ پنج درم است، اگر کسی را چیزی خواهند فرمود من چه خواهم کرد؟ همدرین اندیشه بودم که سائلی بیامد و سوال کرد۔ شیخ مرا گفت یک درم او را بده!

هم در مناقبِ شیخ جلال الدین رحمته الله علیه حکایت فرمود که چون او از بداؤن عزیمتِ[3] لکهنوتی کرد این علی دُنبالِ او روان شد۔ شیخ فرمود که تو باز گرد! علی گفت من برکه باز گردم من جز تو کرا دارم و کرا دانم[4]؟ چون قدری برفت باز شیخ فرمود که تو باز گرد و باز علی گفت مخدوم و پیرِ من توئی بی تو اینجا چه کنم؟ شیخ فرمود که[5] باز گرد این شهر در حمایتِ تست!

لختی سخن در احوالِ متعبّدان افتاد که طاعت بسیار کنند و شغلِ درونی[6] ایشان

---

[1] ن د ح : هم
[2] ن : قلیل
[3] ن "عزیمت کرد جانبِ لکهنوتی" بجای "عزیمتِ لکهنوتی کرد" دارد
[4] ح : دانم که برگردم
[5] ح : اطاعت کن
[6] ن : در دل

چندان نباشد. فرمود کہ خلق بر چہار نوع است بعضی آنچنان اند کہ ظاہرِ ایشان آراستہ باشد و باطن خراب و بعضی آنچنان اند کہ باطنِ ایشان آراستہ باشد و ظاہر خراب و بعضی را ظاہر و باطن خراب باشد و بعضی را ظاہر و باطن آراستہ، طائفہ کہ ظاہرِ ایشان آراستہ باشد و باطن خراب آن قوم متعبدان اند کہ طاعت بسیار کنند و دلِ ایشان مشغولِ دُنیا باشد و طائفہ کہ باطنِ ایشان آراستہ باشد و ظاہر خراب آن مجانین اند کہ درونۂ ایشان باحق مشغول باشد و در ظاہر سر و سامانی نباشد و طائفہ کہ ظاہر و باطنِ ایشان خراب باشد آن عوام اند و طائفہ کہ ہم ظاہرِ ایشان آراستہ باشد و ہم باطن آن مشائخ[۱] اند!

مجلسِ پانزدہم

پنجشنبہ[۲] بست و دوم ماہِ ربیع الاوّل سنہ مذکور دولتِ پائبوس بدست آمد. فرمود کہ در راہِ حق بہر بیائی کہ ہست در باید آمد اُمید باشد کہ عاقبت بر صدق باشد. ملائمِ این معنی حکایت فرمود کہ وقتی درویشی را نظر بر دختر بادشاہی افتاد، دخترِ بادشاہ را نیز با او مَیلی شد و میانِ ہر دو معاشقہ پیدا شد، دخترِ بادشاہ[۳] از کسی بر درویش گفتۂ فرستاد کہ تو مردِ درویشی ترا با من طریقِ وصلت سخت دشوار

---

[۱] ہ: مشائخ طبقات
[۲] ن: چہار شنبہ
[۳] ح و ہ: بپاس
[۴] ح: آمد
[۵] ن و ح: کسی را بر آن درویش فرستاد و گفت 'یکای' از کسی ... فرستاد' دادہ

می نماید اما یک طریق هست اگر آن بکنی امید باشد که من بتو برسم، طریق آنست که تو خود را مردی متعبد سازی و مسجدی را لازم گیری و در طاعت و عبادت مشغول شوی تا ذکرِ تو شائع شود، چون تو بزهد و پارسائی مشهور شوی من از پدر اجازت طلبم برسمِ[1] تبرک بدیدنِ تو بیایم! آن درویش بحکمِ اشارت همچنان کرد، مسجدی را لازم گرفت و به طاعت و خلوت مشغول شد. چون ذوقِ طاعت دریافت بکلّی دل بر[2] حق بربست، ذکرِ او در افواه افتاد و دخترِ بادشاه از پدر اجازت طلبید و بزیارتِ او آمد، چون بیامد درویش همان بود و جمال همان؛ این دختر هیچ حرکتی و میلی در و ندید، گفت آخر نه من ترا این حیله آموخته بودم اکنون چه شد که هیچ[3] التفاتی بمن نمی کنی؟ هر چند ازین بابت بیشتر گفت درویش گفت تو کیستی من ترا چه دانم و چه شناسم؛ همچنان ازو اعراض کرد و بحق مشغول شد خواجه ذکره الله بالخیر چون برین حرف رسید چشم پُر آب کرد و گفت کسی که این ذوق دریافت پس با غیری چه الفت نماید[4]!

از نسبتِ این حکایت فرمود که شیخ عبدالله مبارک در ایامِ جوانی با زنی عشق داشت، شبی در زیرِ دیوارِ او آمده بود و آن زن هم سر از دریچه بیرون کرده بود و هر دو به محاوره و مکالمه مشغول بودند از اوّلِ شب تا آخرِ شب با همدیگر حکایت می کردند تا بانگِ نمازِ بامداد برآمد. عبدالله همچنین دانست که بانگِ نمازِ خفتن است، چون نیکو نگاه کرد صبح دمیده بود. درین میان هاتفی آواز داد که ای عبدالله

---

[1] ح د ه : باسم [2] ح د ه : در
[3] ه : "بچنین من التفات نمی کنی"، بجای "هیچ التفاتی بمن نمی کنی" دارد
[4] ه : کند ح : گیرد

در عشقِ زنی از اوّلِ شب تا آخرِ شب بیدار بودی، هیچ شبی از برای حق همچنین بوده ای؟ عبدالله چون این سخن بشنید ازان حرفت تائب شد و بکلی بحق مشغول شد[1]، سببِ توبهٔ او این بود. درین میان طعام پیش آوردند، یکی بیامد و سلام کرد و بنشست، ازان نسبت خواجه ذکره الله بالخیر حکایت فرمود که وقتی شیخ ابوالقاسم نصرآبادی که پیرِ ابوسعید ابوالخیر بود رحمته الله علیهم اجمعین با یاران بهم طعام خوردن مشغول بوده است[2]، امام الحرمین که استادِ امام محمد غزالی بود رحمته الله علیه درآمد و سلام گفت[3]. شیخ ابوالقاسم و یارانِ او بدو التفاتی[4] نکردند. چون طعام خورده شد امام الحرمین گفت چون من درآمدم و سلام گفتم شما هیچ جواب ندادید این چه باشد؟ شیخ ابوالقاسم گفت رسم همچنین است که هرکه در جمعی درآید که آن جمع[5] بطعام خوردن مشغول باشند آن کس را می باید که سلام نکند[6] بیاید و بنشیند و چون از طعام فارغ شوند و دست بشویند آنگاه آن کس[7] برخیزد و سلام گوید. امام الحرمین گفت این معنی از کجا می گوئی؟ از عقل می گوئی یا از نقل؟ ابوالقاسم گفت از روی عقل زیرا که طعامی که خورده می شود برای قوتِ طاعت است، پس آن کس که بدین نیت طعام استیفا می کند گوئی او در عین طاعت است پس آنکه در طاعت مشغول باشد مثلاً در نماز باشد علیک چگونه گوید!

---

[1] ن و ح: 'مشغولِ حق' بجای 'بحق مشغول' دارد
[2] ن: 'طعام می خوردند' بجای 'طعام خوردن مشغول بوده است' دارد
[3] ه: بکرد
[4] ح و ه: التفات
[5] ه: 'وآن قوم' بجای 'که آن جمع' دارد
[6] ح: بکند
[7] ه: آن کس که

یکی از حاضران پرسید که هندوی ست که کلمه می گوید و خدای را بوحدانیت یاد می کند و رسول را برسالت امّا همین که مسلمانان می آیند ساکت می شود عاقبتِ او چه باشد، خواجه ذکره الله بالخیر فرمود اینجا معامله او با حق است تا حق با او چه کند ان شاء عفا و ان شاء عذب، از نسبتِ این معنی فرمود که بعضی هندوان می دانند که اسلام حق است امّا مسلمان نمی شوند!

ازین جا حکایتِ ابوطالب درافتاد، فرمود که چون او رنجور شد مصطفی علیه السلام نزدیکِ او رفت و گفت تو یک بار بوحدانیتِ حق اقرار کن خواه بزبان خواه بصدقِ دل تا من با خدای حجّت گویم که الٰهی او ایمان آورده بود! هرچند که رسول علیه السلام این معنی گفت، هیچ اثر نکرد همچنان بر کفر بمُرد تا امیرالمومنین علی رضی الله عنه خبرِ مُردنِ او با رسول علیه السلام بدین عبارت گفت که عمّک الضّال مات یعنی عمِ گمراهِ تو بمرد! بعدازان رسول علیه السلام فرمود که او را غسل دهند و در کفن پیچند و گور بکاوند بی لحد و او را از بالا بگور اندازند یعنی وضع نباشد۔

مجلس شانزدهم

دوشنبه نهم ماهِ جمادی الاُولیٰ سنۃ المذکور دولتِ پابوس بدست آمد، حکایتِ طائفہ افتاد که بر خلق زیادتی کنند در ستدنِ خراج و جزیه و وجه گشتها،

ن: بعد ن: دران گور ن: 'شنبه' بجای 'دوشنبه' دارد

درین میان فرمود که پیش ازین در حدودِ لهاور دیهی بود، دران دیه درویشی ساکن بوده است، او کشت می کرد و بدان روزگار می گذرانید، هیچ کس ازو چیزی نمی ستد تا وقتی شحنهٔ نصب شد - او ازین درویش حصه طلبیدن گرفت و گفت که چندین سال است که تو کشت می کنی و [1]هیچ حصه نمی دهی و غله می بری جزیهٔ سالهای گذشته بده یا کرامتی بنما. درویش گفت کرامت چه باشد من مردِ مسکینم، شحنه استبداد کرد که البته ترا نگذارم تا حاصلِ چندین سال بدهی[2] یا کرامتی بنمائی آنگاه ترا بگذارم! درویش مضطر شده با خود تامل کرد - بعد ازان روی سوی شحنه کرد و گفت تو چه کرامت می طلبی بخواه! ایهاما نزدیکِ دیه آبی روان بود، شحنه گفت اگر ترا کرامتی هست بر روی آب بگذر! درویش قدم بر روی آب نهاد، همچنانکه کسی بر روی زمین بگذرد بگذشت! چون گذارا[3] شد از گذار کشتی خواست[4] تا باز آید - او را گفتند چنان که رفته همچنان چرا باز[5] نیائی؟ گفت تا که نفس فربه شود و پندارد که من چیزی شدم!

لختی سخن در اطعام افتاد و مراعاتِ احوالِ مهمانان بدانچه میسّر شود - فرمود که حدیث است من زار حیا ولم یذق منه شیئا فکانما زار میتا - ازین جا حکایت شیخ بهاء الدین زکریا افتاد رحمة الله علیه که در[6]

---

[1] ه: 'هیچ حصه ندادی تمام غله بُرده ای یا جبره سالهای گذشته بده' بجای 'هیچ حصه نمی دهی .... گذشته بده' دارد ح: 'هیچ حصه نداده ای مجاناً غله برده ای یا جبرِ سالهای گذشته بده'

[2] ن وه: 'ندهی یا کرامتی ننمائی' بجای 'بدهی یا کرامتی بنمائی' دارد [3] ه: گذاره

[4] ن: طلبید [5] ح وه: 'نمی آئی' بجای 'باز نیائی' دارد

[6] ن: 'برایشان' بجای 'درایشان' دارد [7] ه: 'برد' بجای 'درایشان'

ایشان این معنی نبود، خلق برو بیامدی و برفتی چیزی[1] خوردن درمیان نبودی. یکی ازو سوال کرد که این حدیث رسول است که من زار حیّا ولم یذق منه شیئا فکانما زار میتا؟ شیخ گفت آری. آن سائل گفت آنگاه شما برین حدیث چرا کار نمی کنید؟ شیخ گفت خلق معنیٔ این حدیث نمی دانند، خلق بر دو نوع اند عوام اند و خواص اند، مرا با عوام کاری نیست امّا خواص چون می آیند من از خدای و رسولِ او و سخنِ سلوک و مانندِ این بایشان می گویم ایشان را فائده می باشد،

از نسبتِ این معنی بر لفظِ مبارکِ خواجه ذکره الله بالخیر رفت که یارانِ رسول علیه السلام چون بحضرتِ رسالت آمدندی البتّه چیزی بخوردندی آنگاه بازگشتندی، نانی یا خرمائی یا چیزی دیگر تا نخوردندی باز نگشتندی!

بعد ازان فرمود که شیخ بدرالدّین غزنوی رحمته الله علیه را رسمی بود تا اگر برو هیچ چیزی نبودی بگفتی تا آب بگردانند!

ازین جا ذکرِ[2] شیخ بهاءالدّین رحمته الله علیه افتاد، حکایت فرمود که عزیزی بود او را عبدالله رومی گفتندی، او بخدمتِ شیخ بهاءالدین آمد رحمته الله علیه و گفت که من وقتی بخدمتِ شیخ شهاب الدّین بوده ام قدس الله سره العزیز و سماع کرده ام. شیخ بهاءالدین گفت که چون شیخ شهاب الدین سماع شنیده است مرزکریّا را هم باید شنید؛ بعد ازان این عبدالله را بداشت تا شب

---

[1] ن: 'چیزی نخوردی و خورش' بجای 'چیزی خوردن' دارد

[2] ن: 'آنگاه در ذکرِ شیخ بهاءالدینؒ حکایت فرمود' بجای 'ازین جا ذکر ...... فرمود' دارد

در آید. چون شب شد یکی را گفت که عبدالله را در حجره برید و یک یار او را چنانکه ثالثی نباشد همین دو کس را در حجره برید! این عبدالله می گوید همچنان کردند مرا و یک یار مرا در حجره بُردند، چون شب شد و نمازِ خفتن گزاردند و شیخ از اوراد فارغ شد در حجره در آمد تنها ما دو کس بودیم و شیخ [1] و بس دیگری نبود، شیخ بنشست و باز باوراد مشغول شد مقدارِ نیم سیپاره بخواند. بعد ازان درِ حجره را زنجیر کرد و مرا گفت چیزی بگوی! من سماع آغاز کردم، ساعتی شد جُنبشی و حرکتی در شیخ پیدا شد، شیخ برخاست و چراغ بکشت، حجره تاریک شد ما همچنان سماع می کردیم، این قدر حِس می دانستم که شیخ می گردد و چون نزدیکِ ما میآمد دامنِ او می نمود همین می دانستم که شیخ را جُنبشی و حرکتی هست امّا چون حجره تاریک بود نمی دانستم که این بر [2] ضرب است یا بی ضرب، الغرض چون سماع تمام شد، شیخ در باز کرد و بمقامِ خود باز رفت، من و یارِ من همانجا ماندیم نه ما را طعام دادند نه [3] شربتی تا شب بگذشت و روز شد. چون روز شد خادمی بیامد و یک جامهٔ مهین و بست تنکه بیاورد و بمن داد و گفت که شیخ داده است این بستان و بازگرد!

بعد از تقریرِ این حکایت خواجه ذکرہ اللّٰہ بالخیر فرمود که همین عبدالله بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدین قدس اللّٰہ سرہ العزیز بیامد و این حکایت بگفت. بعد از مدّتی این عبدالله را باز عزیمتِ ملتان شد، بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدین نوراللّٰہ مرقدہٗ آمد و عرضداشت کرد که من عزیمتِ ملتان دارم و راه عظیم مخوف است دعای بکن تا من سلامت به ملتان

---

[1] ن: "و بس" ندارد [2] ه ک: با

[3] ن "نه شراب" بجای "نه شربتی" دارد

برسم! شیخ فرمود که ازینجا تا بدان موضع که چندین کروه باشد و آنجا حوضی است تا آنجا حدِ من است بسلامت خواهی رسید و ازانجا تا به ملتان در عهدهٔ شیخ بهاء الدین است رحمۃ اللہ علیہ، ابن عبداللہ می گوید که این سخن از شیخ شنیدم و روان شدم تا نزدیکِ آن حوض رسیدم، گفتند آنجا دہاری[1] می رسد یعنی قطّاعِ طریق ساخته شده اند تا بیایند، مرا نفسِ شیخ یاد آمد بی التفات می رفتم، حق تعالیٰ آن قطّاعِ طریق را ازان راه دُور انداخت و ایشان راه گم کردند، من بسلامت بدان حوض رسیدم، چون برسیدم وضو کردم و دوگانه بگزاردم، بعد ازان خدمتِ شیخ بهاء الدین را یاد کردم و گفتم تا آنجا که حدِّ شیخ فریدالدین بود قدس اللہ سرہ العزیز بسلامت رسیده ام ازینجا تا ملتان که حدِّ تست تو دانی! عبداللہ می گوید که من ازان حوض روان شدم مرا ہیچ گزندی نرسید و سلامت بملتان رسیدم! چون بخدمتِ شیخ بهاء الدین رفتم قدس اللہ سرہ العزیز من گلیمِ سوده پوشیده بودم۔ چون شیخ مرا گلیم پوشیده دید بر آشفت و گفت این چه پوشیده ای؟ این لباسِ شیطان است و مانند این بسیار گفت ۔ من نیک طیره شدم گفتم چه شود اگر گلیم پوشیدم مردمان را چندین زر و سیم و دُنیای و ذخیره که هست من ہیچ نمی گویم، اگر مرا گلیمی شد چندین برچه می باید گفت؟ شیخ چون دید که من یکبارگی از پرده بیرون آمدم رُوی سوی من کرد و گفت چرا چندین می گوئی اٰخر ازان سرِ حوض یاد کن، ذکر یا درباب تو چه تقصیر کرد؟

---

[1] دہار یعنی دھاڑ، لغتِ ہندی است بمعنی قُطّاعِ طریق

مجلسِ ہفدہم

چہار شنبہ شانزدہم ماہِ جمادی الآخرہ سنۃ المذکور دولتِ پائبوس حاصل شد۔ سخن در خشم و شہوت افتاد۔ فرمود چنانکہ شہوت بغیرِ محل حرام است خشم ہم بغیرِ محل حرام است۔ بعد ازان فرمود کہ یکی بر یکی غضب می راند و او تحمّل می کند جمال آن کس را حاصل می شود کہ تحمّل می کند نہ آن کس را کہ غضب می راند!

لختی سخن دران افتاد کہ اگر کسی مر کسی را نصیحت کند باید کہ در ملاء نکند کہ آن فضیحت باشد، ملامتی و نصیحتی کہ خواہد کرد در خلا کند بر ملا نکند!

آنگاہ حکایت فرمود کہ وقتی ابو یوسف قاضی رحمتہ اللہ علیہ نشستہ بود و یاران را امالی سبق می گفت، کلاہِ صوفیانہ بر سر داشت و آن کلاہ سپید نبود سیاہ بود و لاطیہ ہم نبود ناشزہ بود، لاطیہ آنست کہ بر سر متّصل باشد و ناشزہ آنست کہ قدری از سر بلند باشد و افراشتہ۔ الغرض درین میان یکی بیامد و از ابو یوسف قاضی سوال کرد کہ پیغمبر علیہ السلام این چنین کلاہ بر سر نہادہ است؟ ابو یوسف گفت آری۔ باز آن سائل پرسید کہ کلاہ سپید نہادہ است یا سیاہ؟ ابو یوسف گفت سپید۔ باز آن سائل گفت کہ پیغمبر علیہ السلام کلاہِ لاطیہ بر سر نہادہ است یا ناشزہ؟ ابو یوسف گفت لاطیہ۔ سائل گفت تو کلاہِ سیاہ و ناشزہ بر سر نہادہ ای[1]، درین صورت بدو صفت خلافِ سنّتِ رسول کردہ ای و امالی

---

[1] ن و ک: کردہ ای

که احادیث او است چگونه املا میکنی؟ ابویوسف قاضی متاذّی شد، باز آن سائل را گفت این سخن که تو با من گفتی از دو حال بیرون نیست یا برای حق گفته ای یا برای ایذای من، اگر برای حق گفته ای چون دُر املا گفتی ترا درین هیچ ثوابی نیست و اگر برای ایذای من گفتی فالویل علیک والویل علیک والویل علیک!

مجلس هجدهم

چهارشنبه هفتم ماه رجب سنة المذکور دولت پائبوس بدست آمد. سخن در توبه افتاد، فرمود که توبه بر سه قسم است حال و ماضی و مستقبل، حال آنست که پشیمان شود یعنی ندامت آرد از معصیتی که کرده است، ماضی آنست که خصمان را خشنود کند و اگر یکی از یکی ده درم غصب کرده است و همین می گوید که توبه توبه این توبه نباشد، توبه آنست که ده درم او بدو باز دهد و او را خشنود کند آنگاه توبهٔ او توبه باشد، و اگر کسی را بد گفته است برود و معذرت کند و بحلی خواهد و او را خشنود کند و اگر آن کس را که بد گفته است او مرده باشد چه کند، چندان که او را در حیات بد گفته باشد بعد مردن او هم چندان نیکو گوید و به نیکی یاد کند، و اگر کسی را کشته باشد و او را وکی نمانده باشد چه کند، برده آزاد کند یعنی مرده را زنده نتواند کرد برده آزاد کند، این

ا ه : متامّل ۲ ح : بر ۳ ن : طلبد

۴ ح د ه : امت ۵ ه : وارثی

کس که برده را آزاد کند گوئی احیاء مُرده می کند، و اگر کسی بر منکوحهٔ غیری[1] یا بر مملوکهٔ کسی[2] زنا
کرده باشد چه کند، این جای نیامده است که برود برود و عذر خواهد اینجا چه کند، بخدای
گم بزرد با هم ملایم این معنی فرمود که اگر شاربِ خمری تائب شود چه کند، شربت های لطیف
بخلقِ خدای بدهد و آبهای خنک، مقصود ازین معنی این بود که در حالتِ انابت
معذرتِ هر معصیتی هم ازان نسبت آمده است، صفتِ دومِ توبه از قسمِ ماضی این
بود که در قلم آمده[3]، قسمِ سومِ توبه که صفتِ مستقبل دارد آنست که نیت کند که پیش
بران معصیت که کرده باز نگردد - آنگاه حکایت فرمود که چون من بخدمتِ شیخ الاسلام
فریدالدین پیوستم قدس سرہ العزیز و انابت آوردم چند کرت بر لفظِ مبارک راند
که خصمان را خشنود باید کرد، در استرضای صاحبِ حقان غلو می فرمود، مرا یاد آمده[4]
که من بست جیتل وام دادنی دارم و یک کتاب از کسی عاریت خواسته بودم
و آن کتاب از من غائب شده بود، درانچه بشیخِ کبیر نوّراللہ مرقدہٗ در بابِ خشنود
کردنِ خصمان ذکرِ بلیغ می فرمود من دانستم که مخدوم مکاشفِ عالمِ اسرار است، در
دل کردم که این بار که در دہلی بروم ایشان را خشنود کنم - چون از اجودھن در دہلی
آمدم آن مرد که بست جیتلِ او دادنی داشتم او بزاز بود ازو جامه سِتده بودم،
الغرض هیچ وقت بست جیتل یک جا جمع نمی شد که بدو رسانم، وجه معاش تنگ بود
گهی پنج جیتل بدست آمدی[5] گهی ده جیتل تا یک بار ده جیتل بدست آمد، بیامدم
بردرِ آن بزاز و او را آواز دادم، او از خانه بیرون آمد باو گفتم که بست جیتلِ تو به[6]

---

[1] ه: کسی [2] ه: غیری [3] ن: آمده است
[4] ح و ه: آمد [5] ح و ه: می آمد [6] ه: در ح: بر

ذمۂ منست میسّر نمی شود که بیک دفعت بدہم این ده جتیل آورده ام بستان، ده دیگر ہم اکنون برسانم انشاء اللہ تعالیٰ - آن مرد چون این سخن بشنید گفت آری از پیشِ شیخ می آئی! آنگاه آن ده جتیل از من بستد و گفت آن ده جتیل باقی ترا بخشیدم! بعدازان برفتم بر آن مرد که کتاب او آورده بودم، او را دیدم گفت کیستی؟ گفتم ای خواجہ من کتابی از تو بعاریت برده بودم آن از من غائب شده است اکنون نسخہ حاصل خواہم کرد ہمچنان که کتابِ تو بود کتابی دیگر خواہم نویسانید و بتو خواہم رسانید - آن مرد چون این سخن بشنید گفت آری از انجاکه تو می آئی ہمین ثمره باشد! بعدازان گفت که من آن کتاب بتو بخشیدم!

ہم از نسبتِ توبہ این فوائد فرمود که آنکه گناہی می کند روی او جانبِ معصیت می باشد و قفای او جانبِ حق، آن زمان که تائب شد و انابت آورد باید که قفای او جانبِ معصیت باشد و روی او جانبِ حق - آنگاه فرمود که آنکه تائب شده است باید که او را در طاعت ذوقی تمام باشد و آنکه بہ معصیت باز می گردد نعوذ باللہ منہا از انست که از طاعت ذوق نمی یابد!

لختی سخن در انفاق افتاد - فرمود که امیر المؤمنین علی رضی اللہ عنہ فرموده است که اگر کسی یک درم میانِ رُفقای خود خرچ کند بہ ازان باشد که ده درم بفقراء دہد، ہمچنین اگر ده درم در حقِ رفقای خود صرف کند بہ ازان باشد که صد درم بفقراء دہد و اگر صد درم بارُفقای خود خرچ کند ہمچنان باشد که بردۂ آزاد کرده باشد واللہ اعلم بالصواب،

سلہ ح: مسلمان، ن: مسلمانان ٭ سلہ ح ده: گفت کیستی، ندارد ٭ سلہ ن: ثمره ہمین، بجای 'ہمین ثمره' دارد ح: ثمرۂ آن ہمین ٭ سلہ ن: بکلی جانبِ حق، بجای 'جانبِ حق' دارد ٭ سلہ ن ده: ذوق ٭ سلہ ن: صرف کند، بجای 'بفقراء دہد' دارد ٭ سلہ ح: خرچ ٭ سلہ ح: صرف ٭ سلہ ن و ح: واللہ اعلم بالصواب،

مجلس نوزدهم

چهارشنبه بست و هفتم ماهِ شعبان سنه مذکور سعادتِ پائبوس میسر شد. سخن در معاملهٔ خلق افتاد که نیکان چگونه اند و بدان چگونه؟ فرمود درین عهد که ماییم اگر یکی را گویند که بد نیست بهمان قدر او را نیک توان گفت! آنگاه فرمود که اگر کسی در عیبِ مردمان فرو نشود و کسی را بد نگوید اگرچه او بد باشد هم او را نیک گیرند بد[1] نگویند! بعد ازان این دو مصراع بر زبانِ مبارک راند ع

گر با عیبی و عیب نه جوئی نیکی   ور بد باشی و بد نگوئی نیکی!

آنگاه فرمود که اگر یکی بد باشد و خلقِ خدای را بدگوید این بدی را حد کجاست؟ درین میان روی سوی بنده کرد و فرمود که در لشکر می باشی؟ بنده گفت آری. بعد ازان فرمود که در شهر راحتی نمانده است و نبود! هم[2] ملائمِ این معنی حکایت فرمود که در ایامِ قدیم مرا هم دل بودن درین شهر نبودی تا روزی بر سرِ حوضِ قتلغ خان بودم[3]، دران ایام قرأت[4] آن یاد می گرفتم، آنجا درویشی دیدم بحق مشغول نزدیکِ او رفتم ازو پرسیدم که شما ساکن این شهر اید؟ گفت آری. گفتم بطبعِ خود ساکن می باشید؟ گفت خیر. بعد ازان آن درویش حکایت کرد که من وقتی درویشی عزیزی را دیدم از دروازهٔ کمال بیرونِ درِ حظیره که بر لبِ خندق است هم نزدیکِ دروازهٔ[5] مذکور زمینی بلند است

---

۱ ن: 'بدنگویند' ندارد   ۲ ح و ه: 'هم' ندارد

۳ ه: رسیدم   ۴ ه: قرات   ۵ ن: بود

و دران حظیرهٔ شهیدانند - الغرض آن درویش مرا گفت که اگر می خواهی که ایمان خود بسلامت ببری ازین شهر برو! من همان زمان عزیمت کردم که ازین شهر بروم ولی بموانع مانده شد امروز مدتِ بست و پنج سال است که عزیمتِ من مقرر است ولی رفته نمی شود!
خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که چون من این سخن ازان درویش شنیدم با خود مقرر کردم که درین شهر نباشم، چندجای دلِ من می شد که بروم لختی دل کردم که در قصبهٔ پتیالی[1] بروم، دران ایام تُرک آنجا بوده است، مقصود ازین تُرک امیرخسرو بود عصمه الله باز فرمود که یک دل کردم که در بساله بروم که موضعی منزّه است، الغرض در بساله رفتم، سه روز آنجا بودم درین سه روز هیچ خانه نیافتم نه کرایه و نه گروی نه بهای، درین سه روز هر روز[2] مهمانِ یکی بودم، چون ازانجا بازگشتم این اندیشه درخاطر می بود تا وقتی جانبِ حوض رانی بودم درباغی که آن را باغِ جسرت[3] گویند[4] باخدای عزوجل مناجات کردم، وقتی خوش بود، گفتم که خداوندا مرا می باید که ازین شهر بروم و جائی باختیارِ خود نمی خواهم آنجا که خواستِ تو باشد آنجا باشم! درین میان آوازِ غیاث پور آمد، من هیچ وقت غیاث پور را ندیده بودم و نمی دانستم که غیاث پور کجاست[5]؟ چون این آواز شنیدم بر دوستی رفتم، آن دوست را نقیبی بود نیشاپوری، چون درخانهٔ او رفتم مرا گفتند او در غیاث پور رفته است. من بادلِ خود گفتم این همان غیاث پور است! الغرض در غیاث پور آمدم، آن روز این مقام چنان

---

[1] یعنی پٹیالی
[2] ک: 'هر روز' ندارد
[3] یعنی جسرتھ
[4] ک: باد خدایا
[5] ح: 'چه طوراست' بجای 'کجاست' دارد

آبادان نبوده است موضعی مجهول بود و خلق اندک، بیامدم و سکونت کردم تا آنگاه که کیقباد در کیلوکهری ساکن شد، دران عهد خلق اینجا انبوه شد از ملوک[1] و امرا و غیر آن آمد و شد خلق بسیار شد، من با خود گفتم که ازین جا هم بباید رفت، درین اندیشه بودم تا بزرگی که استادِ من بود در شهر وفات کرد، من با دلِ خود راست گرفتم که فردا که از وفاتِ او سوم خواهد بود من بزیارتِ او بروم و هم در شهر نباشم - این عزیمت بر خود مقرّر کردم، همان روز نمازِ دیگر جوانی در آمد صاحبِ حُسنی امّا نزار گشته والله اعلم از مردانِ[2] غیب بود یا که بود! الغرض چون بیامد اوّل سخن که[3] با من گفت این بود ؎

آن روز که مه شدی نمی دانستی کانگشت نمای عالمی[4] خواهی شد

امروز[5] که زلفت دلِ خلقی بربود در گوشه نشستنت نمی دارد سود

خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر می فرمود که چند سخنی دیگر که او گفت من آن را جائی ننبشته ام، القصہ بعد ازان این سخن گفت که اوّل باری مشهور نباید شد و چون این کس مشهور شد باید که چنان باشد[6] که فردای قیامت از روی رسول علیه السلام شرمنده نماند! آنگاه این سخن گفت که این[8] چه قوّت باشد و چه حوصله که از خلق گوشه گیرند و بحق مشغول شوند یعنی قوّت و حوصله آن باشد که با وجودِ خلق بحق مشغول باشند! خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که چون

---

[1] ح: 'ملوک و' ندارد [2] ح و ه: 'آن مرد از' بجای 'از' دارد

[3] ه: 'با من این بیت بگفت' بجای 'که با من ..... این بود' دارد

[4] ن: جهان [5] ن و ح: 'این بیت ندارد' در ه مصرعِ اوّل چنین آمده:

امروز که خُلقت دلِ خلقی بگرفت [6] ح: شود

[8] ح: 'آن خود چه قوت باشد و چه حوصله باشد' بجای 'این چه قوت ..... حوصله' دارد

این سخنہا تمام کرد من قدری طعام پیش آوردم نخورد، من ہمان زمان این نیت کرد[1]م کہ ہمین جا ساکن خواہم بود، چون این نیت کردم قدری طعام بخورد و برفت پیش او را ندیدم!

مجلس بستم

دو[2]شنبہ دہم ماہ مبارک رمضان سنۃ المذکور بسعادت پابوس رسیدہ شد۔ سخن در فضیلت سورۂ اخلاص افتاد۔ بر لفظ مبارک راند کہ پیغامبر علیہ السلام فرمودہ است کہ سورۂ اخلاص ثلث قرآن است۔ آنگاہ فرمود کہ اینکہ بعد ختم قرآن سہ بار سورۂ اخلاص می خوانند حکمت آنست کہ اگر در ختم[3] کردن جائی نقصان شدہ باشد این سہ بار کہ سورۂ اخلاص بخوانند باری ختم تمام با[4]شد!

بعد ازان فرمود کہ بعد از ختم قرآن سورہ الحمد می خوانند و چند آیت از سورۂ بقرہ، آن چیست؟ آن اینست کہ از حضرت رسالت علیہ السلام پرسیدند کہ من خیر الناس؟ مصطفی علیہ السلام فرمود کہ الحال المرتحل، حال کسی را گویند کہ فرود آیندہ باشد در منزلی و مرتحل کسی را گویند کہ روان شود و این اشارت بدان دارد کہ آنکہ قرآن می خواند چون ختم می کند گوئی در منزل فرود می آید و چون باز آغاز می کند گوئی

---

[1] ط : فتح کردم [2] ح : سہ شنبہ

[3] ح : قرآن [4] ن : شد

باز روان می شود، پس بهترینِ مردمان آن کس باشد که چون قرآن ختم کند باز بر فور آغاز کند، او را رسول علیه السلام این صفت می فرماید که الحال المرتحل۔

لختی سخن دران افتاد که بعضی بر جنازهٔ غائب نماز می گزارند چگونه باشد؟ خواجه ذکرہ اللہ بالخیر فرمود که روا باشد مصطفیٰ علیه السلام بر نجاشی، همچنین نماز گزارده است او در غیبت[1] مرده بود، و امام شافعی این معنی جائز می دارد[2]، و اگر عضوی از میت می آرند مثلاً دستی و یا پای وی یا انگشتی هرچه[3] باشد بران هم نماز بگزارند۔

از نسبتِ این نماز حکایتِ شیخ جلال الدین تبریزی فرمود قدس اللہ سرہ العزیز که چون شیخ نجم الدین صغری را که شیخ الاسلامِ دهلی بود با او نقاری افتاد و چنان انگیخت که شیخ جلال الدین را جانبِ هندوستان روان کردند، الغرض چون شیخ جلال الدین نور اللہ مرقدہٗ در بداؤن رسید یک روز بر لبِ آبِ سوته نشسته بود، برخاست و تجدیدِ وضو بکرد و حاضران را گفت بیائید تا بر جنازهٔ شیخ الاسلامِ دهلی نماز کنیم که او این ساعت نقل کرد، او همچنان بود که بر لفظِ مبارکِ شیخ جلال الدین رفته بود رحمتہ اللہ علیه رحمۃً واسعۃً، بعد ازان که نماز بکرد روی سوی حاضران کرد و گفت اگر شیخ الاسلامِ دهلی ما را از شهر بیرون کرد شیخِ ما او را از جهان بیرون کرد!

لختی حکایتِ جماعتِ متحیران افتاد که بحق تعالیٰ چنان مشغول باشد که از هیچ

---

[1] ک : غیب [2] ک ا : را روا می دارد، بجای 'جائز می دارد' دارد

[3] ن د ا : 'موجود' برای 'هرچه' دارد

آفریده خبر نباشد. یکی از حاضران حکایت کرد که من وقتی جائی رسیدم و این چنین هفت هشت کس را دیدم دو چشم در آسمان داشته و شب و روز متحیّر مانده مگر آنکه چون وقتِ نماز در می آمد ایشان نماز می گزاردند و باز همچنان متحیّر می ماندند. خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که آری انبیاء معصوم اند و اولیاء محفوظ، همچنین باشند که گفتی، اگرچه شب و روز متحیّر باشند امّا نمازِ ایشان فوت نشود!

از نسبتِ این تحیّر حکایتِ شیخ الاسلام قطب الدّین بختیار فرمود قدس الله سرّه العزیز که او را همچنین چهار شبان روز تحیّر بود در وقتِ نقل، و آنچنان بود که در خانقاهِ شیخ علی سنجری[1] رحمة الله علیه سماعی بود و شیخ قطب الدین نوّر الله مرقدهٗ حاضر بود، گوینده قصیدهٔ می گفت، چون بدین بیت رسید ؎

کشتگانِ خنجرِ تسلیم را — هر زمان از غیب جانی دیگر است

شیخ قطب الدین را قدس الله سرّه العزیز این بیت بگرفت، چون ازان مقام بخانه آمد مدهوش و متحیّر بود، می فرمود که همین بیت بگویند، همین بیت پیشِ او می گفتند او همچنان متحیّر می بود اِلّا آنکه چون وقتِ نماز در می آمد نماز می گزارد و باز همین بیت می گویانید حالی و حیرتی پیدا می آمد، چهار شبان روز همرین حال بود شبِ پنجم رحلت فرمود. شیخ بدر الدّین غزنوی رحمة الله علیه می گوید که من آن شب حاضر بودم، چون وقتِ نقلِ شیخ نزدیک شد مرا اندک غنودگی[2] بود، در خواب دیدم که شیخ قطب الدین قدس الله سرّه العزیز گوئی ازین[3] مقامِ خود برآمده است و جانبِ بالا می رود و مرا می گوید که بنگر بدر الدّین!

---

[1] سیر العارفین: سجستانی - س، سکزی

[2] ح و ۸: غنودنی

[3] ح و ۸: از

دوستانِ خدای را مرگ نباشد۔ چون بیدار شدم شیخ بدارِ بقا رحلت فرمودہ بود رحمتہ اللہ علیہم اجمعین

مجلسِ بست و یکم

دوشنبہ پانزدہم ماہِ شوّال سنتہ المذکور بدولتِ پائبوس رسیدہ شد۔ سخن در رغبتِ خلق افتاد بخدمتِ مشائخ، فرمود کہ درانچہ مصافِ کیلی شدمن چندروزی در شہر بودم، روزِ آدینہ کہ بہ مسجدِ جمعہ رفتمی خلق مرا مزاحمت نمودی تا روزی از مسجد بیرون آمدہ بودم و در کوچہ می رفتم، مردی از پس بیامد و گفت کہ تنگ می آئی؟ گفتم آری۔ بعد ازان آن مرد گفت کہ خسرِ من مریدِ شیخ فریدالدین بود قدس اللہ سرہ العزیز، درانچہ شیخ در دہلی بود۔ چون بہ نمازِ جمعہ رفتی پیش از وقت روان شدی تا مزاحمتِ خلق کمتر باشد، خلق ہمچنان پیش می آمدند و دست می بوسیدند تا از خلق یک حلقہ شدی، شیخ ازان حلقہ بگذشتی خلقِ دیگر پیش می آمدند باز حلقہ شدی ہم برین نوع تا تنگ آمدن گرفت۔ بعد ازان خسرِ من گفت کہ این نعمتِ خدا ایست چرا تنگ می آئی؟

ملائمِ این معنی حکایت فرمود کہ درانچہ سلطان ناصرالدین جانبِ اوچہ و ملتان روان شد درمیانِ اجودہن رفت۔ جملہ لشکر روی بزیارتِ شیخ نہادند تا آن مقام

۱؎ ح د ہ : نقل ۲؎ ح : لگم

۳؎ ح د ہ : 'تا آن مقام کہ بود' ندارد

کہ بود، شیخ ازان انبوہی کہ شد حیران شد و[1] بمقامی رفت. آنگاه آستینِ شیخ از طرف[2] ہا می جانب کوچہ بیاویختند، خلق می آمد و می بوسید و می رفت تا آن ہمہ پارہ پارہ شد۔ آنگاه در مسجد آمد و مریدان را گفت شما گرد بر گردِ من باشید تا خلق درون نیایند ہم از بیرون[3] سلامی[4] بکنند و باز گردند! مریدان ہمچنان کردند تا یک فراشِ پیری بیامد و از مریدانی کہ گرد بر گرد ایستادہ بودند بگذشت و در پای شیخ افتاد و پای مبارکِ شیخ بگرفت و بکشید تا بوسد۔ شیخ را دشوار آمد۔ آن فراش گفت شیخ تنگ می آئی! شکرِ نعمتِ خدای به[5] ازین بگزار! چون فراش این سخن بگفت شیخ نعرہ بزد۔ آنگاه آن فراش را بنواخت و بسیار معذرت کرد!

لحظی سخن دران افتاد کہ نرم دل باید بود و با خلق بہ شفقت زندگانی باید کرد۔ آنگاه فرمود کہ پیغمبر علیہ السلام در بابِ ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ فرمودہ است کہ اِنَّ ابابکرٍ اسیفٌ یعنی ابابکر اسیف است و اسیف کسی را گویند کہ سریع البکا باشد یعنی زود زود او را گریہ آید۔

ہم از نسبتِ خُلقِ خوش و تواضع حکایت فرمود کہ عمرو عاص در ایامِ جاہلیت رسول علیہ السلام را ہجو کرد۔ چون حضرتِ رسالت علیہ السلام بشنید گفت الٰہی پسرِ عاص مرا ہجو کردہ و من شاعر نہ ام ولستُ بشاعرٍ تو او را از قبلِ من ہجو کن! خواجہ ذَکَرَہُ اللّٰہُ بِالخَیرِ می فرمود کہ خدای تعالیٰ عمرو عاص را بہ جُربزہ[6] ہجو کرد

---

[1] ن و ح: 'و بمقامی رفت' ندارد [2] ن و ہ: 'طرف' ندارد
[3] ن و ہ: دور [4] ن و ح: سلام
[5] ہ: بجای 'بہ ازین بگزار' 'بہ ازین بجا آر' دارد [6] ن و ہ: جربزہ

و جُربُز[1] کسی را گویند که گُربز باشد یعنی ذکرِ عمرو عاص بمکاری و گربزی معروف شد، اگرچه ایمان آورد اما این ہجو که بمکاری و گربزی شد[2] تا قیامت بماند۔ پس چون این صفتِ مکر و گربزی ہجو باشد صفتِ نرمی و خوی خوش و تواضع مدح باشد۔

مجلسِ بست و دوم

دوشنبه بست و ہفتم ماہِ ذی القعدہ سنۃ المذکور شرفِ پابوس میسّر[3] شد۔

عزیزی فرستادہ یکی آمدہ بود بمعذرت، ہمانا که خدمتِ خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر بشفاعتِ کسی سخنی گفتہ بود و او آن را در توقف داشتہ، چون آن فرستادہ از زبانِ آن کس معذرت کرد و عفو التماس نمود خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر آن را عفو کرد بزبانِ مبارک راند که اگرچہ جای رنجیدن ہست اما من نرنجیدم و عفو کردم! بعد ازان فرمود کسی که بخدمتِ پیری می پیوندد و ارادت می آرد این را تحکیم گویند یعنی پیرِ خود را بر خود حاکم می سازد، پس ہرچہ پیر گوید و مرید نشنود تحکیم نشد۔ آنگاہ باز فرمود که اگرچہ جای کوفتہ شدن است ولی من عفو کردم۔ درین میان بندہ عرضداشت کرد که اگرچہ پیر از غایتِ کرمی که دارد خطای مرید عفو فرماید اما حضرتِ عزت آن خطا چگونہ پسندد و چگونہ عفو فرماید؟ آنگاہ فرمود که عفوِ پیر باذنِ حق باشد حق عفو فرماید!

آنگاہ فرمود که ہرچہ پیر فرماید مرید را باید که ہمان بکند۔ بعد ازان فرمود که

---

[1] ن و ہ: جربزہ [2] ن: مشہور شد [3] ہ: 'بدست آمد' بجای 'میسّر شد' دارد

این چنین هم آمده است که پیر اگرچه چیزی فرماید که نامشروع باشد مرید را شاید که آن کار بکند یا نه - این معنی را بیان فرمود که باری پیر آنچنان باید که در احکامِ شریعت و طریقت و حقیقت عالم باشد و چون پیر این چنین باشد او خود هیچ نامشروع نفرماید و اگر چیزی فرماید که آن مختلف فیه باشد یعنی نزدِ بعضی[1] روا باشد و نزدِ بعضی روا نباشد پس مرید را آن باید کرد که پیر فرماید زیرا که او بر قولِ کسی حکم کرده باشد اگرچه بعضی را درو اختلاف باشد امّا مرید را بر اشارتِ پیر کار باید کرد.

آنگاه هم درین معنی فرمود که این کس که با یکی سخنی می گوید یا شفاعتی می کند و آن کس قبول نمی کند این معنی را بر آن حمل باید کرد که وقت نبود یا این کس ندانست، گفت چیزی گنه از طرفِ خود هم باید اندیشید شاید که همچنان باشد!

آنگاه فرمود که در اجودهن عاملی بود مگر والیِ آن موضع آن عامل را می رنجانید، آن عامل بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدّین آمد قدّس اللہ سرّہ العزیز و شفاعت التماس نمود. شیخ کسی را جانبِ والی فرستاد و سخنِ عامل را بگفت، والی همبران کارِ خود بود، بعد ازان شیخ آن عامل را گفت که من سخنی گفته‌ام[2] و او نشنید مگر وقت نبود و نیز شاید بود که بر تو هم کسی شفاعتِ کسی کرده باشد و تو آن را نشنیده باشی! آنگاه آن والی بیامد و عذر خواست، شیخ عفو فرمود.

هم درین معنی عفو کردن و جُرمِ کرده ناکرده انگاشتن حکایت فرمود که شیخ الاسلام فریدالدّین را قدّس اللہ سرّہ العزیز نبیسه بود محمّد نام، او را امن می خواندندی

---

[1] ن: بعضی راویان   [2] ه: گفته فرستادم

و دروِیه می بود، بخدمتِ شیخ رسانیدند که او شربِ[1] خمر می کند. القصه چون او بخدمتِ شیخ آمد شیخ ازو پرسید که محمدّ! بمن همچنین رسانیده اند که تو شربِ خمر می کنی۔ گفت خیر، نمی کنم این معنی دروغ رسانیده اند۔ شیخ فرمود که همچنین خواهد بود که تو می گوئی ایشان در[2]وغ رسانیده باشند. الغرض با[3] او بخوشی درحدیث آمد و عذرِ او قبول کرد۔

بعدازان درمعنیٔ حکم کردنِ مشائخ و قبول کردنِ مرید حکایت فرمود که زالی بود هر بار درخانقاهِ شیخ ابوسعید ابوالخیر رحمته الله علیه درآمدی و صحنِ خانقاه را جاروب زدی. چند بار همچنین کرد۔ شیخ ازو پرسید که مقصود ازین خدمت چه داری بگو تا غرض تو حاصل کنم. زال گفت غرضی[4] دارم چون وقت خواهد آمد عرض خواهم داشت. القصه آن زال همچنان خدمتِ خود بجای می آورد تا روزی جوانی صاحب جمالی[5] بخدمتِ شیخ آمد، و[6] آن زال بیامد و بخدمتِ شیخ بایستاد و گفت که این ساعت وقت است که التماسِ خود اظهار کنم۔ شیخ فرمود بگو چه می گوئی؟ زال گفت که این جوان را بگو تا مرا درحبالهٔ خود آرد[7]۔ شیخ متامّل شد با خود گفت که این عورت زال و نازیبا و این مرد جوان و خوب روی این معنی چگونه شود[8]؟ درین میان خدمتِ شیخ درخلوت شد، سه شبان روز طعام و

---

[1] ح : 'شاربِ خمراست' بجای 'شربِ خمر می کند' دارد
[2] ن: 'حدیث دروغ می گویند' بجای 'دروغ رسانیده باشند' دارد
[3] ه : 'با او خوش شد درحدیث آمد' بجای 'با او بخوشی درحدیث آمد' دارد
[4] ح : عرضداشتی　　[5] ن و ح : جمال　　[6] ح : القصه
[7] ه : کند، ح : درآرد　　[8] ه : باشد

شراب نخورد۔ بعد از سہ شبانروز آن جوان را و آن زال را پیشِ خود[1] طلبید روی سوی آن جوان کرد و فرمود کہ این زال را در حبالۂ خود در[2] آر! جوان بطوع و رغبت قبول کرد۔ بعد ازان آن زال التماس نمود کہ شیخ فرمان دہد تا مرا جلوہ دہند چنانکہ رسمِ عروسان است[3]۔ شیخ فرمود کہ ہمچنان کنند و رسمِ ضیافت بجا آرند و راتبۂ کہ می پختند اضعافِ آن بکنند۔ آنگاہ زال التماس نمود کہ شیخ آن جوان را فرمان دہد تا مرا از زمین برگیرد و بدستِ خود بالای تخت برد۔ شیخ آن جوان را فرمود کہ ہمچنان کن۔ جوان آن زال را از زمین برداشت، درین میان زال خدمتِ شیخ را گفت کہ چون این جوان مرا در نظرِ شما از خاک برداشت شیخ او را فرمان دہد تا مرا باز برخاک نیندازد یعنی این کار بوفا رساند و پشت ندہد! القصہ شیخ ہمچنان حکم کرد و آن جوان قبول کرد۔ فی الجملہ این حکایت فرمود در معنیٔ قبول کردنِ فرمانِ پیر مریدان را۔

لختی حکایتِ شیخ الاسلام فریدالدین افتاد قدس اللہ سرہ العزیز فرمود کہ من بقدرِ[4] دوازدہ سالہ بودم کم وبیش، لغت می خواندم، مردی بود کہ او را ابوبکر خرّاط گفتندی و ابوبکر قوّال ہم گفتندی۔ او بخدمتِ استادِ من بیامد مگر او از طرفِ ملتان آمدہ بود۔ او حکایت کرد کہ پیشِ شیخ بہاءالدین زکریا رحمۃ اللہ علیہ سماع کردہ ام، وقتی این قول بخدمتِ او می گفتم ؎

---

[1] ن: 'خود' ندارد [2] ہ: 'در' ندارد

[3] ن: باشد [4] ہ: بقیاس

بکُلِّ صبحٍ وکُلّ اشراقٍ تبکیک عینی بِدمعِ مُشتاقٍ
قد لسعت حیّۃ الھوی کبدی فلا طبیب لھا ولا راقٍ

دو مصراع دیگر یاد نماند، شیخ یاد کرد ؎

اِلّا الحبیبُ الّذی شُغفتُ بہٖ فعِندہٗ رُقیتِی وتریاقی

ترجمۂ ابیات اینست ؎

از مارِ غمش گزیدہ دارم جگری کو را نکند ہیچ فسونی اثری
جز دوست کہ من شیفتۂ عشقِ ویم افسونِ علاجِ من چہ داند دگری!

بعد ازان مناقبِ شیخ بہاء الدین زکریا رحمۃ اللہ علیہ گفتن گرفت کہ آنجا ذکر چنین باشد و تعبد چنین و اوراد چنین، کنیزکان کہ آرد آس می کنند ہم ذکر می گویند، این و مانند این بسیار می گفت، این معنی ہیچ در دلِ من نہ نشست۔ بعد ازان حکایت کرد کہ ازانجا در اجودہن آمدم شاہی را دیدم چنین و چنین! الغرض چون مناقبِ شیخ فریدالدین قدس اللہ سرہ العزیز در گوشِ من افتاد مرا یک محبتی و ارادتی بصدق در دل متمکن شد تا چنان شد کہ بعد از ہر نمازی دہ بار می گفتم شیخ فریدالدین، و دہ بار می گفتم مولانا فریدالدین، پس این محبت بغایتی رسید کہ جملہ یاران مرا ازین معنی خبر شد تا چنان شد کہ اگر از من سخنی پرسیدندی و خواستندی کہ سوگند دہند گفتندی سوگندِ شیخ فرید بخور!

۱؎ در ہر سہ نسخہ: کُل ۲؎ ن: بجک ح: تبکی رسالہ سپہ سالار: تبکِ ۳؎ ن: فسونگر ۴؎ : گشت ۵؎ ح : حال

القصه بعد از آن عزیمت دهلی شد، پیری عزیزی بو عوض نام همراه شد- در اثنای راه که اگر جائی خوف شیر یا خوف دزد[۱] بودی او گفتی ای پیر حاضر باش! ای پیر ما در پناه تو ایم! من از وی پرسیدم که تو این پیر کرا می گوئی؟ گفت شیخ فریدالدین را نور الله مرقده- خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که یک شوقی و قلقی[۲] دیگر مؤکد شد- درین راه مردی دیگر هم[۳] همراه شد که او را مولانا حسین خندان گفتندی، مردی نیک بود- آنگاه چون بدهلی آمده شد قضا را در جوار خانه شیخ نجیب الدین متوکل فرود آمده شد رحمته الله علیه مقصود ازین حکایت این مقرر شد که چون خدا تعالی این دولت روزی می کند[۴] این چنین اسباب پیدا می شود[۵]!

لحتی حکایت شیخ فریدالدین افتاد قدس الله سره العزیز و ذوق گرفتن ایشان از سماع، فرمود که وقتی ایشان خواستند که سماع بشنوند- گوینده[۶] حاضر نبود- بدرالدین اسحاق را علیه الرحمة والرضوان فرمود که آن مکتوب که قاضی حمیدالدین ناگوری رحمته الله علیه فرستاده است بیار- بدرالدین برفت و خریطه که در و مکتوبات[۷] و رقعات جمع کرده بودند پیش نهاد و دست انداخت- اوّل همان مکتوب بدست آمد آن را بخدمت شیخ آورد، شیخ فرمود که بایست بخوان! بدرالدین بایستاد آن مکتوب خواندن گرفت، در

---

۱ ح : دزدی
۲ ن : ذوقی
۳ ن و ه : 'هم' ندارد
۴ ن و ح : 'خواست کرد' بجای 'می کند' دارد
۵ ن : 'شد' بجای 'می شود' دارد
۶ ه : قوّال
۷ ح : مکتوب

مکتوب همچنین نبشته که فقیر حقیر ضعیف نحیف محمد عطا که بندهٔ درویشان است و از سر[1] و دیده خاک قدمِ ایشان، شیخ چون این قدر بشنید یک حالی و ذوقی پیدا شد! بعد ازان این رباعی هم یاد کردند که دران مکتوب بود،

رُباعی

آن عقل کجا که در کمالِ تو رسد — وان روح کجا که در جلالِ تو رسد

گیرم[2] که تو پرده برگرفتی زجمال — آن دیده کجا که در جمالِ تو رسد

خواجه ذکره الله بالخیر از نسبتِ این مکتوب فرمود که وقتی شیخ بدرالدین غزنوی رحمته الله علیه هم نامهٔ بخدمت شیخ نبشته بود و نظمی هم در قلم آورده. خواجه ذکره الله بالخیر سه چهار بیت بخواند، بنده را این دو بیت یاد مانده است ؎

فرید دین و ملت یار مهتر — که بادش در کرامت زندگانی

دریغا خاطرم گر جمع بودی — بمدحش کردمی گوهر[3] فشانی!

لختی سخن[4] دران افتاد که شیخ قطب الدین بختیار اوشی و شیخ جلال الدین تبریزی رحمته الله علیهما در خانهٔ شیخ قطب الدین مهمان خواست[5] آمد، شیخ قطب الدین قدس الله سره العزیز استقبال نمود از خانهٔ خود بیرون آمد، و خانهٔ شیخ بر سر حدودِ کهتر[6] بوده است، ازانجا بیرون آمد در کوچهٔ[7] شارع نرفت در کوچهای باریک می رفت. شیخ جلال الدین قدس الله سره العزیز نیز که می آمد در شارع نیامد همدرین کوچهای تنگ می آمد هر دو با همدگر[8] ملاقی شدند،

---

[1] ه: 'از سر تا قدم' بجای 'از سر و دیده' دارد [2] ح: دیدم
[3] ن: گوهر [4] ه: حکایت [5] ن: آمد بخواست
[6] ن 'سر حدِ کیلوکهری' بجای 'سر حدودِ کهتر' دارد [7] یعنی گلی تهیر (کم چهیر)
[8] ن 'بایکدیگر' بجای 'با همدگر' دارد

و یک نوع دیگر ملاقات کردنِ ایشان را نیز حکایت فرمود که وقتی در مسجدِ ملک عزّ الدین بختیار که هم پیشِ گرمابه اوست این هر دو بزرگ یکجا شدند رحمۃ اللہ علیہما رحمۃً واسعۃً

مجلس بست و سوم

دو شنبه یازدهم ماهِ مبارک ذی الحجہ سنۃ المذکور سعادتِ پابوس بدست آمد چون ایامِ تشریق بود در خدمتِ بندگیٔ مخدومِ جہانیان رفته شد تا شرفِ مصافحت حاصل گردد۔ چون بخدمتِ مخدوم پیوسته شد از حالِ نماز پرسید، و درین عید بارانی صعب بود و قدری ژاله هم، بیشتر خلق به نماز نرسیده بود بنده هم نرسید۔ القصه چون خواجه ذکره اللہ بالخیر این معنی را استطلاع فرمود عرضه افتاد که بنده به نماز نرسیده، فرمود که آری بیشتر خلق نرسیدند۔ آنگاه فرمود که من هم یک رکعت گزاردم در دوم رکعت باران گرفت بعد ازان چون نماز تمام شد خطیب ماند و دعاگوی و خلق باز گشتند۔ درین میان بنده عرضداشت کرد که اگر درین عید بمانعی نماز میسّر نشود روا باشد که دوم روز بگزارند؟ فرمود آری درین عید اگر نماز میسّر نشود دوم روز بگزارند و سوم روز هم روا باشد، امّا در عیدِ فطر اگر میسّر نشود دوم روز نگزارند۔ آنگاه بر لفظِ مبارک

۱؎ ه: یک نوع ملاقات ایشان را این بود، بجای 'و یک نوع دیگر ملاقات کردنِ ایشان را' دارد

۲؎ ه: یک شنبه ۳؎ ح: دست بوس

۴؎ ه: مجالست ۵؎ ح: گشت

راند که مرا درین عید در خاطر می گذشت که اگر یاران بیشتر شود چنانکه نماز نتوان گزارد دوم روز بگزاریم اما چون همه خلق آمده بود و خطیب نماز گزارده شد۔ بعد ازان فرمود که نماز استخاره که هر روز می گزارند برای خیریت آن روز است و هر جمعه که هم بگزارند برای خیریت آن هفته و روز عید هم بگزارند برای خیریت همه سال[۱]! بنده عرضداشت کرد که درین عید و یا دران عید؟ فرمود تا هر عیدی که هست بگزارند۔

مجلسِ بست و چهارم

شنبه یازدهم ماهِ محرم سنه ست عشر و سبعمائة[۷۱۶] سعادتِ دست بوس حاصل شد۔ بنده آن روز خردکی را از اعزه پیش برد و عرضداشت کرد که این را بقرآن خواندن می[۲] فرستم اول بخدمتِ مخدوم آورده شده است تا برکتِ نظرِ مخدوم و نفسِ مبارک[۳] ایشان خدای تعالیٰ او را قرآن روزی کند! دعای خیر ارزانی داشت بعد ازان تخته بدستِ مبارک گرفت و بنوشت بسم الله الرحمن الرحیم رب یسر ولا تعسر آ ب ت ث ج، آنگاه این حروف را بزبانِ مبارکِ خود تلقین فرمود۔

آنگاه از نسبتِ این حال حکایت فرمود که در حدیث آمده است که قومی باشند که ایشان را زنجیر کشان در بهشت برند! بعد ازان فرمود که درین حدیث، سه قول است یک قول اینست که آن قوم همین اطفال اند که ایشان

---

[۱] ح: آن [۲] ن: "فرستاده می شود" بجای "می فرستم" دارد

[۳] ن: "پاک" بجای "مبارک ایشان" دارد

را بجبر پیش معلّم می برند اگرچه ایشان را بغایت دشوار می آید[۱] بسته در مسجد می برند بعد ازان بتدریج از حروف به معنی می رسند و از معنی بمغز معنی و ازانجا پیشتر[۲] دیگر قول دیگر آنست که آن قوم بردگان اند که ایشان را زنجیر کشان از دار حرب در دار[۳] اسلام می آرند - آنگاه چشم پرآب کرد و فرمود که قول سوم آنست که فردای قیامت آمنّا و صدّقنا طائفه را از محبّان حق فرمان شود که در بهشت در روید! ایشان گویند ما ترا بجهت بهشت و دوزخ نپرستیده ایم ما ترا به محبّت تو پرستیده ایم! فرمان آید که همچنین است امّا وعدهٔ دیدار و وعدهٔ وصال در بهشت است آنجا روید تا وعده بوفا رسد! هم ایشان نروند، بعد ازان ملائکهٔ مقرب[۴] را فرمان شود تا زنجیرهای نور در گردن ایشان کنند و کشان در بهشت برند[۵] والحمد لله رب العٰلمین

مجلس بست و پنجم

سه شنبه سوم ماه صفر ختم الله بالخیر والظفر سنة المذکور دولت پابوس بدست آمد - سخن در قناعت افتاد و غلو نانمودن در طلب دنیا، فرمود که مولانا حافظ الدین که کتابهای ازو رسیده است چون کافی و شافی درانجا یاد کرده است که سگ را

---

۱ ح : نماید
۲ ح و ۵ : بیشتر و بیشتر
۳ ح و ۵ : ' دار ' ندارد
۴ ۵ : مقربین
۵ ن و ح : ' والحمد لله رب العلمین ' ندارد

شکار کردن می آموزند چون سه بار شکار می گیرد و خصم را می رساند[1] آن را مُعَلَّم می گویند و یوز را هم شکار می آموزند ولی یوز را بر گذرِ شکاری می دارند تا چون شکاری نزدیک می آید یوز را می گذارند یوز بر می جهد و شکار می گیرد بر خلافِ سگ که او را دویدنی[2] تمام است و دور و دراز میدود و دنبالِ شکاری! القصه اینجا آن بزرگ نبشته است که مردم می باید که چند خصلت از یوز بیاموزد یکی آنکه در پیٔ رزق همچو سگ ندود اگر چیزی پیشِ او رسد آن را قابض شود دیگر یوز چون قصدِ صید کند اگر شکاری بدست آید بنشیند و اگر نه دنبال نکند و بسیار ندود، مردم هم می باید که اگر طلب نماید بمقدار نماید طلب سخت نکند و دوادو بسیار نکند و دیگر اگر یوز کاهلی می کند سگ را می آرند و در مقابلِ او چوب می زنند تا یوز بترسد، مردم هم می باید که همچنین انتباه از دیگری گیرد، ببیند بر دیگری چه می رود هم از آنجا[3] انتباه گیرد از ناکردنیها متنبه[4] شود!

مجلسِ بست و ششم

شنبه بستم ماهِ ربیع الاول سنه مذکور دولتِ پابوس میسر شد- دران روز مردی را در جماعت خانه گرفته بودند با کارد بهم، والله اعلم تا که بود و چه بود؟ چون خدمتگاران او را بگرفتند و خدمتِ خواجه را ذکره الله بالخیر ازان حال خبر شد

---

[1] ن: آورد

[2] ه: 'دویدنی دور و دراز باشد' بجای 'دویدنی تمام ..... میدود' دارد

[3] ن و ح: 'انتباه گیرد' ندارد [4] ح: تنبیه

نگذاشت که او را جائی برند[1] کلفتی رسانند. او را پیش طلبید و فرمود که عهدِ خدای بکن که با هیچ مسلمانی غدر نکنی با او عهد کرد. خواجه ذکره الله بالخیر او را آزاد کرد و خرچی هم بداد. چون بنده در روزِ مذکور بخدمت پیوست درین معنی[2] ذکری افتاد. ملائمِ این احوال حکایت فرمود که روزی شیخ الاسلام فریدالدّین قدس الله سره العزیز نمازِ بامداد گزارده بود، مشغول شده سر بر زمین نهاد و مستغرقِ شغل شد و بدین[3] هیئات بسیار بودی، الغرض همبران شکل سر بر زمین نهاده بود و مشغول شده، مگر هوای زمستان بود پوستینی بیاوردند و بر وجودِ مبارکِ او انداختند، هیچ خدمتگاری آنجا نبود همین من بودم و بس، درین میان یکی درآمد و بآوازِ بلند سلام بگفت چنانکه شیخ را از وقت ببرد. شیخ همچنان سر بر زمین بود و پوستین درو پوشانیده گفت اینجا کیست[4]؟ خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که من آواز دادم و گفتم که منم. بعد ازان شیخ فرمود که این کس که آمده است تُرکی[5] هست میانه بالا اندر گونه؟ من درآن مرد دیدم همبران هیئات بود. جواب دادم که آری همچنانست، بعد ازان شیخ فرمود که زنجیری در میان دارد؟ من درو دیدم همچنان بود. گفتم آری دارد. باز فرمود که در گوش چیزی دارد؟ من درو دیدم همچنان بود. گفتم آری حلقه دارد، و درانچه من درو می دیدم و جواب باز می دادم او متغیر می شد. این بار که گفتم آری حلقه در گوش دارد شیخ فرمود که او را بگو که برو پیش ازانکه

---

[1] ن: 'یا آفتی' بجای 'کلفتی' دارد [2] ح: معنی
[3] ح: برین [4] ه: کسی است [5] ه: تُنکی

فضیحت نشده ، چون این بار جانب او دیدم او خود پیش ازان رفته بود!

هم در مجلس مذکور این حکایت فرمود که مردی بود در[1] غزنین او را مولانا حسام الدین گفتندی نبیرۂ شمس العارفین بود رحمتہ اللہ علیہ، او مرید خواجہ اجل شیرازی بود قدس اللہ سرہ المبارک، روزی این مولانا حسام الدین و یک مرد[2] دیگر در پیش خواجہ اجل ایستاده بودند. خواجہ در ایشان دید و در آسمان نگریست و باز در ایشان دید بر لفظ مبارک راند که این ساعت بر قامت یکی از شما دو تن خلعت شہادت دوختند! چون ہر دو از پیش خواجہ بیرون آمدند با ہمدیگر گفتند که داند که از میان ما دو تن این سعادت کراست؟ این مولانا حسام الدین مذکر بود دران چند گاه روزی تذکیر کرده بود و از منبر فرود آمده بود خلقی گرد آمدند و دست می بوسیدند، یکی بیامد[3] ازان میان و کاردی بکشید و مولانا را شہید کرد و درانچه او را در خانه می بردند رمقی مانده بود، یکی را جانب آن یار خود فرستاد و گفت آن خلعت مرا رسید!

مجلس بست و ہفتم

شنبه[4] بست و ہفتم ماہ ربیع الاول سنة المذکور بسعادت دست بوس رسیده شد. سخن در برکت قرآن افتاد و حفظ آن، فرمود که در بداؤن

---

[1] ه: از [2] ح: مرد

[3] ح: 'یکی ازان میان' بجای 'یکی بیامد ازان میان' د' دارد ن: 'یکی از میان'

[4] ن: 'یک شنبه'

مردی بود قرآن بهفت قرأت یاد داشت و در غایتِ صلاحیت بود و صاحبِ کرامت و غلامِ هندو[1] بود او را شادی مقری گفتندی، یک کرامتِ او آن بود که هرکه یک تختہ از قرآن پیشِ او خواندی خدای تعالیٰ او را تمام قرآن روزی کردی من هم پیشِ او یک سیپاره خوانده ام ببرکتِ آن قرآن یاد شد، الغرض آن شادی مقری را خواجهٔ بود ساکنِ لہاور، او را خواجگی مقری گفتندی، بس بزرگ بود! القصہ وقتی یکی از لہاور در بداؤن آمد، شادی مقری ازوی پرسید که خواجهٔ من سلامت هست؟ و خواجهٔ او وفات یافته بود آن آینده خبرِ وفات نگفت، گفت آری خواجهٔ تو سلامت است! بعد ازان احوالِ لہاور حکایت کردن گرفت که بارانہا سخت بارید و خانہا خراب شد و یکبار آتش گرفت و چندین خانہا بسوخت و خرابہا شد- چون آن آینده این حکایت[2] تمام کرد شادی مقری گفت مگر خواجهٔ من نماند! گفت آری پیش ازان برحمتِ حق پیوسته بود واللّٰه[3] اعلم

مجلسِ بست و ہشتم

یک شنبہ بیستم ماہِ ربیع الآخر سنہ مذکور سعادتِ پائبوس حاصل شد- سخن در طائفۂ سُست اعتقاد افتاد و در بابِ کسانی که بزیارتِ کعبہ روند

---

[1] ح: ہندی [2] ن: خبر [3] ح: "واللّٰه اعلم" ندارد

وچون باز آیند بکارِ دُنیا مشغول شوند. بنده عرضداشت کرد که بنده را عجب از طائفهٔ آید که بخدمتِ مخدوم پیوند کرده باشند و باز بطرفی[1] روند! آن زمان که این سخن عرض[2] افتاد ملیح که یارِ بنده است حاضر بود. بنده عرضداشت کرد که این شکسته ازین ملیح که یارِ من است وقتی سخنی شنیده است و آن در دلِ من کار کرده است و آن سخن اینست که او گفته است که حج کسی رود که او را پیر نباشد! خواجه ذکره الله بالخیر چون این سخن بشنید چشم پُر آب کرد و این مصراع بر زبانِ مبارک راند ع[3] آن ره بسوی کعبه بَرَد و[4] این بسوی دوست،

بعدازان فرمود که بعداز نقلِ شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سره العزیز مرا اشتیاقِ حج عظیم غالب شد. گفتم باری در اجودهن بروم بزیارتِ شیخ، القصه چون بزیارتِ شیخ الاسلام رسیدم آن مقصود مرا حاصل شد مع شیئٍ زائد، بارِ دیگر همین[5] هوس باعث آمد باز بزیارتِ شیخ رفتم آن غرض حاصل شد[6]!

مجلس بست ونهم

یک شنبه یازدهم ماه جمادی الاُولیٰ سنه مذکور دولتِ پابوس میسّر شد. از حضرتِ رسالت حکایت فرمود که شبی رسول علیه السلام در خواب دید که چاهی

---

[1] ه: هرطرفی
[2] ه: 'عرضداشت شد' بجای 'عرض افتاد' دارد ن: 'عرضه می افتاد'
[3] نسخهٔ بدل: این ره بسوی کعبه رود وان بسوی دوست (اخبارالاخیار)
[4] ح: 'وین' بجای 'واین' دارد
[5] ن 'همچنین' بجای 'همین هوس' دارد
[6] ح وه: بود

هست و دلوی بالای آن و آن چاه قلیب بود یعنی همین کافته بودند و آبی پیدا شده و عمارتی نداشت چنانچه گرداگرد چاه از سنگ و خشت عمارت کنند آن نبود و این چنین چاه را قلیب گویند و چاهی که عمارت کرده باشند و تکلفی و احتیاطی درو کرده آن را طوی گویند. القصه رسول علیه السلام در خواب آنچنان چاه قلیب بدید و دلوی بالای آن، آن دلو بگرفت و قدری آب کشید، بعد ازان دست بداشت، بعد ازان ابوبکر صدیق را دید رضی الله عنه که بیامد و دلوی دو سه بکشید و ضعفی دید در ابوبکر، بعد ازان عمر خطاب را دید رضی الله عنه که بیامد و ده دوازده دلو بکشید و آن دلو بزرگ شد و غرب شد، دلو بزرگ را غرب گویند، ازان آب بسیار کشید و مبلغی زمین را آب داد. خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که مقصود ازین حکایت آنست که غرض از چاه آب است اگر چاه را عمارت کنند یا نکنند و تکلفی کنند یا نکنند مراد از چاه آب باشد یعنی در هر کاری مقصود آن کار باید[1] بود!

درین میان یکی از حاضران سلامی رسانید از مریدی که او را محمد گوالیوری[2] گویند. خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که آری می دانم او مردی عزیز است، وقتی از من می پرسید که مجرد بودن بهتر است یا متاهل، من گفتم که عزیمت تجرید است و رخصت تاهل، اگر کسی با حق چنان مشغول باشد که او را ازان احوال هیچ گاه در خاطر نیاید و نداند که آن معنی چیست هر آئینه چشم و زبان و جوارح او محفوظ ماند او را مجرد باید بود

---

[1] ن: باید' ندارد

[2] ن: ترجمه برہان: گوالیری

و اگر کسی نتواند که چنان مشغول باشد و در دلِ او ازان احوال بگذرد او را متأمّل بایدشد، اصل درین کار نیّت است چون نیّتِ او مشغول بحق شد در جوارح همان اثر کند و چون درونهٔ او دگر گون باشد در جوارح همان[1] اثر پیدا آید. از ذکرِ ابن محمّد گوالیوری حکایتِ عمرِ او افتاد که چند سال[2] است، ازانجا تاریخ نقلِ سلطان شمس الدّین یاد کردند. خواجه ذکره الله بالخیر این بیت بزبانِ مبارک راند ؎

بسالِ شش صد و سی و سه از هجرت نماند شاهٔ جهان شمسِ دینِ عالمگیر

لختی سخن در آداب مریدان افتاد که چون خدمتِ پیررا وداع کنند بارِ دیگر پیش نروند مگر بعد ازان که ازان مهم و ازان سفر باز آیند. درین میان حکایت فرمود که یکی خدمتِ شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سرّه العزیز وداع کرد، او را علی مکّی گفتندی، چون وداع کرد در سوادِ قصبهٔ اجودهن فرود آمد، دوم روز مگر همراهانِ او را مقام شد او بخدمتِ شیخ باز آمد. شیخ فرمود که تو دیروز وداع کردی و رفتی امروز چه[3] باز آمدی؟ گفت امروز همراهان مقام کردند من باز آمدم. شیخ فرمود مرحبا! چون شب در آمد باز بیرون رفت و درمیانِ قافله بود. دوم روز نیز ایشان را مقام شد[4]، باز این علی بخدمتِ شیخ آمد. شیخ فرمود امروز چه[5] باز آمدی؟ علی صورتِ حال باز گفت تا سوم روز ایشان را مقام افتاد و او بخدمتِ شیخ باز آمد. روزِ سوم خدمتِ شیخ یکی را فرمود که دو نان بیار. چون دو نان بیاوردند

---

[1] ح: 'اثر آن پیدا شود' بجای 'همان اثر پیدا آید' دارد

[2] ح و ک: ساله

[3] ک: چون

[4] ک: افتاد

[5] ن: 'چرا' بجای 'چه باز' دارد

آن دو نان علی را بداد و او را روان کرد. چون برفت پیش بخدمت شیخ نیامد[1]!

لختی حکایت این علی مکّی افتاد. فرمود که مردی نیک بود و بابرکت، بارہا گفتی که خدایا مرا جائی مرگ دہی که نه در شہر خود باشم و نه بدان جائی که نیت دارم یعنی ہم درمیان راه چنان که کسی مرا نداند و نشناسد درچنان جای مرا مرگ دہی! بعدازان خواجه ذکره اللّٰہ بالخیر فرمود که او بجانب بداؤن روان شده بود، در اثنای راه او را زحمتی شد، چون او ازقصبۂ بجلانه[2] بیرون آمد زحمت او صعب تر شد، پیش ازانکه به بداؤن رسد ہمدران حدود برحمت حق پیوست وہمدران زمین مدفون شد!

ہم ازتقریر این علی مکّی حکایت فرمود که ازو شنیدم که می گفت من وقتی در کرمان غریب[3] بودم و در کرمان قاضی بود، او روزی جمعیّتی کرد اکابر و صدور شہر و معارف را بطلبید، درویشی زرد حالی ضعیفی دران دعوت حاضر بود، اگرچه او را نطلبیده بودند امّا او شنیده که درخانۂ[4] قاضی دعوتی است، درآمد و بگوشۂ بنشست. چون سماع در دادند آن درویش را جنبشی پیدا شد، برخاست تا رقص کند، قاضی را تصدّر و نفس زحمت داد و می خواست که صاحب صدری یا بزرگی اوّل برخیزد این درویش چرا باید که اوّل برخیزد. بانگ بر درویش زد وگفت

---

[1] ح و ط : نرسید [2] ن: بجلانه، ح: بحلانه، ترجمۂ بریان: بچلانه

[3] ن : غریبی

[4] ح و ط : درین خانه، بجای درخانۂ قاضی، دارد

ای درویش بنشین! درویش[۱] در خاطر طیره گونه شده برفور بنشست، ساعتی شد سماع گرم‌تر شد، قاضی برخاست، همین که قاضی برخاست درویش بانگ بر قاضی زد و گفت قاضی بنشین! این سخن بر نوعی گفت که هیبتی در[۲] دلِ قاضی و در دلِ حاضران در آمد، قاضی بر جای خود نشست. القصه چون آن سماع آخر رسید خلق بازگشتند، آن درویش هم برفت[۳] قاضی بر جای خود نشسته ماند هر چند که خواست برخیزد نتوانست، مدتِ هفت سال همچنان مقعد بماند. بعد از آن پس از مدتِ هفت سال آن درویش باز آمد، او می دانست که کاری کرده ام بیامد قاضی را دید ضعیف شده و بریخته همین صورتِ مانده است، آن درویش بیامد و پیشِ قاضی بایستاد و گفت قاضی برخیز! قاضی هیچ[۴] نه جنبید. بارِ دگر گفت قاضی برخیز! قاضی همچنان نشسته ماند. بارِ سوم درویش گفت هلا همچنین نشسته باش و همچنین بمیر! این بگفت و بیرون آمد[۵]. بعد از آن قاضی او را بجای آورد و کسان دوانید تا او را باز آرند، هیچ جا نیافتند و قاضی همبران حال بمُرد!

مجلس سی ام

چهارشنبه بست و هشتم ماهِ جمادی الاُولی سنه مذکور سعادت

---

۱ ه: 'درویش در نظر حاضران طیره گشت هم برفور' بجای 'درویش در خاطر ... برفور' دارد

۲ ن و ه: 'در دلِ قاضی و' ندارد ۳ ه: بازگشت

۴ ح: 'همچنان نشسته ماند' بجای 'هیچ' دارد ۵ ح و ه: رفت

پائبوس بدست آمد. بنده را پرسید که نمازِ جمعه کجا می گزاری؟ بنده گفت که در مسجدِ آدینه کیلوکهری می گزارم ولی بخدمتِ مخدوم مزاحمت نمی آرم چه آن روز غوغای عوام بسیار می[1] باشد. فرمود که من گفته ام که یارانِ خاص که بر من در خانه می آیند ایشان را حاجت نیست که در انبوه ها مرا مزاحم شوند.

از نسبتِ این که در چنین مواضع[2] مزاحمت نباید نمود حکایت فرمود که مولانا برهان الدین نسفی رحمته الله علیه دانشمندی کامل حال بود، اگر شاگردی بخدمتِ او بیامدی تا چیزی بخواند او گفتی که اول با[3] من سه شرط بکن تا ترا چیزی بیاموزم. از ان سه شرط شرطِ اوّل آنست که طعام یک وقت خوری، هر طعامی که ترا خوش آید و آنچه مطبوعِ تو باشد باید که یک[4] بار خوری و یک وقت تا وعای علم خالی ماند. شرطِ دوم آنست که ناغه نکنی، اگر یک روز ناغه کردی دوم روز من ترا سبق نگویم، شرطِ سوم آنست که چون در راهی مرا پیش آئی در راه همین سلام کنی و بگذری دست و پای افتادن و تعظیم زیادت درمیانِ راه[5] نکنی!

چون این حکایت تمام شد بعد ازان فرمود که بر من خلق می آید و روی بر زمین می آرد، چون پیشِ شیخ الاسلام فریدالدّین و شیخ قطب الدّین قدس الله روحهما العزیز منع نبود من هم منع نمی کنم. درین میان بنده عرضداشت کرد که

---

[1] ح: 'می شود' بجای 'می باشد' دارد
[2] ه: موضعی   [3] ح و ه: بر
[4] ه: 'یک وقت خوری و یک بار نخوری تا شکم خالی ماند' بجای 'یک بار... ماند' دارد
[5] ن: 'نباشد' بجای 'راه نکنی' دارد

این کس که پیشِ مخدوم می آید و روی بر زمین می آرد دران او را مزیدی حاصل می شود و نفسِ او می شکند امّا مخدوم بزرگ کردۀ خدایست عزّوجلّ۔ بزرگیٔ او[1] بخدمت کردنِ مرید متعلق نیست!

بعدازان خواجه ذکرہ اللہ بالخیر درین باب حکایت فرمود که درین روزهای گذشته یکی آمده بود، مردی بزرگ زاده بود سیاحت کرده وشام و روم دیده، چون بیامد و بنشست درین میان وحید الدّین قریشی درآمد و چنانچه رسمِ خدمتگارانست خدمتی کرد و سر بر زمین نهاد۔ آن مرد که نشسته بود بانگ برزد و بگفت که مکن سجده جائی نیامده است! ازین بابت عربده کردن گرفت من نخواستم که با او[2] مجیب شوم۔ چون سخن بسیار شد و درین باب غلو کرد این قدر با او گفتم که بشنو غلبه مکن که هر امری که فرض بوده باشد چون فرضیّت برخیزد استحباب[3] باقی می ماند چنانچه روزه های ایامِ بیض و ایّامِ عاشورا بر اُممِ ماضیه فرض بود، در عهدِ رسول علیه السّلام چون روزۀ ماهِ رمضان فرض شد آن فرضیّتِ ایّامِ بیض و ایّامِ عاشورا برخاست امّا استحباب باقی ماند، آمدیم در سجده درمیان اُممِ ماضیه مستحب بود چنانچه[4] رعیّت مر بادشاه را و شاگرد مر استاد را و امّت مر پیغمبر را سجده می کردند، چون عهدِ رسول علیه السّلام شد آن سجده برخاست اکنون اگر استحباب رفت اباحت ماند اگر مستحب نباشد مباح باشد بر مباح نفی و منع کجا آمده است

---

[1] ن: مخدوم
[2] ح دو ہ: باو ندارد
[3] ہ: استحباب صرف
[4] ن: چنانکه

یکی با من بگو همین انکارِ صرف چه کار است ؟ چون این قدر گفتم او ساکت بماند هیچ جواب نتوانست گفت - خواجه ذکره الله بالخیر چون این حکایت تمام کرد فرمود که من پشیمان شدم که چرا این قدر سخن گفتم شاید بود[۱] که آوخته[۲] دل شده باشد مرا نبایستی که بگفتمی، از دو چیز پشیمان شدم یکی آنکه چرا این سخن با او گفتم که او ملزم شد دوم چون او مسافر بود مرا می بایست که چیزی پیشِ او می آوردم اگر از جامه و سیم چیزی بدو می دادم نیکو بودی ازین دو چیز مرا پشیمانی آمد - بعد ازان در بابِ چیزی پیش آوردن فرمود که شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سره العزیز فرمودی که هرکه برین کس آید باید که این کس بچیزی پیش آید!

از نسبتِ این مباحثه حکایت فرمود که وقتی پیری بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سره العزیز آمد و گفت که من بخدمتِ شیخ قطب الدین بختیار طیب الله ثراه بوده ام شمارا آنجا دیده ام - شیخ اورا نمی شناخت - چون او تعریف کرد آنگاه بشناخت. الغرض آن پیر یک جوانکی[۳] را برابرِ خود آورده بود و آن پسرِ او بود - درین میان سخن در سخن افتاد آن پسرک بی ادب وار در بحث درآمد و گستاخ وار با شیخ بحث کردن گرفت چنانکه سخن بلند شد - شیخ هم سخن بلند کرد - خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که من و مولانا شهاب الدین که پسرِ شیخ بود هر دو بیرونِ در نشسته بودیم، چون غلبه گونه شد درون آمدیم، آن پسرک همچنان بی ادب وار سخن می گفت، مولانا شهاب الدین در آمد و آن پسرک را سیلی زد - پسرک طیره شد خواست که با مولانا

---

۱ ح : آید
۲ ح : 'بود' ندارد
۳ ه : 'دلِ اوخته شده باشد' بجای 'اوخته دل شده باشد' دارد
۴ ح : جوانی

شهاب الدین بسفاهت درافتد، من دستِ آن پسرک بگرفتم، درین میان شیخ کبیر قدس الله سره العزیز فرمود که صفا کنید، مولانا شهاب الدین جامگی نغز بیاورد و مبلغی سیم بدان پسر و پدر داد هردو خوشنود شدند و بازگشتند، و رسمِ شیخ بزرگ آن بود که هر شب بعد از افطار مرا پیش طلبیدی و مولانا رکن الدین را و مولانا شهاب الدین گهی بودی گهی نبودی الغرض مارا طلبیدی و حکایت و ماجرای آن روز باز پرسیدی که امروز چه گذشت و چه حال بود تا آن روز بعد از افطار مرا و مولانا رکن الدین را طلبید و ماجرای آن روز باز پرسید، حکایتِ آمدنِ پیر و بحث کردنِ پسر او و ادب کردنِ مولانا شهاب الدین درافتاد۔ شیخ کبیر می خندید۔ بعد ازان خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که من عرضداشت کردم که درانچه آن پسرک خواست با مولانا شهاب الدین درافتد من این قدر کردم که دستِ او بگرفتم، شیخ بخندید و فرمود که[1] نیک نیکو کردی!

مجلس سی ویکم

چهارشنبه بست وچهارم ماهِ مبارکِ رجب سنه مذکور بدولتِ پائبوس رسیده شد۔ در روزهای گذشته بنده را انگشتِ پای پخته شده بود و درد میکرد بسعادتِ آستانه بوسی نمی رسیدم امروز که آمده شد حکایتِ آن زحمت عرض[2] افتاد۔ فرمود که نارو بود[3] یا زحمتِ دیگر؟ بنده گفت نارو نبود لیکن انگشتِ پای

---

[1] ل: 'اینک' بجای 'که نیک' دارد   [2] ن: عرضه   [3] ن: بوده است

ورم کرده بود و درد سخت می[1] کرد. فرمود که نارو گهی شده است؟ بنده گفت پیش
ازین می شد اما امروز پنج سال باشد که نشده است و آنچنان بود که وقتی بنده را
زحمتِ نارو بوده است از حالِ آن زحمت بخدمت عرضداشته[2] بودم بر لفظِ مبارک
رفته که دفعِ دُنبل را آمده است که اگر در سنّتِ نمازِ دیگر سورهٔ بروج بخوانند
دُنبل نشود و چون نارو ازان[3] قبیل است امید باشد که آنهم نشود، بنده ازان روز
باز سورهٔ بروج در سنّتِ نمازِ دیگر می خواند درین مدت آن زحمت نشده است.
بعد ازان عرض افتاد که هم از زبانِ مبارک شنیده شده است که در سنّتِ نمازِ دیگر
چهار سوره می باید خواند یکی اِذَا زُلْزِلَتِ الْاَرْضُ و سه سورهٔ دیگر که متّصلِ
آنست بنده آن را می خواند و چون بر لفظِ مبارکِ شما رفته است بنده در رکعتِ
اوّل سورهٔ بروج می خواند بعد ازان سورهٔ اذا زلزلت الارض، فرمود که
نیکوست! آنگاه این معنی هم فرمود که در سنّتِ نمازِ دیگر ده بار سورهٔ والعصر
هم آمده است در رکعتِ اوّل چهار بار و در رکعتِ دوم سه بار و در رکعتِ
سوم دو بار و در رکعتِ چهارم یک بار. بعد ازان فرمود که نماز پیوسته بجماعت
می گزاری؟ بنده گفت آری مخلص[4] امامی حاصل شده است که پیوند بخدمتِ
مخدوم دارد و جوانی صالح است. فرمود که محلوق است؟ بنده گفت خیر. فرمود
که محلوق بهتر باشد زیرا که در غسلِ جنابت آن کس که موی دارد او را احتیاط[5]

---

[1] ح: 'بود' بجای 'می کرد' دارد [2] ح: عرضداشت کرده
[3] ن: 'ازامثالِ آنست' بجای 'ازان قبیل است' دارد [4] ح و ه: 'مخلص' ندارد
[5] ه: 'در احتیاط دشواری باشد' بجای 'احتیاط دشوار باشد' دارد

دشوار باشد که گر یک موی ناتر شده[1] ماند جنابت باقی باشد امّا مخلوق را نیکو ست غسل بی شبه بجای می آرد!

بعد از ان در منفعت مخلوق بودن فرمود که مردمان گویند که سه چیز است که خود باید کرد و دیگری را نباید آموخت یکی همین خلق است خود مخلوق باید شد و دیگری را نباید آموخت یعنی انتفاع او همین این کس را باشد، دوم شوربا پیش از طعام آشامیدن[2] سوم کف پای چرب کردن - بعد از ان فرمود که این سخنی است که مردمان گویند امّا این چنین نباید بود، مردم باید که چنان باشد که[3] همچنان که او انتفاع می گیرد دیگران هم بگیرند -

از نسبت این معنی حکایت فرمود که اعرابی بود که پیوسته دعا کردی بدین عبارت اللهم ارحمنی و محمداً ولا ترحم معنا احداً" این خبر بحضرت رسالت صلی الله علیه وسلم رسید - آن اعرابی را فرمود لقد تحجرت واسعاً - بعد از ان خواجه ذکره الله بالخیر شرح فرمود که اگر کسی در صحرائی خواهد که برای خود خانه کند تحجر کند سنگی چند بر طریق حد بنهد که این مقدار خانهٔ من خواهد بود، پس رسول علیه السلام او را بدین تمثیل آگاه کرد که رحمت[4] خدا تعالی عام است چرا همچنین دعا می کنی که الٰهی مرا بیامرز و محمّد را و با ما یکی را نیامرز گوئی تحجر می کنی و تنگ می گیری، این لفظ بر زبان مبارک راند که لقد تحجرت واسعاً۔

---

[1] ن: 'ترنا شده' بجای 'ناتر شده' دارد
[2] ن: افطار
[3] ه: خوردن
[4] ه: 'چنانکه' بجای 'که همچنان که' دارد
[5] ه: نعمت ، رحمت

مجلسِ سی و دوم

شنبه دہم ماہِ مبارکِ رمضان سنہ مذکور سعادتِ پابوس میسّر شد۔ آن زمان خواجہ ذکرہ اللّٰہ بالخیر از آفتاب درسایہ می آمد۔ بر لفظِ مبارک راند کہ رسول علیہ السّلام فرمود عائشہ را رضی اللّٰہ عنہا کہ درمقابلِ آفتاب منشین کہ طراوتِ رُوی را ببرد!

لختی حکایتِ شمس دبیر افتاد۔ بندہ را پرسید کہ تو شمس دبیر را دیدہ بودی؟ بندہ عرضداشت کرد آری بندہ را باو نسبتِ قرابتی ہم بود۔ فرمود کہ او لوائحِ قاضی حمید الدّین ناگوری پیشِ شیخ الاسلام فرید الدّین قدس اللّٰہ سرّہ العزیز خواندہ بود، مردی نیک بود!

بعد ازان فرمود کہ شیخ کبیر چون افطار کردی بعد ازان مشغول شدی مشغول شدنی عظیم تا آنگاہ کہ نمازِ خفتن در آمدی، از وقتِ افطار تا وقتِ نمازِ خفتن مسافتی[1] ہست درین میان شمس دبیر قدری طعام بساختی و دو سہ یار را طلب کردی و افطار کنانیدی تا وقتِ شیخ شود[2] من ہم درین میان می بودم۔ آنگاہ فرمود کہ این در مبدأ حال بود کہ او مفلس بودہ است چون او را روزگاری شد بران آب نماند۔ بعد ازان بر لفظِ مبارک راند کہ اقبالِ دُنیا از آنہاست[3]!

---

[1] ح: مسافتی بعید

[2] ن: وقتِ افطارِ شیخ در آمدی، بجای 'وقتِ شیخ شود'، دارد ع: 'وقتِ افطارِ شیخ شود'

[3] ن: آبہاست

لختی سخن در نمازِ تراویح افتاد۔ بنده را پرسید که نماز در خانه می گزاری یا در مسجد؟ بنده عرضداشت کرد که در خانه می گزارم امّا امامی صالح است۔ بعدازان فرمود که پیش ازین در مسجدِ جمعه در تراویح ختم بودی۔ بنده عرضداشت کرد که مولانا شرف الدین امام هر شب یک سیپاره بخواندی۔ خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که آری من هم یک شب در عقبِ او نماز گزارده ام اگرچه آن شب باران بود و کوچها پُرخلاب بودند امّا من برفتم و نماز بگزاردم، نیک با راحت می خواند که مخارجِ حروف را چنانکه حقِ آنست نگاه می داشت۔ از نسبتِ این معنی حکایت فرمود که دانشمندی بود از سنام او را مولانا دولت یار گفتندی او هم نیک نیکو خواندی آنچنان خود کسی نتواند خواند۔

آنگاه فرمود که من شش سیپاره پیشِ شیخ کبیر قدس الله سره العزیز خوانده ام و سه کتاب نیز خوانده ام یکی سماع دارم و دو خوانده ام، آن روز که عرضداشت کردم که من می خواهم تا قرآن پیشِ شما بخوانم[۱] فرمود که بخوان، بعدازان روزِ جمعه تا وقتِ دیگر که فرصت بودی چیزی می خواندم، الغرض شش سیپاره پیشِ شیخ کبیر خوانده شد، چون من خواندن آغاز کردم مرا فرمود که الحمد لله بخوان، چون بخواندم تا در وَلَا الضَّالِّيْن رسیدم فرمود که ضاد همچنین بخوان که من می خوانم، هرچند خواستم که آن چنان خوانم که شیخ خواند نیامد۔ آنگاه فرمود تا چه فصاحت و بلاغت بود خدمتِ شیخ ضاد را بنوعی خواندی[۲] که هیچ کس را میسّر نشود! آنگاه فرمود که ضاد

---

[۱] ه: بخوانم و یادگیرم [۲] ن: اداکردی

خاص بر رسول علیہ السلام فرود آمدہ است دیگران را نبود۔ آنگاہ فرمود کہ رسول را علیہ السلام رسول الضّاد گویند۔ آنگاہ این لفظ یاد کرد کہ رسول الضّاد ای اُرسِلَ علیہ الضّاد، واللہ اعلم

مجلسِ سی وسوم

پنجشنبہ پانزدہم ماہِ مبارک رمضان سنہ مذکور بدولتِ پابوس رسیدہ شد۔ سخن در تراویح افتاد۔ فرمود کہ تراویح سنّت است و یک ختم در تراویح سنّت است خواہ در یک شب خوانند خواہ در سی شب باید کہ یک ختم در تراویح بشنود۔ آنگاہ بر لفظِ مبارک راند کہ تراویح سنّت است و جماعت سنّت است و یک ختم در تراویح سنّت است۔ بندہ عرضداشت کرد کہ این سنّتِ رسول است علیہ السلام یا سنّتِ صحابہ رضوان اللہ علیہم؟ فرمود کہ سنّتِ صحابہ است، رسول علیہ السلام بروایتی سہ شب گزاردہ است و بروایتی یک شب امّا مداومتِ این سنّت عمر خطاب کرد رضی اللہ عنہ در عہدِ خلافتِ خود۔ یکی از حاضران پرسید کہ سنّتِ صحابہ را ہم سنّت گویند؟ فرمود کہ در مذہبِ ما گویند امّا در مذہبِ امام شافعی ہمان سنّت است کہ رسول صلی اللہ علیہ وسلّم می کرد۔

۱؎ س : اُنْزِلَ ۲؎ ن و ح : 'واللہ اعلم' ندارد

۳؎ ہ : 'خوانند' ندارد ۴؎ ن : ملازمت

۵؎ ح : 'امّا امام شافعی ہمان سنّتِ رسول علیہ السلام را سنّت گویند' بجای 'امّا در مذہب ..... می کرد' دارد

لختی حکایتِ امام اعظم ابوحنیفه کوفی افتاد رحمته الله علیه که او در ماهِ مبارک رمضان شصت و یک ختم کردی یک در تراویح و سی در روز و سی در شب. بعد از آن فرمود که او چهل سال نمازِ بامداد با وضوی نمازِ خفتن گزارد. آنگاه بر لفظِ مبارک راند که چندین علماء و دانشمندان بوده اند هیچ کس داند کجا شدند و که بودند[1] این حیت که باقی ماند سبب حُسنِ معامله اَست[2] و این حیاتِ معنوی است این را آسان نمی توان یافت، شبلی و جُنید تا کی بوده اند مردم همچنین دانند که دی و پریروز بوده اند این همه سبب حُسنِ معامله است والله اعلمُ بالصواب[3]

مجلسِ سی و چهارم

یک شنبه نهم ماهِ شوّال سنة المذکور دولتِ پابوس میسّر شد. از بنده پُرسید که از کلماتِ من چنانکه می شنوی[4] می نویسی؟ بنده عرضداشت کرد که آری می نویسم. بر لفظِ مبارک راند که[5] این یاد می ماند عجب است! بنده عرضداشت کرد که همه یاد می ماند و آنجا که یاد نمی ماند و نیکو ضبط نمی شود بیاض می گذارم تا مگر کرّتِ دیگر سماع افتد

---

[1] ه: 'که بوده اند و کی بوده اند' بجای 'کجا شدند و که بودند' دارد

[2] ن: اوست

[3] ح و ه: 'والله اعلم بالصواب' ندارد

[4] ه: این

[5] ه: 'می گویم' بجای 'می شنوی' دارد

[6] ن و ح: 'این که' بجای 'که این' دارد

بنویسیم چنانکه در مجلسِ گذشته می[1] فرمودند که وقتی رسول علیه السلام عائشه را فرموده است که مقابلِ آفتاب منشین که طراوتِ روی را ببرد. بنده این را در دل داشت که بپرسد که[2] این حدیث چگونه است؟ بر لفظِ دُرربار راند که من این حدیث در کتابی ندیده ام امّا از مولانا علاء الدّین اصولی که استادِ من بود در بداؤن شنیده ام و او بس بزرگ و کامل حال بوده است!

ازینجا سخن در مناقبِ مولانا علاء الدّین افتاد. فرمود که او در غایت بزرگی بود، همین بود که دستِ کسی نگرفته بود اگر پیوند با کسی داشتی شیخی کامل حال بودی. بعد ازان فرمود که وقتی که این مولانا علاء الدّین کودک بود در کوچهٔ از کوچهای بداؤن می گذشت شیخ جلال الدّین تبریزی رحمۃ اللہ علیہ در دهلیزِ خانه نشسته بود، چون نظرِ او بر مولانا افتاد او را بخواند، جامهٔ که خود پوشیده بود او را پوشانید. خواجه ذکرہ اللہ بالخیر می فرمود که این همه اوصاف و اخلاقِ او از برکتِ آن بود!

آنگاه حکایت فرمود که این مولانا علاء الدّین کنیزکی داشت نوبرده و زال و مواسی است نزدیکِ بداؤن که آن را کاتهیر[3] گویند مگر این کنیزک ازان مواس بوده است، روزی این کنیزک می گریست، مولانا علاء الدّین پرسید که چرا می گرئی؟ گفت که پسری[4] دارم از وجدا مانده ام[5]. مولانا گفت اگر ترا بر سرِ حوض برم که یک کروهی ازین شهر است و بر سرِ راهِ کاتهیر است از انجا تو راهِ خانهٔ خود

---

[1] ه: "می فرمودی" بجای "می فرمودند" دارد [2] ه: "تا" بجای "که"
[3] ه: کاتهیر (کاٹھیر، کٹھیر)
[4] ن: پیری
[5] ح: "افتاده ام" ف: شدم

بدانی؟ گفت بدانم. مولانا وقت سحری او را از خانه بیرون آورد و بر سر آن حوض برد و بگذاشت. خواجه ذکره الله بالخیر چون برین حرف رسید چشم پر آب کرد و فرمود که علمای ظاهر این معنی را منکر باشند اما توان دانست که او چه کرد!

لحتی حکایت در دانشمندیٔ او افتاد و انصاف نگاه داشتن در بحث، فرمود که اگر لغتی مشکل شدی یا نکته[1] آن را جواب کردی و این چنین هم گفتی که چنانکه دلاسای من باشد این معنی تمام حل نشده است این را جای دیگر هم بحثی بکنید. خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که این چه سخنی با انصاف است!

هم ملائم این معنی حکایت فرمود که وقتی این مولانا علاء الدین نسخهٔ مقابله می کرد یک نسخه بدست او بود و یک نسخه بدست من، گاه او می خواند من می دیدم و گاه من می خواندم او می دید و آن در بدایت بود تا رسیدم بمصراعی که آن مصراع هم ناموزون بود و هم معنی نمی داد، دران تامل بسیار رفت تا آن مشکل حل نشد، درین میان مردی که او را مولانا ملک یار گفتندی او در آمد. مولانا علاء الدین گفت صحت این مصراع از و بپرسیم، بعد ازان این مصراع با مولانا ملک یار گفت و او آن مصراع را هم موزون خواند و هم با معنی چنانکه دل ما قرار گرفت، بعد ازان مولانا علاء الدین با من گفت که ملک یار این معنی را از سر ذوق گفته است. خواجه ذکره الله بالخیر می فرمود که من معنیٔ ذوق آن روز دانستم من همین ذوق حسی دانستمی آن روز دانستم که ذوق معنوی چیست! آنگاه

---

[1] ن: دادی [2] ن: پیش

فرمود که این مولانا ملک یار چندان چیزی نخوانده بود اما خدای تعالیٰ او را علمی کرامت کرده بود۔ بعد ازان فرمود که این مولانا ملک یار را امامتِ مسجدِ جامعِ بداؤن دادند، بعضی گفتند که این کار لائقِ او هست یا نیست، ازین بابت هر کس چیزی می گفت، این خبر به مولانا علاء الدّین رسید، فرمود که اگر امامتِ مسجدِ جامعِ بغداد به مولانا ملک یار هم دهند بر وحیف کرده باشند در مقابلهٔ اهلیتِ او، واللہ اعلم[1] ۔

مجلس سی و پنجم

چهارشنبه بست و ششم ماهِ شوّال سنه مذکور سعادتِ پائبوس حاصل شد۔ سخن در صدقه افتاد۔ فرمود که صدقه است و مروت است و وقایت است۔ صدقه آنست که چیزی به محتاج بدهد اما مروت آنست که دوستی مر دوستی را چیزی بدهد جامه یا هدیه یا چیزی دیگر و آن کس نیز[2] مقابلِ آن چیزی بدهد این را مروت گویند و وقایت نه صدقه است و نه مروت، وقایت آنست که مردم خود را از زخمِ زبانِ کسی و تشنیع از یکی باز خرد یعنی یکی باشد که اگر او را چیزی ندهد بدگوید و سفاهت کند برای صیانتِ خود او را چیزی بدهد این را وقایت گویند و رسول علیه السّلام این هرسه معنی کرده است۔ آنگاه فرمود که حضرتِ رسالت

---

[1] ن و ح: 'واللہ اعلم' ندارد [2] ن: 'هم بمقابلهٔ' بجای 'نیز مقابلِ' دارد

مؤلفۃ قلوب را نیز در اوّل عہد چیزی بدادی، چون اسلام قوّت گرفت بعد ازان نداد۔

درین ایام آوازۂ لشکری بوده است، بندہ عرضداشت کرد کہ مصحف در لشکر چگونہ توان برد کہ محافظتِ آن دشوار است۔ فرمود کہ بباید برد۔ آنگاه بر لفظِ مبارک راند کہ درانچہ اسلام ہنوز اوّل عہد بود چون رسول علیہ السّلام در لشکری رفت مصحف در لشکر نمی بردند، می ترسیدند کہ نباید کہ شکستی شود و مصحف بدستِ کفّار اُفتد، درانچہ اسلام قوی شد و لشکر انبوہ گشت بعد ازان چون بہ لشکر روان شدی مصحف می بُردند۔ بندہ عرضداشت کرد کہ جای مصحف در خیمہ دشواری دارد۔ فرمود کہ جانبِ سر[۱] جای باید کرد۔

آنگاه حکایت فرمود کہ سلطان محمود را بعد از وفاتِ او بخواب دیدند، ازو پُرسیدند کہ خدای تعالیٰ با تو چہ کرد؟ گفت شبی من در خانۂ بودم آنجا در طاقی مصحف بود، با خود گفتم کہ مصحف اینجا باشد من چگونہ خسپم، باز با خود گفتم کہ مصحف را ازین موضع بیرون فرستم، باز ہم در خاطر گذشت کہ برای آسایشِ خود مصحف را ازین جا چگونہ بیرون فرستم، الغرض آن شب ہمہ شب نشستہ بودم و بیدار، چون وقتِ نقلِ من شد[۲] مرا بدان ادبِ مصحف بخشیدند!

بندہ عرضداشتِ دیگر کرد کہ مردم در لشکر می رود در خاطر می گذرد کہ اگر این کس را واقعہ شود خدمتگاران را وصیّت کند تا ہمانجا کہ واقعہ شده است ہمانجا دفن کنند مرده را در شہر آوردن از راہِ دُور و دراز

---

[۱] ن: سرآن
[۲] ۴۵: پیدا شد

نیک بی ذوق می نماید- فرمود که همچنان نیکوست که همانجا که این کس وفات یابد همانجا دفن کنند امّا این که امانت می نهند و باز برمی گیرند پسندیده نیست، زمین ملکِ خدا ایست عزّ و جلّ امانت چه[1] باشد، مگر از[2] زمینی که ملکِ[3] دیگری باشد از انجا روا باشد که ببرند امّا آنکه از شهر در لشکر رفت و زمین بسیار[4] درمیان شد هیچ به ازان نباشد که همانجا که وفات کند همانجا دفن کنند- آنگاه فرمود که هرکه در سفری برود و از خانمانِ خود دور اُفتد بعدازان او را دران غربت وفات رسد او را همانجا دفن کنند، آنقدر مسافت که از خانهٔ او باشد تا آنجا که او را دفن کرده باشد آنقدر او را زمین دهند در بهشت!

لختی سخن در ملوکِ خوب اعتقاد افتاد و امرای صالح- فرمود که بادشاهی بوده است در غایتِ صلاحیت و صاحبِ کشف، روزی در منظرِ خود نشسته بود چنانکه ازانجا نظر جانبِ پایگاه هم می افتاد و حرمِ او نیز پهلوی او بر تخت نشسته بود، درین میان آن بادشاه نظر جانبِ آسمان کرد تا دیری[5] چشم بآن طرف داشت، بعدازان طرفِ پایگاه دید و باز نظر جانبِ بالا کرد و دیرها طرفِ آسمان بدید، بعدازان طرفِ حرمِ خود نگاه کرد و بگریست، حرمِ او گفت این چه بود که دیری طرفِ آسمان دیدی و باز جانبِ پایگاه دیدی و باز جانبِ آسمان دیدی و باز جانبِ من دیدی و بگریستی؟ بادشاه گفت ازین سوال بگذر که این گفتنی نیست! حرمِ او

---

[1] ن: چگونه
[2] ن: 'آنکه زمین' بجای 'اززمینی' دارد ح: 'زمین' بجای 'از زمینی'
[3] ح: در ملکِ
[4] ن: بسیار مسافت
[5] ن: 'تا دیری' بجای 'دیرها' دارد

الحاح بسیار کرد که البتہ بگو۔ بادشاه گفت اکنون چون الحاح کردی بگویم، بعد از آن گفت که بدان و آگاه باش که این ساعت نظرِ من بر لوحِ محفوظ افتاد آنجا دیدم که نامِ من از دفترِ زندگان[1] پاک کردند من دانستم که مرا رفتنی آمد، باز دیدم که بجای من که خواهد بود، دیدم حبشی که درین پایگاه است او بجای من خواهد بود و تو در حبالهٔ او خواهی آمد، این بود که من دیدم اجرمِ او چون این بشنید با او گفت اکنون تو چه می اندیشی[2] و چه خواهی کرد؟ بادشاه گفت من چه توانم کرد هر چه خدای عزّ و جلّ حکم کرده همان باشد من بدان رضا دادم۔ آنگاه آن حبشی را از پایگاه بطلبید و جامهٔ که خود پوشیده بود او را داد و او را ولی عهدِ خود گردانید[3]۔ آنگاه آن حبشی را لشکری داد و بطرفی نامزد کرد و امرا را به[4] تبعِ او روان کرد۔ حبشی آنچنان برحکمِ فرمان برفت و آن کار تمام کرد و دشمنی که بود او را بکشت و اموال و غنیمت بدست آورد و باحصولِ غرض باز گشت و بخدمتِ بادشاه پیوست۔ آن شب که بخدمتِ بادشاه آمد دوم روز آن بادشاه وفات یافت و درانچه آن حبشی به لشکری رفته بود آنجا باخلق چنان زندگانی خوب کرده بود که دلهای همه به محبّتِ او مائل شده بود۔ چون بادشاه نقل کرد آن ملک بران حبشی قرار گرفت و حرمِ او نیز در حبالهٔ او آمد!

لختی حکایتِ حکما افتاد۔ فرمود که فاراب حکیمی بود، روزی در مجلسِ خلیفه در آمد با جامهٔ مختصر و لباسی سهل و او ترک بچّه بود، پیشِ خلیفه سماع می کردند،

---

[1] ح و ک : زندگانی
[2] ن : 'می گوئی' بجای 'می اندیشی' دارد
[3] ت : کرد
[4] ن و ح : 'به' ندارد

او چنگ بست و بنواخت. این حکیم سماع را سه قسم کرده گفته است که یکی مُضحک است یعنی خنده آرد[1]، دوم مُبکی است یعنی گریه[2] آرد، سوم منوّم است که[3] خواب آرد یعنی بیهوشی. القصه چون چنگ آغاز کرد اوّل همه مجلس بخندیدند، باز چون بنواخت همه‌های‌های بگریستند، باز چنان[4] بنواخت که همه بیهوش شدند[5]. آنگاه او بر جائی این سخن بنوشت و برفت که فَارَابُ قَدْ حَضَرَ هٰهُنَا وَغَابَ یعنی فاراب حکیم تحقیق حاضر شده بود درینجا و غائب شد. چون اهلِ مجلس بهوش آمدند و این سخن نبشته دیدند گفتند که این فاراب حکیم بود درینجا[6] ما ندانستیم! ازینجا حکایت فرمود که این[7] حکیم بود که بر خلیفه آمده بود و خلیفه را بد اعتقاد کرد که حرکتِ فلک ارادی است برخلافِ مذهبِ اہلِ سنت و جماعت، و شیخ شهاب الدّین سهروردی رحمة الله علیه در عهدِ[8] او بود، چون او را معلوم شد که خلیفه بمذهبِ آن حکیم مَیل کرد شیخ شهاب الدّین بر خلیفه آمد، این حکایت در سیاقِ اوراق آمده است، القصه شیخ بکرامتِ خود آن فتنه را دفع کرد و فرشته‌ای که فلک را بفرمانِ خدای تعالی می گرداند خلیفه و حکیم را بنمود!

الغرض خواجه ذَکَرَهُ اللّٰهُ بِالْخَیْرِ درین حکایت بود که یکی بیامد و عرضداشت

---

[1] ن: آرنده [2] ن: 'در گریه آرنده' بجای 'گریه آرد' دارد

[3] ن: 'یعنی در خواب آرنده' بجای 'که خواب آرد یعنی بیهوشی' دارد ه: 'یعنی بیهوشی آرد'

[4] ه: 'چون بنواخت' بجای 'چنان بنواخت که' دارد [5] ن: شده افتادند

[6] ن و ه: 'درینجا' ندارد [7] ه: آن این [8] ه: وقت

کرد که شب را در خانهٔ من پسری متولّد شده است. خواجه ذکره اللہ بالخیر فرمود که او را عمر نام کن و لقب شهاب الدّین زیرا که در ذکرِ شیخ شهاب الدّین بوده ایم نام و لقبِ او باید کرد! یکی از حاضران بآن مرد گفت که این پسر را که عمر نام کنی[۱] هرگاه که او را بدین نام بخوانی به تحقیر و تصغیر یاد نکنی. از نسبتِ این معنی خواجه ذکره اللہ بالخیر فرمود که شیخ نجیب الدین متوکل را رحمۃ اللہ علیه دو پسر بودند یکی را محمّد نام دوم را احمد، بارها شیخ نجیب الدین متوکّل بر ایشان تفت شدی و در عین غضب بودی همچنین گفتی که ای خواجه محمّد تو چرا چنین کردی و ای خواجه احمد تو چرا چنین کردی؟ اگرچه در غایت خشم بودی نام های ایشان همچنین[۲] گفتی ای خواجه محمّد و ای خواجه احمد!

آنگاه از نسبتِ نام کردن فرمود که رسول علیه السّلام بسیار نامها را تبدیل کرده است، اگر کسی را نامِ مکروه بودی او را نامِ دیگری خوب کردی تا وقتی مردی بحضرتِ رسالت آمد علیه السّلام، رسول علیه السّلام از و پرسید که ترا چه نام است؟ گفت عاصی. رسول علیه السّلام فرمود که من ترا مطیع نام کردم. وقتی هم مردی بحضرتِ رسالت آمد و رسول علیه السّلام از و پرسید که ترا چه نام است؟ گفت مُضطجع، و این کسی را گویند که او پهلو بر زمین نهد. مصطفی صلی اللہ علیه وسلّم فرمود که من ترا مُنبَعِث نام کردم و این کسی را گویند که او پهلو از زمین برگیرد و برخیزد. وقتی عورتی بحضرتِ رسالت آمد، رسول علیه السّلام از و پرسید

---

[۱] ن: کردی [۲] ح: «چنین گرفتی» بجای «همچنین گفتی... احمد» دارد

که ترا چه نام است؟ گفت شعب الضّاله[1]. رسول علیه السلام فرمود که من ترا شعب الہدیٰ نام کردم. وقتی رسول علیه السلام مردی را اجمل نام کرده است و آن چنان بود که آن مرد توانا بود، وقتی خلقی از منزلی بمنزلی می رفتند، یکی بیامد و مطہره بدان مرد داد و گفت این را بمنزلی برسانی و دیگری آمد جامه بدو داد و دیگری آمد چیزی دیگر داد، او ہمه قبول کرد و برداشت. رسول علیه السلام او را اجمل نام کرد. بعد ازان حکایت فرمود که چون امیرالمومنین حسن رضی اللہ عنه متولد شد مصطفیٰ علیه السلام به تہنیت آمد و از علی رضی اللہ عنه پُرسید که این را چه نام کرده ای؟ علی گفت حزن[2]. قال لا، فرمود این را حسن نام کن! باز چون حسین رضی اللہ عنه متولد شد رسول علیه السلام به تہنیت آمد و از علی رضی اللہ عنه پُرسید که این را چه نام کرده ای؟ علی گفت حرب[3]. قال لا، این را حسین نام کن!

لختی حکایت دران افتاد که بسیار کس بخدمتِ پیر[4] می پیوندند چون غیبتی درمیان می افتد آن مریدبران مزاج نمی ماند. ملائمِ این معنی حکایت فرمود که بزرگی بوده است او می گفت ہرگاه که کسی بر من بیاید چون باز گردد ہمین که میانِ من و او ستونی حائل شود، نه ہمانا که مزاجِ او برقرار مانده باشد!

ہم ملائمِ این معنی حکایت فرمود که بزرگی گفته است که اگر مرا مخیر[5] کنند

---

[1] ن د ح : الضلاله
[2] ه : حرب
[3] ه : حراب
[4] ن، پیران

کہ ترا ہم در خانہ کہ ہستی جان قبض کنند با ایمان ہم یا بر درِ بیرونی ترا شہادت کرامت کنند، خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود کہ دری کہ درونِ خانہ باشد آن را باب البیت گویند و دری کہ بیرون باشد آن را باب الدار گویند[1]، آن بزرگ ہمچنین گفتہ است کہ اگر مرا مخیّر کنند و بگویند کہ جانِ ترا برین در کہ باب البیت است قبض کنند با ایمان ہم یا بران در کہ باب الدار است با شہادت. ہم من گویم کہ ہم برین در کہ باب البیت است قبض کنند با ایمان ہم یعنی کہ داند تا آنجا کہ باب الدار است ایمان با من سلامت ماند یا نہ؟

بعد ازان فرمود کہ تغیّرِ مزاجِ مردم نہ این زمان است در عہدِ قدیم ہم بودہ است۔ چون حضرتِ رسالت علیہ الصلوٰۃ والسلام از دنیا رحلت کرد چندین ہزار مسلمان مرتد شدند تا بخدمتِ ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ پیغام کردند کہ اگر[2] تو زکوٰۃِ مال از ما برگیری ما بر اسلام می باشیم۔ ابوبکر رضی اللہ عنہ یاران را طلبید و مشورت کرد۔ بعضی گفتند کہ اگر خلیفہ با ایشان مسامحت کند و حالی زکوٰۃ برگیرد تا ایشان از اسلام برنگردند بہ مصلحت نزدیک باشد۔ ابوبکر رضی اللہ عنہ تیغ برکشید و گفت آنچہ حقِ خدا ایست اگر عقالی کہ پای شتر بدان بندند کمتر دہند من بدین تیغ با ایشان حرب کنم! این خبر بر امیر المؤمنین علی رسید رضی اللہ عنہ، علی گفت کہ خلیفہ نیکو کرد، اگر او رضا دادی کہ زکوٰۃ برگیرند چون خلیفۂ دیگر شدی گفتندی کہ نماز از ما برگیری[3]، بدین

۱؎ ح و ہ : خوانند

۲؎ ہ : اگر تو زکوٰۃ از مال یعنی گرفتنِ زکوٰۃ از مالِ ما موقوف سازی یا بر می گیری، بجای 'اگر تو زکوٰۃِ مال از ما برگیری'، دارد

۳؎ ح : 'برگیرد' بجای 'برگیری'

ہیچ جملہ احکامِ اسلام برخاستی!

بعد ازان خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود کہ وقتی شیخ الاسلام فرید الدّین قدس سرّہ العزیز می فرمود کہ یکی بود کہ با من پیوند کردہ بود چون از من برفت چندگاہ مزاجِ او برقرار بود[1] باز ازان قرار بگشت و یکی دیگر ہم بود کہ از من دور برفت و دیری ہمانجا بود اگرچہ تا دیری مزاجِ او برقرار بود بعد از دیری ہم بگشت، آنگاہ رُوی سوی دعاگوی کرد و اشارت سوی من کرد و گفت کہ این مرد کہ تا بمن پیوستہ است ہمبران مزاج است و ہیچ نگشتہ است. خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر چون بدین حرف رسید بگریست و ہم در گریہ بر لفظِ مبارک راند کہ تا امروز محبتِ ایشان برقرار است بلکہ مزید بر[2] مزید می شود وَالْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ

مجلسِ سی و ششم

سہ شنبہ دہم ماہِ ذی القعدہ سنہ مذکور سعادتِ دست بوس میسّر شد۔ لختی حکایتِ خواجہ شاہی مُوی تاب رحمتہ اللہ علیہ کہ در بداؤن بود[3] درافتاد۔ فرمود کہ قاضی حمید الدّین ناگوری رحمتہ اللہ علیہ او را شاہی روشن ضمیر گفتی، درانچہ او را خرقہ داد کسی را بخدمتِ شیخ محمود موئینہ دوز فرستاد

---

[1] ن : ماندہ بود [2] ن : برمزید ... رب العٰلمین، ندارد

[3] ح : خفتہ است

و گفت که ما امروز چنین کاری کردیم که شاهی را خرقه دادیم ترا[1] این معنی پسند می افتد؟ شیخ محمود موئینه دوز فرمود که هرچه شما کنید همه پسندیده باشد و صواب همان باشد!

از انجا سخن[2] برادر او خواجه ابوبکر موی تاب افتاد رحمة الله علیه، مولانا سراج الدین حافظ بداؤنی که مرید خاص است تقریر کرد که شبی خاسته بود به تجدید وضو کرد و رکعتین بگزارد و برحمت حق پیوست! خواجه ذکره الله بالخیر بر لفظ مبارک راند کَمَا تَعِیْشُوْنَ تَمُوْتُوْنَ،

از ینجا ذکر شیخ احمد نهروانی افتاد - فرمود که او مردی بزرگ بود، شیخ بهاء الدین زکریا رحمة الله علیه کمتر[3] کسی را پسندیدی، در باب شیخ احمد نهروانی گفته است که کسی اگر مشغولی احمد نهروانی بسنجد مایهٔ ده صوفی باشد! و این احمد نهروانی چون به مسجد جامع رفتی یاران او برابر او بودندی او با این انبوهی برفتی، درویشی دیگر بود او را شیخ علی شوریده گفتندی هر بار این شیخ احمد نهروانی را منع کردی که تو با این انبوهی در مسجد مرو تا روزی شیخ احمد نهروانی همچنان با یاران بهم در مسجد می رفت، در اثنای راه یکی مر یکی را لت می کرد، شیخ احمد با یاران[4] بهم رسید گرد بر گرد او حلقه کرده بایستاد و آن مظلوم را ازان لت باز خرید[5]، درین میان شیخ علی شوریده در رسید، شیخ احمد نهروانی چون او را بدید

---

۱ ن: "این معنی شمارا پسند می افتد" بجای "ترا این معنی پسند می افتد" دارد
۲ ه: ذکر   ۳ ن د ح: کم
۴ ح: "بیامد و یاران گرد بر گرد او" بجای "با یاران ... بایستاد و" دارد
ه: "بیامد و یاران گرد برگرد شدند"   ۵ ه: خریدند

گفت از برای چنین کارهاست که با یاران[1] بهم از خانه بیرون می آیم!

لختی حکایت درین افتاد که شیخ احمد نهروانی مرید که بود؟ فرمود که والله اعلم مرید که بود. بعد ازان فرمود که چنین گویند که او را نعمت از فقیه مادهو رسیده بود و این فقیه مادهو امامِ مسجدِ جامع اجمیر بود، روزی شیخ احمد نهروانی هندوی می گفت، در آوازن[2] جوانی آوازی خوب داشت هندویها خوش گفتی، چون فقیه مادهو بشنید گفت چنین آوازی که تو داری دریغ باشد که در سرود هندوی خرچ کنی، فقیه مادهو فرمود که قرآن یاد گیر! شیخ احمد قرآن یاد گرفت، مردی اهل بود[3]، خواجه ذکره الله بالخیر این نیز فرمود که دران سماع که واقعهٔ شیخ قطب الدین بختیار بود قدس الله سره العزیز شیخ احمد نهروانی نیز دران مجلس حاضر بود، و حکایتِ واقعهٔ شیخ قطب الدین در سیاقِ اوراق آمده است.

لختی سخنِ درویشانِ بداؤن افتاد. فرمود در بداؤن درویشی بود که او را عزیز بشیر گفتندی، او از بداؤن در دهلی آمده بود بخدمتِ مولانا ناصح الدین پسرِ قاضی حمید الدین ناگوری رحمته الله علیه تا ازو خرقه درخواهد[4]، همبرین نیت

---

[1] ک: 'ما با یاران بهم می رویم' بجای 'با یاران ..... می آیم' دارد

[2] ن: عهد

[3] ه: 'مرد هم اهل' بجای 'مردی اهل' دارد ن: 'مردی اهل هم'

[4] ن: 'خواست تا ازو خرقه بستاند' بجای 'تا ازو خرقه درخواهد' دارد

جمعیتی کردند[۱] بر سر حوض سلطان، بعضی از درویشان درانجا حاضر شدند، درین میان هر کسی صفتِ عذوبتِ آبِ حوضِ سلطان می کرد، آن عزیز بشیر که به طلبِ خرقه آمده بود چون حوض سلطان را بدید گفت این سهل حوضی است حوضِ ساغر که در بداؤن است به ازین حوض است! محمدکبیر آنجا حاضر بود، چون این سخن از وی بشنید مولانا ناصح الدّین را گفت که این را خرقه مده که این گذاف گویست![۲] مولانا ناصح الدّین همچنان کرد او را خرقه نداد۔

درین میان باز حکایتِ خواجه شاهی مُوی تاب در[۳] افتاد۔ فرمود که او را در بداؤن رونقی پیدا شد و همه خلق روی بدو آورد و هر جا[۴] که می رفت جمعیتی می شد و این خواجه شاهی مُوی تاب مردی سیه فام بود، همدران عهد درویشی بود در بداؤن او را مسعود نخاسی گفتندی، چون[۵] خواجه شاهی را بآن غوغا می دید می گفت ای سیه گرمابه[۶] نیک گرم کرده ای سوخته خواهی شد! خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که همچنان شد که او گفته بود، خواجه شاهی هم در جوانی رحلت فرمود رحمته الله علیه

ازینجا حکایتِ خواجه عزیزِ کوتوالِ بداؤن افتاد۔ فرمود مردی بود مریدِ درویشان و پیوندِ شیخ ضیاءالدّین که در بداؤن بود بدو داشت گاه گاه از درویشان

---

[۱] ن: 'درویشان را بر سر حوضِ سلطان بُرد' بجای 'بر سر حوض . . . حاضر شدند' دارد
[۲] ح: 'این را خرقه نخواهی داد مدّعی گذاف گویست' بجای 'این را. . . . گویست' دارد
[۳] ن: 'که برادرِ مهترِ او بود' بجای 'درافتاد' دارد [۴] ن: 'کجا' بجای 'جا'
[۵] ح ده: 'وقتی خواجه شاهی را گفت' بجای 'چون خواجه شاهی . . . می دید' دارد
[۶] سیرالعارفین: 'بسی هنگامه را گرم ساخته ترسم که سوخته نگردی!' بجای 'گرمابه . . . . خواهی شد' دارد

یاد آوردی و درویشان را در بارگاه[۱] فرستادی و ماجرا کردی و موجّه گفتی، هم در بداؤن در جوانی شهادت یافت۔ در بابِ او فرمود که روزی من بطرفِ انبستانِ بداؤن که آن را لکھی الوگو بند[۲] رفته بودم، این عزیز کوتوال زیرِ درختی نشسته بود و مایده کشیده، چون از دور مرا دید فریاد کرد و گفت مرحبا بیائید! من می ترسیدم نباید که ایذا کند، چون رفتم مرا بتعظیمِ تمام بپهلوی خود بنشاند، طعام خوردم باز گشتم۔

مولانا سراج الدّین حافظ بداؤنی حاضر بود۔ او سوال کرد که این حدیث است که مَنْ لَّیْسَ لَہٗ شَیْخٌ فَشَیْخُہٗ اِبْلِیْسُ[۳]؟ خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که قولِ مشائخ است۔ مولانا سراج الدّین باز پرسید من لم یر مفلحًا لا یفلح ابدًا حدیثِ رسولؐ است؟ فرمود که این هم قولِ مشائخ است۔

آنگاه ذکرِ درویشی کرد که او اگر کسی را دیدی که با کسی پیوند ندارد گفتی که این در پلّهٔ کسی نه نشسته است! بنده عرضداشت کرد یعنی وزنی ندارد؟ فرمود که خیر، معنی آن باشد که هر که به پیری پیوند می کند هر چه آن مرید کند فردا آن عمل در پلّهٔ پیرِ او نهند، پس[۴] کسی که مریدِ کسی نباشد گویند که فلانی در پلّهٔ کسی نه نشسته است یعنی پیری ندارد!

---

۱ ح: 'پایگاه' بجای 'در بارگاه' دارد

۲ ہ: 'کھرانو' بجای 'لکھی الو'۔ تذکرۃ الواصلین (اُردو) تالیفِ محمد رضی الدّین فرشوری: 'لکھی آلووالہ'

۳ ن: شیطانٌ

۴ ح و ہ: 'ازین جهت گویند' بجای 'پس کسی که مریدِ کسی نباشد گویند' دارد

لختی[1] سخن دران افتاد که اظهارِ کرامت نباید کرد. فرمود که کرامت پیدا کردن کاری نیست، مسلمانی روی راستی گدای بیچاره می باید بود! آنگاه حکایت فرمود که وقتی خواجه ابوالحسن نوری (رحمة الله علیه) بر لبِ دجله رسید ماهی گیری را دید او را گفت که دام در آب انداز و ماهی بگیر، اگر من صاحبِ ولایت خواهم بود درین[2] دام ماهی خواهد افتاد که راست دو نیم من باشد نه چیزی کم نه زیادت! ماهی گیر دام در آب انداخت، الغرض[3] ماهی در دام افتاد، چون او را وزن کردند راست دو نیم من بود نه[4] چیزی کم و نه زیادت - این خبر بشیخ جُنید رسانیدند قدس الله سره العزیز، فرمود که کاشکی دران دام ماری سیاهی افتادی تا ابوالحسن را بگزیدی و او را هلاک کردی! گفتند چرا چنین می فرمائی؟ گفت باری[5] درانچه مار او را بگزیدی و او هلاک شدی حالی شهید رفتی چون آن نشد چه دانم که ختمِ کارِ او چگونه باشد؟

ازینجا حکایتِ درویشی فرمود که اگر کسی را شکم درد کردی فرمودی شکنبه بدهید تا بخورد و نیکو شود و اگر کسی را سر درد کردی گفتی سر بریان بدهید تا بخورد نیکو شود، هرچه او می گفت همچنان می شد - شیخ علی شوریده او را گفت

---

۱ ح: 'آنگاه در نفیِ اظهارِ کرامت فرمود' بجای 'لختی سخن فرمود' دارد

۲ ن: 'راست دو نیم من ماهی در دام خواهد افتاد و دو نیم من نه هیچ کم و نه زیاده' بجای 'درین دام ... زیادت' دارد

۳ ن و ح: 'الغرض' ندارد

۴ ن: 'نه کم و نه زیاده' بجای 'نه چیزی کم و نه زیادت' دارد

۵ ن: 'اگر مار او را هلاک کردی باری شهید رفتی چون باز زید که داند که خاتمتِ کارِ او چگونه خواهد بود' بجای 'باری درانچه ... چگونه باشد' دارد.

ازینہا مکن ترا زیان خواہد شد[۱] عاقبت ہمچنان شد او را بہ بلائی مبتلا کردند، شیخ علی شوریدہ بر[۲] او آمد و گفت من می گفتم ازینہا مکن ترا زیان خواہد شد[۳]، سخن من نشنیدی تا بدین بلا مبتلا گشتی، آن درویش گفت من بد کردم اکنون دعا بکن تا من نیکو شوم، شیخ علی شوریدہ دعای نکرد او ہم دران[۴] زحمت بمرد!

مجلس سی و ہفتم

پنجشنبہ یازدہم ماہِ ذی الحجہ سنہ مذکور بسعادتِ دست بوس رسیدہ شد۔ چون ایامِ تشریق بود و آمد و شدِ خلق متواتر[۵] و طعام زمان زمان می آوردند دران حال بر سبیلِ مطائبہ فرمود کہ درویشی را پرسیدند کہ تو از کلام اللہ کدام آیت را دوست تر داری[۶]؟ گفت اُکُلُھَا دَآئِمٌ، آنگاہ فائدہ فرمود کہ اَکْلٌ است و اُکُلٌ است و اَکْلَۃٌ است و اُکْلَۃٌ است۔ بعد ازان بیانِ این چہار کلمہ فرمود کہ اَکل مصدر است، اُکل آنچہ بخورند، اَکلہ یک بار کرّۃ واحدہ خوردن، اُکلہ یک لقمہ۔

درین میان عزیزی بیامد و پسرکی خرد پیش آورد با تختہ ہم، آنگاہ عرضداشت کرد کہ این پسرک منت تختۂ این بقلمِ مبارکِ خود بنویسید تا

۱؎ ہ: داشت
۲؎ ن و ح: بدو
۳؎ ہ: داشت
۴؎ ہ: بدان
۵؎ ن: پیشتر بود
۶؎ ہ: می داری

برکتِ آن خدای تعالیٰ او را قرآن روزی کند. خواجه ذکره الله بالخیر تختهٔ او بدستِ مبارکِ خود بنوشت که بسم الله الرحمٰن الرحیم ا ب ت ث ج ح خ - آنگاه فرمود که هرگاه[1] که چیزی برای برآمدِ کارِ کسی[2] بنویسند[3] اگر قلم زود زود[4] برود و در جریانِ قلم درنگی نباشد[5] آن مصلحت زود تمام شود و اگر قلم بدشواری رود و مکثی باشد دران کار هم درنگی و مکثی باشد! آنگاه فرمود که این عقلیهاست[6] هر چه ازینهاست از فراست باشد اظهار کردنِ آن روا باشد -

لختی[7] حکایتِ درویشی افتاد فرمود که درویشی بود در گجرات رفته بود، او حکایت کرد[8] که من در گجرات دیوانهٔ یافتم واصل و صاحبِ کشف، من و آن دیوانه هر دو در یک خانه می بودیم و در یک حجره می غنودیم، وقتی من بطرفِ حوضی رفتم که آن حوض را نگاه می داشتند و[9] نمی گذاشتند که کسی دران حوض پای نهد، مرا با نگاهبانِ آن حوض آشنائی بود او مرا بگذاشت تا دران حوض وضو سازم، بعضی عورات که آب پُر کردن آمده بودند ایشان را نمی گذاشت که پای در حوض نهند تا ازالی[10] برین درویش بیامد و گفت که این سبوی من پُر آب کن

---

[1] ن: 'هر کہ' بجای 'هرگاه که' دارد
[2] ح: 'برآمدنِ کاری' بجای 'برآمدِ کارِ کسی' دارد
[3] ن: بنویسد
[4] ن: 'او بآسانی' بجای 'زود زود' دارد
[5] ح: نشود
[6] ح و ه: 'عقلهاست' بجای 'عقلیهات' دارد
[7] ح: 'لختی حکایتِ درویشی فرمود که جانبِ گجرات رفته بود' بجای 'لختی . . . . رفته بود' دارد
[8] ن: کرده بود
[9] ه: 'کسی را دران حوض پای نهادن نمی دادند' بجای 'و نمی گذاشتند . . . نهد' دارد [10] ن و ه: بدین

و بده! آن درویش می گوید که من سبوی آن زال پُر کردم و دادم، عورتی دیگر بیامد و سبوی بمن داده گفت این را هم پُرآب کُن و بده! آن را هم پُرآب کردم، همچنین چهار پنج کس[1] را سبو پُرآب کردم و دادم، الغرض چون از انجا باز گشتم و به حجره آمدم آن دیوانه دران حجره خفته بود، من[2] درآمدم، وقتِ نماز درآمده بود خواستم که نماز بگزارم تکبیر بلند گفتم، دیوانه بیدار شد، مرا گفت این چه غلبه و شور آورده ای کار همان بود که سبوی ایشان[3] پُرآب کرده داده ای!

مجلس سی و هشتم

پنجشنبه دوازدهم ماهِ مبارک شعبان سنه سبع عشر و سبعمائه دولتِ پائبوس میسّر شد بعد مدّتِ هشت ماه، و این غیبت بسبب آن بود که بر لشکرِ دیوگیر رفته شده بود. چون پنجشنبهٔ مذکور سعادتِ پائبوس میسّر شد رحمت و شفقت بسیار فرمود و از شدّت و زحمتِ راه پرسیدن گرفت و بنده نوازی[4] فراوان ارزانی داشت. ملیح که عتیق رفیقِ بنده است اندک مایه زحمت داشت همچنان با زحمت هم به قدم بوس حاضر شده بود[5] و به مصاحبتِ کاتب در بندگی پیوسته، از حالِ مرضِ او پرسید، بنده عرضداشت کرد

---

[1] ن: 'سبو را' بجای 'کس را سبو' دارد [2] ح و ه: 'من درآمدم' ندارد

[3] ن و ه: 'آن عورت' بجای 'ایشان' دارد [4] ن: 'رفته بود' بجای 'حاضر شده بود' دارد

[5] ن: بنده

که بنده را در راه به سببِ زحمتِ او سکونت[1] شده بود. فرمود که نیکو کردی، یاری که برابرِ این کس می رود چون او را رنجی رسد و زحمتی حادث شود او را واجب است تعهّدِ او بجای آوردن و مراعاتِ احوالِ او کردن!

از نسبتِ این حکایت فرمود که ابراهیم خوّاص رحمۃ اللہ علیہ دائم در سفر بودی و در هیچ شهری چهل روز مقیم نبودی، هر جا که رسیدی کم از چهل روز مقیم بودی باز در موضعِ دیگر رفتی، عمرِ او همبرین نوع مصروف[2] بود تا وقتی جوانی صحبتِ او التماس نمود. ابراهیم خوّاص گفت که تو با من مصاحبت نتوانی کرد[3] من گهی درین شهر باشم و گاهی دران شهر گاهی بی برگ و گاهی با برگ، تو با من نتوانی بود[4]! آن جوان بدان سخن باز نه ایستاد، گفت البتّہ برابرِ تو خواهم بود! چون جهد بسیار کرد ابراهیم هم رضا داد. القصه ابراهیم خوّاص هم بران قرار از شهر بشهر می گشت و هر جا که می بود کم از چهل روز می بود تا رسید بموضعی آن جوان را زحمت شد. خواجه ابراهیم رحمۃ اللہ علیہ بسببِ زحمتِ او سه ماه دران موضع بماند. بعد ازان روزی آن جوان را آرزوی نان و ماهی شد و با ابراهیم این معنی گفت. ابراهیم را حماری بود که گاه گاه[5] بران سوار شدی جز آن هیچ وجهی[6] نداشت، آن را بفروخت و آرزوی آن جوان مهیّا کرد. چون چندگهی بگذشت آن جوان اندک مایه صحّت یافت خواجه

---

[1] ن وه: 'ساکن آمده شد' بجای 'سکونت شده بود' دارد

[2] ح: 'صرف بوده است' بجای 'مصروف بود' دارد ه: بصرف رسیده است

[3] ن: 'مصاحب نتوانی بود' بجای 'مصاحبت نتوانی کرد' دارد

[4] ه: 'موافقت نتوانی کرد' بجای 'نتوانی بود' دارد [5] ه: گاه از گاه [6] ح: وجهی وخرچی

ابراهیم خوّاص رحمته الله علیه عزیمتِ سفر کرد، جوان با او گفت که آن دراز گوشِ خود مرا ده تا بران سوار شوم برابرِ تو بیایم۔ ابراهیم را ضرورت شد که صورتِ حال باز گوید قصه با[1] او گفت که آن دراز گوش بفروختم و برای تو نان و ماهی مرتّب کردم۔ القصه از انجا بطرفی روان شدند خواجه ابراهیم سه روز آن جوان را بر گردنِ خود برداشته بود و می بُرد[2] مقصودِ خواجه ذکره الله بالخیر ازین حکایت حسنِ معیشت بود در بابِ هم صحبتان۔

چون این حکایت تمام شد حکایتِ زحمتِ خود تقریر کرد۔ بنده این خبرِ ناخوشی[3] هم در لشکر شنیده بود، می گفتند که کسی سحر کرده بود۔ این معنی را عرضداشت کرده شد که چگونه بود؟ فرمود که آری مدّتِ دو ماه زحمت دیدم زحمتی عظیم نامردی را بیاوردند که او در بیرون آوردنِ علاماتِ سحر مهارتی داشت۔ القصه آن مرد بیامد پیشِ درِ خانه و حوالیٔ آن می گشت و هر باره قدری گِل از زمین برمی داشت و بُوی می کرد و درمیان گِلی را بُوی کرد و گفت اینجا بکاوید! بکافتند علامتِ سحر پیدا شد۔ آنگاه اندک مایه خفّتی ظاهر شد، درین میان آن مرد گفت که من آنقدر مهارت هم دارم که اگر بگویند آن[4] کس که سحر کرده است نامِ او بگویم! این خبر بمن رسانیدند[5]، گفتم زنهار او

---

[1] ۵ : باز، بجای، با او، دارد

[2] ح : برداشت و برد، بجای، برداشته بود و می برد، دارد

[3] ن : خبرِ ناخوشِ آنحضرت هم در لشکر شنیده بود که، بجای، خبرِ ناخوشی ... می گفتند که، دارد
ح : خبرِ ناخوش، بجای، خبرِ ناخوشی، دارد

[4] ن : آن کس را که سحر کرده است نامِ آنهم بگویم، بجای، آن کس که ... بگویم، دارد [5] ح : رسید

را منع کنید تا نگوید، هر که کرده بود[1] من ازو عفو کردم - درین میان بنده عرضداشت کرد که شیخ الاسلام فریدالدین را قدس الله سره العزیز نیز سحر کرده بودند - فرمود آری آن سحر برون آمد و طائفه را که آن حرکت کرده بودند دریافتند و ایشان را والی اجودهن و متصرفاتی که بوده اند[2] بخدمت شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سره العزیز فرستادند و عرضداشت کردند که چه می فرمائی این قوم را چه کنیم؟ فرمود که من ایشان را عفو کردم ایشان را بگذارید!

از نسبت این معنی حکایت فرمود که رسول علیه السلام را نیز سحر کرده بودند، چون معوذتین منزل شد شر نفاثات رفع[3] شد - امیرالمؤمنین علی رضی الله عنه بخدمت رسول علیه السلام عرضداشت کرد که اگر فرمان باشد آن عورات را که جادوی کرده است گردن بزنم - رسول علیه السلام فرمود که چون خدای عز و جل مرا صحت داد من از ایشان عفو کردم!

ازینجا حکایت عمر خطاب فرمود رضی الله عنه که روز جمعه بر منبر برآمده بود، در اثنای خطبه گفت بدانید که مرگ من نزدیک رسیده است و این معنی از کرامت نمی گویم، اما[4] می گویم که من در خواب دیده ام که مرغی بیامده است و دو بار مرا نول زده است و مرغ در خواب ملک الموت باشد، بدین دلیل می گویم که مرگ من نزدیک رسیده است! هفته دیگر شهادت یافت - غلام مغیره ابن لولو نام

---

[1] ن و ه : 'کرد' بجای 'کرده بود' دارد [3] ح : دفع

[2] ح و ه : 'بودند' بجای 'بوده اند' دارد [4] ح ، نوک

او را در محراب تیغ بزد۔ چون امیر المؤمنین عمر رضی اللہ عنہ بدان[1] زخم بفتاد آن غلام بیرون آمد و نہ تن دیگر را بکشت بعد ازان خود را بکشت، ہنوز رمقی[2] از امیر المؤمنین عمر رضی اللہ عنہ ماندہ بود، این خبر بدو رسانیدند کہ آن غلام بعد ازانکہ چند کس را بکشت خود را ہم بکشت۔ امیر المؤمنین عمر فرمود رضی اللہ عنہ کہ الحمد للہ خود را خود کشت باری او را از برای من نکشتند!

ازینجا حکایت امیر المؤمنین علی فرمود رضی اللہ عنہ کہ او را عبد الرحمن ملجم کشت و آنچنان بود کہ او با سلاح مرتب دنبال امیر المؤمنین علی کرد[3] و با علی ہیچ سلاحی نبود۔ علی برسید بر کرانہ آبی پایاب طلبیدن گرفت تا بگذرد و بر کرانہ آب بایستادہ آنجا گورستانی بود، امیر المؤمنین علی رضی اللہ عنہ روی سوی گورستان کرد و بنام یکی آواز داد کہ ای فلان! ہفتاد تن بدان نام از گورہا آواز دادند، باز امیر المؤمنین علی ہمچنین آواز داد کہ ای فلان بن فلان! ہفت تن بدان نام آواز دادند، باز ہمچنین آواز داد کہ ای فلان بن فلان بن فلان! یک تن بدان آواز داد۔ امیر المؤمنین علی رضی اللہ عنہ ازو پرسید کہ پایاب کجاست؟ آن مرد آواز داد کہ ہمین جا کہ تو ایستادہ ای! پس امیر المؤمنین علی رضی اللہ عنہ در آب در آمد و گذارا شد۔ عبد الرحمن ملجم این ہمہ مقالت بشنید و ہمچنان دنبال کرد۔ چون گذارا شد گفت ای علی نام این ہمہ مردگان و نام

---

[1] ن د ح: 'بدان زخم' ندارد

[2] ن: 'ہنوز از امیر المؤمنین عمر رضی اللہ عنہ رمقی دم ماندہ بود' بجای 'ہنوز رمقی... بود' دارد

[3] ن: افتاد

پدرانِ ایشان بدانستی اینؔ ندانستی که پایاب کجاست؟ امیرالمؤمنین علی رضی اللہ عنہ فرمود که من می دانستم ولی نخواستم که تو بر حالِ من مطّلع شوی! القصّه امیرالمؤمنین علی رضی اللہ عنہ در نماز بایستاد و عبدالرحمٰن بیامد و تیغ گذارد۔ امیرالمؤمنین علی چون زخم بخورد گفت فُزتُ وَربّ الکعبة، آخرین سخنِ امیرالمؤمنین علی این بوده است رضی اللہ عنہ۔ بنده پرسید که این عبدالرحمٰن مسلمان بودؔ؟ فرمود که آری مسلمان بود و طرفِ معاویه شده بود۔ بنده عرضداشت کرد که اعتقاد درباب معاویه چگونه می باید داشت؟ فرمود که او مسلمان بود و از صحابه بود و خسر بورۂ رسول بود علیه السلام او را خواهری بود نامِ او امّ حبیبه گفتندی او حرمِ رسول بود صلی اللہ علیہ وسلم۔

بعد از تقریرِ این حکایت بنده چون بعد مدّتِ هشت ماه بخدمت پیوسته شده بود و اعزّهٔ دیگر از لشکر می رسیدند ذکرِ اشتیاق و فراق بسیار می بشد، فرمود که من وقتی عرضداشتی نبشته بودم بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدّین قدس اللہ سرہ العزیز و این رباعی در قلم آورده بودم، رباعی

زان روی که بندهٔ توخوانندؔ مرا ۔۔۔ بر مردمکِ دیده نشانند مرا

لطفِ عامت عنایتی فرمودست ۔۔۔ ورنه چه کسمؔ خلق چه دانند مرا

۱؎ ه: 'آب را ندانستی' بجای 'این ندانستی' دارد ۲؎ ن و ح: بوده است

۳؎ در هر سه نسخه: 'دانند'۔ سیر العارفین: خوانند

۴؎ در ه این مصرع چنین آمده: ورنه کیم از کجا چه خوانند مرا

بعد ازان چون بخدمتِ شیخ پیوستم ازان رباعی یاد کرد و فرمود که من آن را یاد گرفتم والسّلام[1]

مجلسِ سی و نهم

دوشنبه بست و سوم ماه مبارکِ شعبان سنه مذکور دولتِ پائبوس بدست آمد۔ بنده را یکی از مریدانِ مخدوم در دیوگیر سه جیتل شش کانی داده بود و گفته که این را بخدمتِ مخدومِ جهانیان برسانی و دعای من عرض داری! بنده بحکمِ وصیّتِ او آن سه جیتلِ او پیش برُد و صورتِ حال باز نمود۔ خواجه ذکره اللّٰہ بالخیر بدستِ مبارکِ خود آن سه جیتل بستد و پیش نهاد۔ بعد ازان حکایت فرمود که شیخ شهاب الدّین سهروردی قدس اللّٰہ سرّہ العزیز وقتی از سفرِ حج باز آمده بود و اہلِ بغداد بخدمتِ او آمدند، هر یکی خدمتی آورد از نقد و جنسِ بسیار۔ درین میان زالی بیامد و گرهی از چادرِ کهنهٔ خود بگشاد و یک درم پیش نهاد۔ شیخ شهاب الدّین آن یک درم بستد و بالای آن همه تحفه و هدایا نهاد۔ آنگاه از حاضران هر[2] که بود فرمود که شما را هرچه می باید از تحفه و خدمتی برگیرید! هر یکی بر می خاست و نقدی و صرّه و کالای بهتری[3] بر می گرفت۔ شیخ جلال الدّین تبریزی

---

[1] ن و ح: 'والسلام' ندارد

[2] ہ: 'هر یک را' بجای 'هر که بود' دارد

[3] ح: بهترین

طیب الله ثراه حاضر بود، او را اشارت کرد که تو هم چیزی برگیر. شیخ جلال الدّین بر خاست
آن یک درم که آن زال آورده بود بر گرفت. شیخ شهاب الدّین چون آن بدید
گفت این همه تو بُردی! بر این حرف بنده عرضداشت کرد که شیخ جلال الدّین
مریدِ شیخ شهاب الدّین بود؟ فرمود که خیر او مریدِ شیخ ابو سعید تبریزی بوده است،
چون پیرِ او در پرده شد او بخدمتِ شیخ شهاب الدّین آمد و خدمتهای کرد که هیچ
بنده و مریدی را میسّر نشود تا همچنین گویند که شیخ شهاب الدین رحمة الله علیه هر
سال از بغداد به سفرِ حج رفتی، پیر شده بود و ضعیف، توشهٔ که از برای او برمی داشتند
موافقِ[1] مزاج او نبود زیراکه او پیر شده بود، توشه سرد شده موافقِ مزاج[2] نبوده است،
شیخ جلال الدّین تبریزی نوعی کرده بود که دیگ دانی و دیگی بر سر کرده می بُرد و
آتشی دران کرده چنانکه سر او نسوزد تا چون شیخ طعام طلبیدی طعامِ گرم پیشِ
او بُردی!

از اینجا در بزرگیِ شیخ ابو سعید تبریزی قدس الله سره العزیز که پیرِ شیخ جلال الدّین
بود بیان فرمود که شیخی بس بزرگ بود تارکِ دنیا[3] عظیم چنانکه بیشتر احوال در فاقه[4] بودی
و از کسی چیزی نگرفتی تا چنان بود که سه روز در خانقاهِ او هیچ طعام نبود او و یارانِ
او بخربوزه و هندوانه افطار می کردند و می گذرانیدند. این خبر به والیِ آن شهر رسید،
گفت چون او از ما چیزی قبول نمی کند نقدانه ببرید و به خادمِ شیخ تسلیم کنید

---

۱ ح و ه : 'چندان بر' بجای 'موافق' دارد   ۲ ح و ه : او
۳ ح : 'عظیم' ندارد   ۴ ن و ح : وام

و خادم را بگوئید که اندک اندک بمصرف رساند و این معنی پیش شیخ نگوید ـ حاجی بیامد و سیم بخادم رسانید و وصیت کرد که چنانکه مصلحت بینی خرچ کنی و پیشِ شیخ نگوئی که از کجاست، القصه چون سیم بیاوردند و خرچ کردند آن روز شیخ ذوقی و راحتی که در طاعت می یافت نیافت ـ خادم را پیش طلبید و پرسید که تو[1] این خرچ از کجا می کنی؟ خادم نتوانست که پنهان دارد صورتِ حال باز گفت، شیخ فرمود که آن کس که این سیم آورد چگونه آمد و قدمِ او کجا[2] رسید؟ اشارت کردند که همچنین آمد و همچنین پا نهاد، فرمود که هر کجا که قدمِ او رسیده است آنقدر زمین[3] بکاوند، بکافتند[4] و گل بیرون آوردند و انداختند و آن خادم را با آن سیم هم از خانقاه بیرون کرد!

از حالِ ترکِ شیخ ابو سعید تبریزی برین نوع تقریر کرد امّا فرمود که شیخ شهاب الدّین را بسیار فتوح رسیدی و او همچنان خرچ کردی تا وقتِ وفاتِ او آمد، پسری داشت سی ساله او را عماد گفتندی، حالِ او بحالِ شیخ هیچ نمی مانست، بیامد و از خادم کلیدِ خزانه طلبیدن گرفت، خادم دران مضایقت می نمود که این[5] ساعت چه وقت[6] است! شیخ[7] درحالتِ نزع بود که این سخن در گوشِ

---

[1] ن: طعامی که شب بما آوردی از کجا بود، بجای تو این خرچ ... کنی، دارد
[2] ه: جا، بجای کجا، دارد [3] ح: گل از زمین
[4] ه: بکاوید
[5] ه: این ساعت وقتِ نقلِ شیخ است، بجای این ساعت چه وقت است، دارد [6] ن: ذوق
[7] ح: که شیخ درحالتِ نزع بود این سخن، بجای شیخ درحالت ... سخن، دارد

شیخ رسید، فرمود که کلید او را بده، پسر کلید بُرد و خزانه باز کرد، از شش دینار بیش موجود نبود آن نیز بر شیخ خرچ شد!

مجلس چہلم

پنجشنبه[1] چهارم ماه مبارکِ رمضان سنت میامنه سنه مذکور بسعادتِ پائبوس رسیده شد. متعلمی بیامد، خواجه ذکره الله بالخیر از حالِ او استکشافی کرد. گفت من تحصیلی کرده ام بدر سرای آمد و شد می کنم تا مرا نانی و فراغی حاصل آید. چون او بازگشت خواجه ذکره الله بالخیر این دو مصراع بر زبانِ مبارک راند ؎

شعر در وصفِ حال[2] بس سر[3] ایست چون بخواهش رسید مسخره ایست!

آنگاه فرمود که شعر چیزی لطیف است امّا چون مدح می کنند و بر هر کسی می برند سخت بی ذوق است و علم نیز همچنین در نفسِ خویش[4] بس شریف چیزیست امّا چون آن را کسب می سازند[5] و بدرها می دوند عزّتِ آن می رود!

درین میان غلامی هم از مریدان برسید و یک هندوی را برابرِ خود آورده گفت که این برادرِ من است. چون هر دو بنشستند خواجه ذکره الله بالخیر ازان غلام پرسید که این برادرِ تو هیچ میل به مسلمانی دارد؟ او عرضداشت

---

[1] ح: 'یک شنبه چهاردهم'، بجای 'پنجشنبه چهارم'، دارد
[2] ترجمهٔ برهان و مجتبائی: علم
[3] ن: سر
[4] ه: خویش
[5] ه: دانند

کرد که او را هم بجهتِ این معنی بخدمتِ مخدوم[1] آورده ام تا ببرکتِ نظرِ مخدوم مسلمان شود. خواجه ذکره الله بالخیر چشم پُر آب کرد و فرمود که این قوم را چندان بگفتن[2] کسی دل نگردد اما اگر صحبتِ صالحی بیابد[3] امید باشد که به برکتِ صحبتِ او مسلمان شود.

بعد ازان حکایت فرمود که چون خلافت بعمر خطّاب رسید رضی الله تعالیٰ عنه او را با بادشاهِ عراق مصاف شد و دران مصاف بادشاهِ عراق گرفتار شد[4] او را پیش عمر آوردند. فرمود که اگر مسلمان شوی ملکِ عراق هم بتو ارزانی می دارم. آن بادشاه گفت که من اسلام نخواهم آورد. عمر فرمود اِمَّا الاسلام وَاِمَّا السَّیف اگر[5] اسلام قبول نکنی ترا بکشم! بادشاه گفت که بکش من اسلام قبول نمی کنم. عمر فرمود تا تیغ بیاوردند و سیّاف را بخواندند. آن بادشاه عظیم کیّس بود و نیک دانا، چون آن حال معائنه کرد روی سوی عمر کرد و گفت که من تشنه ام بگو تا مرا آب دهند! عمر فرمود تا آب بیارند، آب در اوندِ شیشه کرده آوردند. بادشاه گفت که من درین اوند آب نخورم. عمر فرمود که او بادشاه بوده است برای او در اوندِ زر و نقره آب کنید و بیارید. همچنان کردند، هم نخورد گفت برای من آب در اوندِ گلین کنید و بیارید. کوزهٔ گلین پُر آب کردند و بدستِ او دادند. روی سوی عمر کرد و گفت با من معاهده کن که تا من این آب را نخورم مرا نکشی! عمر فرمود

---

[1] ن: تحتِ اقدام بجهتِ این معنی آوردم، بجای "هم بجهت ..... آورده ام" دارد

[2] ح: "مخدوم" ندارد

[3] ک : باگفتن

[4] ک: بیابند

[5] ح: آمد

[6] ک: اسلام قبول کن و اگر نه ترا بکشم، بجای "اگر اسلام..... بکشم" دارد

من عہد کردم کہ تا تو این آب نخوری من ترا نکُشم! آن بادشاہ کوزہ بر زمین زد، کوزہ بشکست و آب ہمہ بریخت۔ آنگاہ عمر را گفت کہ من این آب را نخوردم تو عہد کردہ ای کہ تا تو این آب نخوری ترا نکُشم اکنون مرا امان باشد! عمر رضی اللہ عنہ از کیاستِ او متعجب[۱] ماند، قبول کرد[۲] کہ امان دادم! بعد ازان او را مصاحبتِ یاری فرمود کہ آن یار در غایتِ صلاحیت و زہادت بود۔ چون بادشاہِ عراق را درخانۂ آن یار بردند چند[۳] گاہ برآمد صلاحیتِ صحبتِ آن[۴] یار درو اثر کرد و جانبِ عمر پیغام فرستاد کہ مرا پیشِ خود طلب[۵] تا ایمان آرم! عمر او را پیشِ خود طلبید و اسلام عرض کرد، او مسلمان شد، چون اسلام آورد عمر رضی اللہ عنہ فرمود کہ اکنون مملکتِ عراق بتو می دہم! بادشاہ جواب داد کہ مملکت[۶] مرا کار نمی آید مرا از ملکِ عراق یک دیہی بدہ کہ وجہ معاشِ مرا کفاف کند۔ عمر قبول کرد کہ بدہم! درین میان بادشاہ گفت کہ مرا دیہی می باید خراب تا من آن را آبادان کنم۔ عمر کسان را در ولایتِ عراق فرستاد و در جملہ عراق تفحّص کردند، ہیچ دیہی خراب نیافتند. عمر با آن بادشاہ صورتِ حال باز گفت کہ در جملہ عراق ہیچ دیہی خراب نیافتند۔ آن بادشاہ گفت مقصودِ من ازین حرف آنست کہ من این عراق ہمچنین آبادان بتو تسلیم می کنم اگر موضعی خراب شود فردای قیامت جوابِ آن تو گوئی! خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر برین[۷] حکایت چشم پُر آب کرد و بر کیاست و دانائی آن بادشاہ استحسان بسیار فرمود۔

---

۱ ح د ہ: شد ۲ ن: 'فرمود' بجای 'قبول کرد' دارد ۳ ن: وبا او چند گاہ
۴ ن: 'او' بجای 'آن یار' دارد ۵ ح: بخوان
۶ ح د ہ: 'مرا مملکتِ عراق' بجای 'مملکت مرا' دارد ۷ ہ: بدین

آنگاه[1] ہم از نسبتِ صدق و دیانت در اسلام و اسلامیان حکایت فرمود که جہودی[2] در جوارِ خانۂ خواجہ بایزید بسطامی قدس اللہ سرہ العزیز خانہ داشت ۔ چون خواجہ بایزید نقل کرد آن جہود را گفتند که تو چرا مسلمان نمی شوی ؟ جہود گفت چہ مسلمان شوم اگر اسلام آنست که بایزید داشت آن اسلام از من نیآید[3] و اگر اینست که شما دارید مرا ازین اسلام عار می آید !

مجلسِ چہل و یکم

شنبہ بست و ہفتم ماہ مبارکِ رمضان سنہ مذکور دولتِ پائبوس بدست آمد۔ ملیح که عتیق خدمتگارِ من است قدری نبات پیش برد[4] مگر عجوزۂ او راعقدی شدہ بود۔ خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر را معلوم بود که این ملیح را چہار عجوزہ است ، الغرض چون نبات بدید فرمود که چیست ؟ بندہ عرضداشت کرد که عجوزۂ او راعقدی شدہ است ، خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر روی سوی او کرد فرمود که ہر که را یک دختر باشد او را حجابی باشد از دوزخ ، ترا خود چہار است ! آنگاہ بر لفظِ مبارک راند که ابوالبنات مرزوق ، گفت پدرِ دختران را وسعت باشد در رزق ۔ آنگاہ حکایتِ مہترِ خضر فرمود که چون آن کودک را بکشت و[5] مہتر موسیٰ طعن کرد که چرا نفسی زکیہ[6] را

---

[1] ح و ہ : 'ہم' ندارد
[2] ہ : جہودی بود
[3] ن : نمی آید
[4] ن : آورد
[5] ن : 'و' ندارد
[6] ہ : زاکیہ

بکُشتی مهتر خضر را از خاتمتِ حالِ او خبر بود جوابِ آن بگفت ۔ القصه پدرِ آن کودک را بعد از قتلِ آن پسر حق تعالیٰ دختری داد که هفت پسر صاحبِ ولایت ازو متولد شدند!

بعد ازان بنده را پرسید که نمازِ تراویح کجا می گزاری؟ بنده گفت در خانه می گزارم امامی هست ۔ فرمود که چه می خوانند[1]؟ بنده گفت فاتحه و اخلاص ۔ فرمود که نیکوست! آنگاه فرمود که[2] بر حضرتِ شیخ فریدالدین قدس الله سره العزیز همین خواندندی، شیخ پیر شده بود تراویح نشسته گزاردی، همین فرائض ایستاده گزاردی باقی نمازها نشسته گزاردی ۔

آنگاه نامِ بزرگی گرفت که او گفتی که من یک لقمه خورم[3] و خسپم بهتر از آنکه سیر خورم و شب قیام کنم ۔ بعد ازان فرمود که شیخِ کبیر صوم کمتر[4] افطار کردی اگرچه فصد کردی یا حجامت و یا تپ آمدی البته روزه داشتی ۔ بعد ازان حکایتِ شیخ بهاءالدین زکریا فرمود[5] رحمة الله علیه که او را صوم کمتر بودی اما طاعت و عبادت بسیار کردی ۔ آنگاه این آیت بر زبانِ مبارک راند که کُلُوْا مِنَ الطَّیِّبٰتِ وَاعْمَلُوْا صَالِحًا و گفت او از انها بود که این آیت در حقِ او درست آمدی!

---

[1] ح: خوانید

[2] ن: که حضرت شیخ فریدالدین قدس الله سره العزیز همین خواندی، بجای "که بر حضرت ... خواندندی" دارد

[3] ه: کمتر خورم

[4] ن و ح: کم

[5] ن: افتاد

مجلس چهل و دوم

شنبه[1] چهارم ماهِ شوّال سنة المذکور دولتِ[2] پائبوس بدست آمد. سخن در محبتِ اطفال افتاد. فرمود که رسول علیه السلام اطفال را دوست داشتی و ملاطفت نمودی. آنگاه حکایت فرمود که وقتی رسول علیه السلام امام حسن را بدید درمیانِ کودکان، نزدیکِ او شد و یک دست زیرِ زنخِ او نهاد و یک دست بر سرِ او کرد فقبّل وجهه. درین میان بنده عرضداشت کرد که حکایتی گویند که رسول علیه السلام برای خاطرِ[3] حسن رض و حسین رض آوازِ شتر کرده است. فرمود آری این حکایت مشهور[4] است و مسطور و این لفظ بر زبانِ مبارک راند که نعم الجمل جملکما!

آنگاه حکایت فرمود که امیر المؤمنین عمر رضی الله عنه در عهدِ خلافتِ خود یاری را بر ولایتی امیر گردانیده بود و مثال بنامِ او در قلم آورده و بدو تسلیم کرده و در اثنای آن امیر المؤمنین عمر رضی الله عنه خردکی را در کنار گرفته بود و مراعتی[5] و شفقتی می[6] نمود. آن یار روی سوی عمر کرد و گفت من ده فرزند دارم هیچ کدامی

---

1 ن: شنبه یا جمعه، ح: سه شنبه چهاردهم، بجای "شنبه چهارم"

2 ه: بدولتِ پائبوس رسیده شد، بجای "دولت ..... آمد" دارد

3 ح و ه: دل

4 ه: معروف

5 ه: رغبتی

6 ه: می فرمود، بجای "می نمود" دارد

را این چنین دوست ندارم و ملاطفت نه نمایم -عمر گفت آن مثالِ اقطاع که ترا داده ام مرا ده! آن یار مثال بر دستِ عمر داد- عمر رضی الله عنه آن کاغذ را پاره کرد و گفت ترا بر خوردگان[1] شفقت نیست بر بزرگان از کجا خواهد بود؟ والله اعلم[2]

مجلس چهل و سوم

چهار شنبه[3] پنجم ماهِ ذی الحجه[4] سنة المذکور دولتِ پابوس حاصل شد[5]- آینده بیامد[6] -خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که از کجا می آئی؟ گفت از دار الخلافه و از لشکرگاهی که در بیری بود از انجا آمده بوده است -چون آن موضع را دار الخلافه نام شده است گفت از دار الخلافه می آیم- از نسبتِ این نام حکایتِ بغداد در اُفتاد -فرمود که بغداد را اوّل مدینهٔ منصور گفتندی سبب آنکه خلیفه بود منصور نام، بغداد را او بنا کرده است[7] -بعد ازان فرمود که بغداد را مدینة الاسلام هم گویند-

درین میان سخن در اولیای حق افتاد و کمالِ[8] محبتِ ایشان- آنگاه فرمود

---

[1] ن: خردکان
[2] ح وع: 'والله اعلم' ندارد
[3] ح: سه شنبه
[4] ح: ذی القعده
[5] ن: گشت ح: آمد
[6] ح و ە: برسید
[7] ە: 'بغداد بنا کردهٔ اوست' بجای 'بغداد را ...... است' ندارد
[8] ن: حال

که فردای قیامت معروف کرخی را رحمة الله علیه در عرصهٔ عرصات حاضر آرند[۱] همچنین نماید که مستی است طافح، خلق حیران مانند پرسند که این چه کس است؟ آواز شنوند که این مستِ محبّتِ ماست این را معروف کرخی گویند! آنگاه معروف کرخی را فرمان شود که در بهشت درآ۔ او گوید فی من ترا برای بهشت نه پرستیده ام۔ بعدازان ملائکه را فرمان شود تا سلاسلِ نُور در وی کشند[۲] و او را کشان در بهشت برند!

یکی از حاضران سوال کرد که حضرتِ عزّت در غایتِ عظمت و پاکی و فرزندِ آدم در مقامِ ادنیٰ، اینجا[۳] چه نسبتِ محبّت و قربت باشد؟ خواجه ذکرہ اللہ بالخیر فرمود که این بزبان راست نیاید و این مسئلہ را بحثی نیست۔ بندہ عرضداشت کرد که نظمی مناسبِ این حروف یاد می آید و آن اینست که ع عشق را بوحنیفه درس نگفت[۴]، بنده چون این مصراع بگفت خواجه ذکرہ اللہ بالخیر مصراعِ دوم فرمود که ع شافعی را در و روایت نیست[۵]!

---

۱ ن و ح: معروف کرخی رحمة الله علیه در عرصهٔ عرصات حاضر آید، بجای معروف کرخی ... آرند دارد

۲ ن: کنند ۳ ع: ازینجا

۴ ع: نکرد

۵ ح: این بیت اضافه دارد: مالک از کارِ عشق بی خبر است حنبلی را در و روایت نیست

مجلس چهل و چهارم

شنبه[1] هژدهم ماهِ ربیع الاوّل سنه ثمان عشر و سبعمائة دولتِ پائبوس حاصل آمد. سخن در فضیلتِ حلم افتاد. فرمود که بزرگی بود بصفتِ حلم موصوف، او را گفتند که تو این نعمت از کجا یافتی؟ آن بزرگ گفت که من این معنی از استادِ خود گرفتم[2] استاد عاصم صاحبِ قرائت رحمة الله علیه، از او پرسیدند که چیزی از اوصافِ حلمِ او بگوی! گفت وقتی او جانبِ صحرائی بود از آبادانی دور، سفیهی با او سفاهت کردن گرفت و ناسزاها می گفت، عاصم هیچ نمی گفت و جواب هم نمی داد تا آنگاه که نزدیکِ شهر رسید، آن سفیه همچنان بد می گفت. چون میانِ مردمان رسیدند عاصم روی سوی او کرد و گفت که ای خواجه باز گرد اینجا مرا دوستان[3] و آشنایان بسیار اند نباید که بد گفتنِ تو بشنوند و ترا ایذائی رسانند! بعده آن بزرگ از حلمِ او حکایتِ دیگر گفت که وقتی من بخدمتِ او نشسته بودم و شاگردی چند خبری[4] می خواندیم، او فائده می فرمود و ما تعلّم می کردیم، عاصم خود را بجامه گرد[5] گرفته نشسته بود جامه گردِ کمر و زانو در آورده همچنان فائده می فرمود

---

۱ ه : پنجشنبه　　۲ ح : امام

۳ ح و ه : 'دوست و آشنا بسیار است' بجای 'دوستان و آشنایان بسیار اند' دارد

۴ ح و ه : 'چیز' بجای 'خبر'

۵ ن : 'گرفته بود و نشسته' بجای 'گرد گرفته ... گرد' دارد

درین میان یکی بیامد و گفت که پسر ترا بکشتند. گفت که کشت؟ گفت عم[1] زادگانِ تو، مگر میانِ ایشان خصومتی شد دران خصومت پسرِ تو کشته شد. عاصم گفت بروید فلان کس نماز گزارد و در فلان موضع دفن کنید! این سه کلمه بگفت باز روی سوی شاگردان کرد و گفت هان شما چه می خوانید[2] بخوانید! آن بزرگ می گوید که[3] ما تغیرِ وجه در روی او ندیدیم، هیچ تغیری پیدا نشد[4] و آن جامه که خود را بدان گرد گرفته بود از خود جدا نکرد و بر هیئتِ دیگر نگشت و همچنان به سبق گفتن مشغول شد!

بعد ازان خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که از میانِ صحابه ابوبکر صدیق رضی الله عنه به حلم منسوب بود تا وقتی یکی فحاشی با او چیزی گفت و به عیبی طعن کرد. ابوبکر گفت ای خواجه چندان عیبها که در من است ترا چیزی سهل روشن شده است!

چون خواجه ذکره الله بالخیر این حکایت تمام کرد وقت آن شد که حاضران برگردند[5]. بنده[6] عرضداشت کرد که درانچه[7] مرید بخدمتِ پیرِ خود کمتر رسد و در خانه بیشتر در یادِ پیرِ خود باشد این[8] معنی چگونه باشد؟ فرمود که نیکوتر[9]، اگر کسی از خدمتِ پیرِ خود

---

[1] ه: 'عم زاده' بجای 'عم زادگان' [2] ه: 'می خوانید' بجای 'می خوانید'

[3] ن: 'هیچ تغیری در روی او پیدا نشد' بجای 'که ما تغیرِ وجه ... نشد' دارد

[4] ن و ح: نشد [5] : 'باز گردند' بجای 'برگردند' دارد [6] ن و ح: بنده

[7] ن: بجای 'این معنی ... پیر بی خبر' به 'با آنکه همه روز پیشِ پیر باشد و از محبت بی خبر خواجه ذکره الله بالخیر فرمود بهتر آن کسی است که در یادِ پیر و محبتِ پیر بود اگرچه بصورت ظاهر دور بود' دارد [8] ن: 'این کار نیکوتر' بجای 'که نیکوتر'

غائب باشد و در یادِ او باشد به ازانکه همه روز در پیشِ پیر باشد و از محبّتِ پیر بی خبر. بعدازان این مصراع بر لفظِ مبارک راند ع بیرون نه درون به که درونی بیرون![1][2]

آنگاه حکایت فرمود که شیخ الاسلام فریدالدین قدس اللّٰه سرّہ العزیز بعداز دو هفته بخدمتِ پیر خود شیخ قطب الدین رفتی نوّر اللّٰه مرقدہٗ برخلافِ شیخ بدرالدین غزنوی و عزیزانِ دیگر که ایشان پیوسته حاضر بودندی. آنگاه فرمود که چون وقتِ رفتنِ شیخ قطب الدّین نزدیک شد بزرگی رانام گرفت که او در پایانِ شیخ قطب الدّین خفته است و او را تمنّای آن بود که بعداز شیخ در مقامِ او بنشیند، شیخ بدرالدین غزنوی راهم، امّا دران سماع که شیخ قطب الدّین نقل خواهد کرد فرمود که این جامهٔ من و عصا و مصلّا و نعلینِ چوبین به شیخ فریدالدّین دهند. خواجه ذکره اللّٰه بالخیر می فرمود که من آن جامه را دیده بودم دوتائی بود سوزنی، الغرض آن شب که نقلِ شیخ قطب الدین بود شیخ فریدالدین در هانسی بوده است[3] رحمته اللّٰه علیهم اجمعین همان شب شیخ فریدالدّین پیرِ خود را در خواب دید که او را در حضرتِ خود می خوانند، دوم روز[4] شیخ از هانسی روان شد چهارم روز در شهر رسید، قاضی حمیدالدّین ناگوری رحمته اللّٰه علیه در حیات بود، آن جامه بخدمتِ شیخ فریدالدّین آورد طیّب اللّٰه ثراہ. شیخ دوگانه بگزارد و آن جامه بپوشید و درخانه که شیخ قطب الدّین می بود بیامد، سه روز پیش آنجا بود و بروایتی هفت روز، باز

---

[1] در س این مصراع چنین آمده: بیرون درون به که درون نابیرون

[2] ن: درون بیرون به، بجایِ درونی بیرون، دارد

[3] ه: بود، بجایِ بوده است، دارد [4] ن: روز آن ح: آن روز

طرفِ هانسی آمد، و سببِ آمدنِ ایشان آن بود که درین چه شیخ درخانهٔ شیخ قطب الدین ساکن شد رحمة الله علیهما سرهنگا نام یکی بود از هانسی آمده مگر دو سه بار درین خانه بیامد و دربان رها نکرد، یک روز شیخ از خانه بیرون می آمد آن سرهنگا بیامد و درپای شیخ افتاد و گریستن گرفت. شیخ فرمود که چرا می گری؟ گفت سبب آنکه شما در هانسی می بودید ما شما را آسان می دیدیم این ساعت دیدنِ شما دشوار شده است. شیخ همان ساعت[1] با یاران گفت که من باز به هانسی خواهم رفت! حاضران گفتند که شیخ ترا این مقام فرموده است تو چرا جای دیگر می روی؟ شیخ فرمود که نعمتی که پیرِ من[2] بمن روان کرده است در شهر همانست و در بیابان همان!

مجلسِ چهل و پنجم

شنبه سوم ماهِ ربیع الآخر سنه مذکور بشرفِ دست بوس رسیده[3] شد. سخن در حُسنِ عقیدهٔ مریدان افتاد و نگاهداشتنِ نفسِ مبارکِ پیر. درین میان حکایت فرمود که قاضی حمید الدین ناگوری را رحمة الله علیه نبیسهٔ بود شرف الدین لقب ساکنِ خطهٔ ناگور، او را هوای آن شد که بخدمتِ شیخ الاسلام فرید الدین

---

۱ ح : زمان
۲ ح : 'مرا' بجای 'من بمن' دارد
۳ ح : هوس

قدس الله سره العزیز ارادت آرد، بدین نیت از ناگور روان شد، او را کنیزکی بود در قیمت صد تنکه یا کم و بیش، آن کنیزک خواجهٔ خود را گفت که چون بخدمت شیخ برسی و ارادت آری بندگیٔ من هم عرض داری و یک دستارچه کشیده بدو داد که این خدمتی من آنجانب برسانی - القصه چون مولانا شرف الدین بخدمت شیخ الاسلام رسید و ارادت آورد بعد از دریافت آن دولت عرضداشت کرد که مرا در خانه جاریهٔ است او روی بر زمین آورده است، این بگفت و دستارچه که او فرستاده[1] بود پیش نهاد - شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سره العزیز بر لفظ مبارک راند که خدایش آزادی دهاد[2]! چون مولانا شرف الدین از پیش برخاست در خاطر کرد که چون بر لفظ مبارک شیخ رفته است حقیقت است که او آزاد خواهد شد اما این کنیزک قیمتی است من آزاد نتوانم کرد او را بفروشم، باشد که آن کس که[3] بخرد او آزاد کند - چون این اندیشه با[4] خود کرد باز در خاطر او گذشت که اگر این کنیزک در خانهٔ دیگری آزاد شود پس ثواب آن[5] او را باشد پس[6] من چرا آزاد نکنم؟ این نیت کرد و بخدمت شیخ آمد و گفت من او را آزاد کردم!

---

[1] ه: داده   [2] ن: دهد

[3] ه: 'از بیع خود آزاد کند' بجای 'که بخرد .... کند' دارد

[4] ن و ه: 'باخود' ندارد   [5] ن و ه: 'آن' ندارد

[6] ن: هم

مجلسِ چہل و ششم

یک شنبه هژدهم ماهِ ربیع الآخر سنه مذکور دولتِ دست بوس بدست آمد. سخن در محبت و عداوتِ دُنیا افتاد. بر لفظِ مبارک راند که خلق بر سه نوع است یک نوع آنست که دُنیا را دوست دارند و همه روز در یادِ آن باشند و در طلبِ آن[1] و این چنین بسیارند. نوعِ دوم آنست که دُنیا را دشمن دارند و ذکرِ آن به مذمّت[2] کنند و یکبارگی بعداوتِ آن مشغول باشند، نوعِ سوم آنست که دُنیا را نه دوست دارند نه دشمن و ذکرِ آن به محبّت و عداوت نکنند و این قسم به[3] از هردو قسم.

بعد ازان حکایت فرمود که مردی بر رابعه آمد[4] و بنشست و دُنیا را بسیار بد گفتن گرفت. رابعه او را گفت که تو بارِ دیگر بر من نیائی تو دوستِ دُنیا می نمائی زیرا که ذکرِ آن بسیار می کنی!

ازینجا از نسبتِ ترکِ دُنیا سخنِ درویشی افتاد که طرفِ کیتهل و کهرام بودی، او را شیخ صوفی بدهنی گفتندی، فرمود که او تارکِ عظیم بوده است تا بغایتی که جامه هم نه پوشیدی! بنده عرضداشت کرد که او

---

[1] ن: 'هم' بجای 'آن و' دارد

[2] ن و ح: مذلّت

[3] ه: 'بهتر از دو قسم است' بجای 'به از هردو قسم' دارد

[4] ه: در آمد

دستِ کسی گرفته بود، فرمود که خیر، بعد ازان فرمود که اگر او را پیری بودی ستر عورت بفرمودی[1]، ازینجا معلوم می شود که او پیری نداشت - آنگاه فرمود که او نماز بسیار گزاردی و گفتی که چنین خوش جائی که بهشت است دریغا که درو نمازی[2] نیست! درین میان بنده عرضداشت کرد که اگر پیری باشد دنیا دار او را شاید که مریدان را از محبتِ دنیا منع کند؟ خواجه ذکره الله بالخیر برلفظِ مبارک راند که اگر منع کند مؤثر نیاید[3] زیرا که لسانِ قال است و لسانِ حال، پند و نصیحت به لسانِ حال مؤثر آید؛ چون لسانِ حال نباشد لسانِ قال مؤثر نیاید!

لختی حکایتِ شیخ شهاب الدین سهروردی افتاد رحمته الله علیه، فرمود که او وقتی مندیلی از شیخِ خود یافته بود، آن را پیوسته برخود داشتی و ازو[4] برکتها گرفتی تا وقتی درخواب شده بود و آن مندیل جانبِ پای او بود، ناگاه پای او بدان رسید، چون بیدار شد قلق و اضطرابِ بحد و اندازه نمود تا بغایتی که می گفت که من امید[5] می دارم که فردای قیامت من در بَرَهٔ آن اندوه و تاسف خواهم بود!

از نسبتِ این معنی حکایت فرمود که وقتی من از خدمتِ شیخ الاسلام فریدالدین قدس سره العزیز خرقهٔ یافتم از گلیم خرقهٔ چشتی[6] و آن هنوز با من

---

[1] ح : او را بفرمودی [2] ن د ح : نماز
[3] ن و ح : 'اثر نکند' بجای 'مؤثر نیاید' دارد [4] ن و ح : 'ازو' ندارد
[5] ن : 'می دانم' بجای 'امید می دارم' دارد [6] ه : خشنی

هست، الغرض چون از اجودهن جانبِ دهلی می آمدم آن خرقه را برابرِ خود می آوردم، همین من بودم و یک رفیق تا رسیدیم به موضعی که آنجا بیمِ قطّاعِ طریق بود، باران فرو گرفت، من و آن رفیق [1] در زیرِ درختی بایستادیم، درین میان هندوی چند هم ازان بابت که می ترسیدیم پیدا شدند و [2] در مقابلِ ما آمدند، من ملتفت شدم سببِ آن جامه که با من بود و در دل کردم که این جامه دادهٔ شیخ است اینها نتوانند که از من ببرند، باز در خاطر گذشت که اگر ببرند من باری پیش در و یار [3] و آبادانی نباشم، ساعتی شد ازان هندوان یکی یک طرف رفت و یکی طرفِ دیگر، همه متفرّق شدند و رفتند و مارا هیچ نگفتند [4] با سلامت در منزل رسیدیم!

لختی سخن در جمع و خرجِ دُنیا افتاد. فرمود که دُنیا را جمع نباید کرد امّا آنچه لابدی [5] باشد مثلِ جامه که بدان سترِ عورت باشد روا [6] است امّا زیادتی نمی شاید دیگر هرچه می رسد خرچ کنند و ذخیره نکنند. آنگاه این بیت بر لفظِ مبارک راند ؎

زر از بهرِ دادن [7] بود ای پسر　　زبهرِ نهادن چه سنگ و چه زر!

آنگاه مناسبِ این بیت فرمود که خاقانی هم ملائمِ این معنی گفته است ؎

---

[1] ن و ح: 'در' ندارد　　[2] ن و ح: 'در' ندارد

[3] ن: 'و' ندارد

[4] ن و ح: 'ما سلامت آمدیم' بجای 'با سلامت ..... رسیدیم' دارد

[5] ن: 'لابد بیست چنانکه' بجای 'لابدی باشد مثل' دارد

[6] ح: روا باشد　　[7] ح: خوردن

چون خواجہ نخواہد راند از ہستی خودکامی
آن گنج کہ او دارد پندار کہ من دارم!

درین میان یکی را مسواک فرمود۔ مناسب این حکایت فرمود کہ[1] دانشمندی بود کہ اورا نور ترک گفتندی، ازینجا جانب خانہ کعبہ رفتہ بود و ہمانجا ساکن شدہ، آنجا خانۂ کہ ساختہ بود بر درِ خانہ نبشتہ بود کہ ہر کہ در خانۂ من درآید و با او مسواک نباشد آمدنِ او در خانۂ من حرام است!

لختی سخن در مکارمِ اخلاقِ درویشان افتاد۔ فرمود کہ شیخ ابوسعید ابوالخیر رحمۃ اللہ علیہ و بوعلی سینا باہمدیگر ملاقات کردند، چون از یک دیگر جدا شدند بوعلی صوفیئ را کہ ملازمِ خدمتِ شیخ بود بر راہ کرد کہ چون من از خدمتِ شیخ باز گردم ہرچہ شیخ در بابِ من گوید بر من بنویسی، چون بوعلی باز گشت شیخ ابوسعید رحمۃ اللہ علیہ ہیچ ذکرِ او بر زبان نراند نہ بہ نیکی و نہ بہ بدی، چون آن صوفی، ہیچ ذکرِ او نشنید یک روز از خدمتِ شیخ سوال کرد کہ بوعلی سینا چگونہ مردیست؟ شیخ فرمود کہ مردی حکیم است و طبیب و بسیار علم دارد امّا مکارمِ اخلاق ندارد۔ صوفی صورتِ این حال بر بوعلی سینا نوشت۔ بوعلی ازانجا[2] بخدمتِ شیخ چیزی در قلم آورد و این معنی ہم نبشت کہ من چندین کتاب در مکارمِ اخلاق نبشتہ ام شیخ چرا باید کہ بگوید کہ فلان مکارم اخلاق ندارد؟ شیخ تبسّم فرمود و گفت کہ من نگفتہ ام کہ بوعلی

---

[1] ۵۱: وقتی [2] ۵۲: ازانچہ

مکارم اخلاق نداند بل[1] گفته ام که ندارد!

لختی حکایت قاضی منهاج الدّین در افتاد. فرمود که من هر دوشنبه در تذکیر او برفتمی تا روزی در تذکیر او بودم این رباعی بگفت[2] رباعی

لب بر لب دلبران مهوش کردن　　و آهنگ سر زلف مشوش کردن

امروز خوش است لیک فردا خوش نیست　　خود را چو خسی طعمهٔ آتش کردن

خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که من چون این بیت بشنیدم بی خود گونه شدم[3] ساعتی بایست تا بخود باز آمدم. بعد از آن از احوال او بیان کرد که مردی صاحب ذوق بوده است، وقتی او را در خانهٔ شیخ بدرالدّین غزنوی طلبیدند رحمته الله علیه، و آن روز دوشنبه بود، وعده کرد که چون از تذکیر فارغ شوم بیایم، الغرض چون از[4] تذکیر فارغ شد آنجا حاضر شد و در سماع در آمد و دستار[5] و دراع که پوشیده بود پاره پاره کرد، آنگاه نظم شیخ بدرالدّین غزنوی که بر ردیف آتش گرفت گفته است بگویانید، یک دو بیت بر لفظ مبارک راند این بیت یاد مانده ــ

نوحه میکرد برمن نوحه گر در مجمعی　　آه ازین سوزم[6] برآمد نوحه گر آتش گرفت!

---

[1] ن د ه: 'بل' ندارد

[2] این مصرع در 'اخبار الاخیار' چنین آمده: لب بر لب لعل دلبران خوش کردن

[3] ن: 'از خود رفتم بعد ساعتی باز بخود آمدم' بجای 'بی خود گونه ... باز آمدم' دارد

[4] ه: 'تذکیر بگفت' بجای 'از تذکیر فارغ شد' دارد

[5] ه: 'دراع و دستاری' بجای 'دستار و دراع' دارد

[6] س: 'دود دل سوزم' بجای 'آه ازین سوزم' دارد

آنگاه فرمود کہ قاضی منہاج الدین شیخ بدرالدین را شیر سرخ گفتی۔

از نسبتِ این تذکیر حکایتِ شیخ نظام الدین ابوالمؤید در افتاد رحمۃ اللہ علیہ۔ بندہ عرضداشت کرد کہ شما تذکیرِ او شنیدہ بودید؟ فرمود کہ آری ولی دران ایامِ کودک[1] بودم درکِ معانی چندان بمراد نبودہ است، روزی در تذکیرِ او در آمدم او را دیدم کہ در مسجد در آمد نعلین در پای داشت آن را از پا کشیدہ بدست گرفت و در مسجد در آمد و دوگانہ بگزارد، من ہیچ کس را در نماز بر ہیئتِ او ندیدم، دوگانہ باراحت بگزارد و بالای[2] منبر رفت، مقرئ بود او را قاسم گفتندی خوش خوان بود، او آیتی بخواند، بعدازان شیخ نظام الدین ابوالمؤید رحمۃ اللہ علیہ آغاز کرد کہ بخطِ بابای خود نبشتہ دیدہ ام! ہنوز سخنی دیگر نگفتہ بود کہ این سخن در خلق چنان گرفت[3] کہ ہمہ در گریہ شدند، آنگاہ این دو مصراع بگفت ؎

بر عشقِ تو و بر تو نظر خواہم کرد　　جان در غمِ تو زیر و زبر خواہم کرد

این بگفت و نعرہ ہا از خلق بر آمد، بعدازان دو سہ بار ہمین دو مصراع بگفت، آنگاہ گفت ای مسلمانان دو مصراعِ دیگر یاد نمی آید چکنم[4]! این سخن بر طریقِ عجز چنان بگفت کہ در ہمہ جمع اثر کرد، آنگاہ قاسم مقری آن دو مصراعِ دیگر یاد داد[5]، شیخ آن رباعی تمام بگفت و فرود آمد۔

---

[1] ہ: کودکی　　[2] ن: بر بالای

[3] ن: 'در گرفت' بجای 'چنان گرفت کہ' دارد

[4] ہ: چگویم　　[5] ح و ع: کرد

هم در بزرگی شیخ نظام الدین ابوالمؤید رحمتہ اللہ علیہ حکایت فرمود که وقتی امساکِ باران شد، او را لازم گرفتند که دُعای باران بگوید[1]، بر سر منبر برآمد و دعای باران بخواند، بعد ازان روی سوی آسمان کرد و گفت یا اللہ اگر تو[2] باران نفرستی من پیش در ہیچ آبادانی نباشم! این بگفت و از منبر فرود آمد، حق تعالیٰ بارانِ رحمت فرستاد، بعد ازان سید قطب الدین رحمتہ اللہ علیہ با او ملاقی شد و این سخن با او بگفت که ما را اعتقادی[3] در حقِ تو راسخ است و می دانیم که ترا با حق نیازی تمام است امّا این لفظ بر چه گفتی که اگر تو باران نفرستی من پیش در ہیچ آبادانی نباشم، اگر نفرستادی چه کردی ؟ شیخ نظام الدین ابوالمؤید گفت که من می دانستم که باران خواهد فرستاد، آنگاه سید قطب الدین گفت از کجا می دانستی؟ گفت وقتی مرا با سید نورالدین مبارک نوّراللہ مرقدہٗ در پیشِ سلطان شمس الدین برای زبردست و زیردست نشستن نزاعی رفته بود، من سخنی گفته بودم که او کوفته شده بود، درانچه مرا دُعای باران فرمودند من بر سرِ روضهٔ او رفتم و گفتم که مرا دُعای باران فرموده اند و تو از من کوفته ای اگر تو با من آشتی کنی من دعا بخوانم و اگر آشتی نکنی نتوانم خواند، از روضه او آواز برآمد که من با تو آشتی کردم تو برو و دُعا بخوان!

---

[1] ن: بگو، ه: بکن [2] ه: تو امروز

[3] ه: ' در حقِ تو اعتقاد ' بجای ' اعتقادی در حقِ تو ' دارد

مجلسِ چهل و هفتم

چهارشنبه پنجم ماهِ جمادی الاُولیٰ سنه مذکور دولتِ پائبوس میسّر شد. سخن در نماز افتاد. بنده عرضداشت کرد که بعدادای فرض که جای بدل می کنند این چگونه است؟ فرمود که بهتر آنست که جای بدل کنند امام خود اگر جای بدل نکند کراهت باشد امّا مقتدی اگر جای بدل نکند کراهت نباشد امّا بهتر آن باشد که بدل کند، آنگاه فرمود که چون خواهند که جای بدل کنند جانبِ چپای خود باید شد تا مقابلِ راستای قبله باشد.

مجلسِ چهل و هشتم

پنجشنبه سیزدهم ماهِ جمادی الاُولیٰ سنه مذکور سعادتِ پائبوس بدست آمد. سخن دران افتاد که خلق دستِ درویشان می بوسند و برکت می طلبند. بر لفظِ مبارک راند که مشائخ و درویشان که دست بوسیدن می دهند نیّتِ ایشان این هم می باشد که مگر دستِ مغفوری بدستِ ایشان رسد!

لختی حکایتِ[1] نفسِ درویشان افتاد. فرمود که وقتی یکی از مریدانِ خواجه

---

[1] ن: 'سخن در' بجای 'حکایت' دارد

اجل شیرازی رحمتہ اللہ علیہ پیشِ خواجہ آمد و گفت کہ مرا ہمسایہ ایست کہ نظرِ او در خانۂ من می اُفتد، ہر چند کہ او را منع می کنم نمی شنود و مرا ایذا می رساند۔ خواجہ اجل فرمود کہ او را معلوم است کہ تو با ما پیوند داری؟ گفت آری او را معلوم است کہ من از جملہ پیوستگانِ خواجۂ مخدومم۔ خواجہ اجل گفت آنگاہ چگونہ است کہ گردن مہرۂ او نمی شکند؟ چون خواجہ این چنین نفسی راند آن مرید بخانہ[1] آمد آن ہمسایہ را گردن مہرہ شکستہ دید، پُرسید کہ از کجا افتاد؟ گفتند کہ نعلینِ چوبین پوشیدہ بود بلغزید و بیفتاد این چنین واقعہ شد!

حکایتِ[2] مردانِ حق افتاد۔ فرمود کہ در عہدِ قدیم چہار تن بُرہان لقب از مُلکِ بالا در دہلی آمدند، ازان چہار بُرہان یکی بُرہان بلخی بود دوم بُرہان کاشانی، دو بُرہانِ دیگر یاد نمی آیند، الغرض میانِ ایشان موافقتِ تمام بودہ است، طعام و شراب یکجا می خوردند و تحصیل یکجای می کردند، اوّل کہ در دہلی آمدند آن روز قاضیٔ شہر نصیر کاشانی بودہ است، او بُرہان کاشانی را در محفل مسئلۂ[3] پرسید، این بُرہان مردی تنگ بود و کوتہ بالا، چون او نکتہ[4] ہا آغاز کرد متعلّمان گفتند کہ این ریزہ چہ خواہد گفت! او را عرف ہمین ریزہ شد کاشانی از میان برخاست ہمین بُرہان ریزہ عرف شد، الغرض این بُرہان مردی عزیز بود در آخر ہا از ابدال شد۔ خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر بر لفظِ مبارک راند کہ من او را دیدہ بودم

---

[1] ہ: از آنجا بخانہ [2] ف: سخن۔

[3] ہ: نکتہ 'فرمود' بجای 'مسئلہ پرسید' دارد [4] ہ: نکتہ

هر روز پگاه از خانه بیرون آمدی پیاده و اورا از ده اسپ زیادت بود و هیچ غلامی را برابرِ خود نه بُردی و او را خدمتگاران از صد زیادت بودند، او را پسری بود نورالدّین محمدّ لقب، روزی آن پسر پدر را گفت که تو هر روز از خانه بیرون می روی و ما دشمنان بسیار داریم، هیچ کس[1] برابرِ شما نمی باشد اگر غلامی را برابرِ خود ببری که شما را خدمتی کند و[2] کوزهٔ آبی دهد نیکو باشد، مولانا برهان الدّین پسر را جواب داد گفت بابا محمدّ اگر آنجا که من می روم غلام را مدخل باشد اوّل ترا برم که پسرِ منی!

مجلسِ چہل و نہم

یک شنبه بست و نهم ماهِ جمادی الآخر سنه مذکور دو[3]لتِ دست بوس بدست آمد - چون ماهِ رجب نزدیک رسیده بود بنده عرضداشت کرد که خواجه اویس قرنی رضی الله عنه نمازی که فرموده است در سوم ماهِ رجب و چهارم و پنجم بنده را این در خاطر می گذرد که هر بزرگی نمازی و دعائی که فرموده است از حضرتِ رسالت شنیده است یا از صحابهٔ کرام، خواجه اویس قرنی رضی الله عنه این نمازها که فرموده است و سورتها تعیین کرده و دعاها مسمّی کرده از کجاست؟ خواجه ذکره الله بالخیر.

---

[1] ه: خدمتگاری

[2] ن: وی را کوزهٔ آبی دهی، بجای 'وکوزهٔ آبی دهد' دارد

[3] ه: سعادت

فرمود که این معانی از الہام ہم باشد۔

بعد ازان حکایت فرمود که پیش ازین چون من از دہلی بخدمت شیخ در اجودہن برفتمی این سه نام بزرگوار بخواندمی وبرفتمی یَاحَافِظُ یَانَاصِرُ یَامُعِینُ واین دعا من از کسی شنیده بودم، ہمچنین بر نسبت رفتن خود بخدمت ایشان و یاری خواستن از حق این سه نام بگفتمی، بعد ازان بعد از مدتی عزیزی مرا دعائی نبشته داد و آن دعا اینست یَاحَافِظُ یَا نَاصِرُ یَا مُعِینُ یَا مَالِكُ یَوْمِ الدِّیْنِ بحقِّ اِیَّاكَ نَعْبُدُ وَاِیَّاكَ نَسْتَعِیْنُ،

لختی حکایت در احوالِ مشائخ افتاد۔ بنده عرضداشت کرد که من سخنی شنیده ام و ہمچنین می گویند که این کلمات خواجه بایزید بسطامی گفته است و بنده این کلمات را ہیچ تاویلی نمی یابد و دل قرار نمی گیرد۔ فرمود که چه کلمات است؟ بنده گفت که ہمچنین می گویند که او گفته است که محمّد و من دونه تحت لوائی یوم القیمة، خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که خیر او نگفته است این سخن او نیست۔ بعد ازان فرمود که او وقتی گفته بود که سبحانی مَا اعظم شانی بعد ازان در آخرِ عمر ازان مستغفر شد و گفت که من این سخن نیکو نگفتم، من جهودی بودم این ساعت زنار می گسلم و از سر مسلمان می شوم و می گویم اَشْهَدُ اَنْ لَّا اِلٰـهَ اِلَّا اللّٰهُ وَحْدَهٗ لَا شَرِیْكَ لَهٗ، وَاَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهٗ وَرَسُوْلُهٗ،

---

[1] ه: خواجه [2] ن و ح: کلمه

[3] ن: بحق، ندارد [4] ه: نمی داند، بجای نمی یابد، دارد

از اینجا سخن در احوالِ رسول افتاد علیه الصلوٰة والسلام، فرمود که مشائخ را و مردانِ حق را حالی که پیدا می شود از انجاست که رسول را علیه الصلوٰة والسلام نیز احوال بود. تا می آرند که روزی رسول علیه الصلوٰة والسلام در باغی در آمد و دران باغ چاهی بود، رسول علیه السلام بیامد و بر کرانهٔ آن چاه بنشست و پایها جانبِ چاه فرو هشت و مشغول شد، ابوموسیٰ اشعری برابر او بود، او را فرمود که کسی را بی اذنِ من درون نگذاری، درین میان ابوبکر صدّیق رضی الله عنه بیامد، ابوموسیٰ اشعری بخدمتِ رسول علیه الصلوٰة والسلام آمد و از آمدنِ ابوبکر اعلام داد، رسول علیه الصلوٰة والسلام فرمود که او را درون طلب و بشارت ده به بهشت! ابوموسیٰ رفت و ابوبکر را درون طلبید، ابوبکر بیامد و بر راستای رسول علیه السلام بنشست و هم بران هیئت پایها در چاه فرو هشت، بعد ازان عمر خطاب بیامد رضی الله عنه، ابوموسیٰ از آمدنِ او هم خبر کرد۔ پیغمبر علیه الصلوٰة والسلام او را هم بدان بشارت درون طلبید، او هم بیامد و جانبِ چپای رسول علیه السلام همبران هیئت بنشست، بعد ازان عثمان آمد رضی الله عنه، او را هم درون طلبید و بعد از تأمل عثمان رضی الله عنه در مقابلِ رسول علیه السلام همبران هیئت بنشست، [۱بعده امیر المومنین علی کرم الله وجهه آمد بعد از اذن در آمد و بر آن هیئت بنشست]۲ بعد ازان رسول علیه السلام فرمود که چنین که ما امروز یکجا ایم موت هم یکجا خواهد بود و بعث یکجا!

چون این حکایت تمام شد سخن در فقر و خرقه در افتاد۔ خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که مصطفیٰ علیه السلام در شبِ معراج خرقهٔ یافته بود۳ آن خرقه را خرقهٔ فقر گویند

۱ ن: با آن ۲ این قسمت که درمیانِ هلالین گذاشته شده از س نقل شده و در ن و ح و ک نیامده
۳ ح و ک: 'یافت' بجای 'یافته بود' دارد

بعد ازان صحابه راطلبید و گفت که من خرقۀ یافته ام و مرا فرمان است که آن خرقه بیک کس دهم و من سخنی ازیاران بخواهم پرسید تاچه جواب دهند و مرا گفته اند که هر که آن جواب دهد این خرقه بدو ده و آن جواب من می دانم تاکه خواهد گفت! بعد ازان رُوی سوی ابوبکر کرد که اگر این خرقه ترا دهم توچه کنی؟ ابوبکر گفت من صدق ورزم و طاعت کنم وعطا دهم[1]! بعد ازان عمر را پرسید که اگر ترا این خرقه دهم توچه کنی؟ عمر گفت من عدل کنم و انصاف نگاهدارم! بعد ازان عثمان را پرسید که اگر ترا دهم این خرقه را توچه کنی؟ عثمان گفت انفاق کنم و سخاورزم! بعد ازان علی را پرسید که اگر ترا دهم این خرقه را توچه کنی؟ گفت من پرده پوشی کنم وعیب بندگانِ خدای را بپوشم! رسول علیه السلام فرمود که بستان این خرقه را بتو دادم که مرا فرمان بود هر که این چنین جواب دهد این خرقه بدو دهی!

ازینجا سخن درمناقبِ امیرالمؤمنین علی افتاد رضی الله تعالیٰ عنه و ذکرِ انصاف او و سخاوتِ او. بعدازان فرمود که زرهی ازو غائب شده بود. روزی آن زره بدستِ یهودی بدید، اورا بگرفت وگفت که این زرهٔ منست، یهودی گفت این را دعوی کن وثابت دار و بستان! و دران ایام امیرالمؤمنین علی رضی الله عنه خلیفه بود، گفت من هم خلیفه ام و هم مدّعی این دعوی ثابت چگونه شود؟ پیشِ شریح رویم و دعوی آخر رسانیم، همچنان کردند و دران عهد شریح نائبِ علی بود، القصّه چون پیشِ شریح رفتند و دعوی زره آغاز شد شریح رُوی سوی امیرالمؤمنین علی کرد و

---

[1] ح و ط: کنم

گفت اگرچه خلیفه تو لی[1] امّا این ساعت بحکمِ نیابت حاکم منم، چون بدعوی آمده ای با این یهودی بجا بایست! امیرالمؤمنین علی همچنان کرد برابر یهودی بایستاد و گفت که این زرهٔ من است و بدستِ این یهودی ناحق است، شریح گفت بیّنه اقامت کن. یا علی گفت چه می طلبی؟ شریح گفت گواه بیار، امیرالمؤمنین علی حسن را و قنبر را گواه آورد، شریح گفت حسن پسرِ تست و قنبر غلامِ تو، من گواهیِ ایشان نخواهم شنید. امیرالمؤمنین علی گفت من گواهِ دیگر ندارم. شریح یهودی را گفت زره بردار و بر[3] تا آنگاه که او دو گواه بگذراند آنگاه قابض شود! یهودی چون این معامله بدید حیرتی در باطنِ او ظاهر شد با خود گفت دینِ محمّد صلعم[2] چنین دینی است! درحال اسلام آورد و زره با میرالمؤمنین علی تسلیم کرد و گفت که این حق و ملکِ تست بدستِ من ناحق است! امیرالمؤمنین علی آن زره را بدو بخشید و یک راس اسپ هم!

همدرین مجلس یکی از مریدان بیامد و عرضداشت کرد که در خانهٔ بنده پسری متولّد شده است. خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که چه نام کرده ای[4]؟ گفت من خیر نام کرده آمده ام. تا[5] مخدوم را عرض دارم مخدوم چه نام کند! خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که چون گفتی من خیر نام کرده ام نامِ او همین[6] باشد!

---

1 ن و ح: تو با
2 ه: محمّدی
3 ه: سر
4 ن: 'نهاده' بجای 'کرده ای'
5 ه: 'تا بخدمتِ مخدوم عرض دارم و مخدوم نام کنند' بجای 'تا مخدوم .... کند' دارد
6 ن: همین خیر

ازین نسبت حکایت فرمود که خواجه خیر نساج رحمۃ اللہ علیہ وقتی از شہر بیرون آمد، عوانی اورا بگرفت کہ تو بندۂ منی، خیر نسّاج ہیچ نگفت این سخن را تسلیم کرد، مدّتی درخانۂ آن مرد بود، آن مرد را باغی بودہ است، اورا باغبانی فرمود، بعد از مدّتی آن مرد در باغ خود آمد خواجہ خیر نسّاج را گفت یک انارِ شیرین بیار، خواجہ نسّاج یک انار بیاورد و بدستِ او داد، او چون بچشید تُرش بود، گفت من از تو انارِ شیرین خواستم، باز خواجہ نسّاج انارِ دیگر آورد و بدو داد، آن انار ہم تُرش بیرون آمد، باز خصمِ باغ گفت من از تو انارِ شیرین می طلبم تو ہمان انارِ ترش می آری، خواجہ خیر نسّاج گفت کہ من چہ دانم شیرین کدام است و تُرش کدام؟ او گفت مدّتی است تا باغبانیِ این باغ می کنی انارِ شیرین و تُرش را نمی دانی؟ خواجہ خیر نسّاج گفت مرا باغبانی فرمودہ ای، من امینم من انارِ تو نمی چشم و نمی خورم کہ بدانم! خصمِ باغ چون این حال معلوم کرد او را آزاد کرد، خواجہ خیر نسّاج را پیش ازین نامِ دیگر بود آن مرد او را خیر نام کردہ بود، چون خواجہ خیر نسّاج ازان بندگی آزاد شد گفت نامِ من ہمان باشد کہ آن مرد کردہ است!

مجلسِ پنجاہم

شنبہ بیست و ششم ماہِ رجب سنۃ المذکور دولتِ پائبوس بدست آمد۔

۱ن ذ ح: اعرابی   ۲ح: صاحب

بنده را حدیثی در دل بود تحقیقِ آن باز پرسید و آن حدیث این بود که زُرْ غِبًّا تَزْدَدْ حُبًّا بنده گفت که این حدیثِ رسول است علیه الصلوٰة والسلام؟ فرمود که آری این حدیث با ابوہریرہ گفته است رضی اللہ علیه و آن چنان بود که او دائم ملازمِ حضرتِ رسالت بودی، رسول علیه الصلوٰة والسلام او را فرمود زُرْ غِبًّا، خواجه ذکره الله بالخیر فرمود ببین که یک روز بیاید و یک روز نیاید آن را غِبّ گویند، رسول علیه الصلوٰة والسلام فرمود که زُرْ غِبًّا یعنی یک روز بیا و یک روز میا!

لختی حکایتِ درویشانی افتاد که با اہل و عیال گرفتار باشند - فرمود که صبر بر سه محل است اوّل الصّبر عنهن بعد از آن الصّبر علیهن بعد از آن الصّبر علی النّار، آنگاه بیان فرمود که اوّل صبر از عورات می باید که اگر کسی را اصلا از[۱] آن جانب کشش نباشد و ہیچ میلی بدان کار نباشد این صبر نیکوتر است یعنی الصّبر عنهن، واگر آن میسّر نشود[۲] و زن بخواهد و کنیزک بخرد باید که بر بلاہای ایشان صبر کند الصّبر علیهن این باشد و اگر مبادا از نیہا بگذرد و درخطاها[۳] افتد آن الصّبر علی النّار باشد، پس صبر سه نوع یافتم اوّل الصّبر عنهن دوم الصّبر علیهن سوم الصّبر علی النّار، والسّلام[۴]

---

۱ ن: آن، بجای، ازان، دارد ۲ ن و ح: آن

۳ ن: نیاید ۴ ن: واللہ اعلم بالصّواب

مجلسِ پنجاه و یکم

سه شنبه سیزدهم ماهِ شعبان سنه مذکور بسعادتِ دست بوس رسیده شد. حکایتِ مولانا نور ترک افتاد. بنده عرضداشت کرد که بعضی علمای حضرتِ دهلی در بابِ دینِ او چیزی گفته اند، فرمود که نی او از آبِ آسمان پاکیزه تر بود![1] بنده عرضداشت کرد که در تاریخِ طبقاتِ ناصری همچنین نبشته دیده ام که او علمای شریعت را ناصبی و مرجی گفتی، فرمود که او را با علمای شهر تعصّبی[2] تمام بُود[3] سبب آنکه ایشان را آلودۀ دُنیا دیدی، ایشان بدان سبب او را بدان چیزها منسوب کردند. بنده عرضداشت کرد که مرجیان و ناصبیان کیانند؟ فرمود که ناصبی رافضی را گویند و مرجی طائفه را گویند که همه از رجا گویند[4]، آنگاه فرمود که مرجی بر دو نوع است یکی مرجئ خالص است و یکی مرجئ غیر خالص، مرجئ خالص آنست که همه از رحمت گوید و مرجئ غیر خالص آنست که هم از رحمت گوید و هم از عذاب، و مذهب اینست.

بعد از آن حکایتِ مولانا نور ترک اُفتاد که او را سخنی گیرا بود امّا دست بکسی نداشت هرچه گفتی بقوّتِ علم گفتی و قوّتِ مجاهده، او را غلامی بود ندّاف هر روز

---

[1] ح د ه: 'پاک تر'، بجای 'پاکیزه تر' [2] ه: 'بغضی' [3] ح: بوده است

[4] ن: 'هرجا رجا کنند' بجای 'همه از رجا گویند' دارد ح: 'از همه رجا گویند'

یک درم بمولانا بدادی، وجه معاش او همان بودی. بعدازان حکایت فرمود که چون او به مکّه رفت همانجا ساکن شد، مردی ازین دیار آنجا رسید دو من برنج بروِ برد، اوبستد و دعا کرد، وآن چنان بود که وقتی سلطان رضیه بروِ زری منقد فرستاده بود، پرکاله بود از زر، او آن را ردّ کرده بود، چوبی بدست داشت آن چوب بران زرمی زد و می گفت این چیست از پیش من ببرید! الغرض چون آن مرد آن دو من برنج در مکّه بروِ برد و او بستد در دل گذرانید که این همان بزرگ است که در دهلی آنقدر زر را ردّ کرده بود این ساعت این قدر برنج قبول می کند! مولانا نورترک گفت ای خواجه تو مکّه را با دهلی قیاس مکن و نیز آن روز جوان بودم آن قوّت وحدّت کجا مانده است این ساعت پیر شده ام وجبوب اینجا عزیز است!

بعدازان فرمود که وقتی این بزرگ در هانسی رسید و تذکیر کرد، از شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سره العزیز شنیده ام که من بسیار تذکیر او شنیدم، چون او به هانسی رسید و تذکیر آغاز کرد من رفتم تا تذکیر او بشنوم و من جامهٔ رنگین داشتم و پاره پاره، هیچ وقتی میان ما ملاقات نبود، همین که من در مسجد درآمدم نظر او بر من افتاد آغاز کرد که ای مسلمانان صرّافِ سخن رسید!

---

۱ ح و ه: مولانا را
۲ ن و ح: بدو داد، بجای برو برد، دارد
۳ ن و ه: بدو
۴ ن: کرد، بجای کرده بود
۵ ن: بدو
۶ ح و ه: ردّ می کرد، بجای رد کرده بود، دارد
۷ ح: شنیده بودم

بعدازان چندان مدّاحی کرد که هیچ بادشاهی را نکنند[1]!

بعدازان حکایت در نبشتن و در دادنِ تعویذ افتاد - فرمود که شیخ فریدالدین قدس‌الله سرّه العزیز وقتی بخدمتِ شیخ الاسلام قطب‌الدین بختیار نوّرالله مرقدهٗ عرضداشت کرد که خلقی[2] ازمن تعویذ می‌طلبند فرمان چیست، بنویسم بدهم؟ شیخ قطب‌الدّین فرمود که کار نه بدستِ تست و نه بدستِ من، تعویذ نامِ خدایست و کلامِ خدای، می‌نویس و بده! بعدازان خواجه ذکره‌الله بالخیر فرمود که مرا بارها درخاطر بودی که اجازتِ تعویذ نبشتن بطلبم بفرصتی صالح تا وقتی بدرالدّین اسحاق که تعویذ او نوشتی حاضر نبود و خلقی بجهتِ تعویذ بُردن آمده بودند، مرا اشارت کرد که تو بنویس. من تعویذ می‌نبشتم تا خلق انبوه شد، کتابتِ من بسیار شد و مزاحمتِ خلق بیشتر شد، درین میان شیخ روی سوی من کرد و فرمود که ملول شدی؟ من گفتم که وقتِ شیخ حاضر است! بعدازان فرمود که من ترا اجازت دادم که تعویذ بنویسی و بدهی! بعدازان فرمود که مساسِ دستِ بزرگان هم کاری دارد[3]! واللہ اعلم[4]

---

[1] ه: 'بعدازان تذکیر کرد و مدّاحی کرد' بجای 'بعدازان چندان مدّاحی کرد' دارد

[2] ن: خلقی [3] ن: می دارد

[4] ن و ه: 'واللہ اعلم' ندارد

مجلس پنجاه و دوم

دوشنبه یازدهم ماهِ رمضان سنه مذکور بدولتِ دست بوس رسیده شد، از آیندگان هرکه می آمد چیزی برسم سلامی می آورد، یکی آمد هیچ نیاورد، چون او بازگشت خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که چیزی او را بدهند. بعد ازان فرمود که شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سره العزیز فرمودی که هرکه بر من می آید چیزی می آرد اگر مسکینی بیاید و چیزی نیارد هرآئینه مرا چیزی بدو باید داد!

آنگاه فرمود که صحابه که بحضرتِ رسالت می آمدند بطلبِ علم می آمدند و احکامِ شرع، چون ازانجا باز می گشتند ادلّه می بردند یعنی دیگران را رهنمونی می کردند بدان فوائد که می گرفتند، چون متفرقه[1] شدندی تا چیزی نخوردندی بازنگشتندی. آنگاه فرمود که امیرالمؤمنین علی رضی الله عنہ روزی در خطبه می گفت که من هرگز یاد ندارم که رسول علیه السلام تا شب بر[2] خود چیزی داشت، از بامداد تا وقتِ قیلوله هرچه بودی بدادی و بعد از قیلوله هرچه بودی تا شب بدادی!

درین میان بنده عرضداشت کرد که اسراف کدام است و حدِ اسراف چیست؟ فرمود که هرچه بی نیّت بدهند و برای خدا ندهند اسراف است اگر هم دانگی بدهند

---

[1] ن و ح: تفرقه

[2] ن: "چیزی برخود گذاشته باشد"، بجای "برخود چیزی داشت" دارد

اسراف باشد[۱] و آنچه بجهتِ رضای حق دهند اگر همه عالم بدهند اسراف نباشد[۲]! آنگاه فرمود که شیخ ابوسعید ابوالخیر رحمة الله علیه انفاقی عظیم داشت، یکی بخدمتِ او این حدیث فروخواند که لاخیر فی الاسراف، شیخ ابوسعید جواب فرمود که لااسراف فی الخیر!

ازینجا سخن در همّت افتاد. فرمود که همم مختلفه[۳] است، بزرگی بود که او را یک پسر بود و یک غلام، در غلام رُشدی بوده است، آن بزرگ هردو را پیشِ خود بنشاند، اوّل از پسر پرسید که همّتِ تو در چیست؟ پسر گفت که همّتِ من در آنست که مرا اسپان باشند و بندگان بسیار، آنگاه از غلام[۴] پرسید که همّتِ تو در چیست؟ غلام گفت همّتِ من در آنست که هر بنده که مرا باشد آزاد کنم و آزادان را باحسان بندهٔ خود سازم. آنگاه فرمود که یکی را همّت دران باشد که دُنیا طلبد و یکی را همّت دران باشد که دُنیا گردِ او نگردد، از هردو قسم این همّت بهتر باشد که اگر برسد مرحبا و اگر نرسد هم مرحبا در هردو حال خوش باشد، آنگاه فرمود آنکه می‌گوید که مرا می‌باید که دُنیا باشد این نا بایست هم بایستِ اوست، می‌باید که بخواستِ حق خوشش[۵] باشد اگر برسد انفاق کند و اگر نرسد صبر کند و خوش باشد!

درین میان روی سوی بنده کرد و فرمود که صدقهٔ فطر می‌دهی؟ بنده عرضداشت کرد بر طریقِ استفهام که بر من واجب هست؟ فرمود که اگر نصاب

۱ن: است
۲ن و ح: نیست
۳ح و ه: مختلف
۴ن: 'آن غلام را' بجای 'از غلام' دارد
۵ه: 'خوش' ندارد

کامل باشد[1] و خارج از انچه لابدی است از پوشش و اسپ و آنچه بدان احتیاج است آن در حساب نیست و اگر نقدانه باشد باید داد. بندہ عرضداشت کرد کہ اگر نقدانہ نمی باشد؟ درین صورت حکمی نفرمود، آنگاه فرمود که مرا این ساعت بسیاری ہست در انچہ مرا دانگی ہم نبودی وام می کردم می دادم، چون این حدیث بمن رسید کہ صیام ماہِ رمضان موقوف است بصدقۂ فطر صدقۂ فطر دادن گرفتم. بندہ روی بر زمین آورد و گفت کہ من قبول کردم بعد ازین صدقۂ فطر بدہم! فرمود کہ صدقہ خود بدہی و صدقہ ازانِ عبید و صغار[2].

آنگاه بندہ را عرضداشتی بود، در مجلسِ مذکور آن عرضہ[3] افتاد برین نوع کہ بندہ در دیوگیر بود ملیح کہ عتیق خدمتگارِ من است کنیزک بچہ خریدہ بود بہ پنج تنکہ، چون لشکر بجانبِ شہر بازگشتن گرفت آن کنیزک بچہ را مادر و پدر پیدا شدند و بعجز و زاری و شکستگی بسیار بر خدمتگار آمدند و دہ تنکہ آوردند کہ این بستان و دخترک بما دہ! بندہ را بر زاریٔ ایشان دل بسوخت دہ تنکہ از خاصۂ خویش ملیح را دادم و گفتم کہ این را تو بہ پنج تنکہ خریدہ بودی بدہ تنکہ بدستِ من بفروش، او بفروخت من خریدم، بعد ازان من آن دخترکِ ایشان را بدیشان باز دادم و آن تنکہ کہ ایشان آوردہ بودند ہم بدیشان باز دادم. بندہ این چنین کاری کرد تا مخدوم چہ فرماید[4]؟ خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر

---

[1] ن و ح : شود

[2] ح : فرزندان

[3] ن و ح : عرض

[4] ن : می فرماید

چشم پُر آب کرد و گفت نیکو کردی! آنگاه بنده عرضداشت کرد که درانچه بنده این کنیزک بچّه بدو تسلیم کرد تمسّک این فعل به فعلِ مولانا علاءالدین اصولی کرد رحمته اللّٰه علیه که حکایتِ او هم از خدمتِ مخدوم سماع افتاده است. خواجه ذکره اللّٰه بالخیر فرمود که آری همچنان بود که او کنیزکِ زالی داشت نو برده در بداؤن، سحرگاهی مولانا بیدار شد آن کنیزک آرد آس می کرد و می گریست، مولانا پُرسید که چرا می گرئی؟ گفت پسرکی در مواسِ کاتهیر گذاشته ام در جدائیِ او می گریم، مولانا گفت اگر من ترا نزدیکِ نمازگاه برم ازانجا راهِ خانهٔ خود بدانی؟ او گفت آری ازانجا راهِ خانهٔ خود بدانم، مولانا علاءالدین نانی چند بدو داد و او را برسرِ راهِ کاتهیر بُرد و بگذاشت. چون این حکایت تمام کرد[1] دانشمندی حاضر بود او گفت که چون رسول علیه السلام دخترِ حاتم طائی را اسیر کرد آن دختر محامد و مناقبِ پدرِ خود[2] بگفت، رسول علیه السلام چون اوصافِ پدرِ او بشنید او را آزاد کرد.

بعدازان خواجه ذکره اللّٰه بالخیر فرمود که هر طاعتی که بنده بکند مالی یا بدنی یا خُلقی از اخلاقِ پاکیزه اگر یک چیز ازان قبول افتد همه کارهای بنده در پناهٔ آن ساخته شود. آنگاه فرمود که قفلِ سعادت را کلیدهاست، نتوان دانست که به کدام کلید کشاده شود، پس تمسّک به همه کلیدی باید کرد[3] که اگر بدین کلید کشاده نشود باشد که بدان کلیدِ دیگر کشاده شود و اگر ازان نشود بدان دیگر شود!

---

[1] ح د ہ: شد [2] ح د ہ: آغاز کرد؛ بجای 'خود بگفت' دارد

[3] ن: 'پس به همه کلید تمسک باید کرد' بجای 'پس تمسک ... کرد' دارد

مجلسِ پنجاه وسوم

شنبه بست و سوم ماهِ رمضان سنه مذکور بسعادتِ دست بوس رسیده شد۔ سخن در احتیاطِ وضو افتاد۔ فرمود که احتیاط شرط است آنقدر که دلِ آن کس بیارامد بعضی چند گام بشمرده می گردند بعضی بهم[1] می غلطند این بشمار راست نیاید۔ آنگاه فرمود که مولانا علاء الدّین اصولی رحمتہ اللہ علیہ فرموده است که این معنی به مکان تعلق ندارد و به زمان تعلّق دارد یعنی آنکه چند گام بشمرده می گردد معتبر نیست، اعتبار آنست آن زمان که دلِ او بیارامد بسنده با[2]شد۔

آنگاه سخن دران افتاد که اگر کسی را سلسلِ بول بوده باشد یا رعافِ دائم یا علّتی بر مثلِ آن چه کند؟ فرمود که عورتی بحضرتِ رسالت آمد صلی اللہ علیہ وسلم احوالِ خود باز گفت که این عورت را دائم خون روان می[3] شود چه تدبیر سازم؟ رسول علیہ السلام فرمود که وقتِ هر نمازی وضو بسازد اگرچه خون بر حصیر روان باشد۔

لختی سخن در نماز افتاد و حضوری که در نماز می باشد۔ بنده عرضداشت کرد که شنیده شد که شیخ الاسلام فریدالدّین قدس اللہ سرہ العزیز بارها در مقامی که نشسته بودی هر بار سجده می کردی خارجِ نماز، فرمود آری۔ آنگاه فرمود که شیخ وقتی در حجره

---

[1] ح و ه: بهم ندارد [2] ن و ح: کند

[3] ه: 'می باشد' بجای 'می شود'

بود دُر[1] بسته کرده بودند، من بنوعی نظر کردم دیدم که هر بار ایستاده می شد و در سجده می رفت و این مصراع می گفت ع از بهرِ تو میرم از[2] برای توزیم

آنگاه حکایتِ نقلِ ایشان افتاد که شب پنجم ماهِ محرّم زحمتِ ایشان[3] غالب شد، نمازِ خفتن بجماعت بگزارد، بعدازان بیهوش شد، ساعتی بهوش باز آمد پُرسید که من نمازِ خفتن گزارده ام؟ گفتند آری. گفت یک بار دیگر باز گزارم که داند چه شود؟ چون دوم بار نماز بگزارد باز بیهوش شد، این بار بیهوشی بیشتر شد، باز بهوش آمد پرسید که من نمازِ خفتن گزارده ام؟ گفتند که دو بار گزارده اید، فرمود که یک بارِ دیگر باز بگزارم که داند چه شود؟ آنگاه سوم بار بگزارد، بعدازان برحمتِ حق پیوست قدس الله سره العزیز

مجلسِ پنجاه وچهارم

یک شنبه سیزدہم ماهِ ذی القعده سنه مذکور دولتِ پابوس میسّر شد. سخن درباب اصحابِ شغل افتاد و مردانِ چاکر پیشه، بر لفظِ مبارک راند که در ستدنِ شغلها و تعلّق به چاکری کم می باشد که در آخرِ آن سلامتی باشد!

آنگاه حکایت فرمود که در ایامِ گذشته مردی بود حمید لقب، او در بدایتِ حال در دہلی بود چاکرِ طغرل که در آخرِ حال به لکھنوتی خود را بادشاه ساخته،

---

[1] ک: 'پرده درپیش' بجای 'دربسته' دارد [2] اخبار الاخیار: و

[3] ن: برایشان

القصه این حمید چاکرِ آن طغرل بود و مدام[1] در خدمتِ او بودی تا روزی پیشِ او ایستاده بود صورتی را بدید که می گفت ای حمید تو پیشِ این مرد چه می ایستی؟ این بگفت و غائب شد و این خواجه حمید حیران ماند که این چه بود تا بارِ دیگر هم پیشِ او ایستاده بود باز آن صورت را بدید که می گفت ای حمید تو پیشِ این مرد چه می ایستی؟ حمید متحیر شد تا کرتِ سوم باز آن صورت را بدید و همین می گفت ای خواجه حمید تو پیشِ این مرد چه می ایستی؟ این بار حمید گفت چرا نه ایستم که من چاکرم و او خداوندگارِ منست[2] مرا مواجب می دهد من چگونه نه ایستم؟ آن صورت گفت تو عالمی و او جاهل، تو حری و او بنده، تو صالحی و او فاسق! این بگفت و غائب شد. چون حمید این معنی معائنه کرد بر ملکِ خود رفت و گفت اگر بر[3] من حسابی هست یا داد و ستدی داری آخر رسان که من پیشِ تو چاکری نخواهم کرد. آن ملک گفت این چه سخن است[4] که تو می گوئی مگر دیوانه شده ای؟ خواجه حمید گفت خیر من بر تو نخواهم بود[5] مرا باز[6] می دارند. چون خواجه ذکره الله بالخیر برین حرف رسید بنده عرضداشت کرد که آن صورت مگر از مردانِ غیب کسی بوده باشد، فرمود که خیر هرگاه که درونِ مرد از کدورتها صاف شد از ینها بسیار بیند، مثلِ این اوصاف درین کس بسیار است امّا به سببِ افعالِ قبیح که درین کس است ازان مستور می ماند، چون درونه صفای کامل پذیرفت بسیار مثلِ این معائنه

ا۔ ن د ه: ملازم

۲۔ ن د ه: 'منست' ندارد

۳۔ ح د ه: 'با من' بجای 'بر من'

۴۔ ن: است

۵۔ ح: آمد

۶۔ ن: 'باری قناعت دادند' بجای 'باز می دارند' دارد

کند، آنگاه این بیت بر زبانِ مبارک راند ؎

آن نافه[1] که می جستی هم با تو در گلیم است

تو از سیه گلیمی بُوی ازان نداری !

آنگاه حکایتِ آن خواجه حمید باز فرمود که چون از خدمتِ آن ملک بیرون آمد بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدّین بپیوست قدس الله سرہ العزیز و ارادت آورد، من او را دیده بودم مردی اہل بود و گاه از گاه[2] تذکیر ہم گفتی و در درویشی وطاعت مستقیم الاحوال شد تا او را شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سرہ العزیز فرمود که تو در اندپت رو ساکن شو که تو این زمان مثلِ ستاره شده ای امّا ستاره در مقابلِ مهتاب نور ندهد[3] تو در اندپت رو ساکن شو! خواجه حمید چون این سخن بشنید حالی قبول کرد مگر ہمدران شب ہفت یاری عزیمتِ حج کردند، این حمید بیامد و در پایگاه شد وخدمتِ شیخ را گفت من در پایگه شده ام ترکِ فرمانی می کنم مخدوم مرا فرموده است که در اندپت رو ساکن شو من اندپت وکیلوکهری بسیار دیده ام یارانِ من بحج می روند مخدوم مرا اجازت فرماید تا بمصاحبتِ ایشان به حج روم، شیخ فرمود که برو، القصہ بمصاحبتِ ایشان به حج رفت و بدان دولت رسید، چون بازگشت در راه برحمتِ حق پیوست !

جوانی آن روز بیعتی تجدید کرد مگر او را ہمدران نزدیکی ازطرفی ایذائی

---

[1] ح و ه : "آن نافه که جستی" بجای "آن نافه که می جستی" دارد

[2] ن : "گاه گاهی" بجای "گاه از گاه" دارد [3] ح : "ندارد"

رسیده بود، درباب او این بیت فرمود ؎

ای بسا شیرکان ترا آہوست ای بسا دردکان ترا داروست!

مجلس پنجاه وپنجم

دوشنبه بست ویکم ماهِ ذی القعده سنه مذکور بسعادتِ دست بوس رسیده شد. سخن در استقرارِ توبه افتاد و استقامتِ بیعت، فرمود که این کس که دستِ شیخ می گیرد و بیعت می کند آن عهد به خداوند است باید که بران ثابت باشد و اگر او را ازان پریشانی میسّر است همچنان که هست همچنان باشد که دست برچه می گیرد؟

آنگاه فرمود که چون من بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدّین قدّس سرّه العزیز پیوستم و بیعت کردم چون بازگشتم در اثنای راه تشنگی اثر کرد، هوای گرم بود و آب دُور، درین میان برسرِ راهی رسیدم علوئی را دیدم که من او را[1] شناختم او را سیّد عماد گفتندی، مردی خوش باش بود، چون بدو رسیدم با او گفتم جائی آب باشد که من نیک تشنه ام؟ یک مطهره پیشِ او بود، گفت نیکو آمدی اینک مطهره باز کن و بخور! همانا که دران مطهره شراب بود و یا بنگی و مرا معلوم شد، گفتم من هرگز این نخورم! آن علوی گفت درین نزدیکی هیچ جا

---

[1] ن و ح: نمی شناختم

آب نیست ما از بی آبی این را برداشته ایم و پیش هم تا دوری آب نیست اگر تو این نخواهی خورد هلاک خواهی شد! گفتم خیر ای خواجه همین خواهد بود که بخواهم مرد هرچه هست می شود که من دستِ شیخ گرفته ام و عهد کرده ام که من هرگز این نخورم! این بگفتم و از انجا بگذشتم، چون قدری برفتم بر[۱] آب رسیدم اَلحَمدُ لِلّٰه

بعد از ان حکایت فرمود که خواجه[۲] حمید سوالی مریدِ شیخ معین الدّین بود هم خرقهٔ شیخ قطب الدّین رحمتہ اللّٰہ علیہم اجمعین، چون او تائب شد و خرقه یافت حُرفاء و قُرناءِ پیشینه بر وی آمدند که بیا باز سرِ آن ذوق شویم! خواجه حمید گفت هرگز این معنی نشود، ایشان غُلو کردند، خواجه حمید گفت هرگز این معنی نشود! ایشان باز غلو کردند، خواجه حمید گفت که بروید و گوشه بنشینید که این ازار بندِ خود را من چنان محکم بسته ام که فردای قیامت به حوران بهشت هم نکشایم! و الله[۳] اعلم بالصّواب

مجلسِ پنجاه و ششم

شنبه یازدهم ماهِ ذی الحجّه سنه مذکور بسعادتِ دست بوس رسیده شد- بنده عرضداشت کرد که سیزدهم این ماه افطار کرده می شود بسببِ ایامِ

---

۱ ح د ه، 'بآب' بجای 'برآب' دارد

۲ ه، 'خواجه حمید الدّین صوفی السوالی' بجای 'خواجه حمید سوالی' دارد

۳ ح و ه، 'والله اعلم بالصّواب' ندارد

تشریق حالِ روزهٔ ایّامِ بیض چه شود؟ فرمود که تا شانزدهم روزه باید داشت ـ آنگاه فرمود که امام شافعی رحمته الله علیه پیوسته چهاردهم و پانزدهم و شانزدهم روزه فرموده است باید داشت ایّامِ بیض می دارد امّا درین ماه باتّفاق تا شانزدهم باید داشت ـ

درین میان طعام پیش آوردند برنج هم بود، بنده عرضداشت کرد که اَلاَرُزُ مِنّی حدیث است؟ فرمود که آری و آن چنان بود که وقتی صحابه طعامی موجود می کردند، هر کسی چیزی قبول می کرد یکی گفت اللّحمُ مِنّی دیگر گفت الحوائجُ مِنّی هر کسی همچنین می گفت رسول علیه الصّلوٰة والسّلام فرمود اَلاَرُزُ مِنّی ـ

مجلسِ پنجاه و هفتم

دوشنبه بستم ماهِ ذی الحجّه سنة المذکور سعادتِ دست بوس حاصل آمد، طعامی آورده بودند، چون به مَصرَف رسید طشت و آفتابه آوردند ـ آن زمان تبسّم فرمود و گفت که درعرب طشت و آفتابه که بعد از طعام می آرند آن را ابوالیاس گویند یعنی مایهٔ نومیدیست زیرا که بعد ازان هیچ طعامی نخواهند آورد ـ آنگاه

ﻟﻪ ه: روزهٔ ایّامِ بیض می داشتند، بجای 'روزه. . . می دارد' دارد

ﻟﻪ ح: صرف

برطریق طیبت فرمود که در هندوستان گوئی ابوالیاس تنبول است که بعدازان هیچ طعامی نیارند! بعدازان فرمود که در عرب تنبول نباشد ازین معنی طشت و آفتابه بازپسین را ابوالیاس گویند، آنگاه فرمود که این[1] را آنجا ابوالیاس گویند و نمک را ابوالفتح!

مجلس پنجاه و هشتم

دوشنبه بست و هفتم ماهِ ذی الحجّہ بشرفِ دست بوس رسیده شد سخن در طعام افتاد، فرمود که حدیثِ رسول است علیہ الصلوٰۃ والسّلام طعامی که بخورند ازان متقی بخورند[2] و بکسی که طعام دهند او هم باید که متقی باشد. آنگاه فرمود که طعام متقی خوردن هرگونه که هست جهد توان کرد امّا طعام بمتقی دادن[3] دشواری دارد زیرا که ده کس مهمان می آیند مردم چه داند که میانِ ایشان متقی کیست؟ بعدازان فرمود که حدیثی دیگر یافته ام در مشارق و این امیدوار تر است، آنجا فرموده است که طعام بدهید بهرکه هست خواه او را شناسید خواه نشناسید و سلام بگوئید هرکه پیش آید خواه او را شناسید یا نه[4]!

---

[1] ن: 'ازآنجا' بجای 'این را آنجا' دارد [2] ح: بخورید

[3] ن: 'خورانیدن دشواری تمام' بجای 'دادن دشواری' دارد

[4] ه: 'خواه نشناسید' بجای 'یا نه' دارد

آنگاه حکایت فرمود که در بداؤن مردی بود صائم الدہر، ہمین که نمازِ شام شدی در دہلیزِ خانۂ خود بیامدی و بنشستی غلامان پیشِ در بایستادندی از آینده و رونده ہر که بیامدی او را درون طلبیدی افطار کردی۔

بعد ازان حکایتِ مہتر ابراہیم فرمود صلوات اللہ علیہ و سلامہ که او طعام نخوردی مگر مع الضیف تا روزی مُشرکی مہمانِ او شد، مہتر ابراہیم چون دید که او بیگانه است او را طعام نداد، فرمان رسید[1] که ای ابراہیم ما او را جان می[2] توانیم داد تو نان نمی توانی داد!

آنگاه حکایت فرمود که پیش ازین من در شہری بودم، وقتی صوفیئ چند از یارانِ شیخ بہاءالدین درآمدند رحمۃ اللہ علیہ، دران میان سعید قریشی[3] و علی کہوکہری و متعلمانِ[4] دیگر ہم بودند، مجلس خوش بود، طعامی پیش آورده شد[5]، ہمه برغبت در[6] آمدند۔ مردی بود درجوارِ من او را شرف پیاده گفتندی، او در آمد و ہم بہ طعام خوردن مشغول شد و آن شرف پیاده مجعّد بود، چون او در آمد و طعام خوردن گرفت سعید قریشی و چند کس دیگر دست[7] از طعام بکشیدند و ایشان را دشوار آمد با او طعام خوردن، سعید قریشی خود از مجلس بیرون رفت۔ خواجه ذکره اللہ بالخیر فرمود که من حیران

---

۱ ه: آمد

۲ ه: دادیم، بجای 'می توانیم داد' دارد

۳ ح: قرشی

۴ ن: 'متعلقان' بجای 'متعلمانِ دیگر ہم' دارد

۵ ه: 'آوردند' بجای 'آورده شد'

۶ ح: 'خوردند' بجای 'در آمدند'

۷ ن: 'از طعام خوردن دست بکشیدند' بجای 'دست .... بکشیدند' دارد

ماندم کہ اینہا راچہ شد کہ ترکِ طعام گرفتند! آنگاہ پرسیدم کہ سببِ تفرقہ[1] چیست؟ گفتند سبب آنکہ این مرد کہ طعام با ایشان خوردن گرفت مجعّد است. خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود کہ مراخذہ آمد کہ کجا آمدہ است کہ با مجعّد طعام نخورند و این چہ استنکاف است بدین غایت؟ درین میان بندہ عرضداشت کرد کہ من سعید قریشی را در آخرہا دیدہ بودم و بسیار یکجا بودہ[2] ایم، دران حالی کہ من او را دیدہ بودم آن حال ہیچ[3] بدین حال نمی مانست. فرمود کہ آری از شومتِ آن غایت طلبی بود[4] کہ بدان چیزہا مبتلا شدہ!

لختی ذکرِ معراج[5] افتاد. عزیزی حاضر بود عرضداشت کرد کہ معراج بوچہ نوع بود؟ خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود کہ از مکہ تا بیت المقدس اسراء بود و از بیت المقدس تا فلکِ اوّل معراج بود و از فلکِ اوّل تا مقامِ قاب قوسین اعراج بود. باز آن عزیز برین سوال زیادت کرد و گفت می گویند قالب[6] را ہم معراج بود و روح را ہم ہر یکی را چگونہ بودہ باشد؟ خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر این مصراع بر زبانِ مبارک راند ع فظُنَّ خیراً ولا تسئل عن الخبر، یعنی گمانِ نیک بدار و از تحقیقِ حال مپرس! آنگاہ فرمود کہ بدینہا ہم ایمان

---

[1] ح و ہ: نفرت
[2] ن و ہ: 'بودیم' بجای 'بودہ ایم'
[3] ن: 'بدین حال ہیچ' بجای 'ہیچ بدین حال' دارد
[4] ن: 'کہ بود' بجای 'بود کہ'
[5] ہ: 'شبِ معراج در افتاد' بجای 'معراج افتاد' دارد
[6] ن و ح: 'قلب را ہم معراج بود و قالب را ہم' بجای 'قالب را ہم معراج بود' دارد

باید داشت امّا در تحقیق و تفتیشِ آن غلو نباید کرد، آنگاه این دو بیت تمام فرمود و گفت که یکی را محبوبی در شب حاضر شده بود، او آن حال را نظم کرده است ؎

جاءنی فی قمیص اللّیل مستترًا یقارب الخطو[1] من خوف و من حذر
فکان ماکان ممّا لستُ اذکره[2] فظنّ خیرًا و لا تسئل عن الخبر

مجلس پنجاه و نهم

دوشنبه هژدهم ماهِ محرم سنه تسع عشر و سبعمائة[19] بسعادتِ دست بوس رسیده شد. آن روز از عومیتِ بداؤن مراجعت شده بود. ذکرِ بزرگانی افتاد که در حوالیٔ آن شهر خفته اند. بنده عرضداشت کرد که درین لشکر راحتی که دیده شد همین دریافتِ زیارتِ بزرگان بود چنین[3] که والدِ بزرگوارِ مخدوم و مولانا علاء الدّین اصولی و مولانا سراج الدّین ترمذی و خواجه شاهی مُوی تاب و خواجه عزیز کرکی و خواجه عزیز کوتوال و خواجه شادی لکھنوتی و قاضی جمال ملتانی، بنده اسامیٔ این عزیزان می گفت خواجه ذکره اللّٰه بالخیر چشم پُرآب کرد و هر یکی را بخوبی نام می گرفت[4] تا چون ذکرِ قاضی جمال ملتانی کرده شد فرمود که این بزرگ شفقتی[5] درخواب دید حضرتِ رسالت را[6] صلی اللّٰه علیه وسلم

---

[1] ح، 'الخطو من شوق' بجای 'الخطو من خوف' دارد
[2] ن د ه: اظهره
[3] ن: 'چنان که' بجای 'چنین که'
[4] ه: 'می گفت' بجای 'می گرفت' دارد
[5] ه: 'در شبی' بجای 'وقتی در' دارد
[6] ن: 'که حضرت رسالت' بجای 'حضرت رسالت را' دارد

در سوادِ بداؤن گوئی در موضعی نشسته وضوئی می سازد، چون بیدار شد بر فور بدان موضع رفت زمین ترشده دید گفت گورِ من همین جایگاه دید! چون او وفات یافت همچنان کردند و همدران مقام دفن کردند!

مجلس شصتم

سه شنبه بست و ششم ماهِ محرّم سنه مذکور بدولتِ دست بوس رسیده شد، سخن در فضیلتِ صوم افتاده و این حدیث که لِلصَّائم فرحتانِ فرحۃٌ عند الافطار وَ فرحۃٌ عند لِقاءِ المَلِكِ الجبّار، بعدازان فرمود که این فرحتِ صایم عندالافطار فرحتِ اکل و شرب نیست این فرحت بر اتمامِ صوم است یعنی صوم چون تمام کند او را فرحتی آید که اَلحَمدُ لِلّٰہ این از من تمام شد و امیدوارِ نعمتِ رویت شدم! بعدازان فرمود که هر طاعتی را جزای معین است، چون جزای روزه نعمتِ رویت است هر آئینه صائم با تمامِ صوم شاد شود با مُیدِ آن نعمت! درین میان ذکرِ این حدیث در اُفتاد که اَلصَّومُ لِی وَ اَنَا اَجزِی بِہٖ، یکی از حاضران گفت که این حدیث چنین هم شنیده شده است که الصائمُ لِی۔ خواجہ ذکرہ اللّٰہ بالخیر تبسم فرمود و گفت انا اجزی لہٗ

۱؎ ح: 'می سازند' بجای 'می سازد' ۲؎ ۵: بکاوند

۳؎ ترجمہ بریان: 'الرحمن' بجای 'الملک الجبار' دارد

۴؎ ۵: دیدار ۵؎ ن: 'ہم چنین' بجای 'چنین ہم' دارد

باید گفت، بعدازان سخن او را اصلاح کرده فرمود که این باءِ اجزی بمعنی لام آمده است[1].

از نسبتِ روزه سخن در صبر افتاد. فرمود که صبر بمعنی حبس آمده است چنانکه پیغمبر علیه الصّلوٰة والسّلام فرموده است اصبروا الصّابر واقتلوا القاتل، بعدازان فرمود که این حدیث را شانی هست و آنچنان بود که در عهدِ رسول علیه الصّلوٰة والسّلام مردی تیغ کشیده دُنبالِ مردی کرده بود، آن مرد از پیشِ این مردِ تیغ کشیده می گریخت، یکی بیامد و آن را که گریخته[2] می رفت بگرفت و بایستانیده تا آن مردِ تیغ کشیده بیامد و آن مرد را که می گریخت بکُشت، این خبر بر رسول علیه الصّلوٰة والسّلام رسانیدند، حکم فرمود که آن مرد که آن گریخته را بگرفت و بایستانید حبس کنند و آن کُشنده را بکُشند، این[3] حکم را بدین عبارت فرمود که اصبروا الصّابر واقتلوا القاتل.

لحتی سخن دران افتاد که رسول علیه الصّلوٰة والسّلام بسیار جا وعده فرموده است که هر که چنین کاری کند فردا با من در بهشت یک جا باشد و در بیانِ این حدیث اشارت بدو انگشت یکجا کرده انگشتِ شهادت و انگشتِ میانه[4] فرمود کهاتین، این خواجه ذکره اللہ بالخیر فرمود که این اشارت، همبرین بسند نیست که من و او یکجا باشم همچنین که این دو انگشت یکجا است این اشارتِ[5] درجه است یعنی همچنین

---

[1] ن: باشد [2] ن: می گریخت، بجای گریخته می رفت، دارد

[3] ن: آن حکم باین عبارت، بجای، این حکم را بدین عبارت، دارد

[4] ه: وسطی [5] ح: بشارت

درجه که مرا باشد همچنین درجه او را دهند زیراکه انگشتانِ خلق که هستند انگشتِ میانه بلندتر از مسبّحه است امّا رسول را علیه الصلوٰة والسّلام انگشتِ مسبّحه و میانه هر دو برابر بود!

مجلسِ شصت و یکم

پنجشنبه سیزدهم ماهِ صفر ختم الله بالخیر والظفر سنة المذکور بسعادتِ پابوس رسیده شد. سخن در عصمت و توبه افتاد که پیرِ هری[1] گفته است که عنایت بدو چیز است و آن عزیز است یا عصمت در اوّل یا توبه در آخر!

ازینجا سخن در توبه و تقویٰ افتاد. فرمود که متّقی آنست که به لوثی ملوّث نشده باشد و تائب آنست که شده باشد و انابت آورده، درین اقاویل گفته اند[2] بعضی گفته اند که متّقی و تائب هر دو برابر باشند[3] بعضی گفته اند که تائب فاضل تر است از متّقی زیرا که این تائب شده و ذوقِ معصیت گرفته است، آنکه ذوق گرفته باشد و باز آید قوی تر از آن باشد که اصلاً هیچ ذوقی نگرفته باشد و بعضی گفته اند که متّقی فاضل تر است[4] از تائب، در صحّتِ این قول حکایتی

---

[1] ح: 'پیرِ هریو' بجای 'پیر هری' دارد / ه: 'پیرِ هریوی شیخ عبدالله انصاری'
[2] ه: اند
[3] ح و ه: است
[4] ه: 'از تائب باشد' بجای 'است از تائب' دارد

فرمود که وقتی میانِ دو کس مباحثه شد یکی می گفت که متقی فاضل تر است از تائب و دیگری می گفت که تائب فاضل تر از متقی، این سخن میانِ ایشان به تطویل کشید، ایشان هر دو پیشِ پیغمبرِ آن عهد رفتند[1] و این را حکم[2] طلبیدند، پیغمبرِ آن عهد گفت که من از خود حکم[3] نتوانم کرد منتظرِ وحی خواهم بود تا چه فرمان رسد، همدرین میان بران پیغمبر فرمان آمد[4] که این[5] هر دو را باز گردان و بگو که شما هر دو بروید امشب یکجا باشید فردا چون از خانه بیرون آئید هر که اوّل پیشِ شما آید حکمِ این مسئله از و پرسید، آن هر دو تن بحکمِ فرمان برفتند، روزِ دیگر هر دو از خانه بیرون آمدند، مردی پیش آمد ایشان از و پرسیدند که ای خواجه ما را مشکل شده است تو حل کن، او گفت چه[6] مشکل شده است؟ ایشان گفتند که ما را می باید معلوم شود که آنکه هیچ وقتی معصیتی نکرده باشد او بهتر یا آنکه او[7] معصیت کرده باشد و تائب شده، آن مرد گفت ای خواجگان من مردی جولاهه ام علمی نخوانده ام این مشکل را چگونه حل کنم امّا این قدر می دانم که جامه که[8] می بافم تاری بسیار می گسلد من آن را پیوندی می کنم او محکم تری آید از ان تاری که نه گسسته باشد! ایشان هر دو باز گشتند و بخدمتِ

---

۱ ه: آمدند

۲ ن: 'این حکم را دلیل' بجای 'این را حکم' دارد

۳ ح: حکمی

۴ ه: رسید

۵ ه: 'آن هر دو تن' بجای 'این هر دو' دارد

۶ ن: 'بگوئید' بجای 'چه مشکل شده است' دارد

۷ ن و ح: 'او معصیت' ندارد

۸ ه: 'که من می بافم در ان تار بسیار می باشد بعضی تار که می گسلد من باز پیوند می کنم نزدیک من تار که نگسسته باشد بهتر از تاری که گسسته باشد و باز پیوند کنم' بجای 'که می بافم بسیار..... باشد' دارد

آن پیغمبر آمدند و صورتِ حال باز گفتند، آن پیغمبر گفت جوابِ شما همین بود!

لختی حکایتِ دُنیا افتاد و مغرور شدنِ خلق بروی، درین محل حکایت فرمود که وقتی مهتر عیسٰی علیہ السلام عورتی را دید زالی بدحالی سیاہی کریہ لقائی ازو پرسید که تو کیستی؟ گفت من دُنیا ام۔ مہتر عیسیٰ علیہ السلام گفت چند[1] شوہر کردہ ای؟ گفت بی حد و بی اندازہ، اگر چیزی معدودی و محصوری باشد بگویم۔ بعد ازان مہتر عیسیٰ علیہ السلام گفت که ازین شوہران ہیچ کدامی ترا طلاق[2] گفته است؟ گفت نی ہمہ را من کُشتم[3]۔ از نسبتِ این معنی فرمود که درویشی[4] راحتی تمام است و از آفتہا ایمن، غایتِ سختیٔ کارِ درویش آن باشد که شبی او را فاقه باشد و آن[5] شب که او را فاقه باشد او را معراجی باشد!

لختی سخن در مردمانِ مالدار اُفتاد و محبّتِ ایشان بمال، بعد ازان حکایت فرمود که وقتی یکی بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدّین آمد قدس اللہ سرہٗ العزیز و حکایت کرد از شیخی که دران عہد بود و مال بسیار داشت، گفت آن شیخ مال بسیار دارد امّا می گوید که مرا در دادنِ مال اذن نیست شیخ الاسلام فریدالدّین قدس سرہٗ چون این سخن بشنید تبسّم فرمود و گفت که این بہانہاست!

---

[1] ح: چندین

[2] ح: طلاقی

[3] ح: کُشتہ ام

[4] ح: درویشی را

[5] ن: آن معراجی باشد، بجای "آن شب که ... معراجی باشد" دارد

آنگاه گفت که اگر آن شیخ مرا وکیل خرچ[1] کند من در دو سه روز تمامی خزانهٔ او
خالی کنم و یک درم بی اذنِ او ندہم!

لختی سخن دران افتاد که مُعطی خداست چون خدای تعالیٰ کسی را بدہد
مانع که تواند بود؟ درین میان حکایت فرمود که سلطان شمس الدّین در بداؤن
میدانی کرده بود با دو دروازه آنجا گوی می باختی، روزی در میدان گوی
می باخت نزدیکِ یک دروازه رسید آنجا پیری خمیده[2] قامتی را دید، آن پیر
چیزی سوال کرد و سلطان ہیچ نداد، باز بدروازهٔ دوم رسید آنجا جوانی را دید
تندرست و توانا، سلطان شمس الدّین کیسهٔ داشت بیفشاند، مبلغی تنکه زر
بیرون کشید و بدان جوان داد، آنگاه گفت که آن پیر چیزی خواست من
ندادم و این جوان را ناخواسته دادم اگر خواستِ من بودی[3] آن پیر را دادمی
پس ہر کرا می دہد خدا می دہد من چه کنم!

حکایتِ دیگر ازان سلطان شمس الدّین فرمود که او وقتی در بداؤن آمد
نغزکی چند پیشِ او آوردند و آنجا نغزک نیک[4] شیرین باشد، چون بخورد
گفت این را چه گویند؟ گفتند این را آبّ[5] گویند مگر بزبانِ ترکی آبّ چیزی قبیحی
را گویند، سلطان فرمود که این را نغزک باید گفت، چون این نام بر لفظِ او رفت

---

[1] ح ۱: خود [2] ه: منحنی

[3] ه : این جوان را ناخواسته ندادمی، بعد از "بودی" دارد

[4] ن : بیشتر [5] ه : ام

همین نام شد. بعد ازان هم حکایت او فرمود که او خدمتِ شیخ شهاب الدّین سهروردی و شیخ اوحد کرمانی را رحمة الله علیهما دریافته بود و یکی از اینها او را گفته بود که تو بادشاه خواهی شد!

لختی سخن در ترکِ دُنیا افتاد، فرمود که پیری بود در کیتهل او را شیخ صوفی برهنی تی گفتندی[1] او تارکِ عظیم بود تا بغایتی که سترِ عورت هم نبود، آنگاه فرمود که اگر کسی سدِّ جوع را که بدان قوامِ بدن باشد تارک شود هلاک گردد و معاقب باشد و ستری که بدان عورت را پوشند تارک شود هم معاقب باشد، او ازانها بود که ازینها هم دُور بودی!

هم از نسبتِ ترکِ دُنیا حکایتِ شیخ الاسلام فریدالدّین فرمود قدس الله سره العزیز که زر و نعمت که برو آمدی او آن همه را نفقه کردی تا وقتِ[2] نقلِ او وجهِ تجهیز و تکفین متعذر بود[3] چنانکه خشتِ[4] خام که بجهتِ لحد باید نبود، دری که به خشتِ خام برآورده بودند آن در را فرود آوردند تا آن خشتها در لحد خرچ شد!

---

[1] ۱۸: 'گفتندی' بجای 'می گفتند'

[2] ن: 'وقتی که فوتِ او شد' بجای 'وقتِ نقلِ او' دارد

[3] ن: بعد از 'بود' این بیت دارد: 'پنبهٔ حلّاج را رسمِ کفن داری نبود

خانه بردوشِ فنا سامان داری هم نداشت'

[4] ن: 'به خشتِ خام لحد را موجود می خواستند کرد امّا نبود دری در خانه را برآورده بودند به خشتِ خام' بجای 'خشتِ خام که . . . . برآورده بودند' دارد

مجلسِ شصت و دوم

یک[1] شنبه بست و هشتم ماهِ ربیع الاوّل سنه مذکور دولتِ دستبوس بدست آمد - حکایت در بابِ بادشاهان افتاد که ایشان را در شعر شنیدن رغبتی بود - فرمود که سلطان شمس الدّین وقتی بار[2] داده بود، ناصری شاعر شعری ادا کرد مطلعِ آن شعر این بود ؎

ای فتنه از نهیبِ تو زنهار خواسته   تیغِ تو مال و پیل[3] ز کفّار خواسته

سلطان در اثنای این شعر شنیدن بچیزی دیگر مشغول شده بود، درین میان ناصری چند بیتی خوانده بود، باز سلطان بشنیدنِ آن میل کرد و ناصری را گفت ؎

ای فتنه از نهیبِ تو زنهار خواسته   تیغِ تو مال و پیل ز کفّار خواسته

هم ازینجا باز بخوان، غرض آنکه زهی حافظهٔ قوی داشت که با[4] چندان اشغال مطلعِ شعر یاد مانده بود! بعد ازان از عقیدهٔ خوبِ او حکایت فرمود که شبها بیدار بودی و چون از خواب بیدار شدی وضو ساختی دوگانه بگزاردی و باز در خواب شدی و هیچ کس را بیدار نکردی -

---

[1] ه: 'شنبه بست و هفتم' بجای 'یک شنبه بست و هشتم' دارد

[2] ن: بارِعام   [3] سیر العارفین: 'خیل' بجای 'پیل' دارد

[4] ه: 'چندین اشتغالِ مُلک' بجای 'چندان اشغال' دارد

مجلسِ شصت وسوم

چهارشنبه شانزدهم ماهِ ربیع الآخر سنه مذکور دولتِ پابوس میسّر شد۔ سخن در روزه و سحر افتاد۔ فرمود که یکی از شیخ جلال الدّین تبریزی می پرسید رحمۃ اللہ علیہ که مردی روزه نمی دارد و سحری خورد چگونه باشد؟ شیخ جلال الدّین فرمود که سحر هم بخورد شام هم چاشت هم باید که قوّتی که بدان حاصل آید[1] در طاعتِ خدای تعالیٰ صرف کند و معصیتی[2] نکند۔ بنده بر وفقِ[3] این معنی این آیه یاد داد که کُلُوْا مِنَ الطَّیِّبٰتِ، خواجه ذکرہُ اللہ بالخیر فرمود که کُلُوْا مِنَ الطَّیِّبٰتِ وَاعْمَلُوْا صَالِحًا۔ از نسبتِ این طیّبات بنده عرضداشت کرد که اصحابِ کهف درانچه گفتند که اَزْکٰی طَعَامًا مقصود ازان چه بود[4]؟ فرمود که طعامی خواستند که طبائع بدان مائل باشد۔ آنگاه بر لفظِ مبارک راند که بقولِ بعضی مقصود ازان طعام برنج بوده است واللہ اعلم[5]۔

---

[1] ه: شود

[2] ه: 'معصیت نیارد' بجای 'معصیتی نکند' دارد

[3] ه: موافق

[4] ن: باشد

[5] ن و ح: 'واللہ اعلم' ندارد

مجلسِ شصت و چهارم

یک[1] شنبه دوازدهم ماهِ جمادی الاُولیٰ سنه مذکور سعادتِ پائبوس بدست آمد. سخن در کشائی[2] افتاد که پیوسته مستغرقِ یادِ حق باشند. بعدازان حکایت فرمود که یکی از درویشی صاحبِ حالی درخواست کرد که آن ساعت که ترا با حق تعالیٰ نیازی[3] باشد اگر[4] از من یاد آید دعائی بکنی! آن درویش جواب داد که وای بران وقتی که مرا از تو یاد آید!

درین میان حکایتِ خواجه عزیز کرکی[5] که در بداؤن خفته است افتاد، در بزرگیِ او مبالغت بسیار فرمود. بنده عرضداشت کرد که همچنین گویند که او گنجشکانِ زنده فرو بردی[6] باز ساعتی دیگر یگان یگان همچنان زنده از حلق بیرون کشیدی و پرانیدی! خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که من[7] ندیده ام ولی شنیده ام. آنگاه فرمود که همچنین هم گویند که شبهای زمستان در تنورِ گرم در رفتی بامداد

---

۱ ه: 'چهارشنبه چهاردهم' بجای 'یک شنبه دوازدهم' دارد

۲ ه: بزرگانی ۳ ن: 'شغلی' ه: اشغالی

۴ ه: 'تو مارا بدعا یاد کنی نیکو باشد' بجای ' از من یاد... بکنی' دارد

۵ ه: 'افتاد که در بداؤن بود' بجای 'که در بداؤن..... افتاد' دارد

۶ ه: می بردی ۷ ن: من آن را

بیرون آمدی۔ آنگاه فرمود که او ساکنِ کرک بود اوّلِ حال او فیروزه فروش بوده است از جنسِ بنگری[1] که عورتان پوشند می فروختی و دران وقت هم مشغول بودی، مگر والیِ کرک او را برنجانید و حبس کرده بود، بعد ازان والی را گفتند که این جوانِ صالح است و مشغول، گفت او را خلاص دهند[2]، چون او را گفتند که ترا والی خلاص فرموده است بیرون آی گفت من هرگز بیرون نیایم تا او را از خان و مان بر نیندازم۔ القصه آن والی را آفتی[3] سخت رسید آنگاه او ازین[4] حبس بیرون آمد!

مجلس شصت و پنجم

پنجشنبه[5] بست و سوم[6] ماهِ جمادی الاولی سنه مذکور بدولتِ پابوس رسیده شد۔ سخن در سفرِ حج و زیارتِ کعبه افتاد۔ فرمود که مردمان که بزیارتِ کعبه می روند چون باز می آیند ذکرِ آن در هر مقامی می کنند و بیشتر[7] در یادِ آن

---

۱ بنگری (یا بنگڑی) لفظِ هندی است بمعنی دست برنجن که آن حلقهٔ طلا و نقره و امثالِ آن باشد که زنان بر دست کنند (برہان)

۲ ح و ک : دہید

۳ ک : 'نکبتی سخت' بجای 'آفتی سخت' دارد

۴ ک : 'ازان محبس' بجای 'ازین حبس' دارد

۵ ک : آدینه

۶ ح : دوم

۷ ک : پیش

می باشند و آن نیکو نیست. یکی از حاضران گفت که در راهِ حج گاه گاه[1] نماز از وقت فوت می شود به سببِ تنگیٔ آب و مشقّتِ منازل، آنگاه خواجه ذکره الله بالخیر حکایت فرمود که مذکری بود در لهاور، تذکیر خوب گفتی، سخن گیرا داشت، خلق را در سخنِ او رقّتی و راحتی بودی. تا او به حج رفت، چون باز آمد آن ذوق و راحت در کلامِ[2] او نمانده بود. با او گفتند که سخن تو بدان چاشنی که بود نمانده است.[3] گفت آری من هم می دانم که بسببِ کدام شومت است، سبب آنست که مرا درین سفر در[4] راه دو نمازی از وقت بشد!

مجلسِ شصت و ششم

سه شنبه[5] پنجم ماهِ جمادی الآخره سنه مذکور بدولتِ[6] دست بوس رسیده شد. سخن در آدابِ پیری و مریدی افتاد و درمعنی آنکه پیر را به ہیچ نوع از مرید طمع نشاید کرد. آنگاه حکایت فرمود که وقتی مریدی بخدمتِ پیرِ خود خوربزه[7] چند پیش آورد،

---

[1] ه: 'گاه ازگاه' بجای 'گاه گاه'   [2] ه: سخن

[3] ه: بجای 'که بود نمانده است' 'بود نیست که اوّل بوده است' دارد

[4] ن: 'دو نماز فوت شد' بجای 'در راه..... بشد' دارد ح: 'دو نماز از وقت شد'

[5] ن: 'پنجشنبه هفتم ماه رجب' بجای 'سه شنبه پنجم ماه جمادی الآخره' دارد

[6] ن: 'دولتِ پابوس بدست آمد' بجای 'بدولتِ دست بوس رسیده شد' دارد

[7] ن و ح: 'خورده' بجای 'خوربزه چند' دارد

پیر[۱] ازو نستند و باز بدو داد، یکی سوال کرد که چرا باید پیر خدمتی مرید ردّ کند؟ پیر جواب داد چنانکه پیر در کارِ دین نشاید که، هیچ نوع محتاجِ مرید باشد در کارِ دُنیا هم نشاید که محتاجِ مرید باشد!

لختی سخن دران اُفتاد که مریدان بخدمتِ مخدوم می آیند و سر بر زمین می نهند- خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که من می خواستم که خلق را منع کنم امّا چون پیشِ شیخِ من همچنین کرده اند منع نکردم- بنده برین حرف عرضداشت کرد بندگانی که بخدمتِ مخدوم[۲] پیوسته اند و ارادت آورده اند و بیعت کرده اند این ارادت و بیعت عبارت است از عشق و محبّتِ پیر، پس آنجا که عشق و محبّت آمد دران صورت سر بر زمین نهادن سهل خدمتی باشد- خواجه ذکره الله بالخیر بر وفقِ این[۳] سخن فرمود که شنوده[۴] ام از خدمتِ شیخ الاسلام فرید الدّین قدس الله سره العزیز که وقتی شیخ ابوسعید ابوالخیر رحمة الله علیه در راهی سوار می رفت، مریدی[۵] پیش آمد و آن مرید پیاده بود و زانوی شیخ بوسید- شیخ فرمود که فروتر، مرید پای شیخ بوسید، شیخ فرمود فروتر، مرید زانوی اسپ بوسید- شیخ فرمود فروتر، مرید سُمِ اسپ بوسید، شیخ فرمود فروتر، مرید زمین بوسید- آنگاه شیخ فرمود که درین چه ترا فرمودم که فروتر فروتر مقصودِ من نه بوسیدنِ[۶] زمین بوده است

۱- ه: 'قبول نکرد' بجای 'ازو نستند' دارد ۲- ن و ه: مخدوم 'نا' دارد

۳- ح: این معنی ۴- ه: 'شنودم' بجای 'شنوده ام'

۵- ن: 'مریدی پیاده بود بیامد' بجای 'مریدی پیش ... بود' دارد

۶- ح: 'پابوس' بجای 'بوسیدنِ زمین' دارد ن: بوسِ خود

تو هر چه فروتر می شدی درجۂ[1] تو بالاتر می شد!

لختی حکایتِ درویشانی افتاد که شیخ الاسلام فریدالدّین قدس اللہ سرہ العزیز ایشان را خلافت فرموده بود، بر لفظِ مبارک راند که یکی از ایشان درویشی بود که او را عارف گفتندی، او را جانبِ سیوستان و آن حدود فرستاد و اجازتِ بیعت داد، و آنچنان بود که ملکی بود طرفِ اُچّہ و ملتان و این عارف بران ملک امامت داشت یا تعلّقی باسمِ دیگر، الغرض وقتی آن ملک صد تنکه بدستِ این عارف بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدّین قدس اللہ سرہ العزیز فرستاد، او ازان پنجاه تنکه برخود نگاه داشت و پنجاه تنکه بخدمتِ شیخ آورد، شیخ تبسّم فرمود و گفت که قسمتِ برادروار کردی! آن عارف شرمنده شد بر فور آن پنجاه تنکه بخدمتِ شیخ آورد و عجز و عذر بسیار کرد و ارادت التماس نمود، شیخ دستِ بیعت بدو داد و او محلوق شد، بعدازان چنان در خدمت[2] راسخ شد که استقامتِ تمام حاصل کرد تا آخرالامر شیخ او را اجازتِ بیعت داد و جانبِ سیوستان فرستاده.

مجلسِ شصت و هفتم

دوشنبه بست و سوم ماهِ رجب سنه مذکور بدولتِ دست بوس

۱؎ ح: تو در دین   ۲؎ ح: خدمتِ شیخ

رسیده شد. سخن در باب پندار افتاد و اهلِ رعونت و طائفۀ که خود را چیزی دانند. فرمود که عائشه را رضی اللہ عنہا پرسیدند که مرد کی بد شود؟ گفت هرگاه که خود را نیکو داند! ملایم این معنی حکایت فرمود که فرزدق نام شاعری بود، وقتی او و خواجه حسن بصری رضی اللہ عنہ در جمعی یکجا افتادند، ازان جمع یکی بآوازِ بلند گفت که بهترینِ مردمان درین جمع حاضر است و بدترینِ مردمان! همدرین حال فرزدق رُوی سوی خواجه حسن بصری کرد و گفت شنیدی که چه می گوید؟ خواجه حسن بصری گفت چه معلوم است که بهترینِ مردمان کیست این را خدا داند![1] فرزدق گفت ای خواجه بهترینِ مردمان توئی و بدترینِ مردمان منم! چون فرزدق وفات یافت او را در خواب دیدند و از احوالِ او پرسیدند. فرزدق گفت چون مرا پیشِ کرسیِ قضا بُردند من ترسیدن گرفتم، مرا فرمان رسید که ما ترا همان روز آمرزیده بودیم که خود را بدترینِ مردمان دانستی!

بنده را سخنی در دل بود آن روز عرضداشت کرد و آن این بود که گوری که برآورده می باشد چون خراب شود باز عمارت کردن آمده است؟ فرمود که خیر، هرچه خراب شود[2] پیش عمارت نباید کرد، هرچه اندراس بیشتر[3] اُمیدِ رحمت بیشتر!

ازینجا حکایتِ مردانی افتاد که خود را در پایانِ بزرگان و پیران جای

---

[1] ح: چه معلوم است که بهترینِ مردمان کیست و بدترینِ مردمان کیست خواجه حسن بصری گفت این را خدای تعالیٰ داند، بجای «شنیدی که ..... خدا داند» دارد

[2] ح: «شد باز» بجای «شود پیش» دارد [3] ح: پیشتر

خواهند بجهتِ دفن، آنگاه حکایت فرمود که در بداؤن بزرگی بود او را مولانا سراج الدّین ترمذی گفتندی، او جانبِ مکّه رفت بدین[1] عزیمت که اگر قضای اجل در رسد مدفنِ او هم‌انجا باشد، چون بزیارتِ کعبه رفت بدان[2] سعادت رسید باز آمد و در بداؤن ساکن شد، او را گفتند نه تو بدان نیت رفته بودی که چون بمیری هم‌انجا دفن کنند؟ گفت آری ولی من[3] شبی در خواب دیدم که جنازها از اطراف می آوردند و مُردگانی که بران جنازه می بودند ایشان را در حوالیٔ مکّه دفن می کردند و بعضی مُردگان که گرد بگردِ مکّه مدفون بودند ایشان را از انجا برمی داشتند و می بُردند، من پُرسیدم که این چه حال است؟ گفتند که طائفهٔ که اهلیّتِ این موضع دارند اگرچه جایهای دُور وفات یافته اند ایشان را فرمان است که اینجا آریم و طائفهٔ که نه شائستهٔ این مقام اند اگرچه اینجا خفته اند ایشان را فرمان است که باطراف بریم، مولانا سراج الدّین گفت که چون مرا این معنی تحقیق شد باز در بداؤن آمدم بنا[4] بر آنکه اگر لائقِ آن موضع خواهم بود غرضِ من حاصل خواهد شد انشاءالله تعالیٰ

---

[1] ه: برین نیّت ' بجای ' بدین عزیمت ' دارد

[2] ه: بران

[3] ه: شبی من در ' بجای ' من شبی در ' دارد

[4] ح: ' بران بناکه ' بجای ' بنا بر آنکه ' دارد ه: بران بنا

تمام شد دیباچۂ چهارم از کتابِ فوائد الفواد بعون اللّٰہ وحُسنِ توفیقِه ۔

ختم شد این صُحفِ صدق و صفا — که ازو جانِ حَسن را[1] ست طرب
در سه شنبه دوم از ماهِ شوّال — هفصد و نوزده تا[2] رتخِ عرب

از[3] آنگاه باز که این کلمات را بدایت کرده[4] شد تا امروز که به نهایت رسیده است راست دوازده سال می شود و این نقدِ[5] دوازده ساله که بوته را زرِ دوازده ماه است در نظرِ صرافانِ وقت داشته آمد امید که سکهٔ دلها را بمهرِ[6] مهر ایمان عیاری کامل و رواجی تمام حاصل آید انشاء اللّٰہ تعالیٰ، وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِالصَّوَاب

---

[1] ح: داشت — [2] ه: بتاریخ
[3] ن: 'ازان' بجای 'ازانگاه' — [4] ن: 'کرده آمد' بجای 'کرده شد' دارد ح: 'کردم'
[5] ح: نقدانه — [6] ن: 'بهرۂ مهر' بجای 'بمهرِ مهر' دارد

جلد پنجم از فوائد الفواد
متضمّن بر سی و دو مجلس

بِسۡمِ اللّٰہِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِیۡمِ

حمدِ بی حدّ و ثنای بی عدّ مر حضرتِ صمدیّت را که از فیضِ فضلِ او سلکِ سلوک دُرّ[1] عقدِ عقائد نظامی یافت بوجودِ صاحب المکارم والجود مستنبطِ رموز الدقائق مستکشفِ کنوز الحقائق سلطان الاولیاء قطب العالم سلطان المشائخ والعارفین نظام الحقّ والشّرع والدّین متّع اللہ المسلمین بطول بقائہٖ آمین ؎

یکی از امّتِ ختم النبیّین — نشد جزوی کسی ختم المشائخ

می گوید بندہ حسن علاء سجزی که چون توفیقِ ازلی موافقِ احوالِ[2] این ضعیف شد و سعادتِ ابدی مساعدِ اوقاتِ این شکستہ گشت الہامِ فطرت رہنمونِ فکرت آمد تا از کلماتِ جان پرورِ ایشان مجموعات جمع کردہ آمد[3] پیش ازین جلدی تمام شدہ است نبشتہٴ دوازدہ سال[4] مشتمل بر چہار دیباچہ، اکنون این جلدِ دوم آغاز کردہ آید حق تبارک و تعالیٰ

---

۱ ح و لا : و — ۲ ن و ح : حال — ۳ ح : شد
۴ ن : بنوشتہٴ — ۵ ن : سالہ

ذاتِ ملک[1] صفات خواجه ذَکَرَهُ اللهُ بالخیر را عُمری[2] چون عمرِ خضر دهاد تا ازین شربت که عین آبِ حیات است خواص و عوام سیراب گردند؛ اُمید که جرعۂ ازین جامِ جان بخش این معنی که راحِ ارواح است راحتها بگوینده و شنونده و نویسنده و خواننده برساند[3] انشاءالله تعالی

مجلسِ اوّل

یک شنبه بست و یکم ماهِ مبارکِ شعبان سنه تسع عشر و سبعمائة (۷۱۹) دولتِ پایبوس بدست آمد - بنده را حدیثی در دل بود بخدمتِ مخدوم باز خوانده شد که مَنْ اَحَبَّ الْعِلْمَ وَالْعُلَمَاءَ لَمْ یُکْتَبْ خَطِیْئَتُہٗ آنگاه عرض[4] افتاد که پس امیدوار[5] حدیث است که[6] از سببِ محبّتِ علم و علماء گناهِ این کس نوشته نمی شود! فرمود که صدقِ محبّت متابعت[7] است، چون کسی محبِّ ایشان شد هر آئینه متابعتِ ایشان کند و از ناشائسته[8] دور باشد،

---

۱ ح: ملکی ۲ ن: 'عمری چون' ندارد ۳ ه: برساناد ۴ ه: عرضه
۵ ن: امیدواری ۶ ه: 'اینکه' بجای 'که از'. ح: 'اینکه از'
۷ ح: 'آنست که متابعتِ ایشان کنند چون کسی محبِّ ایشان شد لابد از ناشایسته' بجای 'متابعت است ..... از ناشائسته' دارد
۸ ه: 'ناشائست' بجای 'ناشائسته'

چون این چنین شود هر آئینه گناهِ او را ننویسند۔ آنگاه فرمود که تا محبّتِ حق در غلافِ قلب باشد امکانِ معصیت هست امّا چون محبّت در سُویداء[۱] قلب در آید پیش امکانِ معصیت نباشد۔

آنگاه فرمود که توبه و انابت در حالِ[۲] جوانی نیکو می آید، در پیری چه کند که تائب نشود[۳]! آنگاه این دو بیت بر زبانِ مبارک راند ؎

چون پیر شوی و بر سرِ انجام آئی — آئی سر حرفِ خویش ناکام آئی
سازی حق را ز تیره رائی — معشوقهٔ خود[۴] در[۵] بی نوائی

بعدازان فرمود که حق تعالیٰ از[۶] بندهٔ خود از جوانیٔ او خواهد پرسید[۷] یُسْئَال الْمرءِ مِن شبابِہٖ۔

درین میان دانشمندی در رسید و سر در قدمِ خواجہ ذَکَرَہُ اللہُ بِالْخَیْر آورد و عرضداشت کرد که من بخدمت[۸] که ارادت آورده ام باعثِ آن عرضه[۹] می دارم و آنچنان بود که من وقتی در افغان پور بودم[۱۰] برکنارهٔ آب وقتِ نمازِ شام در رسید، من به نماز مشغول شدم صورتِ مبارکِ شما را معائنه کردم هم در نماز مرا حیرتی پیدا شد و پیش ازان این بنده را

۱؎ ح: سواد ۲؎ ه: حالت ۳؎ ه: 'توبه نکند و تائب نشود' بجای 'تائب نشود' دارد ۴؎ ن: خود ۵؎ ن: او ۶؎ ن: ز
۷؎ ه: 'بندهٔ خود را از جوانی' بجای 'از بنده ... او' دارد
۸؎ ن: 'نیّت' بجای 'بخدمت که' دارد ۹؎ ن و ح: عرض
۱۰؎ ح: 'بوده ام بکنارهٔ' بجای 'بودم برکنارهٔ' دارد

بخدمت پیوندی نبوده است، الغرض چون روی مبارکِ شما را دیدم نزدیک بود که هم در نماز درهم شوم و از دست بروم، بعدازانکه نمازِ شام گزاردم با دل گفتم که مرا بخدمتِ مخدومِ عالمیان می باید رفت و در سلکِ بندگان می باید پیوست، آنگاه بخدمتِ مخدوم آمدم[1] و بیعت کردم!

چون آن دانشمند این حکایت تمام کرد خواجه ذَکَرَهُ اللّٰهُ بِالْخَیْرِ فرمود که وقتی مردی از دهلی روان شد تا در اجودهن رود و بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدّین قدّس اللّٰه سرّه العزیز تائب شود، در اثنای راه مطربۀ پریشان قدمی با او همراه شد و آن مطربه بسیار در بندِ آن می بود که با آن مرد تعلّق[2] کند، آن مرد چون نیّتِ صادق داشت هیچ بدان زانیه مَیل نمی کرد تا در منزلی از منازل چنان افتاد که آن مرد و آن مطربه هردو در[3] یک گردون سوار شدند، آن مطربه بیامد و نزدیکِ آن مرد نشست چنانکه میانِ ایشان هیچ حجابی و مانعی نبود مگر دران حال اندک مایه دلِ آن مرد مَیل کرد تا سخنی گفت یا دستی جانبِ او دراز کرد، دران حال مردی را دید که بیامد و طپانچه بر روی او زد و گفت که بخدمتِ فلان[4] می روی بر نیّتِ توبه این چیست؟ آن مرد برفور متنبّه شد و بیش جانبِ آن زن ندید، القصّه چون بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدّین قدّس اللّٰه سرّه العزیز رسید اوّل سخن که شیخ

---

[1] ن: 'آمده ام' بجای 'آمدم و بیعت کردم' دارد

[2] ه: 'تعلّق سازد' بجای 'تعلّق کند' دارد

[3] ه: 'یکجا' بجای 'دریک' دارد [4] ح: فلان کس

با او گفت این بود که خدای تعالیٰ ترا آن روز نیک قوی نگاه داشت!

لختی سخن در کمالِ فصاحتِ حضرتِ رسالت افتاد علیہ الصلوٰۃ والسلام،
فرمود کہ یاری بود از صحابہ مگر او گوسفندی فروختہ بود و پشیمان شدہ بخدمتِ رسول علیہ الصلوٰۃ والسلام آمد و حکایتِ خود باز گفت، پیغمبر علیہ الصلوٰۃ والسلام ایشان را کہ آن گوسفند خریدہ بودند بطلبید و گفت یاری کہ آن گوسفند را فروختہ است پشیمان شدہ است شما باز دہید، آن یار را نعیم نام بودہ است، مقصود آنکہ رسول علیہ الصلوٰۃ والسلام صورتِ آن حال بدین عبارت فرمود نعیم بعتم وبغنم بعتنم فرُدّوہ الیہ
یعنی چہار تصحیف متصل بدین فصاحت بیان کرد! بعتم فرمود کہ شما خریدہ اید بیع بمعنی شراء و شراء بمعنی بیع آمدہ است۔

مجلسِ دوم

پنجشنبہ نہم ماہ مبارکِ رمضان سنۃ المذکور بشرفِ دست بوس رسیدہ شد، ایامِ زمستان بود، از حالِ آوازۂ اطراف وتشویش استطلاع می فرمود، عرض افتاد کہ نگرانی کہ سببِ ملاعین خاستہ بود این ساعت کمتر است، نسبتِ این معنی حکایت فرمود کہ شیر خان والئ اُچّہ وملتان بود درحقِ شیخ الاسلام فریدالدین قدس اللہ سرہ العزیز چندان اعتقادی نداشت تا بارہا شیخ الاسلام درباب او

لہ ن وہ: معنی

این دو مصراع بگفتی ؎

افسوس که از حالِ منت نیست خبر   وانگه خبرت شود که افسوس خوری!

بعد ازان فرمود که چون شیخ الاسلام فرید الدین قدس الله سره العزیز از دُنیا برفت همان سال کافران دران دیار رسیدند!

[1]لحتی حکایتِ شیخ بهاء الدین زکریا افتاد و بزرگیٔ او رحمة الله علیه، فرمود که دانشمندی از بخارا آمده بود با وفورِ علم، بزیارتِ شیخ بهاء الدین رفت، شیخ او را دید دستاری بسته و دُنباله آویخته و مجعّد، شیخ گفت با دو مار بهم چه آمده ای یعنی یکی دنبالهٔ[2] دستار دیگر جعد! آن دانشمند بر فور بخدمتِ شیخ[3] محلوق شد۔

خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که شیخ بهاء الدین رحمة الله علیه قوی نفسی گیرای داشت، دیگر فرمود که مردی متعبّدی بود در ملتان که او را سلیمان[4] گفتندی، پیشِ شیخ ذکرِ او بسیار شد، شیخ بهاء الدین رحمة الله علیه برو رفت او را گفت برخیز دوگانه بگزار تا ترا به بینم چگونه می گزاری؟ آن مرد برخاست دوگانه بگزارد مگر هر دو قدم چنانکه آمده است نه نهاد و فرجه بیشتر گذاشت یا کمتر، شیخ او را گفت که این مقدار فرجه بگذار ازین بیشتر[5] و کمتر مگذار، باز آن مرد نماز[6] آغاز کرد هم قدم همچنان نه نهاد که شیخ فرموده بود، بارِ دیگر او را فرمود، الغرض هرچند که او را می گفت که پای همچنین بنه او نتوانست، شیخ فرمود

---

[1] ن: سخن در ذکر   [2] ه: و دوم

[3] ن د ح: 'ایشان' بجای 'شیخ'   [4] ه: شیخ سلیمان

[5] ح: بیش   [6] ح: 'نماز' ندارد

برو در اُچّہ ساکن شو ! او در اُچہ برفت ۔

لختی سخن در نقلِ شیخ بہاءالدّین زکریّا افتاد رحمتہ اللہ علیہ، فرمود کہ روزی مریدی نامہٴ بیاورد و بدستِ شیخ صدرالدّین داد علیہ الرحمتہ والرضوان و گفت کہ این نامہ را یک مردی دادہ است و گفتہ کہ این را بخدمتِ شیخ بہاءالدین برسان[1]، شیخ صدرالدین چون عنوانِ نامہ بخواند متغیّر شدہ برفت و آن نامہ را بدستِ شیخ بہاءالدّین داد رحمتہ اللہ علیہ، شیخ چون آن نامہ را بخواند بپیچید و نعرہا برخاست[2] و[3] شب را واقعہٴ شیخ شد رحمتہ اللہ علیہ

ازینجا فرمود کہ چہ عہدی خوش بود آن[4] عہد کہ این پنج[5] بزرگ در حیات بودند شیخ ابوالغیث یمنی و شیخ سیف الدّین باخرزی و شیخ سعدالدّین حمویہ و شیخ بہاءالدّین زکریّا و شیخ الاسلام فریدالدّین رحمتہ اللہ علیہم اجمعین

ازینجا حکایتِ شیخ سیف الدّین باخرزی فرمود کہ رسمِ او ہمچنین بود کہ چون نمازِ شام بگزاردی ہمان زمان در خواب شدی تا ثلثی از شب بگذرد، چون ثلث شب بگذشتی برخاستی امام و مؤذّن حاضر بودندی نمازِ خفتن بگزاردی و بیدار بودی تا صبح، ہمہ عمرِ او ہمچنین گذشت ۔ بندہ عرضداشت کرد کہ او سماع شنیدی؟ فرمود کہ آری ولی ہمچنین نی[6] کہ مردمان مجلس مرتّب می کنند و

---

[1] ہ : برسانی
[2] ن : خاست، بجای 'برخاست'
[3] ح : 'شبِ آیندہ این واقعہٴ شیخ شدہ بود' بجای ' وشب ..... شد' دارد
[4] ح : 'کہ دران عہد' بجای 'آن عہد کہ' دارد
[5] ہ : 'شیخانِ بزرگوار' بجای 'پنج بزرگ' دارد [6] ہ : س-ن : 'نی' ندارد

خلق را می طلبند و بر رسمِ دعوت جمع می شوند آنگاه سماع می کنند، برو ہمچنان نبودی، او نشستہ بودی و حکایت می گفتی و سخنی برداشتی، درین میان وقت او خوش شدی، چون پُرشدی گفتی اینجا کسی ہست کہ چیزی بگوید؟ آنگاہ گویندہ بیامدی وچیزی بگفتی، حالِ سماعِ او، ہمچنین بودہ است!:-

بعدازان از حالِ نقلِ او حکایت فرمود کہ مردی بود در بخارا، شبی در خواب دید کہ مشعلۂ سوزان از دروازۂ بخارا بیرون می بُردند، چون بیدار شد بخدمتِ بزرگی آمد و خوابِ خود بگفت، آن بزرگ گفت ولئ صاحب نعمتی از بخارا نقل خواہد کرد! ہمدران نزدیکی شیخ سیف الدّین نقل کرد، و حکایتِ دیگر فرمود کہ ہمدران ایّام پیرِ خود را درخواب دید کہ اورا می گوید کہ اشتیاق بسیار شد بیا، چون شیخ سیف الدّین این خواب بدید دران ہفتہ تذکیر کرد، در تذکیر ہمہ ذکرِ فراق و وداع بود، خلق حیران شد کہ ہمہ سخن در فراق می گوید! آنگاہ نشید خواند بر ردیفِ خیرباد ؎

رفتم ای یاران بسامان خیرباد نیست آسان دردِ ہجران خیرباد!

چون نشید تمام کرد بعدازان روی سوی جمع کرد و گفت ای مسلمانان! بدانید و آگاہ باشید کہ پیرِ من مرا درخواب گفتہ است کہ بیا من میروم خیرباد!
این بگفت و از منبر فرودآمد، ہمدران نزدیکی نقل فرمود رحمۃ اللہ علیہ۔

۱ن: شعلہ ۲ ۂ: روز ۳ ح وہ: وای

۴ن: شدند، ۵: مانند ۶ ن وہ: تسمیہ

مجلسِ سوم

سه‌شنبه بست و هشتم ماهِ رمضان سنه مذکور دولتِ پابوس بدست آمد الحمد لله، عزیزی برسید و خدمتِ یکی برسانید. خواجه ذَکَرَہُ اللّٰهُ بِالْخَیْر او را بجای نیاورد فرمود که آن کس کیست؟ آن آینده او را تعریف[1] کرد، هم خواجه ذکره الله بالخیر بجای نیاورد، بعد از آن فرمود که بسیار کس را من می دانم چون به بینم بشناسم امّا بنام و لقب گفتنِ ایشان نشناسم۔

از نسبتِ این معنی حکایت فرمود که یکی از پسرانِ شیخ الاسلام فرید الدّین قدس الله سره العزیز نظام الدّین لقب بود و خدمتِ شیخ از جملهٔ پسران او را دوست تر داشتی و او لشکری بود و بخدمتِ شیخ عظیم گستاخ بود، هرچه او گفتی شیخ[2] از غایت آنکه او را دوست داشتی بخندیدی و از آنچه او گفتی نرنجیدی، الغرض آن پسر وقتی بسفری رفت، بعد از چندگاه بدستِ یکی بخدمتِ شیخ الاسلام سلام گفته فرستاد، آن[3] کس بیامد و بخدمتِ شیخ الاسلام عرضداشت کرد بدین عبارت که مخدوم زاده نظام الدّین سلام رسانیده است. شیخ فرمود که کدام کس؟ آن مرد گفت مخدوم زاده نظام الدّین، باز شیخ فرمود که کرامی گوئی؟ باز آن مرد گفت

---

[1] ح: تعریف بسیار

[2] ن: "نرنجیدی از آنکه او را دوست داشتی" بجای "شیخ از غایت .... نرنجیدی" دارد

[3] ن: "چون آن آینده سلام رسانید" بجای "آن کس .... کرد" دارد

کہ مخدوم زادہ نظام الدین پسرِ شما، آنگاہ شیخ فرمود آری او چگونہ است او سلامت هست؟ خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر برین حرف رسید می فرمود کہ بنگر[1] بد در یادِ حق چگونہ مستغرق بوده[2] است کہ پسرِ خود را بعد از چندین تفہیم و تعریف بجای آورد!

ازینجا حکایتِ شیخ بہاء الدین زکریا فرمود علیہ الرحمۃ والغفران کہ یکی بخدمتِ او آمد و[3] سلامِ یکی رسانید[4]، شیخ بہاء الدین پرسید کہ کدام کس است؟ آن آینده تعریف کرد، شیخ بجای نیاورد، آن آئنده نشانیہا بسیار گفتن گرفت، شیخ بہاء الدین گفت چندین گفتن چہ حاجت است او مرا وقتی دیده است؟ آن مرد گفت آری او بندۂ شماست و[5] مریدِ شما، شیخ گفت تمام است!

بعد ازان خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر حکایتِ[6] شیخ بہاء الدین زکریا فرمود رحمۃ اللہ علیہ کہ اگر کسی را چیزی بدادی نیکو دادی، معلّمانی کہ فرزندانِ او را تعلیم می کردند ایشان را کرہہا[7] کردی و سیم و زر در دامنِ ایشان ریختی۔ آنگاہ حکایت فرمود کہ وقتی والیِ ملتان را غلّہ حاجت شد، از شیخ بہاء الدین رحمۃ اللہ علیہ توقّع کرد، شیخ فرمود یک[8] انبار بدو دہند، والی متعلّقان را فرستاد تا غلّہ از انبار بیرون کشند، درمیانِ غلّہ سبوئی پُر نقرہ پیدا آمد، والی را خبر کردند، گفت شیخ مارا غلّہ فرمودہ است این نُقرہ نفرمودہ است این را بخدمتِ شیخ باز باید برد، چون

---

[1] ن و ح: بنگر [2] ع: 'بود' بجای 'بوده است'
[3] ح: 'سلام کرد و سلام کسی' بجای 'و سلامِ یکی' دارد [4] ع: عرضداشت
[5] ع: 'و مریدِ شما' ندارد [6] ح: حکایت از احوالِ
[7] ح: اکراہہا ع: کرہہا بسیار [8] ع: 'انباری اورا' بجای 'یک انبار بدو' دارد

این معنی بخدمتِ شیخ باز گفتند شیخ گفته فرستاد که زکریّا را ازین حال معلوم بود ترا آن غلّه با آن نقره بهم داده[1] است!

لختی سخن در ترکِ دنیا اُفتاد، درین باب حکایت فرمود که وقتی مهتر عیسیٰ علیہ السّلام بر سرِ خفته رسید، آن خفته را آواز داد و گفت که برخیز خدای را عبادت کن! آن مرد گفت که من خدای را عبادت کرده ام که احسن عبادات است! مهتر عیسیٰ علیہ السّلام گفت چه عبادت کرده ای؟ گفت ترکت الدُّنیا لأهلها[2]، آنگاه فرمود مَن رضی اللّٰہ تعالیٰ بقلیل مِنَ الرّزق رضی اللّٰہ تعالیٰ عنہ بقلیل مِن العمل، بعد ازان فرمود که هر که از دُنیا برود و ازو هیچ چیزی نماند لادرهمًا ولادینارًا فلیس فی الجنّۃ اغنی منہ،

مجلسِ چهارم

شنبه بست و چهارم ماهِ شوّال سنه مذکور سعادتِ دست بوس بدست آمد. سخن در قرأتِ قرآن افتاد، فرمود که این دو فائده در کتابی دیده ام جای دیگر کم دیده ام، یکی درین آیه وَ اِذَا رَاَیْتَ ثَمَّ رَاَیْتَ نَعِیْمًا وَّمُلْکًا کَبِیْرًا، امیر المؤمنین علی رضی اللّٰہ عنہ مَلِکًا کَبِیْرًا می خواند، دوم درین آیه لَقَدْ جَآءَکُمْ رَسُوْلٌ مِّنْ اَنْفُسِکُمْ این را هم

---

[1] ن و ق: داده ام   [2] ق: باهلها

مِنْ اَنْفَسِکُمْ خوانده اند و این انفس[۱] افعل است از نفیس۔

لختی حکایت دران افتاد که وردی و طاعتی که از متعبّدی فوت شود گوئی[۲] آن برابرِ مرگست۔ آنگاه فرمود که یک لشکری بخدمتِ شیخ بهاء الدین آمد رحمۃ اللہ علیہ و گفت که من شب[۳] چنین خوابی دیده ام که نمازِ من فوت شده است۔ شیخ فرمود که فنای تو نزدیک است[۴] بتوبه پیوند! چون او برخاست صوفیئ هم از خانقاهِ ایشان بیامد، او هم همان خواب دیده بود، چون او خوابِ خود تقریر کرد شیخ متحیّر شد که آن مرد خود لشکری است شاید که به جنگی کشته شود و این صوفی سلامت است و هیچ اثرِ ملالتی ندارد این را چه گویم! همدرین بود که خبر آوردند که آن لشکری کشته شد و آن صوفی را نمازِ بامداد فوت شده بود۔ خواجه ذَکَرَهُ اللّٰهُ بِالْخَیْرِ چون برین حرف رسید چشم پُر آب کرد و فرمود بنگرید[۵] فوتِ نماز را[۶] برابرِ مرگ داشته اند!

لختی سخن در ملازمتِ اوراد افتاد۔ فرمود که هر که چیزی برخود ورد میکند اگر به سببِ زحمتی یا علّتی خوانده نشود آن را در دفترِ معامله او بنویسند، اما بعضی چیزی ورد نکنند گویند آنچه میسّر شود بخوانیم[۸] درین صورت آنکه صاحبِ ورد است

۱ن: ’افضل نفیس است‘ بجای ’افعل است از نفیس‘ دارد

۲ن: ’بلا بدو رسد‘ بجای ’گوئی آن برابرِ مرگست‘ دارد ۳ه: اِمشب

۴ه: آمده است ۵ن و ح: بنگر

۶ه: ’اورا برابرِ مرگ داشته بود‘ بجای ’را برابرِ مرگ داشته اند‘ دارد

۷ن و ح: حکایت ۸ه: بخوانند

بهتر زیرا که به سببِ علّتی وردی که فوت شود از آنِ او بنویسند امّا آنکه وردی معیّن ندارد از آنِ او چه نویسند؟

درین میان در فضیلتِ مسبّعاتِ عشر غلو فرمود، آنگاه فرمود مردی بود که پیوسته مسبّعاتِ عشر بخواندی، وقتی او در راهی افتاد و[1] طائفهٔ رهزنان برخاستند تا او را هلاک کنند، درین میان ده سوار پیدا شدند با سلاح مرتّب، این مرد را ازان طائفه خلاص دادند، و آن ده سوار که پیدا شده بودند سر برهنه بودند، این مرد ازیشان پرسید که شما کیانید؟ گفتند که مسبّعاتِ عشریم، ما آن ده دعائیم که تو هر روز هفتگان بار می خوانی! آنگاه این مرد گفت که سر برهنه چرا اید؟ گفتند ازانکه بر سرِ دعاها[2] بسم الله الرحمٰن الرحیم نمی گوئی! درین حال بنده عرضداشت کرد که تسمیه کجا گویند؟ فرمود بر سرِ هر سوره۔

آنگاه فرمود که قاضی[3] کمال الدّین جعفری که حاکمِ بداؤن بود او را اوراد[4] بسیار بود با چندان شغلِ قضا و کارهای دیگر قرآن هم بسیار خواندی، الغرض چون پیر شد ازان خواندنها بماند، ازو پرسیدند که چه[5] حالست؟ گفت بر مسبّعاتِ عشر بسنده کرده ام که جامعِ اوراد است۔ بعد ازان فرمود که ابراهیم تیمی رحمۃ اللہ علیہ یکی از واصلان بود، او در کعبه مهتر خضر را دریافت و ازو بخششی طلبید، مهتر خضر مسبّعاتِ عشر او را بیاموخت و گفت من این از حضرتِ رسالت صلی اللہ علیہ وسلّم روایت می کنم۔

---

[1] ح: 'و' ندارد [2] ح: 'هر دعا' بجای 'دعاها' [3] ح: قاضی [4] ح: 'شغل' ن: کارها
[5] ن: 'احوال چیست' بجای 'چه حالست' دارد۔ ح: 'حال چیست'

مجلسِ پنجم

چهارشنبه بست و هشتم ماهِ شوّال سنه مذکور بدولتِ پائبوس رسیده شد۔ سخن دران افتاد که هر رنجی و مشقتی که بدین کس می رسد می باید که بداند که از کجاست گوئی خیریتِ این کس دران باشد که بدان مشقت متنبّه شود، و آن کس که بر سرِ بطالت باشد[1] او را هیچ مکروهی نرسد که او را ازان باز آرد و آن[2] خذلانِ اوست نعوذ باللہ منها که او را رشتۂ دراز داده باشند۔ درین میان حکایت[3] فرمود که عورتی صالحه بود و بزرگوار، من ازو شنیده ام که او می گفت اگر خاری در پای من بخلد من بدانم که از کجاست!

آنگاه فرمود که چون عائشه را رضی اللہ عنها آن اتّهام کردند و آن قصۂ[4] دور و دراز است القصه عائشه بعد ازان در مناجات می گفتی آلٰہی من می دانم که این اتّهام بر من ازچه[5] نشست، الان معنی که رسول علیه الصلوٰة والسلام دعوئ محبتِ تو می کرد

---

[1] ن: بود

[2] ه: 'که آن خذلان باشد' بجای 'وآن خذلانِ اوست' دارد

[3] ه: حکایت

[4] ن و ه: 'دور دراز' بجای 'دور و دراز'

[5] ح: ازچه نسبت شود' بجای 'ازچه نشست' دارد۔ ه: 'ازکجاست'

و اندک[1] میل محبّت با من هم داشت این قدر تهمت بر من ازا لخابود !
درین میان عزیزی برسید و قدری گُل آورد، از نسبتِ این فرمود که
پیغمبر علیه السّلام فرموده است حُبِّبَ اِلَیَّ مِنْ دُنْیَاکُمْ ثَلٰثٌ[2]
اَلطِّیْبُ وَالنِّسَآءُ وَقُرَّةُ عَیْنِیْ فِی الصَّلٰوةِ، بعدازان فرمود که مقصود
ازین نساء عائشه است رضی الله عنها به سبب[3] آنکه از حرمهای دیگر میلِ رسول
علیه السّلام جانبِ او بیشتر بود و مقصود از قرّة عینی فی الصّلٰوة
فاطمه است رضی الله عنها که آن ساعت او در نماز بود، بعدازان فرمود که بعضی گویند
که مقصود ازین نماز است - آنگاه فرمود که اگر مقصود ازین صلوٰة بودی صلوٰة را
مقدّم داشتی برین[4] دو چیز، آنگاه فرمود که خلفای راشدین چون ابوبکر صدّیق و
عمر خطّاب و عثمان و علی رضی الله عنهم اجمعین بروفقِ لفظِ مبارکِ
رسول علیه الصّلوٰة والسّلام سه گان چیز را[5] گفته اند که دوست می داریم ،
آنگاه فرمود که مهتر جبرئیل علیه السّلام بیامد و او نیز از حضرتِ عزّت فرمان رسانید
که من نیز سه چیز را دوست می دارم و آن اینست که شَابٌّ تَائِبٌ وَعَیْنٌ
بَاکِیٌ وَقَلْبٌ خَاشِعٌ -

لختی سخن دران اُفتاد که خلقی[6] پیشِ بزرگان سلامی و خدمتی که می آرند چه بهتر؟

---

[1] ه: 'اندک میلی محبّت جانبِ من داشت' بجای 'اندک میل . . . داشت' دارد
[2] ه: وَسمت   [3] ه: 'زیراکه' بجای 'به سبب آنکه' دارد
[4] ن: 'بران سه' بجای 'برین دو' دارد
[5] ح وه: 'گفتند' بجای 'را گفته اند' دارد   [6] ه: خلق

درین معنی حکایت فرمود که یکی بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدّین قدس الله سره العزیز کاردی خدمتی آورد، شیخ آن کارد بدو باز داد و گفت برمن کارد میارید سوزن آرید که کارد آلتِ قطع است و سوزن آلتِ پیوند۔

لختی سخن دران افتاد که خلق یکدیگر را عیب کنند، بر لفظِ مبارک راند که اگر کسی یکی را به عیبی طعن کند اوّل باید که بیندیشد که آن عیب درمن هست یا نه؟ اگر آن عیب درو باشد او را شرم نباید[1] که او به عیبی که بدان مبتلا باشد دیگری[2] را بدان طعن کند، واگر[3] آن عیب درو نباشد شکرانهٔ خدای عزّ و جلّ آرد که او را ازان عیب نگاه داشته است دیگری[4] را بدان عیب طعن نشاید کرد۔

لختی سخن در سماع افتاد۔ یکی از حاضران گفت که مگر درین وقت حکم شده است که خدمتِ مخدوم هر وقت که باید سماع بشنود او را حلال است۔ خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که چیزی که حرام است بحکمِ کسی حلال نشود و چیزی که حلال است بحکمِ کسی حرام نشود، آمدیم در مسئلهٔ مختلف فیه مثلاً همین حکمِ سماع، امام شافعی رحمته الله علیه سماع را مباح می دارد و با دف و چغانه برخلافِ علمای ما، اکنون درین اختلاف بر هرچه حاکم حکم کند همان باشد یکی از حاضران گفت که همدرین روزها بعضی از درویشانِ آستانه دار

---

[1] ن: نباید [2] ه: دیگران

[3] ه: 'ونیز اگر کسی را عیب نباشد که آن دیگری راست' بجای 'واگر آن عیب درو نباشد' دارد [4] ح و ه: دیگران

در مجمعی که چنگ و رباب و مزامیر بود رقصها کردند[1]۔ خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که نیکو نکرده اند آنچه نامشروع است ناپسندیده است! بعد ازان یکی گفت که چون آن طائفه ازان مقام بیرون آمدند با ایشان گفتند که شما چه کردید دران جمع[2] مزامیر بود سماع چگونه شنیدید و رقص کردید؟ ایشان جواب دادند که ما چنان مستغرقِ سماع بودیم که ندانستیم که آنجا مزامیر هست یا نه! خواجه ذکره الله بالخیر چون این سخن بشنید فرمود که این جواب هم چیزی نیست این سخن در جمله معصیتها بباید[3] نبشت! درین میان بنده عرضداشت کرد که صاحبِ مرصاد درین معنی[4] رباعی نبشته است و این دو مصراع عرض افتاد ؎

گفتی که به نزدِ من حرامست سماع　　گر بر تو حرامست حرامت بادا

خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که آری، آنگاه این رباعی را تمام بر زبانِ مبارک راند۔

رباعی

دنیا طلبا جهان بکامت بادا　　وین جیفهٔ مردار بدامت بادا

گفتی که به نزدِ من حرامست سماع　　گر بر تو حرامست حرامت بادا

باز بنده عرضداشت کرد که اگر علماء درین باب بحث کنند و در نفئ سماع سخنی گویند نیکو نماید اما آنکه در جامهٔ فقر باشد او چگونه نفی کند و اگر هم به نزدِ او حرام باشد آنقدر کند که خود نشنود اما با دیگران خصومت نکند

---

[1] ح: کرده اند　　[2] ن: مجلس

[3] ه: نباید۔ س: "بباید" بجای "بباید نبشت" [4] ح: باب

که شنوید، خصومت صفتِ درویشان نیست ـ خواجه ذکره الله بالخیر تبسم
فرمود ملائمِ این معنی حکایت کرد که چندین علماء هستند و چیزی می گویند و یکی
نادانسته عربده می کند. حکایت فرمود که وقتی متعلمی امامت می کرد و جماعتی از علماء بوی اقتداء کرده
بودند و یکی عامی هم، و آن نماز چهارگانی بود مگر امام[۱] را قعدهٔ اُولی سهو شد سوم
رکعت متصلِ دوم رکعت برخاست، چون او دانشمند بود دانست
و در دل کرد که این را چگونه تمام باید کرد، علماء که اقتداء کرده بودند ایشان
نیز ساکت بودند، آن عامی غلبه آغاز کرد که سبحان الله سبحان الله
چندان بگفت که نمازِ خود را باطل کرد، چون امام سلامِ نماز بداد رُوی سوی آن
عامی کرد و گفت ای خواجه تراچه شد چندین دانشمندان حاضر بودند ایشان دانستند
که اتمامِ این نماز چگونه خواهد شد ایشان هیچ نگفتند، تو کیستی که چندین غلبه کردی
و نمازِ خود را باطل کردی؟

باز بنده عرضداشت کرد که بنده این طائفه را که منکرِ سماع اند نیکو می داند و بر
مزاجِ ایشان وقوفی تمام دارد، غرض آنکه ایشان که سماع نمی شنوند همچنین می گویند
که ما ازان نمی شنویم که حرام است، بنده سوگند نمی خورد اما راست عرض[۲] می دارد که
اگر سماع حلال بودی هم ایشان نشنیدندی! خواجه ذکره الله بالخیر برین سخن[۳] تبسم
فرمود و گفت آری چون در ایشان ذوقی نیست چگونه شنیدندی و بر چه
شنیدندی؟ والله[۴] اعلم

---

۱ ن و ح: آن متعلم ۲ ح: "می گوید" بجای "عرض می دارد" ن: "عرضداشت می دارد"

۳ ن: حرف ۴ ح و ق: "والله اعلم" ندارد

مجلس ششم

دوشنبه دہم ماهِ ذوالقعده سنۃ المذکور دولتِ دست بوس میسر شد۔ سخن در جماعتی افتاد که اگرچه[1] بیمار می شوند البتّہ ناممکن است طاعتِ معهودِ خود نمی گذارند۔ درین باب حکایت فرمود که بزرگی بود بر لبِ آب خانه داشت، او را زحمتِ عارضۂ شکم شد، هر بار که بتقضای حاجت برفتی بعد از قضای حاجت در آب درآمدی و غسل کردی و دوگانه بگزاردی تا زحمت قوی تر شد مثلاً[2] بست بار یا سی بار حاجت بودی همچنان در آب برفتی و غسل بکردی و دوگانه بگزاردی تا شبی شصت کرت او را حاجت شد، هر شصت بار در آب برفت و غسل کرد و دوگانه بگزارد تا در[3] آخرین بار هم در آب بود که جان بحق تسلیم کرد! خواجه ذکره اللّٰه بالخیر برین حرف رسید چشم پُرآب کرد و فرمود که زهی رسوخی[4] در کارِ طاعت که تا نفسِ آخرین[5] ازان قاعده نگشت!

بعد ازان فرمود که مردم را که زحمتی می شود آن دلیلِ خیر[6] اوست او نمی داند!

---

1. ن و ح: اگر
2. ن و ح: مثل
3. ح و ه: 'در' ندارد
4. ن و ح: رسوخ
5. ن و ح: آخر
6. ه: خیریت

آنگاه فرمود که اعرابی بحضرتِ رسالت آمد صلی الله علیه وسلم و ایمان آورد،
بعد از چندگاه باز بخدمتِ رسول علیه الصلوٰة والسلام آمد و گفت یا رسول الله
از[1] آنگاه که من ایمان آورده ام هم مالِ مرا نقصانی پیدا شده است و هم نفسِ مرا
زحمتی می باشد، رسول علیه الصلوٰة والسلام فرمود که چون مومن را در مال قصوری
پیدا شود و در نفس مرضی[2] دلیلِ صحتِ ایمان او باشد! خواجه ذکره الله بالخیر
فرمود که فردای قیامت آمَنّا وَصَدَّقنا فقراء را چندان درجه خواهد بود
که جمیع خلائق آرزو برند[3] و گویند[4] ای کاش ما در دُنیا فقیر می بودیم! و طائفهٔ
که در دُنیا بیشتر حال مریض می[5] باشند ایشان را هم فردای قیامت چندان
درجه خواهد[6] بود که جمیع[7] خلائق آرزو کنند که ای کاش ما در دُنیا رنجور حال می بودیم!
والله[8] اعلم

---

۱ ه: 'تا' بجای 'از'   ۲ ن: مرض بود   ۳ ه: خواهند بُرد
۴ ح: 'که' بجای 'وگویند' دارد. ه: 'وگویند' ندارد
۵ ح و ه: 'باشند' بجای 'می باشند' دارد
۶ ن و ه: 'باشد' بجای 'خواهد بود' دارد
۷ ن: 'خلق همه گویند کاشکے' بجای 'جمیع خلائق ..... ای کاش' دارد
ه: همه خلق گویند ای کاش'   ۸ ح و ه: 'والله اعلم' ندارد

مجلسِ هفتم

دوشنبه دوم ماهِ ذی الحجّه سنه مذکور سعادتِ دست بوس بدست آمد، درویشی جوالقی نشسته بود، وقتِ خاستن تکبیر[1] گفت و برخاست و رفت - بنده عرضداشت کرد که تکبیری که درویشان می گویند از کجاست ؟ فرمود که بعد از طعام خوردن تکبیر آمده است و آن تکبیر بمعنی حمد است یعنی بشکرِ[2] آن نعمت حمد می گویند - بعد ازان فرمود که وقتی رسول علیه الصّلوٰة والسّلام صحابهٔ خود را فرمود که امید می دارم که فردای[3] قیامت رُبعی از اهلِ بهشت شما خواهید بود و ثُلث[4] ارباع اُمّتانِ دیگر! یاران بر شکرِ این نعمت تکبیر گفتند، باز رسول علیه الصّلوٰة والسّلام فرمود که ثُلثی از اهلِ بهشت شما خواهید بود و ثُلثان امّتانِ[5] دیگر! باز صحابه تکبیر گفتند، باز رسول علیه الصلوٰة والسّلام فرمود که نصفی از اهلِ بهشت شما خواهید بود و نصفی امّتانِ دیگر! باز صحابه تکبیر گفتند - آنگاه خواجه ذکره اللّٰه بالخیر فرمود که درین محلها این تکبیر گفتن بجای حمد است امّا اینکه بعضی درویشان هر بار بهر مصلحتی[6] گویند که تکبیر گویم جائی نیامده است -

---

1- ه : تکبیری

2- ه : 'شکرانهٔ آن نعمت' بجای 'بشکرِ آن نعمت' دارد - ن : 'بجای شکران نعمت'

3- ح : 'فردا از اهلِ بهشت ربعی' بجای 'فردای ..... بهشت' دارد 4- ه : اربع

5- ن و ح : از امّتان 6- ن و ح : مصلحت

بعد ازان بنده عرضداشت کرد که ذکری که بلند می گویند مشائخ گفته اند ؟ فرمود که گفته اند ۔ بعد ازان بنده گفت که اگر آهسته گویند چگونه باشد ؟ فرمود که آهسته گفتن بهتر[1]، آنگاه فرمود صحابه که قرآن خواندندی چنان خواندندی که کسی معلوم نکردی، چون آیهٔ سجده رسیدی ایشان سجده کردندی آنگاه معلوم شدی که ایشان قرآن می خوانند !

مجلسِ هشتم

پنجشنبه بست و ششم ماهِ ذی الحجّه سنه مذکور دولتِ پائبوس میسّر شد۔ سخن در سلام و جواب افتاد، فرمود که چون مهتر آدم را حق تعالیٰ بیافرید شصت گز بالای او بود، او را فرمان شد که ملائکِ مقرّب را سلام کن و جوابِ سلام بشنو تا میانِ فرزندانِ تو سلام و جوابِ سلام همچنان باشد! مهتر آدم علیه السلام ملائک را سلام گفت السلام علیکم، ملائک گفتند علیک السلام و رحمة الله و برکاته، این حکم میان[2] فرزندانِ آدم بماند، بعد ازان فرمود که اگر یکی بیاید و همچنین بگوید که السلام علیک و رحمة الله و برکاته جوابِ او چگونه باید گفت، جوابِ او همچنین باید گفت که علیک السلام و رحمة الله و برکاته۔

---

[1] ح: 'بهتر باشد'، بجای 'گفتن بهتر' دارد۔ ن: 'گویند بهتر'

[2] ن و ح: درمیان

آنگاه حکایت فرمود که وقتی صحابهٔ رسول علیه السلام نشسته بودند، یکی در آمد و همچنین سلام گفت که السّلام علیکم ورحمة اللّٰه وبرکاته، یکی از حاضران جواب سلام همچنین باز داد که علیک السّلام ورحمة اللّٰه وبرکاته ومغفرته، ابن عبّاسؓ حاضر بود او گفت که همچنین نباید گفت جواب سلام تا برکاته بیش نیست۔

بنده عرضداشت کرد که اگر یکی نمازِ نفل می گزارد و بزرگی در رسد این مصلیّ ترکِ نماز کند و بدو مشغول شود چگونه باشد؟[1] فرمود که نماز خود تمام باید کرد۔ بنده عرضداشت کرد کسی که نمازِ نفل می گزارد برای ثواب و دریافتِ سعادت می گزارد درین میان اگر پیرِ او در رسد او را در قدم بوسِ پیر سعادتها بسیار است و اعتقادِ مرید انست که این دولت صدبار به از ان ثواب باشد، فرمود که حکمِ شرع همچنان است! آنگاه حکایت فرمود که وقتی شیخ بهاء الدّین زکریا رحمتہ اللہ علیہ برکرانهٔ آبی رسید، مریدان را دید که وضو می ساختند، چون شیخ را دیدند همه تعظیم کردند و[2] وضو نیم کرده برخاستند مگر یک صوفی وضوی[3] خود تمام کرد، آنگاه بخدمتِ شیخ آمد و تعظیم کرد، شیخ فرمود که میانِ ایشان درویش همین است که وضو تمام کرد آنگاه مرا[4] تعظیم کرد! بنده عرضداشت کرد که اگر کسی نمازِ نفل ترک گیرد و به تعظیمِ پیر مشغول شود او را تکفیر توان کرد؟ فرمود که خیر،

---

[1] ن: است

[2] ہ: 'از وضو نیم کلہ برخاستند' بجای 'و وضو نیم کرده برخاستند' دارد

[3] ن و ہ: 'تمام وضو کرد' بجای 'وضوی خود تمام کرد' دارد

[4] ہ: 'به تعظیم پیش آمد' بجای 'مرا تعظیم کرد' دارد

آنگاه بر وفقِ عرضداشتِ بنده و رسوخِ اعتقادِ مرید در حقِ پیر بر لفظِ مبارک[۱] راند که وقتی شیخ الاسلام فریدالدّین قدس اللہ سرہ العزیز بدرالدین اسحٰق را آواز داد، بدرالدین در نماز بود، هم در نماز جواب داد بلند گفت لبّیک! بعد ازان حکایت فرمود که وقتی رسول علیہ السلام طعام می خورد، یکی[۲] را آواز داد، آن یار در نماز بود، در آمدن درنگی کرد، رسول علیہ السلام فرمود که چرا زود نیامدی؟ گفت در نماز بودم، رسول علیہ السلام فرمود که چون خدای و رسولِ خدای بخواند بر فور اجابت باید کرد، بعد ازان خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر بر لفظِ مبارک راند که فرمانِ شیخ همچو فرمانِ رسول است علیہ الصلوٰۃ والسلام. آنگاه حکایت فرمود که یکی بخدمتِ شیخ شبلی آمد و گفت که من مریدِ تو می شوم، شبلی گفت بشرطی ارادتِ تو قبول کنم که آنچه فرمایم همان کنی! مرید گفت همچنان[۳] کنم، شبلی گفت تو کلمۂ طیبہ چگونہ می گوئی؟ مرید گفت من همچنین می گویم لا اِلٰہ اِلّا اللہ محمد رسول اللہ، شبلی گفت همچنین بگو لا اِلٰہ اِلّا اللہ شبلی رسول اللہ مرید بر فور همچنان گفت، بعد ازان شبلی گفت رحمۃ اللہ علیہ که شبلی یکی از چاکرانِ کمینۂ آنحضرت است رسول اللہ همان است[۴] من اعتقادِ ترا امتحان می کردم!

لختی سخن[۵] در نمازِ جمعه افتاد که در نا رفتنِ[۶] نمازِ جمعه تاویلی آمده است، فرمود که

---

۱ ه: پس
۲ ن: 'وقتی مردی' بجای 'یکی'
۳ ن: همچنان
۴ ح: 'رسول همونست' بجای 'رسول اللہ همان است' دارد
۵ ن و ه: حکایت
۶ ن: ناگزاردنِ

هیچ تاویلی نیست مگر آنکه[1] کسی بنده باشد یا مسافر یا مریض امّا آنکه تواند که برود و نرود قوی سخت دلی باشد، آنگاه فرمود که اگر کسی یک جمعه نرود یک نقطهٔ سیاه بر[2] دلِ او پیدا شود و اگر دو جمعه نرود دو نقطهٔ سیاه پیدا[3] شود و اگر سه جمعه نرود تمام دلِ او سیاه شود نعوذ بالله منها،

درین میان حکایتِ سلطان غیاث الدین بلبن در افتاد و مداومتِ[4] او در نمازِ جمعه و اوقاتِ خمسه و عقیدهٔ خوبِ او، آنگاه فرمود که وقتی با قاضیٔ لشکر می گفت که شبِ گذشته چه شبِ بزرگوار بود! قاضیٔ لشکر گفت که شما را هم روشن شده[5] است؟ سلطان گفت آری، درین میان بنده عرضداشت کرد که مگر شب قدر بوده باشد؟ فرمود که باری شبی بزرگوار بود که ایشان دریافتند و بر احوالِ یکدیگر مطّلع شدند!

مجلسِ نهم

سه شنبه دوم ماهِ جمادی الاولیٰ سنه عشرین[20] و سبعمائة سعادتِ دست بوس میسّر شد۔ سخن در نماز افتاد و در انچه بر سرِ هر رکعت تسمیه می باید گفت یا بر سر هر سوره، فرمود که امام اعظم رضی الله عنہ فرموده است که در رکعتِ اولیٰ یک بار

---

[1] ن و ح: 'کسی که' بجای 'آنکه کسی' دارد
[2] ن: 'در دلِ او پیدا آید' بجای 'بر دلِ او پیدا شود' دارد
[3] ن: آید [4] ن و ہ: ملازمت [5] ح و ہ: 'شد' بجای 'شده است' دارد

تسمیه گوید و[1] بس، بر خلافِ ایمهٔ دیگر که بعضی[2] بر سرِ هر رکعت می گویند و بعضی بر سر هر سوره، آنگاه فرمود که با امام اعظم سفیان ثوری و یک یارِ بزرگوارِ[3] دیگر مدّعی گونه شدند، وقتی در جمعی یکجا افتادند[4]، سفیان ثوری و آن یارِ دیگر از امام اعظم سوال کردند که مصلّی تسمیه کی گوید بر سرِ هر رکعت یا بر سرِ هر سوره؟ مقصودِ ایشان آن بود که اگر نفی خواهد کرد که نگوید حالی در نفی تسمیه مواخذه بکنند، الغرض چون ایشان سوال کردند که چه می فرمائی تسمیه بر سرِ هر رکعت و یا بر سرِ هر سوره که[5] گویند چند بار بگویند؟ از کمالِ علمی که در امام اعظم بود و نگاهداشتِ ادب گفت یک بار گوید، خواجه ذکرہ اللہ بالخیر فرمود که مقصودِ او همان حکمِ او بود ایشان هر گونه که خواهند تصوّر کنند خواه بر سرِ هر رکعت و[6] خواه بر سرِ هر سوره-

لختی سخن در نفسِ مشائخ افتاد و دعای ایشان، آنگاه فرمود که یاری بود از یارانِ شیخ الاسلام شیخ فریدالدین قدس اللہ سرہ العزیز، او را محمّد شه غوری گفتندی، مردی[7] صادق بود و معتقد، وقتی او بخدمتِ شیخ آمد مضطر گونه[8] و حیران، شیخ پرسید که چه حال است؟ گفت برادری دارم رنجور و درهم چنانکه دَرو[9] رمقی بیش نمانده است این ساعت که من بخدمت آمدم[10] چه عجب که تمام شده باشد، بسببِ آن

---

۱ ه: 'وبس' ندارد ۲ ن و ح: بعضی علماء ۳ ن: 'بزرگوار' ندارد
۴ ه: 'بودند' بجای 'یکجا افتادند' دارد
۵ : 'گوید و چند بار گوید' بجای 'که گویند چند بار بگویند' دارد ۶ ن و ح: 'و' ندارد
۷ ح: مرید ۸ ح: 'مضطرانه' بجای 'مضطر گونه' دارد - ه: مضطر
۹ ن و ح و س: 'درو' ندارد ۱۰ ه: آمده ام

من هم درهم و زبر و زبر هستم[1]. شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سره العزیز فرمود که همچنین که تو این ساعت هستی من همه عمر همچنین ام ولی با کسی پیدا[2] می کنم، آنگاه او را گفت که برو برادر تو صحت خواهد یافت! محمد شه برخاست و بخانه آمد[3] برادر[4] را دید نشسته است و طعام می خورد والله اعلم[5]

مجلس دهم

یک شنبه هفتم ماه جمادی الاولی سنه مذکور بدولت پایبوس رسیده شد. بنده عرضداشت کرد که یکی آب می خورد و دیگران دست پیش می دارند[6] این سنت است، خواجه ذکره الله بالخیر در تامل شد. یکی از حاضران لفظی چند فرو خواند و گفت این حدیث است که هر که دست پیش کند در وقت آب خوردن دیگری او آمرزیده شود البته، خواجه ذکره الله بالخیر بر لفظ مبارک راند که این حدیث در کتب احادیث که مشهور است و معتبر نیامده است شاید که بوده باشد، حدیثی که مردم بشنوند همچنین نتوان گفت که این حدیث رسولؐ نیست امّا این توان گفت که

---

1 ه: شده ام

2 ه: 'نمی گویم' بجای 'پیدا می کنم' دارد

3 ه: رفت

4 ن و ح: 'دید که برادر نشسته است' بجای 'برادر ..... است' دارد

5 ح و ه: 'والله اعلم' ندارد

6 ن: 'می آرند' بجای 'می دارند' دارد

در کتبی که احادیث جمع کرده اند و اعتبار یافته نیامده است۔

ازینجا ذکرِ احادیث افتاد۔ آنگاه فرمود که وقتی قاضی منهاج الدّین سراج علیہ الرحمۃ والغفران تذکیر می کرد، در اثنای تذکیر گفت که شش حدیث متواتر است یکی اینست که اَلْغِیْبَۃُ اَشَدُّ مِنَ الزِّنَا، دوم اینست مَنْ شَمَّ الْوَرْدَ وَلَمْ یُصَلِّ عَلَیَّ فَقَدْ جَفَانِیْ، سوم اینست اَلْبَیِّنَۃُ عَلَی الْمُدَّعِیْ وَالْیَمِیْنُ عَلٰی مَنْ اَنْکَرَ، آنگاه خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر تبسّم فرمود و گفت که قاضی منهاج الدّین چون این سه حدیث بگفت بعد ازان گفت که آن سه حدیثِ دیگر نمی دانم و اگر کسی مرا طعنه[1] کند و گوید[2] که چرا نمی دانی من گویم که این سه حدیث تو از من آموختی تو هم نمی دانستی!

آنگاه در فضیلتِ حدیثِ رسول علیہ السّلام حکایت فرمود که وقتی مولانا رضی الدین نیشاپوری رحمۃ اللہ علیہ رنجور شد و رنجوری او دراز کشید، دانشمندی در جوارِ او بوده است او بعیادت آمد، آن ساعت مولانا رضی الدّین در عینِ بحران بود، آن دانشمند بر سرِ بالینِ او بنشست[3] و این حدیث بگفت که قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم اَلْغِیْبَۃُ اَشَدُّ مِنَ الزِّنَا، مولانا رضی الدّین اگرچہ در غلباتِ مرض بود آن دانشمند را گفت که توجیه چه بود در تقریر این حدیث که این ساعت نه ذکرِ زنا بود و نه ذکرِ غیبت بچه توجیه این حدیث گفتی؟ آن دانشمند

---

[1] ح: طعن [2] ن وہ: وگوید، ندارد

[3] ح: رسید

جواب داد که مرا مقصود توجیه و غیر توجیه نبود من شنوده ام که هرکه بر سر رنجوری حدیثی از احادیثِ صحیح پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم بخواند آن مریض صحت یابد و من این حدیث که متواتر است و صحیح بر[1] نیتِ صحتِ تو خوانده ام مولانا رضی الدین پیش چیزی نگفت و ازان زحمت صحت یافت!

لحتی سخن در تسلیم اُفتاد و رضا دادن به قضا، آنگاه حکایت فرمود که درویشی نشسته بود مگسی بیامد و بر بینیٔ او بنشست، آن درویش مگس از بینیٔ خود براند، باز مگس بیامد و بر بینیٔ او بنشست، باز براند، باز بیامد و نشست، باز براند، درویش گفت بارِ خدایا من می خواهم که مگس بر بینیٔ من نه نشیند و تو می خواهی که بنشیند من خواستِ خود را بگذاشتم و هرچه خواستِ تست بران ساختم، بعد ازین مگس از بینیٔ خود نخواهم راند۔ چون این بگفت پیش مگس بر بینیٔ او نه نشست!

مجلسِ یازدهم

شنبه بستم ماهِ جمادی الاُولیٰ سنه مذکور بدولتِ پائبوس رسیده شد۔ سخن دران افتاد که بعضی تائب را بعد از توبه لغزشی می افتد، چون سعادت باقی باشد باز بدولتِ توبه می رسد۔ ملائمِ این حال حکایت

---

[1] ه: 'بدان نیت خوانده ام' بجای 'بر نیتِ ..... خوانده ام' دارد

فرمود که مطربه بود قمر نام، حسنی و جمالی بکمال داشت، در آخرِ عمر با نابت پیوست و ارادت به شیخ الشیوخ شیخ شهاب الدین عمر محمد سهروردی قدس اللہ سرہ العزیز آورد، ازانجا بزیارتِ کعبہ رفت، چون بازگشت به همدان رسید والیٔ همدان را از آمدنِ او خبر شد، کس برو فرستاد و گفت بیا پیشِ من سماع کن[1]! آن عورت جواب داد که من ازین کار توبه کرده ام و زیارتِ کعبه دریافته پیش این کار نخواهم کرد، والیٔ همدان استبداد کرد و نشنید، آن عورت درماند و بخدمتِ شیخ یوسف همدانی رفت و صورتِ حال باز نمود، شیخ[2] فرمود هلا باز گرد من امشب بجهتِ کارِ تو مشغول خواهم شد و بامداد جواب خواهم داد، چون بامداد شد آن عورت بخدمتِ شیخ آمد، شیخ فرمود که هنوز در خزانهٔ[3] تقدیر یک معصیتِ تو باقیست. عورت درماند و کسانِ ملکِ همدان او را نگذاشتند پیشِ ملک بُردند، چون چنگ بیاوردند و بدو دادند آن عورت چنگ ساز کرد و سماع آغاز کرد، بیتی چند انشاد کرد که جمله[4] را در گرفت، اوّل ملکِ همدان تائب شد بعد ازان[5] هر که در مجلس بود تائب شد و الحمد للہ ربّ العٰلمین،

---

[1] ن : گو

[2] ح و ہ : گفت

[3] ح : خانۂ

[4] ہ : 'در جملہ' بجای 'جملہ را' دارد

[5] ن : بعدہ جمیع واللہ اعلم' بجای 'بعد ازان . . . . . رب العٰلمین' دارد

مجلسِ دوازدہم

سہ‌شنبہ[1] ششم ماہ مبارکِ رجب سنۃ المذکور سعادتِ دست بوس میسّر شد. سخن در علم و دیانتِ قاضی قطب الدّین کاشانی افتاد رحمۃ اللہ علیہ، فرمود کہ او در ملتان بودہ است و او را مدرسۂ بود علیحدہ، شیخ بہاء الدّین زکرّیا علیہ الرحمۃ ہر روز بامداد آنجا حاضر شدی و نماز آنجا گزاردی تا مولانا قطب الدّین ازو پرسید کہ[2] از مقامِ خود چرا چندین دُور می آئی و اقتداء می کنی، شیخ جواب داد کہ من برین حدیث کار می کنم کہ مَنْ صَلّٰی خَلْفَ عَالِمٍ تَقِیٍّ فَکَاَنَّمَا صَلّٰی خَلْفَ نَبِیٍّ مُرْسَلٍ، بعد ازان خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود کہ من ہمچنین شنیدہ ام العہدۃ علی الراوی کہ روزی شیخ بہاء الدّین زکریّا بدان مقام حاضر شد، قاضی قطب الدّین در نمازِ بامداد امامت می کرد، یک رکعت گزاردہ بود، شیخ بہ دوم رکعت رسید و پیوست، چون قاضی قطب الدّین بہ تشہّد بنشست پیش ازانکہ سلام گوید شیخ بہاء الدّین برخاست و نمازِ خود تمام کرد، چون از نماز فارغ شدند قاضی قطب الدّین شیخ را گفت کہ چرا پیش از سلامِ نماز برخاستی شاید کہ امام را

---

[1] ن: "دوشنبہ" بجای "سہ‌شنبہ" دارد

[2] ن: "چیست کہ ہر روز از مقامِ خود چندین دُور می آئی" بجای "کہ از مقام ... می کنی" دارد

سهوی افتاده باشد و خواهد که سجدهٔ سهو کند چون تو پیش از سلام برخاستی سجدهٔ سهو نتوانی کرد. شیخ فرمود که اگر کسی را به نورِ باطن معلوم شود که امام را هیچ سهوی نیفتاده است روا باشد که برخیزد. قاضی قطب الدّین گفت هر نوری که موافقِ احکامِ شرع نیست آن ظلمت است. القصّه همچنین گفته اند که بعد ازان شیخ آنجا حاضر نشد.

همچنین هم حکایت کردند که قاضی قطب الدّین را گفتند که تو بر درویشان اعتقاد نمی کنی؟ گفت آن درویشان را که من دیده ام دیگران را همچنان نمی یابم، آنگاه گفت که من وقتی در کاشغر بودم کاردی خُرد داشتم، قلم تراشِ آن بشکست، آن را در بازار بُردم و به کاردگران نمودم و گفتم که این کارد را درست کنید همچنان که بوده، همه گفتند که همچنان نخواهد[1] شد عاقبت قدری کم خواهد شد یعنی چون چیزی آمد[2] از دُنباله بیرون کشند و در دسته استعمال کنند هرآئینه چیزی ازان کم شود، من گفتم نی البتّه می باید که چنانکه[3] بود همچنان شود، از ایشان نشد تا ایشان مرا نشان دادند که در فلان دکان برو آنجا پیری است کاردگر مردِ بزرگ درغایتِ صلاحیّت، برو بر نگر از و غرض تو حاصل شود، قاضی قطب الدّین گفت من به نشان برو رفتم، پیری دیدم حکایتِ کارد با[4] او گفتم،

---

[1] ح د ه: آمد
[2] ن د ه: برای
[3] ن: "آنچنان باشد که بود" بجای "چنانکه بود همچنان شود" دارد
[4] ه: "برو" بجای "با او"

او نیز همان جواب داد که ایشان گفته بودند که چیزی کم خواهد شد، من گفتم مرا همچنان می باید که بر هیئاتِ اوّل شود، پیر ساعتی تامّل کرد و مرا گفت هلا چشم پیش کن! قاضی قطب الدّین گفت من چشم پیش کردم امّا بدنبالهٔ چشم می دیدم که آن پیر کاردِ شکسته را برداشت و نزدیکِ محاسنِ خود بداشت روی سوی آسمان کرد و آهسته چیزی بگفت، باز مرا گفت که چشم بگشای! من چشم بگشادم، آن کارد پیشِ من انداخت هم بران هیئات که اوّل بود همچنان درست و تمام شد!

هم حکایتی دیگر فرمودند ازان قطب الدّین کاشانی که چون او بحضرتِ دهلی آمد وقتی او را بدرِ سرای سلطان شمس الدّین طلبیدند، برفت، آن زمان سلطان درخرّم گاهی نشسته بود، سیّد نورالدّین مبارک علیه الرحمته بریک جانبِ خرّم گاه نشسته بود و قاضی فخر الائمّه بر طرفِ دیگر و هر دو بیرونِ خرّم گاه بودند، چون قاضی قطب الدّین درآمد او را گفتند که تو کجا خواهی نشست؟ او گفت زیردستِ علوی، القصّه چون نزدیکِ سلطان رسید و سلام گفت سلطان برخاست و دستِ او بگرفت و درونِ خرّم گاه بُرد و نزدیکِ خود بنشاند!

لختی حکایتِ شیخ جلال الدّین تبریزی افتاد قدس الله سره العزیز، فرمود که چون او در بداؤن رسید چندگاه آنجا ساکن بود مگر روزی به مصلحتی بر درِ[1] قاضی کمال الدّین جعفری که حاکمِ[2] بداؤن بود بیامد، خدمتگارانی که پیشِ در نشسته بودند گفتند که

---

[1] ح د ۵: ‹درخانه› بجای ‹بر درِ›، دادد [2] ح: قاضی

قاضی این ساعت در نماز است، شیخ تبسّم فرمود و این سخن بگفت که قاضی نماز گزاردن می داند؟ الغرض چون شیخ باز گشت این خبر به قاضی رسانیدند که شیخ چنین سخنی گفت، دوم روز قاضی کمال الدّین بخدمتِ شیخ آمد و معذرت کردن[1] گرفت و این سخن باز پرسید که شما چگونه فرمودید که قاضی نماز گزاردن می داند، من چندین کتاب نوشته ام در نماز و احکامِ آن، شیخ گفت آری نمازِ علماء دیگر است و نمازِ فقراء دیگر! قاضی گفت فقراء رکوع و سجود نوعِ دیگر می کنند یا قرآن نوعِ دیگر می خوانند؟ شیخ فرمود که خیر، نمازِ علماء همچنین است که نظر بر کعبه دارند و نماز گزارند و اگر کعبه در نظر نباشد روی بدان جهت کنند و اگر در محلی باشند که جهت هم معلوم نباشد تحرّی کنند قبلهٔ علماء ازین سه نوع بیرون نیست امّا فقرا، تا عرش نه بینند نماز نکنند! قاضی کمال الدّین را اگرچه این سخن گران آمد هیچ نگفت، ازانجا باز گشت، چون شب در آمد قاضی را در خواب نمودند که شیخ جلال الدّین تبریزی قدس الله سرّه العزیز مصلّا بر عرش انداخته نماز می گزارد! دوم روز این هر دو بزرگ در جمعی حاضر شدند، شیخ جلال الدّین آغاز کرد ای فلان کارِ[2] علماء و مرتبهٔ ایشان معلوم است! ایشان را همّت و نهمت بر تدریس باشد و خواهند که مدرّس شوند یا قاضی شوند یا صدر جهان شوند[3] مرتبهٔ ایشان ازین برتر نباشد امّا درویشان را مراتب بسیار است،

---

[1] ن و ع : 'کرد' بجای 'کردن گرفت' دارد

[2] ع : 'قدرِ کار'

[3] ن : گردند

پایهٔ اوّل این بود که شبِ گذشته به قاضی نمودند! قاضی کمال الدّین چون این سخن بشنید برخاست و بمعذرتِ تمام پیش آمد و از شیخ عفو طلبید[1] و پسرِ خود را که برهان الدّین لقب داشت در پای شیخ انداخت و مرید کرد و کلاه از خدمتِ شیخ بستد!

مجلس سیزدهم

شنبه[2] دهم ماه مبارکِ رجب سنه مذکور دولتِ پائبوس حاصل شد[3]، سخن در تحمّل افتاد، فرمود که معاملهٔ خلق بر سه قسم است قسمِ اوّل آنست که ازین کس بدیگری نه منفعت رسد و نه مضرّت، حکمِ این چنین کس حکمِ جماد باشد، قسمِ دوم آنست که ازین کس بدیگری منفعت رسد و مضرّت نه، این بهتر است[4]، قسمِ سوم ازین هر دو بهتر و آن آنست که ازین کس بدیگری منفعت رسد و اگر کسی او را مضرّت رساند او مکافاتِ آن[5] نکند و تحمّل کند[6] و این کارِ صدّیقان است!

---

[1] ه: از شیخ عذر طلبید، بجای 'پیش آمد واز شیخ عفو طلبید' دارد

[2] ن: 'چهارشنبه چهاردهم' بجای 'شنبه دهم' دارد

[3] ح: 'دولتِ دستبوس میسّر شد' بجای 'دولتِ پائبوس حاصل شد' دارد

[4] ن و ه: 'این بهتر است' ندارد [5] ن و ح: 'آن' ندارد [6] ه: 'ورزد'

مجلسِ چهاردهم

دوشنبه[1] هژدهم ماه مبارکِ شعبان سنة المذکور دولتِ پائبوس حاصل شد. سخن دران افتاد که از نامها بهتر کدام است؛ خواجه ذکره الله بالخیر بر لفظِ مبارک راند که احب الاسماء عند الله عبد الله و عبد الرحمن، و بعدازان فرمود که اصدق الاسماء الحارث، آنگاه فرمود که راست ترینِ نامها حارث است زیراکه هر که هست حرث[2] می کند خواه بطاعت خواه بمعصیت! بعدازان فرمود که اکذب الاسماء المالک و الخالد زیراکه مالک خداوند تعالیٰ است و جاوید هم[3] هو نست!

مجلسِ پانزدهم

پنجشنبه پنجم ماه مبارکِ رمضان سنة المذکور بسعادتِ دست بوس رسیده شد. سخن دراثرِ صحبت افتاد. فرمود که وقتی متعلمی نصیر لقب بخدمتِ

---

[1] ه: سه شنبه - ح: 'شنبه پانزدهم' بجای' دوشنبه هژدهم' دارد

[2] ح و ه: کشتی

[3] ن: نیز هما نست' بجای 'هم هو نست' دارد

شیخ الاسلام فریدالدین قدس الله سره العزیز آمد و این متعلم مگر نیت تجارت[1] داشت، القصه چون بخدمت شیخ رسید ارادت آورد و بیعت کرد، و او موی سر ارسال کردی تا یک روز جوگیئ رسید این متعلم ازان جوگی پرسیدن گرفت که موی سر از چه دراز شود؟ خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که چون من شنیدم که او از جوگی برای دراز شدن موی سر می پرسد و داروی می طلبد درونهٔ من کراهت آورد بنا بر آنکه[2] هر که بیعت کند او بجهت درازئ موی برای چه داروطلبد و نیز از موی سر انداختن غرض آنست که رعونت ازو برود پس درازئ موی چه کار آید؟ الغرض چون چندگهی بگذشت خواجه وحیدالدین نبیسهٔ شیخ معین الدین سجزی رحمة الله علیه بخدمت شیخ کبیر آمد و اجازت ارادت و بیعت طلبید و دستوری حلق خواست[3] شیخ فرمود که من این معنی از خانوادهٔ شما دارم مرا واجب نکند که ترا دست دهم، خواجه وحیدالدین الحاح بسیار کرد که البته من مرید شوم، خدمت شیخ دست داد و فرمود که سر حلق کن! القصه آن روز که خواجه وحیدالدین محلوق شد مولانا نصیرالدین که بجهت دراز شدن موی سر داروی می طلبید او نیز محلوق شد بموافقت او!

لختی سخن در دعای اموات افتاد. بنده عرضداشت کرد که بر تربت ها قرآن و دعای می نویسند چگونه است؟ فرمود که نمی باید نبشت و بر جامهٔ کفن نیز نمی باید نبشت.

---

[1] ن د ح: تجارتی

[2] ه: "بران بناکه" بجای "بنا برآنکه" دارد

[3] ح: بعد از "خواست" این جمله دارد: "محلوق شدن التماس نمود"

مجلسِ شانزدہم

پنجشنبه[1] هژدهم ماهِ شوّال سنة المذکور دولتِ پایبوس بدست آمد. سخن در بزرگیٔ مولانا برهان الدّین بلخی افتاد علیه الرحمته، حکایت فرمود که مولانا برهان الدّین بلخی حکایت کرده است که من خُرد بودم بقیاس پنج شش ساله کم و یا بیش، برابرِ پدرِ خود در راهی می رفتم، مولانا برهان الدّین مرغینانی صاحبِ هدایه پیدا شد، پدرِ من از و تحاشی کرده در کوچۂ دیگر رفت مرا برجای بگذاشت، چون کوکبۂ مولانا برهان الدّین مرغینانی نزدیک رسید من پیش رفتم و سلام کردم، در من تیز بدید و این سخن گفت که من درین کودک نورِ علم می بینم! من این سخنِ او بشنیدم پیشِ رکابِ او روان شدم، باز بر لفظِ مبارک راند که خدای تعالیٰ مرا همچنین می گویاند که این کودک در روزگارِ خود علّامۂ عصر[2] خواهد شد! مولانا برهان بلخی می گوید که من این سخن شنیدم و همچنان پیش می رفتم، باز مولانا برهان الدّین مرغینانی فرمود که خدای تعالیٰ از[3] من همچنین می گویاند که این کودک چنان بزرگ شود که بادشاهان بر درِ او بیایند[4]! خواجه ذکره الله بالخیر چون این حکایت تمام کرد بر لفظِ مبارک راند که مولانا برهان الدّین بلخی را با وفورِ علم کمالِ صلاحیت هم

---

[1] ه: 'چهارشنبه هفدهم' بجای 'پنجشنبه هژدهم' دارد

[2] ح و ه: عهد

[3] ه: 'مرا' بجای 'از من' دارد

[4] ح: بارنیابند

بوده است چنانکه بارها گفتی که خدای عزّ وجلّ مرا از هیچ کبیره نخواهد پرسید! آنگاه خواجه ذکره الله بالخیر تبسّم فرمود و گفت که مولانا برهان الدّین چون این سخن بگفتی که خدای عزّ وجلّ مرا از هیچ کبیره نخواهد پرسید این هم بگفتی مگر از یک کبیره! از و پرسیدند که آن کبیره کدام است؟ گفت سماعِ چنگ که آن بسیار شنیده ام و این ساعت بشنوم اگر باشد!

از نسبتِ این حکایت سخن در سماع افتاد. فرمود که سکّهٔ سماع درین شهر قاضی حمید الدّین ناگوری نشانده است رحمته الله علیه و قاضی منهاج الدّین هم چون او قاضی شد و صاحبِ سماع بود بسببِ ایشان این کار استقامت پذیرفت امّا قاضی حمید الدّین ناگوری با آنکه مدّعیان با او منازعت کردند و خصومتِ بسیار قاضی هم بران حرف ثابت بود تا وقتی نزدیکِ کوشکِ سفید او را در خانه[1] دعوت کردند، شیخ قطب الدّین بختیار قدّس الله سرّه العزیز هم آنجا بود و بزرگانِ دیگر، مولانا رکن الدّین سمرقندی را خبر شد[2] که این جا سماع است، او مدّعی عظیم بود، از خانهٔ خود با خدمتگاران و متعلّقانِ خود روان شد تا دران خانه رود و سماع را منع کند، قاضی حمید الدّین ناگوری را ازین حال خبر کردند، او خصمِ خانه را گفت که تو برو جائی پنهان شو هرچند ترا طلبند تو پیدا مشو! او همچنان کرد، بعد ازان قاضی حمید الدّین فرمود که در باز کنید[3]، در باز کردند و سماع را در دادند، مولانا

۱- س: خانهٔ یکی - سیر العارفین: خانهٔ درویش   ۲- ن: کردند

۳- ه: کنند

رکن الدین سمرقندی چون با اعوانِ خود بر درِ خانه رسید پرسید که خصمِ خانه کجاست؟ گفتند که خصمِ خانه حاضر نیست. باز پرسید و تاکید[1] و تفحّص بسیار کرد که خصمِ خانه کجاست. گفتند ما چه دانیم که کجاست! رکن سمرقندی چون خصمِ خانه راندید از در بازگشت. خواجه ذکره الله بالخیر چون برین حرف رسید تبسّم کرد و فرمود که قاضی حمیدالدین ناگوری نیکو تدبیری کرد که خصمِ خانه را غائب کرد یعنی بی اجازتِ خصم درخانه درآمدن نیامده است و اگر رکن الدین سمرقندی بی اجازت درآمدی برو مؤاخذه بودی!

بعدازان فرمود که بحریان نیز با قاضی حمیدالدین ناگوری منازعت کردندی تا وقتی مولانا شرف الدین بحری رنجور شد. قاضی حمیدالدین از صفائی که درویشان را باشد بعیادت بردرِ مولانا شرف الدین آمد، او را خبر کردند که قاضی حمیدالدین ناگوری آمده است رحمة الله علیه، او گفت آنکه او خدای را معشوق می گوید او آمده است من روی او نه بینم! القصه او را بار نداد[2]، درین حال بنده عرضداشت کرد مقصود[3] ازین معشوق محبوب است؟ خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که درین بسیار سخنهاست[4]، مردم آنچه می دانند جواب می گویند امّا اگر یکی در خانه خود چیزی می[5] گوید مردم آن را چه گویند!

بعدازان فرمود که وقتی قاضی حمیدالدین ناگوری و قاضی کبیر و مولانا برهان الدین بلخی در محلی هرسه یکجا می رفتند، قاضی حمیدالدین ناگوری براشتری

---

[1] ن و ح: 'تاکید' ندارد [2] ه: نداد [3] ه: نه مقصود
[4] ح و ه: 'بحثها بسیار است' بجای 'بسیار سخنهاست' دارد
[5] ح: 'بگوید' بجای 'می گوید'

سوار بود و ایشان بر اسپانِ بلند و پاکیزه، القصه درین میان مولانا کبیرالدین قاضی حمیدالدین را گفت که مولانا مرکبِ شما نیک صغیر است! قاضی حمیدالدین گفت به از کبیر است! خواجه ذکره الله بالخیر تبسم فرمود و گفت ببین چه[1] جواب داد چنانکه بر وی هیچ اعتراضی نیامد!

بعد ازان فرمود[2] که چون ذکرِ سماعِ[3] قاضی حمیدالدین بسیار شد مدعیانِ آن وقت فتویٰ بسیار کردند و جوابها ستدند و همه نبشتند که سماع حرام است، فقیهی بود که با[4] قاضی حمیدالدین آمد و شد داشت مگر او هم دران فتویٰ چیزی[5] نبشت، این خبر به قاضی حمیدالدین رسانیدند، درین میان آن فقیه بخدمتِ قاضی حمیدالدین آمد، قاضی روی سوی او کرد و گفت تو هم جوابِ آن نبشته ای؟ فقیه شرمنده گونه شد گفت آری نبشته ام، برین حرف خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که آن روز قاضی حمیدالدین هم چیزی از سرِ خود بیرون داد، الغرض چون آن فقیه گفت آری نبشته ام قاضی حمیدالدین فرمود که آن همه مفتیان که جواب نبشته اند نزدیکِ من ایشان هنوز در شکمِ مادر اند امّا تو زاده شده ای ولی هنوز طفلی!

ازینجا حکایتِ قاضی حمیدالدین ناگوری افتاد علیه الرحمة، فرمود که او گفتی

---

[1] ن: 'چگونه جوابی داد' بجای 'چه جواب داد' دارد

[2] ن: حکایت فرمود

[3] ح: سماع شنیدن

[4] ن: 'او را با قاضی حمیدالدین اختلاط بود' بجای 'با قاضی ..... داشت' دارد

[5] ن: 'جواب نوشته' بجای 'چیزی نبشت' دارد

من که[1] درین شهر آمده ام بهوای قاضی حمیدالدین ناگوری آمدم، چون برسیدم او پیش ازان نقل کرده بود، روزی مجموعاتِ قاضی حمیدالدین را پیش طلبید و آن[2] کتب که او در سلوک نبشته است مطالعه کردن گرفت، بعد از مطالعه روی سوی متعلّمان کرد که گردِ او حاضر بودند و گفت که آنچه شما می خوانید همه درین کاغذها هست و آنچه نخوانده اید هم درین میان هست و آنچه من خوانده ام هم درین میان هست و آنچه نخوانده ام آن هم هست!

مجلسِ هفدهم

سه[3] شنبه هفتم[4] ماهِ ذی القعده سنه مذکور دولتِ پابوس بدست آمد. سخن در اولیای حق افتاد و راستیٔ ایشان با معاملهٔ خلق و ثمرهٔ آن، آنگاه حکایت فرمود که در نیشاپور بزرگی بود او را ابوالعبّاس[5] قصّاب گفتندی، وقتی پدرِ این ابوالعبّاس بطرفی سفر کرد، گوسپندی چند در خانه بود، ابوالعبّاس را گفت که تو این گوسپندان را بکُشی و گوشتِ ایشان بفروشی و سیم جمع کنی تا آمدنِ من باشد، القصّه بعد از

---

[1] ح: 'درین شهر که' بجای 'که درین شهر' دارد

[2] ن: 'از کتبِ او که' بجای 'آن کتب که او' دارد

[3] ن: 'شنبه بیست و هفتم ماه شوّال' بجای 'سه شنبه هفتم ماه ذی القعده' دارد

[4] ه: هشتم

[5] ن: ابوالغیاث

چندگاه پدرِ او بیامد انباری از استخوان بدید، از پسر پرسید که این انبارِ[1] استخوانها چیست؟ ابوالعبّاس[2] جواب داد که استخوانِ گوسپندانست که فرموده بودی که بکُشتی و گوشتِ ایشان بفروشی همچنان کردم - پدرش گفت استخوانها چرا نفروختی؟ گفت خلق از من بگوشت خریدن می آمدند استخوان چگونه فروشم؟ پدرش ازین سخن برنجید و گفت این چه کردی مبلغی سیمِ من بزیان آوردی، این و مانندِ این بسیار می گفت، درین میان ابوالعبّاس گفت چه مقدار سیم زیان[3] شده باشد؟ پدرش از سرِ[4] تفتی و غضبی که داشت گفت مقدارِ بیست هزار دینار کم کردی. ابوالعبّاس چون این بشنید دست بدعا برداشت در زمان صُرّهٔ از غیب بدستِ او آمد، آن را پیشِ پدر نهاد، چون بگشادند بیست هزار دینار بود! چون این حکایت تمام شد بنده عرضداشت کرد که جلال قصّاب از متقدّمان بود؟ فرمود که خیر، جلال قصّاب از متأخّران بود. بندهٔ[5] عرضداشت کرد که این بیت ؎

من پورِ قصّابم سخنم پوست کُشندهٔ[6] است
من پوست کَشم هرکه ببازارِ من آید!

از جلال قصّاب است؟ فرمود آری، آنگاه بر لفظِ مبارک راند که در دهلی هم قصّابی بود[7]

---

[1] ه: 'انبار' ندارد [2] ن: ابوالغیاث
[3] ح: 'زیان توشد' بجای 'زیان شده باشد' دارد
[4] ن: 'ذر تعیّنی کرده' بجای 'از سرِ تفتی و غضبی که داشت' دارد
[5] ه: 'بیتی بر لفظِ مبارک راند' بجای 'بنده ... بیت' دارد
[6] ح و ه: کشیده
[7] ه: 'بنده عرضداشت کرد که این نظمِ جلال قصّاب است؟' بجای 'از جلال قصّاب است؟' دارد

از اولیای حق نزدیکِ نوہٹہ[1]، خلق از وی نعمتها یافتند، قاضی فخر الدّین ناقله در اوّلِ حال بر وی بسیار رفتی تا وقتی آن قصّاب گفت که تو چه می خواهی؟ قاضی فخر الدّین گفت مرا می باید که قاضی شوم، گفت برو قاضی خواهی شد! او قاضی شد - بعد ازان فرمود مردی دیگر هم برین قصّاب آمدی، وقتی از وی هم پرسید که ترا هم[2] چیزی می باید؟ گفت مرا می باید که امیرداد شوم، آن مرد را هم[3] گفت برو امیرداد خواهی شد! او هم امیرداد شد - آنگاه فرمود که مولانا وجیه الدّین حسام در مبداءِ حال هم بر وی آمد و شد داشت، وقتی از و پرسید که ترا چه می باید؟ مولانا وجیه الدّین گفت که مرا علم می باید، او نیز بنفسِ او عالم شد - مردی دیگر هم بود که برین قصّاب آشنائی داشت، روزی ازان مرد پرسید که ترا چه می باید؟ آن مرد گفت مرا تعلّق به محبّتِ حق می باید - آن مرد هم از جمله واصلان[4] شد! آنگاه خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که من آن قصّاب را دیده بودم -

مجلس هژدهم

چهارشنبه[5] بست و دوم ماهِ ذی القعده سنه مذکور سعادت پابوس

---

[1] یعنی نوہٹہ، (ح: نوہٹر)

[2] ه: 'چه' بجای 'هم چیزی'　　[3] ه: 'هم' ندارد

[4] ح: واصلانِ حق

[5] ن و ه: 'سه شنبه' بجای 'چهارشنبه' دارد

حاصل شد۔ سخن در علویان افتاد۔ بنده را دیر باز سخنی در خاطر بود آن روز عرضداشت کرده شد و آن سخن این بود که از بعضی علویان شنیده شده است که مصطفیٰ علیه السلام خطی نبشته بود که فرزندانِ من بعد از من مسلمانان را اگر خواهند بفروشند؛ ابوبکر صدّیق و یا عمر خطّاب رضی اللہ عنهما آن خط را پاره کرد این سخن راست است؟ فرمود که خیر، این معنی در ہیچ کتابی نیامده است امّا عزیز داشتنِ ایشان و گرامی کردنِ فرزندانِ رسول علیه الصّلوٰة والسّلام واجب است، بعد ازان فرمود که آنکه از آلِ رسول است از و ناشائستی[1] در وجود نیامده است و نیاید[2]!

آنگاه حکایت کرد که در سمرقند علوی بود صحیح النّسب، او آنجا سیّدِ اجلّ بود و صاحبِ کتابِ "نافع ہمو نست"، الغرض او جاریۀ در خانه داشت، آن[3] جاریه پسری آورد[4]، آن پسر پنج ساله و یا شش ساله شد کم و بیش تا روزی سقّائی درآمد مشکی پُرآب کرده، چون آب بریخت بیرون رفت و باز آمد ہمچنان مشک پُرآب کرده آورد، این بار مشک را رخنه شده بود اندک اندک آب بیرون می تراوید، سیّدِ اجلّ پرسید که این مشک را چه شد؟ سقّا گفت من این مشک را پُرآب کرده می آوردم، پسرِ شما تیر و کمانی خُرد ساخته است او تیر زد این مشک را قدری سوراخ شد۔ سیّدِ اجلّ چون این سخن بشنید درونِ خانه آمد جاریه را بگرفت و تیغ برکشید و گفت

---

[1] ن: ناشایستگی [2] ن وه: "و نیاید" ندارد

[3] ن: از

[4] ن: بعد از "آورد" این عبارت دارد: "ہمچنین پسری که تا الی الآن نیامده است و نیاید تا وقتی که"

سخنی از تو خواهم پرسید اگر راست نخواهی گفت ترا بکشم[1] و آن سخن اینست که راست بگو که تو این پسر از که آورده ای؟ جاریه اوّل پنهان[2] داشت و آخر بترسید و گفت این پسر از فلان غلام آورده ام، سیّد اجلّ چون این سخن بشنید بیرون آمد آن پسر را که وجد کرده بود یک جد کرد، الغرض یعنی آنکه از آلِ پیغامبر است علیہ السلام از و مثلِ این حرکت نیاید۔

باز حکایتِ دیگر فرمود که در بداؤن علوئی بود در خانۂ او پسری متولّد شد، مگر آن روز ماه در عقرب بود، چنانکه رسمِ عوام باشد ولادتِ آن پسر را نحس و کراہت داشتند و او را بیک کنّاسی دادند، آن کنّاس او را بُرد و پرورد تا بعد از چهار پنج سال دران پسر نوری و جمالی پیدا شد تا کسی[3] بیامد و مادر و پدرِ او را گفت که باری ببینید[4] که پسر چگونه شده است! مادر و پدر آن پسر را باز بر خود آوردند و تعلیمِ قرآن کردند و علم و ادب آموختند، القصه خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که من آن علوی را دیده بودم درو فرّی و حُسنی تمام بود، آنگاه او علوی عالمی شد متبحّر[5] تا بیشتر اہلِ بداؤن شاگردی برو کردندی، ادبی و صلاحیتی تمام داشت چنانکه هر که بدیدی تحقیق[6] کردی که این از آلِ رسول است علیه السلام

---

[1] ه: بخواہم کشت [2] ن: 'نهان کرد' بجای 'پنهان داشت' دارد

[3] ح: 'شخصی' بجای 'تا کسی' دارد - ه: یکی

[4] ح و ه: ببینند

[5] ه: مجتهد [6] ح: تصدیقِ وی

لختی حکایتِ درویشانِ مشغول افتاد، فرمود که از بدرالدّین اسحٰق شنودم او گفت که وقتی صوفیی[1] بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدّین قدس الله سرہ العزیز آمد، درویشی بس عجیب بود و شب و روز با حق مشغول بودی چنانکه جامهای او بغایت رنگین شد، او را گفتم چرا جامها نمی شوئی؟ هیچ جواب نداد، بعداز چند روز باز گفتم که جامها چرا نمی شوئی و این بار سخت تر گفتم، مرا گفت فرصتِ جامه شُستن کجاست و این سخن بعجزی تمام گفت، آنگاه بدرالدّین اسحٰق گفت هر بار که مرا آن جوابِ او یاد آمدی[2] بدان بیچارگی که او گفت که فرصتِ جامه شُستن کجاست مرا بیهوشی گونه آمدی[2]!

لختی سخن در ذوق و شوقِ درویشان افتاد و غلبۂ اشتیاقِ سالکان، آنگاه حکایت فرمود که در لهاور دانشمندی بود مذکّر، سخنی گیرائی داشت، یک روز بر قاضیِ لهاور آمد و گفت مرا آرزوی زیارتِ کعبه است اجازت ده تا بروم، قاضی گفت که کجا خواهی رفت حالی از[3] سخنِ تو و نصائحِ تو مر خلق را نفع می آید، آن دانشمند از رفتن بایستاد و چون سالِ دیگر شد باز آن دانشمند بر قاضی بیامد و اجازت طلبید، قاضی او را چیزی داد و گفت کجا خواهی رفت، باز آن دانشمند ساکن شد، سالِ سوم باز بر قاضی آمد و گفت مرا اشتیاقِ کعبه عظیم غالب است اجازت ده تا بروم، این بار قاضی گفت ای خواجه اگر ترا

---

[1] ح و ہ: ہم

[2] ح: می آید

[3] ح و ہ: سخن و نصائحِ تو خلق را نافع می آید، بجای "از سخن ..... نفع می آید" دارد

اشتیاقِ کعبه غالب بودی نه اجازت طلبیدی و نه مشورت کردی می رفتی.
آنگاه خدمتِ خواجه ذکره الله بالخیر بر لفظِ مبارک راند که در عشق مشورت نیست!

مجلسِ نوزدهم

یک[1] شنبه یازدهم ماهِ مبارکِ ذی الحجه سنه مذکور بدولتِ پابوس رسیده شد، سخن در کشف و کرامت افتاد[2]، فرمود که پیش ازین در اندرپت عورتی بود او را بی بی فاطمه سام گفتندی، در غایتِ صلاحیت[3] و بزرگی معمّر شده بود، من او را دیده بودم بس عزیز عورتی بوده است، بیت های بسیار در حسبِ حال هر چیزی گفتی[4] این دو مصرع ازو یاد دارم ؎

هم عشق طلب کنی و هم جان خواهی ... هر دو طلبی ولی میسّر نشود!

آنگاه فرمود که شیخ نجیب الدین متوکل را رحمته الله علیه با این بی بی فاطمه مودّت بوده است رحمته الله علیها بر طریقِ خواهر و برادرخواندگی، شبها بودی که شیخ نجیب الدین را فاقه بودی و بسببِ او اهلِ بیتِ او را نیز فاقه بودی[5] بارها بودی چون چنین شب[6] بگذشتی دوم روز پگاه این بی بی فاطمه یک قرصِ بزرگِ یک[7] منی یا نیم منی

---

[1] ح: 'پنجشنبه پانزدهم' بجای 'یک شنبه یازدهم' دارد
[2] ه: بود
[3] ن: صلاح
[4] ن: یاد داشت
[5] ح و ه: 'بارها بودی' ندارد
[6] ح و ه: شبی
[7] ح و ه: 'نیم منی و یا یک منی' بجای 'یک منی یا نیم منی' دارد

بدستِ یکی دادی و به تعجیل بر شیخ نجیب الدّین فرستادی و گفتی که شب ایشان را فاقه بود، وقتی همچنین قرصی فرستاده بود، شیخ نجیب الدّین بر طریقِ طیبت می گفت الٰهی چنین که این عورت را از حالِ ما[1] می آگاهانی[2] بادشاهِ شهر را هم بیاگاهان تا چیزی بابرکت فرستد، باز تبسّم کردی و گفتی که بادشاهان را آن صفا کجا باشد که آگاه شوند!

بعد ازان خواجه ذَکَرَہُ اللّٰہُ بِالخَیر فرمود که من وقتی پیشِ این بی بی فاطمه بودم، روی سوی من کرد و گفت که مردی است او دختری دارد اگر تو آن دختر را بخواهی نیکو باشد، خواجه ذکرہ اللہ بالخیر گفت من جواب دادم که وقتی بخدمتِ شیخ الاسلام فریدالدّین بودم قدس اللہ سرہ العزیز، آنجا جوگیی حاضر بود، سخن دران افتاد که بعضی فرزندان که[3] بی ذوق بیرون می آیند از آنست که مردمان وقتِ مباشرت نمی دانند، بعد ازان جوگی آغاز کرد که مهی سی روز می باشد یا بست و نُه روز، بر روزی را خاصیّتی است مثلاً اگر روزِ اوّل مباشرت کنند فرزند چنین آید و اگر روزِ دوم کنند چنین آید[4] تا هر روزی را حکمی[5] تعیین می کرد، چون آن جوگی سخن تمام کرد خواجه ذکرہ اللہ بالخیر فرمود من اثرِ آن روزها را پرسیدن گرفتم تا آن جوگی همه روزها را تفصیل می گفت، من آن همه روزها را یاد می گرفتم، آنگاه آن جوگی را گفتم نیکو بشنو و ببین که من نیکو یاد کردم! چون

---

۱ ح و ه: من

۲ ن و ح: 'آگاهی دادی' بجای 'می آگاهانی' دارد

۳ ه: 'این زمانه بی ذوق بیرون می آیند' بجای 'که بی ذوق ... از آنست' دارد

۴ ن: باشد

۵ ن: 'حکم می کرد' بجای 'حکمی تعیین می کرد' دارد

این سخن بگفتم شیخ فریدالدّین قدس اللہ سرہ العزیز روی سوی من کرد و گفت تو از این چیزها بهرچه می پُرسی که ترا هرگز کار نخواهد آمد! خواجه ذکرہ اللہ بالخیر گفت چون من این حکایت پیشِ بی بی فاطمه بگفتم گفت معلوم کردم که چه حالست! آنگاه گفت آری نیکو کردی که آن دختر نخواستی من هم برای دلِ آن مرد می گفتم!

مجلسِ بستم

دوشنبه[۱] نوزدهم ماهِ ذی الحجّه سنه مذکور سعادتِ دست بوس حاصل شد۔ دران ایام یکی از مدّعیان درِ خصومت کشاده بود و در منعِ سماع کلماتِ ناگفتنی می گفت و عداوتی سخت پیدا کرد۔ خواجه ذکرہ اللہ بالخیر بر لفظِ مبارک راند که خدای تعالیٰ دشمن دارد اَلَدَّ الخصام را و اَلَدَّ الخصام آنست که سخت خصومت گر باشد۔ بعدازان درباب سماع فائده فرمود و گفت هرگاه که چند چیز موجود شود آنگاه سماع شنود و آن چند چیز چیست مسمع و مسموع و مستمع و آلۂ سماع، آنگاه این تقسیم را فائده فرمود و گفت مُسمع گوینده است آدمی باید که مرد باشد و مرد تمام باشد کودک نباشد و عورت نباشد، مَسمُوع آنچه می گویند باید که هزل و فحش نباشد، اما مُستمع آنکه می شنود او باید که بحق شنود

---

[۱] ح: 'یک شنبه سوم ماهِ محرّم سنه احدی عشرین وسبعمائة' بجای 'دوشنبه نوزدهم ماه ذی الحجه سنه مذکور' دارد

و مملو از یادِ حق باشد، امّا آنکه سماع آن مزامیر است چون چنگ و رباب و مثلِ آن باید که درمیان نباشد، این چنین سماع حلال است[1] - آنگاه فرمود که سماع صوتی است موزون آن چرا حرام باشد و آنچه می گویند کلامیست مفهوم المعنی آن چرا حرام باشد، دیگر تحریکِ قلب است اگر آن تحریک بیادِ حق باشد مستحب است و اگر میل به فساد باشد حرام است!

مجلسِ بست و یکم

یک[2] شنبه بست و سوم ماهِ محرّم سنه احدی و عشرین و سبعمائة[۷۲۱] دولتِ پائبوس میسّر شد - سخن در اخلاقِ درویشان افتاد و معاملهٔ ایشان با اہلِ خصومت، فرمود که بادشاهی بود که او را تارانی می گفتند مگر او را بغوغائی بگشتند و این تارانی را با شیخ سیف الدّین باخرزی رحمته اللہ علیه محبتی عظیم بود، بعد ازان که او کشته شد دیگری را بادشاه کردند، این بادشاه که بجای بادشاهِ پیشینه نشسته بود منجّی ساعی با او متقرب شد و آن ساعی با شیخ سیف الدّین خصومت داشت، چون ساعی را محلِّ سخنی شد با بادشاه گفت اگر می خواهی که مُلک بر تو مقرر باشد شیخ سیف الدّین را ازمیان برگیر که همه تبدیل و تحویلِ مُلک ها ازو می شود ،

---

[1] ق : بعد از "است"، این جمله دارد : "وحدیث نیز برین نوع که السّماع مباح لمن کان قلبه حیّ و نفسه میت"

[2] ح : "شنبه" بجای "یک شنبه"

بعد از استماعِ این کلمات بادشاه همان ساعی را گفت که هم تو برو و هرگونه که دانی شیخ را بیار، ساعی برفت و شیخ سیف الدّین را پیش بُرد مگر بی ادبانه بُرد و دستار در گردن کرده یا باستخفافِ دیگر[1]، الغرض چون شیخ سیف الدّین رحمتہ اللہ علیہ درآمد همین که نظرِ بادشاه بر او افتاد تا او را چه نمودند در حال از تخت فرود آمد و با معذرتِ بسیار دست و پای شیخ بوسیدن گرفت، اسپ و خدمتی دیگر بسیار[2] پیش آورد و عذرها خواست و گفت من همچنان آوردن نگفته بودم، فی الجمله شیخ از پیش بادشاه بازگشت و بخانه آمد، دوم روز آن بادشاه آن ساعی را دست و پا بسته بخدمتِ شیخ فرستاد و گفت من حکم کرده ام که این ساعی کشتنی است اکنون او را بر تو فرستاده ام هر نوع که ترا خوش آید بکنش، شیخ چون ساعی را بدید در حال دست و پائی او باز کرد و جامۀ که خود پوشیده بود او را پوشانید و گفت امروز برابرِ من در تذکیر بیا، آن روز دوشنبه بود. بوعدۀ تذکیر شیخ[3] در مسجد درآمد و این ساعی را برابرِ خود آورد، آنگاه بالای منبر رفت و این بیت گفت ؎

آنانکه بجای من بدیها کردند　　　گر دست دهد بجز نکوئی نکنم!

بعد از تقریرِ این حکایت فرمود که هر فعلی که از بنده در وجود می آید از خیر و شر خالقِ آن خداوند تعالیٰ است پس هر چه می رسد از انجامی رسد از کسی بهر چه باید رنجید! ملائمِ این معنی حکایت فرمود که وقتی شیخ ابوسعید ابوالخیر قدس اللہ سرہ العزیز

---

[1] ه : باستحقار　　　[2] ح و ه : 'بسیار' ندارد

[3] ه : 'وعدۀ تذکیرِ شیخ بود' بجای 'بوعدۀ تذکیرِ شیخ' دارد

در راهی می رفت، سفیهی از عقب بیامد و دستی بر قفای او فرود آورد، شیخ سر پس کرد و آن سفیه را دید، سفیه گفت در من چه می بینی نه شما می گوئید که هر خیر و شر که می رسد از انجاست؟ شیخ فرمود آری همچنین است ولی آن می بینم که کدام بدبخت[1] را نامزد این کار کرده اند!

مجلس بست و دوم

پنجشنبه هفدهم ماهِ ربیع الاول سنه مذکور بدولتِ پابوس رسیده شد، سخن در رویت افتاد - بنده عرضداشت کرد نعمتِ رویت که مر مومنان را وعده است[2] آن نعمت فردای قیامت خواهد بود؟ فرمود آری - آنگاه بنده گفت بعد از ان که مومنان چنین[3] نعمت بینند باز به نعمتهای دیگر نه بینند؟ فرمود که آمده است چون آن نعمت مشاهده کنند چندین هزار سال در حیرت بمانند، آنگاه بر لفظِ مبارک راند سخت کوته نظری باشد که بعده[4] به چیزی دیگر نگرد! بنده عرضداشت کرد که شیخ سعدی را بیتی است و آن اینست ؎

افسوس بران دیده که رُوی تو ندید[5] است
یا دیده و بعد از تو بروئ نگریده است!

---

[1] ح : سیاه بخت [2] ح : کرده است
[3] ن و ه : چون چنان [4] ه : بعد ازان [5] در هر سه نسخه : بغیری

خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر برین سخن استحسان فرمود و گفت کہ نیکو گفته است!

مجلسِ بست و سوم

دوشنبه بست و ششم ماهِ ربیع الآخر سنه مذکور بدولتِ پائبوس رسیده شد۔ سخن در صلابت و مهابتِ امیرالمؤمنین عمر افتاد رضی اللہ عنہ فرمود که وقتی مردی بخدمتِ او آمد و گفت من زنی خواسته ام مدّتِ شش ماه باشد امروز بچہ آورده است درین باب حکمی فرمائی[1]۔ فَاَمَرَ بِرَجْمِهَا، امیرالمؤمنین عمر رضی اللہ عنہ حکم کرد که او را سنگسار کنند[2]؛ دران مجلس امیرالمؤمنین علی رضی اللہ عنہ حاضر بود، در تامّل شد، امیرالمؤمنین عمر روی سوی علی کرد و گفت ماتقول، تو درین باب چه می گوئی؟ علی گفت که چون حضرتِ عزّت در قرآن فرموده است که وَحَمْلُهٗ وَفِصٰلُهٗ ثَلٰثُوْنَ شَهْرًا، مدّتِ حملِ بچہ و شیر خوردنِ او سی ماه می فرماید پس دو سال مدّتِ شیر شد[3] روا باشد که مدّتِ حمل شش ماه باشد، بعد ازان عمر رضی اللہ عنہ آن حکم را فسخ کرد و گفت لَوْلَا عَلِیٌّ لَهَلَكَ عُمَرُ۔

حکایتِ دیگر فرمود که وقتی زنی پیشِ عمر آمد رضی اللہ عنہ و گفت یا امیرالمؤمنین من حملی دارم از زنا، عمر رضی اللہ عنہ اَمَرَ بِرَجْمِهَا، انجا هم حکم کرد که آن زن را سنگسار کنند[4]؛ امیرالمؤمنین علی نیز دران مجلس حاضر بود، فرمود که

---

[1] ح: بفرما [2] ن: کنید [3] ن: 'شیر خوردن باشد' بجای 'شیر شد' دارد

درین حکم تاملی می باید کرد، عمر گفت چگونه؟ علی گفت اگر گناه کرده است آن عورت کرده است طفلی که در شکم اوست او چه گناه کرده است؛ بعد ازان امیر المومنین عمر رضی اللہ عنہ فرمود که آن زن را نگاه دارند تا وضع حمل شود، آنگاه هم این لفظ برزبانِ مبارک راند که لَوْلَا عَلِیٌّ لَهَلَكَ عُمَرُ،

بعد ازان از رعایتِ اسلام که در دلِ عمرؓ بود حکایت فرمود که وقتی شاعری در شعر مدحِ امیر المومنین عمر رضی اللہ عنہ کرده بود و دران شعر بر سبیلِ وعظ و نصیحت بیتی گفته بود، ازان یک مصراع اینست ع کَفَی الشَّیْبُ وَالْاِسْلَامُ لِلْمَرْءِ نَاهِیًا یعنی بسنده است پیری و اسلام مرد را باز دارنده از معاصی، چون آن شاعر این شعر را ادا کرد امیر المومنین عمر رضی اللہ عنہ، هیچ صله نفرموده، شاعر گفت من مدحی گفته ام عطیه چرا نمی دهی؛ عمرؓ فرمود تو شیب را بر اسلام مقدّم داشتی اگر اسلام را مقدّم داشتی ترا چیزی بدادمی!

ازینجا حکایت در شعر افتاد- بنده عرضداشت کرد که بارها از لفظِ مبارکِ مخدوم شنیده شده است می باید که قرآن خواندن بر شعر گفتن غالب آید، به برکتِ نفسِ مخدوم بنده هر روز قرآن می خواند امید آنکه ازانچه گفته شده است و می شود هم توبه کرده آید انشاءاللہ تعالیٰ، این عرضداشت پسندیده افتاد، آنگاه بنده عرضداشت کرد که وَالشُّعَرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوٗنَ، معنی همچنان باشد که آنانکه متابعِ شعرا اند گمراه اند، و بارها از لفظِ مبارک شنیده شده است که این حدیث است اِنَّ مِنَ الشِّعْرِ لَحِكْمَةً، پس چون اهلِ شعر اهلِ حکمت باشند آنانکه متابعتِ ایشان کنند چرا گمراه باشند؟ فرمود که شعرائی که هزل و حشو و

ہجو گویند متابعانِ ایشان را آن[2] حکم است امّا صحابۂ کرام شعر گفته اند چنانکه امیر المؤمنین علی رضی اللہ عنہ و دیگران ہم گفته اند، آنگاه دو بیت از گفته امیر المؤمنین علی رضی اللہ عنہ بر زبانِ مبارک راند در معنی آنکه چون زنان بر اسپ سوار شوند خروجِ دجّال را بیم باشد یک قافیه سروج بود دوم خروج سوم عروج، مصراعِ اوّل این بود ع اذا رکب الفروج علی السّروج، بنده عرضداشت کرد مبالغتی که در شعر می باشد حالِ آن چگونه باشد؟ فرمود در کتابی مشهور دیده شده است که کذب را اثمی است امّا کذبی که در شعر گویند در[3] آن اثمی نیست۔

مجلسِ بست و چهارم

دوشنبه هفدهم ماهِ جمادی الاُولیٰ سنه مذکور دولتِ پابوس بدست آمد۔ سخن در حسد افتاد، فرمود که پیغمبر علیه السلام دعا کرده است اَللّٰھُمَّ اجْعَلْنِیْ مَحْسُوْدًا وَّ لَا تَجْعَلْنِیْ حَاسِدًا، آنگاه فرمود که حسد است و غبطه است، حسد آنست که یکی مر یکی را نعمت[4] بیند آن نعمت را زوال خواهد حسد اینست امّا غبطه آنست که یکی مر یکی را نعمت بیند و خود را هم بر مثلِ آن خواهد این غبطه است، پس حسد حرام است و غبطه نه۔

---

[1] ن: متابعت
[2] ه: این
[3] ح: 'آن را' بجای 'دران' دارد
[4] ه: نعتی

مجلس بست و پنجم

چهارشنبه بفتم ماهِ مبارک رمضان سنة المذکور سعادتِ پائبوس بدست آمد. سخن در احوالِ حیدر زاویه افتاد، بر لفظِ مبارک راند که بعد از صد سال دری بر[1] او بکشادند. بنده سر بر زمین نهاد و گفت که بس امیدوار سخنی است این! فرمود که آری.

لختی سخن در بابِ شیخ قطب الدّین بختیار افتاد قدّس الله سرّه العزیز. فرمود که روزی عید بود، شیخ قطب الدّین رحمة الله علیه از نمازگاه بازگشته[2] آنجا آمد که این زمان روضهٔ مبارکِ ایشان است، زمین صحرا بود و هیچ گوری و گنبدی نبود، حضرت شیخ بیامد و بایستاد و در تامّل شد، عزیزانی که برابر بودند عرضداشت کردند که امروز روزِ عید است و خلق منتظر آنکه مخدوم در خانه آیند طعامی بخورند شما اینجا چه درنگ می کنید؟ شیخ فرمود که مرا ازین زمین بُوی دلها می آید! در زمان خصمِ آن زمین را طلبیدند، شیخ آن زمین را از مالِ خود بخرید و بجهتِ خود مدفن همانجا فرمود. خواجه ذکره الله بالخیر، چون برین حرف رسید چشم پُر آب کرد و فرمود که آنکه می گفت اینجا بُوی دلها می آید به بینید که آنجا کیان خفته اند!

لختی حکایتِ شیخ محمود موئینه دوز افتاد رحمة الله علیه، فرمود که در زمانِ او هر کرا بردهٔ بگریختی خصمِ برده بخدمتِ شیخ محمود آمدی و گفتی که بردهٔ من گریخته است. شیخ محمود نامِ آن برده پُرسیدی و ساعتی تامّل کردی و بدان خصم گفتی که بخواهی یافت، بعد از ان

---

[1] ح: بروی [2] ح: برگشته، بجای "بازگشته"

این قدر ہم بگفتی که چون بیابی مرا خبر کنی، الغرض وقتی مردی بیامد و گفت که غلامِ من بگریخته است، شیخ نامِ او را پرسید و ساعتی تأمل کرد و گفت بخواهی یافت امّا چون بیابی مرا خبر کنی۔ آن مرد بخانه رفت، بعد از چند روز آن غلام را بیافت امّا نیامد و شیخ را خبر نکرد، چون چند روز بگذشت باز آن غلام بگریخت، خصمِ او بیامد و صورتِ حال بخدمتِ شیخ محمود عرضداشت کرد، شیخ محمود فرمود اینکه من می گویم که بیائید و مرا از یافتنِ بَرده خبر کنید نه آنست که من از شما چیزی خواست دارم برای آن می گویم که چون مرا خبر کنید که بَرده یافتم بار از دلِ من برخیزد، الحال تو دانی و کارِ تو! خواجه ذکره الله بالخیر برین[1] حرف رسید و تبسم فرمود و گفت که شیخ محمود با خصمِ غلام گفت که چون تو غلام یافتی و شرط کرده بودی که چون بیابم خبر خواهم[2] کرد نکردی، این بار که بگریخته است باز[3] نخواهی یافت!

لختی حکایتِ شیخ الاسلام فریدالدین افتاد قدس الله سره العزیز۔ فرمود که وقتی پنج درویش بخدمتِ شیخ رسیدند، درویشان درشت مزاج بودند و سخت، چون از پیشِ شیخ برخاستند گفتند ما چندین گشتیم، هیچ جا درویشی نیافتیم، شیخ فریدالدین قدس الله سره العزیز فرمود که بنشینید تا شما را درویشی بنمایم، ایشان استبداد[4] کردند و روان شدند، شیخ فرمود که چون می روید باید که راهِ بیابان مروید راهِ دیگر بروید، ایشان سخنِ شیخ را خلاف کردند و راهِ بیابان گرفتند[5]، شیخ کسی را در عقب دوانید تا تفحّص کند که ایشان کدام راه رفتند،

---

۱ ن و ہ: 'برین حرف رسید و' ندارد — ۲ ح: 'کنم' بجای 'خواهم کرد' دارد

۳ ہ: پیش — ۴ ح: استبعاد — ۵ ہ: پیش گرفتند

خبر آورد که ایشان راهِ بیابان رفتند، شیخ چون این خبر بشنید های های بگریست چنانکه کسی ماتمِ کسی دارد[1] الحتی[2] بعد ازان خبر آوردند که آن هر پنج تن را بادِ سموم زد چهار تن بر جای هلاک شدند یک تن بر سرِ چاهی رسید آب بسیار خورد و هم آنجا هلاک شد۔

درین میان خواجه ذکرہ اللہ بالخیر که بسببِ زحمت بر کهت[3] نشسته بود حاضران را عذر می خواست و می فرمود که من اندک مایه زحمتِ پای دارم سببِ آن بر کهت نشسته ام تا شما عیب نگیرید، حاضران همه دُعا کردند و گفتند که حیاتِ شما می باید حیاتِ ما متعلق بحیاتِ شماست! بنده را این بیت یاد آمد و گفت ؎

جانِ جهانیان توئی دشمنِ جان بود کسی

ای همه دشمنانِ تو دشمنِ جانِ خویشتن!

خواجه ذکرہ اللہ بالخیر مطلعِ این قصیده یاد داشت بر لفظِ مبارک راند ؎

دوش صبوحی بزد بلبلِ مست در چمن   از خوشیٔ صبوحیش گُل بدرید پیرهن!

الحتی حکایتِ خواجه فریدالدّین عطّار افتاد رحمتہ اللہ علیہ، فرمود که شیخ جلال الدّین تبریزی طیب اللہ ثراہ خواجه فریدالدین عطّار رحمتہ اللہ علیہ را در نیشاپور دیده بود، مگر وقتی با شیخ بهاء الدین زکریا رحمتہ اللہ علیہ حکایت کرد که من خواجه فریدالدّین عطّار را در نیشاپور دیده بودم با من می گفت که مرا مردِ خدا نشان ده، نتوانستم که کسی را نشان دهم، شیخ بهاء الدّین چون این بشنید گفت درین محل چرا از شیخ شهاب الدّین نشان ندادی؟ شیخ جلال الدّین گفت که من مشغولیٔ که در خواجه فریدالدّین عطّار دیدم مشغولیٔ دیگران

---

[1] مں: بر ماتمِ کسی بگویند، بجای "کسی ماتمِ کسی دارد"، دارد [2] ن و ح: القصه
[3] یعنی کهٹ، رجوع شود به حاشیه صفحه ۸۷

بہ جنبِ آن معزو ولی است! درین میان خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود کہ من پیری را دیدم او گفت کہ من خواجہ فریدالدین عطار را دیدہ بودم در اوّلِ حال عظیم پریشان قدم بود۔ آنگاہ خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود کہ چون عنایتِ حق در آید چنین چیز ہا شود ابعد ازان از واقعۂ او حکایت فرمود و گفت او شہید شد و آنچنان بود کہ کفار در نیشاپور رسیدند و او با ہفدہ یار بہم مستقبلِ قبلہ نشستہ بود منتظر آنکہ کافران بیایند و ایشان را شہید کنند، ہمان زمان کافران در رسیدند و تیغ در نہادند و کُشتن آغاز کردند، دران وقت خواجہ فریدالدین عطار رحمتہ اللہ علیہ چون دید کہ یارانِ او را کُشتن گرفتند دران حال می گفت این چہ تیغِ قہاری است و این چہ تیغِ جباری است! چون او را کُشتن گرفتند آن زمان می گفت این چہ کرم است و این چہ مکرمت است و این چہ احسان است!

لختی حکایتِ خواجہ حکیم سنائی در اُفتاد طیب اللہ ثراہ، فرمود کہ شیخ سیف الدین باخرزی نور اللہ مرقدہ بارہا گفتی کہ من مسلمان کردۂ یک قصیدۂ سنائی ام! عزیزی حاضر بود بیتی از قصیدۂ او فرو خواند و چنان نمود کہ این بیت ازان قصیدہ است، بیتی کہ آن عزیز گفت این بود ؎

برسرِ طورِ ہوا طنبورِ شہوت می زنی عشقِ مردِ[1] لن ترانی را بدین خواری مجوی!

بعد ازان خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر بزبانِ مبارک راند کہ این بیت متصلِ آن[2] بیت است ؎

خارِ پای راہِ عیارانِ این درگاہ را در کفِ دستِ عروسِ مہدِ عماری مجوی!

---

[1] ن: خداوندی [2] ہ: 'مردانِ خدای' بجای 'مردِ لن ترانی' دارد [3] ح دلا: این

بنده عرضداشت کرد: این عماری چه چیز است؟ فرمود که آنکه مردمان عماری می گویند نسبت عمار است که نام مردی بود که این عماری ساختهٔ اوست، مردمان این عماری را عناری می گویند، از نسبتِ این ابیات که می خواندند فرمود که شیخ سیف الدین باخرزی رحمتہ اللہ علیہ بارہا گفتی کہ ای کاشکی مرا باد آنجا بُرد که خاکِ سنائی است یا خاکِ او بیارد که من آن را سُرمہ کنم!

مجلسِ بست و ششم

چہار شنبہ چہاردہم[۱] ماهِ مبارکِ رمضان سنۃ المذکور دولتِ دست بوس بدست آمد، حکایتِ قاضی منهاج سراج افتاد[۳] علیہ الرحمۃ والرضوان و ذوقِ تذکیرِ او، فرمود که من هر دوشنبہ در تذکیرِ او برفتمی بی ناغہ تا چہ راحت بود در تذکیرِ او! فرمود که از سخنِ او و از خواندنِ مقربانِ او و دخالان[۴] می گفتند ؎

توزلب سخن گشادی همه خلق بی زبان شد

تو بره خرام کردی همه دیدہا روان شد!

آنگاه فرمود که روزی من در تذکیرِ او از غایتِ ذوق بیخود گونہ شدم گوئی[۲] که من مُردہ ام و یا چه شده است، پیش ازان من خود را آنچنان در سماعی و در هیچ حالی نیافته و این معنی پیش ازان بود که بخدمتِ شیخ پیوستم۔ بعد ازان فرمود که عزیزی او را گفت

۱ن: کسی ۲ھ: بست و هفتم

۳ھ: درافتاد ۴ح: مقربانِ او دوحالان، بجای مقربانِ او و دخالان دارد

که تو لائقِ قضا نه، تو لائقِ آنی که شیخ الاسلام باشی!

بعد ازان سخن در اولیا، و ابدال و اوتاد اُفتاد، بنده عرضداشت کرد که بنده[1] اکنون سخنی از مردی صوفی گونه شنیده ام[2] و آن سخن بر دلِ من عظیم گران آمده است. فرمود که چه سخن است؟ بنده گفت که آن مرد همچنین گفت که عالم قائم است بر برکت قطب که یکی است و اوتاد که چهار تن اند و ابدال که چهل تن اند و اولیا، که چهار صد تن اند در میانِ خلق، همچنین است که چون قطب بمیرد یکی از اوتاد بجای او نشیند و یکی از ابدال بجای اوتاد و یکی ازان چهار صد تن که اولیاء اند بجای ابدال و یکی از عامهٔ[3] خلق بجای اولیاء، گفت این حکم همچنین نیست حکم چنین است که چون ازان چهار صد کس که اولیاء اند یکی کم شود پیش دیگری را مدخل[4] نباشد ایشان سی صد و نود و نه تن بمانند و اگر یکی دیگر ازینها کم شود سی صد و نود و هشت تن بمانند، امکان ندارد که کسی پیش درین[5] چهار صد تن که اولیاء اند در آید زیرا چه درِ ولایت بسته اند[6]. چون خواجه ذکره الله بالخیر این سخن بشنید فرمود که خیر، ولایت بر دو نوع است ولایتِ ایمان و ولایتِ احسان، ولایتِ ایمان آنست که هر که مومن است ولی تواند بود، آنگاه این آیت یاد کرد اَللّٰهُ وَلِیُّ الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا یُخْرِجُهُمْ مِّنَ الظُّلُمٰتِ اِلَی النُّوْرِ، اما ولایتِ احسان آنست که کسی را کشفی و کرامتی و مرتبهٔ عالی حاصل آید۔

---

[1] ن و ه : من بنده
[2] ه : 'شنودم' بجای 'شنیده ام'
[3] ه : 'ازین عامهٔ مومنان' بجای ' از عامهٔ خلق' دارد
[4] ه : تداخل
[5] ن و ح : ازین
[6] ه : 'بسته شده است' بجای 'بسته اند' دارد

مجلسِ بست و هفتم

چهار شنبه چهارم ماهِ صفر سنه اثنی و عشرین و سبعمائة[۷۲۲] شرفِ دست بوس حاصل شد، ذکرِ مشائخ می کردند، بنده عرضداشت کرد که سیّدی احمد چگونه کسی بود؟ فرمود بزرگ[۱] کسی بود، او از عرب بوده[۲] است و رسمِ عرب آنست که چون کسی را به بزرگی یاد کنند سیّدی گویند، بعد ازان فرمود که او در عهدِ شیخ حسین منصور حلاّج بود رحمة الله علیهما، درانچه حسین منصور را بسوختند و خاکسترِ او را در آبِ دجله روان کردند سیّدی احمد قدری ازان آب که درو خاکستر بود به تبرک برداشت و بخورد، آن همه برکتها ازانجا بود!

مجلسِ بست و هشتم

سه شنبه هفدهم ماهِ صفر سنه مذکور دولتِ دست بوس میسّر شد، سخن در مکارمِ اخلاق[۳] درویشان و حُسنِ اخلاقِ ایشان افتاد. فرمود که شبی دُزدی در خانهٔ شیخ احمد نهروانی درآمد علیه الرحمة والرضوان و این شیخ احمد مردی بافنده بود، دُزد در تمام خانه بگشت هیچ نیافت، خواست که باز گردد، شیخ احمد آواز داد و سوگند داد که ساعتی باش! بست

---

۱ ح و ه: بزرگوار
۲ ه: 'رسیده است'، بجای 'بوده است'. ن: 'است'
۳ ه: 'اخلاق' ندارد

آنگاه دست در کارگاهِ خود زد، ریسمانی که در کارگاهِ خود ترتیب کرده بود ازان هفت گز جامه بافته شده بود، آن هفت گز جامه ازان ریسمان جدا کرد و جانبِ دُزد انداخت و گفت بر، دُزد جامه بستد و برفت، دوم روز آن دُزد و مادر و پدرِ او همه بیامدند و سر در قدمِ شیخ احمد آوردند و ازان کار توبه کردند!

مجلس بست و نهم

یک شنبه ششم ماه مبارکِ ربیع الاوّل سنه مذکور سعادتِ پائبوس بدست آمد - آن روز بنده خردکی را از اقربا برابرِ خود بُرده بود سبب آنکه آن خردک را گاه[1] گاه خیالی می رنجانید واللّٰه اعلم آسیبِ پری بود یا چیزی دیگر، بنده او را بخدمتِ خواجه ذکرہ اللّٰه بالخیر بُرد و صورتِ حال بازگفت، خواجه بنظرِ رحمت در و دید و بر نفسِ مبارک راند که بهتر خواهد شد!

از[2] نسبتِ این معنی حکایت فرمود که در بخارا کودکی بود او را طائفهٔ پریان یا جنی[3] می رنجانیدند، هر نمازِ شامی از مقامی که او می بود در[4] می ربودند و درختی بود درمیانِ خانهٔ ایشان آن کودک را بران درخت می نشاندند و می رفتند تا مادر و پدرِ او در محافظتِ آن کودک احتیاط کردند و در حجره پنهان کردند و بر[5] درِ حجره قفل نهادند، چون نمازِ شام شد آن کودک را همبران درخت دیدند، چون عجز و اضطرارِ[6] ایشان بسیار شد

---

[1] ه: 'گاه ازگاه' بجای 'گاه گاه' دارد [2] ه: بر [3] ه: جنی دیگر [4] ن: 'در' ندارد
[5] ه: 'درِ حجره قفل کردند' بجای 'بر درِ حجره قفل نهادند' دارد [6] ح: اضطراب

او را بخدمتِ شیخ سیف الدّین باخرزی بردند[۱] رحمة الله علیه و صورتِ حال باز گفتند، شیخ فرمود تا[۲] سرِ آن کودک را بتراشیدند[۳]، کلاهی بر سرِ او نهاد و او را تلقین کرد[۴] که اگر بارِ دیگر آن طائفه بر تو آیند تو بگوئی که من مریدِ شیخ شدم و محلوق شدم و کلاه بنما و بگوی که این کلاه از شیخ یافته ام، چون آن کودک را در خانهٔ خود آوردند آن طائفه بیامدند، کودک آنچه شیخ گفته بود گفت که من پیشِ شیخ محلوق شدم[۵] و کلاه بنمود، ایشان با همدگر گفتند که کدام بدبخت این را پیشِ شیخ برد، این بگفتند و برفتند پیش نیامدند، خواجه ذکره الله بالخیر چون برین حرف رسید چشم پُر آب کرد و حاضران نیز[۶] بگریستند که[۷] وقتی خوش بود اَلْحَمْدُ لِلّٰه

بعد ازان حکایتِ شیخ سیف الدّین باخرزی فرمود رحمة الله علیه که در اوّلِ حال درانچه او جوان بود مشائخ و اهلِ فقر را عظیم دشمن داشتی، تذکیر می[۸] کردی و در تذکیرِ این طائفه را بسیار بد گفتی تا این خبر بخدمتِ شیخ نجم الدّین کبریٰ رسانیدند قدس الله سره العزیز، شیخ نجم الدّین فرمود که مرا در تذکیرِ او برید، خدمتگاران که حاضر بودند گفتند مصلحت نیست که در تذکیرِ او روید، او درویشان و مشائخ را بسیار بد می گوید، نباید که در حضورِ شیخ سفاهتی کند. هر چند ازین بابت بیشتر گفتند شیخ نجم الدّین فرمودی مرا در تذکیرِ او برید ضرورت، چون بسیار جهد کرد او را در تذکیرِ شیخ سیف الدّین آوردند، شیخ نجم الدّین کبریٰ در مجلس درآمد و بنشست، شیخ سیف الدّین چون شیخ نجم الدّین را بدید ازان بدها

---

۱ ہ: آوردند ۲ ح: که ۳ ح: بتراشید
۴ ن: "ضلی تلقین کرد" بجای "تلقین کرد" دارد ۵ ح: شده ام ۶ ہ: هم
۷ ہ: "که" ندارد ۸ "بگفتی" بجای "می کردی" دارد ح: بکردی

کہ می گفت بیشتر بد گفتن گرفت، ہر چند کہ او نا گفتنیہا می گفت شیخ نجم الدّین سر می جنبانید و آہستہ می گفت سُبحان اللہ چہ قابلیت دارد[1] این جوان! القصّہ چون شیخ سیف الدّین از منبر فرود آمد شیخ نجم الدّین از تذکیر برخاست و بیرون آمدن گرفت، چون نزدیکِ درِ مسجد رسید سر پس کرد و گفت کہ ہنوز این صوفی نمی آید! ہمان ساعت[2] شیخ سیف الدّین از میانِ خلق[3] نعرہ زنان و جامہ دران بیامد و در پای شیخ نجم الدّین افتاد، شیخ شہاب الدین سہروردی رحمۃ اللہ علیہ ہمدران جمع حاضر بود، او نیز بیامد و در پای شیخ نجم الدّین افتاد، فی الجملہ ہر دو مریدِ شیخ نجم الدّین کبریٰ شدند، گویند کہ چون شیخ نجم الدّین قدس اللہ سرہ المبارک از مسجد بخانہ آمدی شیخ سیف الدّین باخرزی پیادہ جانبِ راستای شیخ می رفت و شیخ شہاب الدّین جانبِ چپ، الغرض آن روز ہر دو بخدمتِ شیخ نجم الدّین کُبریٰ ارادت آوردند و محلوق شدند، آنگاہ شیخ نجم الدّین شیخ سیف الدّین را گفت کہ ترا از دُنیا نصیبِ تمام خواہد بود و در عقبیٰ بیش از آن و شیخ شہاب الدّین را گفت کہ ترا ہم در دُنیا و عقبیٰ راحت خواہد بود امّا[4] شیخ سیف الدّین را بیشتر خواہد بود! خواجہ ذکرہ اللہ بالخیر فرمود کہ چون شیخ نجم الدّین از مسجد بخانہ روان می شد شیخ سیف الدّین باخرزی جانبِ راست پیادہ[5] می رفت و شیخ شہاب الدّین جانبِ چپ، ہمچنین شیخ سیف الدّین موزہ از پای راستِ شیخ کشیدی و شیخ شہاب الدّین از پای چپ و این اشارتِ مشائخ است، بعد ازان شیخ سیف الدّین را گفت تو در

---

[1] ح و ج: 'دارد' ندارد
[2] ٥: زمان
[3] ٥: 'جمع نعرہ زد و جامہ چاک کرد و بیامد' بجای 'خلق نعرہ ... بیامد' دارد
[4] ن: 'امّا شیخ ... بود' ندارد
[5] ن و ح: 'پیادہ' ندارد

بخارا رو و ساکن شو بخارا ترا باقطاع[1] دادیم، شیخ سیف الدین عرضداشت کرد که آنجا علما، بسیار اند و غلبه و تعصبِ ایشان با اہلِ معرفت[2] و فقر معلوم است حالِ من چگونه[3] شود؟ شیخ نجم الدین فرمود رفتن از تو دیگر ما دانیم!

مجلسِ سی ام

سه شنبه ششم ماهِ ربیع الآخر سنه مذکور دولتِ دست بوس میسر شد.

حکایتِ شیخ احمد[4] ابواسحٰق گازرونی درافتاد، فرمود که او را شهریاز نام بود و ابواسحٰق کنیت، آنگاه از کیفیتِ او بیان فرمود که او جولاه بچه بود، در دیهی ساکن بود[5] مگر وقتی در ایامِ صغرسن[6] ریسمانی تشته[7] می کرد، شیخ عبدالله خفیف قدس الله سره العزیز بر او بگذشت و در و نظری کرد تا چه دید در سیماء او، ابواسحٰق را گفت بیا مریدِ من شو! ابواسحٰق حیران بماند گفت من چه دانم که مرید چگونه می شوند؟ شیخ عبدالله فرمود که تو دست بر دستِ من نه و بگو که من مریدِ تو شدم! ابواسحٰق همچنان کرد، دستِ شیخ بگرفت و مرید شد، آنگاه پرسید که من چکنم؟ شیخ عبدالله فرمود که هرچه بخوری چیزی ازان نصیبِ دیگران کن[8]، ابواسحٰق این معنی قبول کرد، آنگاه چون طعام بیافتی چیزی ازان بدیگری دادی تا روزی سه درویش

۱ح و ۵: اقطاع ۲ ۵: 'معرفت و' ندارد

۳ ۵: چه ۴ ح و ۵: 'احمد' ندارد

۵ ۵: بوده است ۶ ۵: 'صغر' بجای 'صغرسن' دارد

۷ ح: 'رِشتہ' ۸ ن: 'تنه' ۹ ن: دیگری ۹ ح: کنی

دران دیه رسیدند و از پیشِ او بگذشتند، او بدید با خود گفت که این سه درویش درین دیه رسیدند و مقام نکردند و بگذشتند مرا[1] خدمتی باید کردن، آن زمان بَرِ وی[2] سه تانان موجود بود، همان بستد[3] و بدوید و از پس درنبامد که بی ادبی[4] باشد از پیش درآمد و آن سه تانان پیشِ هرسه مرد بداشت، ایشان هرسه صاحب[5] دل بودند آن نانها بستدند و بخوردند و بایکدگر[6] گفتند که این خرد یک[7] کارِ خود کرد ما را عذرِ این باید خواست، یکی از ایشان گفت که دُنیا او را بخشم[8] دوم گفت بسببِ دُنیا او در فتنه اُفتد عقبیٰ دهم[9]، سخن درین بود که سوم گفت درویشان جوانمرد باشند هم دُنیا و هم عقبیٰ او را بخشیدیم[10]! آنگاه خواجه ذکرہ اللہ بالخیر فرمود که این ابو اسحٰق یک شیخی کامل حال شد که در صفت درنیاید، تا این ساعت که او[11] نقل کرده است در حظیرۂ او چندان نعمت و راحت باشد که حد نیست یک جمعیتی و زر[12] و سیم و الوانِ نعم بی اندازه است!

لختی حکایتِ شیخ احمد معشوق[13] علیه الرحمة والرضوان افتاد، فرمود که او وقتی در عینِ چلۂ سرما نیم شبی از مقامِ خود بیرون آمد و در آبی روان که جای تهلکه[14] بود قرار گرفت و می گفت الٰهی من از اینجا بیرون نیایم تا نگوئی که من کیستم! آوازی شنید که تو آنی که فردای قیامت چندین کس از شفاعتِ تو از دوزخ خلاص خواهند یافت! شیخ احمد گفت برین بسنده نکنم،

---

[1] ن و ح: 'ابو اسحٰق را در دل بگذشت که خدمتِ ایشان مرا باید کرد' بجای 'مرا خدمتی باید کردن' دارد

[2] ح: 'پیشِ وی' بجای 'بروی' دارد [3] ه: 'هرسه نان بدست گرفت' بجای 'همان بستد' دارد

[4] ه: 'ترکِ ادب' بجای 'بی ادبی' دارد [5] ن: 'اہلِ' [6] ن: 'با همدیگر' بجای 'بایکدگر' دارد

[7] ح وه: 'خرد یک' ندارد [8] ه: 'ساخت' [9] ن: 'بخشیدم' [10] ن: 'دادم' [11] ح: 'نقلِ اوست' بجای 'او ... نقل کرده است' دارد [12] ن: 'بی اندازه زر و سیم و الوانِ نعمت' بجای 'زر و سیم ... است' دارد [13] ه: 'معشوق طوسی'

بازآوازی شنید کہ تو آنی کہ فردای قیامت چندین کس بہ عنایتِ[1] تو در بہشت خواهند رفت! شیخ گفت برین هم بسنده نکنم مرا می باید کہ بدانم کہ من کیستم۔ آنگاه آوازی شنید کہ ما حکم کرده[2] ایم کہ درویشان و عارفان عاشقِ[3] ما باشند و تو معشوقِ ما باشی! آنگاه خواجہ احمد رحمتہ اللہ علیہ چون ازان مقام بیرون آمد و در شهر می رفت هر[4] کہ پیش می آمد می گفت السّلام علیک یا[5] شیخ احمد معشوق! خواجہ ذَکَرَہُ اللّٰہُ بِالخَیر چون برین حرف رسید بسیار گریہ کرد، یکی از حاضران گفت کہ او نماز نکردی[6]؟ فرمود کہ آری، او را چون بسیار[7] گفتند کہ چرا نماز نگزاری گفت نماز بگزارم ولی فاتحہ نخوانم، گفتند آن چہ نماز باشد کہ فاتحہ نخوانید، چون الحاح بسیار کردند گفت ہلا فاتحہ بخوانم امّا اِیَّاكَ نَعْبُدُ وَاِیَّاكَ نَسْتَعِیْنُ نخوانم، باز گفتند این آیت هم بخوان، القصّہ بعد از گفتگوی بسیار در نماز ایستاده فاتحہ خواندن گرفت، چون اینجا رسید کہ اِیَّاكَ نَعْبُدُ وَاِیَّاكَ نَسْتَعِیْنُ بر اعضای مبارکِ او از زیرِ هر بُنِ[8] مُوی خون روان شد، آنگاه روی سوی حاضران کرد و گفت من زنی حائضم برمن نماز روانیست!

---

[1] ح: حمایت
[2] ح: کردیم، بجای 'کرده ایم'
[3] ن: عاشقان
[4] ن: هر کس
[5] ح: 'خواجہ' بجای 'یا شیخ' دارد ه: 'یا'
[6] ه: بگزاردی
[7] ح: جهد کردند، بجای 'بسیار' دارد
[8] ه: 'تار' بجای 'بُن'

مجلسِ سی و یکم

سه‌شنبه یازدهم ماهِ مبارکِ رجب سنه مذکور سعادتِ پائبوس حاصل شد. دران ایام امساکِ باران بود، از نسبتِ آن وقت حکایت فرمود که وقتی در دهلی آغازِ قحطی[1] بود، اتّفاق کردند که شیخ نظام الدّین ابوالمؤید رحمة الله علیه دعای باران بخواند، خلقِ شهر همه بیرون آمدند، شیخ نظام الدّین ابوالمؤید بر منبر بر آمد و در اثنای تذکیر دست در آستین کرد و جامهٔ بیرون آورد و روی سوی آسمان کرد و لب جنبانیدن گرفت، قطراتِ باران آغاز شد[2]، باز بسخن پیوست، باران بایستاد، باز شیخ نظام الدّین ابوالمؤید آن جامه را از آستین بیرون کشیده روی سوی آسمان کرد، باران قوی حال بارید، فی الجمله چون درخانه آمد از و پرسیدند که آن جامه چه بود؟ گفت دامن[3] والدهٔ من بود!

حکایتِ دیگر هم از بزرگیِ او فرمود که او را برادران بودند عمّ زادگان یا نوعِ دیگر، گاه‌گاه[4] از برای نگاهداشتِ صله رحم برایشان برفتی و ایشان

---

[1] ن د ح: قحط

[2] ح: شدند

[3] ه: دامنی

[4] ه: 'گاه از گاه'، بجای 'گاه گاه'

بامزاح بودند، با هر کسی مزاحِ فراخ[1] کردند تا یک بار شیخ نظام الدّین المؤید رحمته اللہ علیہ برایشان رفت، ایشان با او کلماتی مزاح آمیز گفتن گرفتند، شیخ گفت مرا بگذارید تا ساعتی پهلوی شما بنشینم یا آواره و بدراه[2] و روسیه بروم! این سخن باچنان شکستگی گفت که ایشان درگریه شدند۔

مجلسِ سی ودوم

دوشنبه بیستم ماهِ مبارکِ شعبان سنتهٔ المذکور دولتِ پائبوس بدست آمد۔ وقتی از خدمتِ ایشان حکایتِ شیخ احمد معشوق سماع شده[3] بود، از بیشتری خلق همچنین شنیده شد[4] که او را محمدؔ معشوق گویند تا درین روز پرسیده آمده که او را محمدؔ معشوق گویند یا احمد معشوق؟ فرمود که احمد محمد معشوق، او را احمد نام بود و پدرِ او را محمّد۔

این بود مُشکِ مشامِ رُوحانیان که در مدّتِ سه سال
جمع کرده آمد بعد از ترتیبِ فوائدِ پیشینه که آن در مدّتِ دوازده

---

[1] ه: 'فراخ' ندارد

[2] ن: 'پرمزاح' بجای 'بدراه' دارد

[3] ه: 'افتاده بود' بجای 'شده بود'

[4] ه: شده است

سال تمام شده است این هر دو نسخهٔ مجموع[1] پانزده سال است، اگر
بعد ازین چندگاه گوهرِ جان را در صدفِ سینه قراری باشد دُرهای که
ازان دریای رحمت بدست آیند در سلکِ کلک[2] کشیده شوند[3] و
بنده ازان جواهر مایه دار شود انشاءالله تعالی

چون بهفصد فزود بست و دو سال — بیستم رُوز از مهٔ شعبان
از اشاراتِ خواجه جمع آمد — این بشارت دهِ فتوحِ جهان[4]
شیخِ ما چون محمد آمد نام — حسن اندر ثنای او حسان

تمام شد[5]

الحمد لله رب العلمین

وصلی الله علی خیرِ خلقه محمد و آله و اصحابه اجمعین

---

1 ه: مجموعه
2 ح و ه: 'کلک' ندارد
3 ه: آید
4 ن: جنان
5 ح: 'الحمد لله که کتاب فوائد الفواد باتمام رسید' بجای 'تمام شد ..... اجمعین' دارد

(۱)

فہرستِ رجال

آدم علیہ السلام ۱۲، ۳۶، ۱۲۲، ۱۵۶، ۳۹۰
ابراہیم علیہ السلام ۳۴۹
ابراہیم ادہم ۶۴، ۶۵، ۱۶۷
ابراہیم تیمی ۳۸۱
ابراہیم خواص ۲۹۷، ۲۹۸
ابراہیم نخعی ۱۸۶
ابلیس ۱۲۲، ۱۲۳، ۲۹۲
ابن اکوع رضؓ ۹۸
ابن زہری ۱۸۰
ابن سیرین ۱۳۷، ۱۳۸
ابن عباس رضؓ ۳۹۱
ابو اسحٰق گازرونی، شیخ ۴۳۵، ۴۳۶
ابوالحسن نوری، خواجہ ۲، ۲۹۳
ابوالعباس ۴۱۰، ۴۱۱
ابوالغیاث ۴۱۰، ۴۱۱
ابوالقاسم نصرآبادی، شیخ ۲۳۱
ابوبکر خرّاط ۲۵۲
ابوبکر صدیق رضؓ ۶۱، ۶۲، ۱۳۹، ۱۶۱، ۱۸۳، ۱۹۸-۲۰۰، ۲۴۸، ۲۶۴، ۲۸۷، ۳۱۴، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۸۳، ۴۱۳
ابوبکر قوّال ۲۵۲
ابوبکر موسیٰ تاب، خواجہ ۲۸۹
ابوحنیفہ، امام اعظم ۹۶، ۱۱۹، ۲۱۸، ۲۷۷، ۳۱۲، ۳۹۴
ابوذر غفاری رضؓ ۱۶۱
ابوسعید ابوالخیر ۹، ۱۹، ۲۰، ۲۲، ۲۹، ۳۶، ۵۸، ۱۳۱، ۱۵۷، ۲۳۱، ۲۵۱، ۳۲۱، ۳۳۸، ۳۶۴، ۴۲۰
ابوسعید تبریزی، شیخ ۱۷۲، ۳۰۳، ۳۰۴
ابوطالب ۱۶۱، ۲۳۲
ابوعبداللہ محمد بن علی، الحکیم الترمذی ۱۲۲
ابوموسیٰ اشعری ۳۲۹
ابوہریرہ ۱۵۱، ۱۹۸، ۳۳۳

ابو یوسف، قاضی ۲۳۷، ۲۳۸
اجل شیرازی، خواجہ ۱۱، ۹۵، ۹۹، ۲۶۱
۳۲۶
احمد ۷۹، ۸۰، ۲۸۵
احمد ابواسحٰق گازرونی، شیخ
رجوع شود بہ ابواسحٰق گازرونی
احمد حافظ، مولانا ۱۱۱
احمد حنبل، شیخ ۱۴۵
احمد خواجہ ۷۶، ۷۷
احمد، سیدی ۱۹۳، ۴۳۱
احمد غزالی، شیخ ۱۴۲، ۱۴۳
احمد معشوق، شیخ ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۹
احمد نہروانی، شیخ ۲۸۹، ۲۹۰
۴۳۱، ۴۳۲
اعز الدین علی شاہ ۹
الغ خان ۱۷۱
امّ حبیبہ ۳۰۱
امام الحرمین ۲۳۱
امیر خسرو ۲۴۲
امیر عالم ولوالجی ۹۴، ۹۵
اوحد کرمانی، شیخ ۵۶، ۵۸، ۳۵۸
اویس قرنی، خواجہ ۳۷، ۳۲۷
ایتکہ ۱۳۴

ایتمر ۱۳۴
بایزید بسطامی، خواجہ ۱۷۵، ۳۰۸، ۳۲۸
بدر الدین اسحٰق، مولانا ۴۲، ۴۳، ۶۳
۱۰۱، ۱۲۶، ۱۴۷، ۲۵۴
۳۳۶، ۳۹۲، ۴۱۵
بدر الدین غزنوی، شیخ ۴۴، ۳۸، ۱۰۵
۱۲۴، ۱۲۵، ۱۳۴، ۱۳۵
۱۶۰، ۲۳۴، ۲۴۶، ۲۵۵
۳۱۵، ۳۲۲، ۳۲۳
برہان الدین، مولانا ۳۲۷
برہان الدین باقی، مولانا ۱۱۵
برہان الدین بلخی، مولانا ۳۲۶، ۴۰۷-۴۰۸
برہان الدین غریب، مولانا ۲۴، ۵۵، ۷۳
۱۴۳، ۴۰۳
برہان الدین کابلی، مولانا ۱۸۹
برہان الدین مرغینانی، مولانا ۴۰۶
برہان الدین نسفی، مولانا ۲۶۸
برہان کاشانی ۳۲۶
بشیر ۱۹۱
بقراط، حکیم ۳۵
بوعلی سینا ۳۲۱
بہاء الدین زکریا، شیخ ۶-۹، ۱۴، ۱۵
۴۷، ۷۱، ۷۲، ۸۱، ۱۷۲

۱۷۴، ۱۸۱، ۱۸۵، ۱۸۶
۱۸۸، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۲۳
۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۶، ۲۵۲
۲۵۳، ۲۸۹، ۳۰۹، ۳۴۹
۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۸، ۳۷۹
۳۸۰، ۳۹۱، ۳۹۹، ۴۲۷
تاج الدّین، مولانا ۱۸
تاج الدین ریزہ، خواجہ ۱۱۵
تاج الدّین مینائیؒ ۱۰۷
تاراتی ۴۱۹
تقی الدّین، مولانا ۷۷
تکلش ۱۳۳
جبرئیل علیہ السّلام ۵۹، ۶۲، ۸۲، ۳۸۳
جلال الدّین تبریزی، شیخ ۵۵، ۷۱، ۱۷۲
۱۸۵، ۱۹۶، ۲۲۷، ۲۲۸
۲۴۵، ۲۵۵، ۲۷۸، ۳۰۲
۳۰۳، ۳۶۰، ۴۰۱، ۴۰۲
۴۲۷
جلال قصّاب ۴۱۱
جمال الدّین، مولانا ۱۸
جمال الدّین بسطامی، شیخ ۱۳
جمال الدّین خطیب ہانسوی، شیخ ۲۴، ۷۱
۷۸، ۹۱، ۹۲، ۲۲۰
جمال الدّین نیشاپوری ۱۸۹
جمال ملتانی، خواجہ ۳۵۱
جمل ۲۸۶
جُنید بغدادی، خواجہ ۴، ۱۷۸، ۲۰۳
۲۱۷، ۲۹۳
چنگیز خان ۲۸، ۳۰
حاتم طائیؒ ۳۴۰
حارثؓ ۴۰۴
حافظ الدینؒ مولانا ۲۵۸
حرب ۲۸۶
حزن ۲۸۶
حسام الدّین، مولانا ۱۸، ۲۶۱
حسّان ۴۴۰
حسنؓ، امام ۲۸۶، ۳۱۰، ۳۳۱
حسن افغان، خواجہ ۱۵
حسن بصری، خواجہ ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۳۸
۱۸۶، ۳۶۶
حسن علاء سجزی ۱، ۱۵۵، ۳۶۸
۳۶۹، ۴۴۰
حسن مؤذن ۲۹
حسینؓ، امام ۲۸۶، ۳۱۰
حسین خندان، مولانا ۲۵۴
حسین زنجانی، شیخ ۵۷

حسین منصور حلاج، شیخ ۴۳۱
حمید ۴۵، ۳۴۲-۳۴۴
حمیدالدین سوالی، خواجہ ۳، ۱۱۸، ۳۴۶
حمیدالدین ماریکلی، قاضی ۴۰۹
حمیدالدین ناگوری، قاضی ۹، ۵۵، ۹۰، ۱۴۱، ۲۲۰، ۲۵۴، ۲۷۴، ۲۸۸، ۲۹۰، ۳۱۵، ۳۱۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰
حوّاؑ ۱۲۲، ۱۲۳
حیدر زاویہ ۳۰، ۴۲۵
خاقانی ۳۲۰
خالد ۴۰۴
خضرؑ ۳۴، ۱۴۰، ۲۰۹، ۲۱۲، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۷۰، ۳۸۱
خواجگی مقری ۲۶۲
خیر ۳۳۱
خیر نساج، خواجہ ۳۳۲
دجّال ۴۲۴
دولت یار، مولانا ۲۷۵
رابعہ ۳۱۸
رضی الدین صغانی، مولانا ۱۷۸-۱۸۱
رضی الدین نیشاپوری، مولانا ۳۹۶
رضیہ، سلطان ۳۳۵
رفیع الدین، شیخ ۹۹
رکن الدین، شیخ ۲۸
رکن الدین، مولانا ۲۷۱
رکن الدین سمرقندی، مولانا ۴۰۷، ۴۰۸
زمخشری ۱۸۸
زندہ دل، شیخ
زندہ سجستانی، شیخ } ۹۳
زیرک ۵، ۶
زین الدین، مولانا ۳۷
سراج الدین ۹۶
سراج الدین ترمذی، مولانا ۳۵۱، ۳۶۷
سراج الدین حافظ بداؤنی، مولانا ۲۸۹، ۲۹۲
سرہنگا ۳۱۶
سعدالدین حمویہ، شیخ ۲۲۱-۲۲۳، ۳۷۵
سعدی، شیخ ۱۲۸، ۴۲۱
سعید قریشی ۳۴۹، ۳۵۰
سفیان ثوری ۳۹۴
سلیمان ۱۶۱، ۳۷۴
سنائی، حکیم ۵۴، ۴۲۸، ۴۲۹
سیبویہ ۴۲
سیف الدین باخرزی، شیخ ۵۸، ۲۲۲، ۲۲۳، ۳۷۵، ۳۷۶، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۳-۴۳۵

شادی مقری ۲۶۲
شادی لکھنوتی، خواجہ ۳۵۱
شافعی، امام ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۴۵، ۲۷۶، ۳۱۲، ۳۴۷، ۳۸۴
شاہ شجاع کرمانی ۶۶
شاہی موی تاب، خواجہ ۱۵۸، ۱۵۹، ۲۸۸، ۲۹۱، ۳۵۱
شبلی، شیخ ۳۹۲
شرف ۱۵۹
شرف پیادہ ۳۴۹
شرف الدین ۱۳۶، ۳۱۶، ۳۱۷
شرف الدین امام، مولانا ۲۷۵
شرف الدین بحری، مولانا ۴۰۸
شریح ۳۳۰، ۳۳۱
شعب الضالّہ ۲۸۶
شعب الہدیٰ ۲۸۶
شمس الدّین ۲۴
شمس الدّین سلطان ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۶۵، ۳۵۷، ۳۵۹، ۴۰۱
شمس العارفین ۲۲، ۲۳، ۲۶۱
شمس الملک خواجہ ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۶۸
شمس دبیر ۲۱۸ - ۲۲۰، ۲۷۴
شہاب الدّین ۲۸۵
شہاب الدین، مولانا ۴۴، ۱۱۱، ۱۲۸، ۱۹۴، ۲۷۰، ۲۷۱
شہاب الدّین خطیب ہانسوی، مولانا ۷۴، ۷۵
شہاب الدّین سہروردی، شیخ الشیوخ ۲۵، ۵۶، ۵۷، ۷۱، ۸۱، ۸۴، ۸۵، ۱۲۷، ۲۳۴، ۲۸۴، ۲۸۵، ۳۰۲ - ۳۰۴، ۳۱۹، ۳۵۸، ۳۹۸، ۴۲۷، ۴۳۴
شہریار ۴۳۵
شیر خاں ۳۷۳
صدر الدین قونیوی، مولانا ۱۸۷
صدر الدّین عارف، شیخ ۱۸۸، ۳۷۵
صفی الدّین گازرونی، شیخ ۸۴
صوفی بدہنی، شیخ ۳۱۸، ۳۵۸
ضیاء الدّین ۱۵۳
ضیاء الدّین، شیخ ۲۹۱
ضیاء الدّین پانی پتی، شیخ ۳۸
طغرل ۳۴۲، ۳۴۳
ظہیر الدّین حافظ، مولانا ۸
عارف ۳۶۵
عاصم ۳۱۳، ۳۱۴
عاصی ۲۸۵
عائشہ رض ۱۸۲، ۲۷۴، ۲۷۸، ۳۶۶، ۳۸۲، ۳۸۳

عباس رضؓ ۱۱۹
عبدالرحمٰن ۴۰۴
عبدالرحمٰن مُلجم ۳۰۰، ۳۰۱
عبدالقادر گیلانی، شیخ ۳
عبداللہ ۴۰۴
عبداللہ انصاری، شیخ ۳۵۴
عبداللہ بن عباسؓ ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۹۸
عبداللہ بن عمرؓ ۱۸۳
عبداللہ بن مسعودؓ ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۹۸
عبداللہ خفیف، شیخ ۴۳۵
عبداللہ رومی ۲۳۴ - ۲۳۶
عبداللہ مبارک، شیخ ۲۳۰، ۲۳۱
عثمانؓ ۹۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۸۳
عثمان حرب آبادی، شیخ ۵۳، ۵۴، ۱۴۵
عثمان سیوستانی، شیخ ۲۴
عزالدین بختیار، ملک ۲۵۶
عزیز بشیر ۲۹۰، ۲۹۱
عزیز زاہد، مولانا ۱۷۳، ۱۸۹
عزیز کرکی، خواجہ ۳۵۱، ۳۶۱
عزیز کوتوال، خواجہ ۲۹۱، ۲۹۲، ۳۵۱
علاءالدین اصولی، مولانا ۲۷۸ - ۲۸۰
۳۴۰، ۳۴۱، ۳۵۱
علاءالدین ترمذی، مولانا ۱۲۲
علیؓ ۶۶، ۱۶۱، ۱۸۳، ۱۹۹
۲۰۰، ۲۳۲، ۲۴۰، ۲۸۶
۲۸۷، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱
۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۷
۳۷۹، ۳۸۳، ۴۲۲-۴۲۴
علی بہاری ۸۸، ۱۰۰
علی خواجہ ۲۵، ۲۸
علی سجزی، خواجہ ۱۹۲، ۲۴۶
علی شوریدہ، شیخ ۲۸۹، ۲۹۳، ۲۹۴
علی، شیخ ۱۱
علی کھوکھری ۲۲۷، ۲۲۸، ۳۴۹
علی مکی ۲۶۵، ۲۶۶
علی ہجویری، شیخ ۵۷، ۷۶
عمادالدین سنامی، مولانا ۱۹۵
عمار، سید ۳۴۵
عمر ۲۸۵
عمر خطابؓ ۶۱، ۶۲، ۱۳۷، ۱۶۱
۱۹۹، ۲۰۰، ۲۱۴، ۲۶۴، ۲۷۶، ۲۹۹
۳۰۰، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۲۹
۳۳۰، ۳۸۳، ۴۱۳، ۴۲۲
عمرو عاص ۲۴۸، ۲۴۹
عوض ۲۵۴
عیسیٰ علیہ السلام ۱۹۰، ۳۵۶، ۳۷۹

عین القضاۃ، قاضی ۲۲، ۱۴۲، ۱۴۳
غیاث الدین بلبن، سلطان ۱۷۱، ۲۱۹
۲۲۰، ۳۹۳
فاراب، حکیم ۲۸۳، ۲۸۴
فاطمہؓ ۳۸۳
فاطمہ سام، بی بی ۳۵، ۴۱۶-۴۱۸
فخر الائمہ، قاضی ۴۰۱
فخر الدین رازی، مولانا ۲۰۶
فخر الدین ناقلہ، قاضی ۱۱۵، ۴۱۲
فرزدق ۳۶۶
فرید الدین، شیخ الاسلام ۶، ۲۳، ۳۵
شیخ کبیر ۴۱، ۴۲، ۵۰
۵۲، ۵۸، ۷۰، ۸۱، ۸۳، ۸۶
۹۲، ۹۶، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۵، ۱۰۶
۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۶، ۱۲۵، ۱۲۷
۱۳۳، ۱۳۴-۱۳۶، ۱۴۰، ۱۴۴،
۱۴۶، ۱۵۰، ۱۵۳، ۱۶۲، ۱۶۶
۱۷۱، ۱۷۴، ۱۷۸، ۲۰۹ - ۲۱۱،
۲۱۶، ۲۱۸-۲۲۰، ۲۲۳، ۲۲۷
۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۹، ۲۴۷، ۲۵۰
۲۵۲-۲۵۵، ۲۶۰، ۲۶۳، ۲۶۵
۲۶۸، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۴، ۲۷۵
۲۸۸، ۲۹۹، ۳۰۱، ۳۰۹، ۳۱۵-
۳۱۷، ۳۱۹، ۳۳۵-۳۳۷، ۳۴۱
۳۴۴، ۳۴۵، ۳۵۶، ۳۵۸
۳۶۴، ۳۶۵، ۳۷۲-۳۷۵، ۳۷۷
۳۸۴، ۳۹۲، ۳۹۴، ۳۹۵،
۴۰۵، ۴۱۵، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۲۶
فرید الدین عطار، خواجہ ۸۹، ۴۲۷، ۴۲۸
فقیہ مادھو ۲۹۰
قاسم مقری ۳۲۳
قباچہ ۱۸۵، ۲۰۶، ۲۰۷
قزوینی ۲۵
قطب الدین، سید ۳۲۴
قطب الدین بختیار، شیخ ۲۴، ۴۲، ۴۳
۸۷، ۸۸، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۲۵، ۱۳۲
۱۳۵، ۱۸۴، ۱۸۵، ۲۱۲، ۲۱۳
۲۴۶، ۲۵۵، ۲۶۸، ۲۷۰، ۲۹۰
۳۱۵، ۳۱۶، ۳۳۶، ۳۴۶،
۴۰۷، ۴۲۵
قطب الدین حسن، ملک ۱۱۲
قطب الدین کاشانی، قاضی ۳۹۹-۴۰۱
قمر ۳۹۸
قنبر ۳۳۱
کبیر ۲۱۵
کبیر الدین قاضی ۴۰۸، ۴۰۹

کریم، خواجہ ۱۶

کمال الدین جعفری، قاضی ۳۸۱، ۴۰۱-۴۰۳

کیتھل، مولانا ۱۱۱-۱۱۴

کیقباد ۲۴۳

لقمان سرخسی، شیخ ۱۳، ۱۴

لیلیٰ ۳۵

مالک ۴۰۴

مالک، امام ۲۰۳

مبشّر ۱۱۲

مجنون ۳۵

محمد صلی اللہ علیہ وسلّم، رسول علیہ الصلوٰۃ والسلام، پیغمبر علیہ السلام، مصطفیٰ علیہ التحیہ والسلام ۱۰، ۳۲، ۳۳، ۳۸، ۵۹، ۶۱، ۶۲، ۶۷، ۶۸، ۷۸، ۸۲، ۹۸، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۲۰، ۱۳۲، ۱۳۷، ۱۳۹، ۱۴۹-۱۵۲، ۱۵۵، ۱۵۷، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۶، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۸۲-۱۸۵، ۱۹۰، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۶، ۲۱۴، ۲۲۶، ۲۳۲، ۲۳۴، ۲۳۷، ۲۴۳-۲۴۵، ۲۴۸، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۹، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۶، ۲۷۸، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۵-۲۸۷، ۲۹۲، ۲۹۹، ۳۰۱، ۳۱۰، ۳۲۷، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۳، ۳۳۷، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۸، ۳۵۱، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۷۳، ۳۸۱-۳۸۳، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۶، ۳۹۷، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۲۴

محمّد ۴۴، ۹۲، ۱۰۶، ۱۳۶، ۱۳۷، ۲۵۰، ۲۵۱، ۳۲۸، ۴۳۹، ۴۴۰

محمد، خواجہ ۲۸۵

محمد شہ غوری ۱۰۹، ۳۹۴، ۳۹۵

محمد عطا ۲۵۵

محمد غزالی، امام ۱۲۷، ۱۳۸، ۱۴۹، ۲۳۱

محمد کبیر ۲۹۱

محمد گوالیوری ۲۶۴، ۲۶۵

محمد معشوق رجوع شود بہ احمد معشوق، شیخ

محمد نیشاپوری ۱۲۹

محمود، سلطان ۲۸۱

محمود اودھی، مولانا ۷۳

محمود پٹوہ، خواجہ ۱۰

محمود کبیر ۱۹

محمود موئینہ دوز، شیخ ۲۸۸، ۲۸۹، ۴۲۵، ۴۲۶

محی الدین کاشانی، مولانا ۱۶۸

مخلص ۲۷۲

مسعود نخاسی ۲۹۱
مقطعج ۲۸۵
مطیح ۲۸۵
معاذ بن جبل ۱۶۷
معاویہ ۳۰۱
معروف کرخی ۳۱۲
معین الدّین سجزی، شیخ ۷۶، ۲۴۶، ۳۴۴، ۴۰۵
مغیرہ ابن لولو ۲۹۹
ملک یار، مولانا ۲۷۹، ۲۸۰
ملیح ۵، ۶، ۱۶۸، ۲۶۳
۲۹۶، ۳۰۸، ۳۳۹
ممن ۲۵۰
منبعث ۲۸۵
منصور ۳۱۱
منہاج الدّین سراج، قاضی ۳۲۲
۳۲۳، ۳۹۶، ۴۰۷، ۴۲۹
موسیٰ علیہ السّلام ۵۳، ۳۰۸
میر چھجّو، امیر ۲۴، ۱۶۴
میرہ گرامی ۳۱، ۳۲
ناصح الدّین، مولانا ۲۹۰، ۲۹۱
ناصر، امام ۱۰۲
ناصر الدّین، سلطان ۱۷۱، ۲۴۷
ناصری ۳۵۹

نجاشی ۲۴۵
نجم الدّین سنامی، مولانا ۱۸۷
نجم الدّین صغریٰ، شیخ ۲۴۵
نجم الدّین کبریٰ، شیخ ۵۶، ۴۳۳-۴۳۵
نجیب الدّین متوکل، شیخ ۲۳، ۴۳
۴۵، ۴۶، ۷۱، ۱۳۳
۱۳۴، ۱۹۴، ۲۰۹-
۲۱۱، ۲۱۶، ۲۵۴
۲۸۵، ۴۱۶، ۴۱۷
نصیر ۲۴
نصیر الدّین، مولانا ۴۰۴، ۴۰۵
نصیر الدّین محمود ۲۰۵
نصیر کاشانی ۳۲۶
نظام الدّین ۳۷۷
نظام الدّین، شیخ ۳۸
نظام الدّین، خریطہ دار ۱۳۴، ۱۳۵
نظام الدّین ابوالمؤید، شیخ ۱۵۹، ۳۲۳
۳۲۴، ۴۳۸
۴۳۹
نظام الدّین کوتوال، ملک ۲۱۵
نظام الحقّ والشّرع والدّین، شیخ ۱، ۶۹
۱۵۵، ۱۹۷، ۲۶۹
نظامی ۱۷۴

نعیم ۳۷۳
نوح، خواجہ ۱۵۱، ۱۵۲
نورالدین مبارک، سید ۳۲۴، ۴۰۱
نورالدین محمد ۳۲۷
نور ترک، مولانا ۳۲۱، ۳۳۴
۳۳۵
وجیہ الدین پائلی، مولانا ۱۸
وجیہ الدین حسام، مولانا ۴۱۲
وحیدالدین خواجہ ۴۰۵
وحیدالدین قریشی ۲۶۹
ہود علیہ السلام ۱۸۸
یحییٰ معاذ رازی ۲۲۷
یوسف ۵۲
یوسف ہمدانی، شیخ ۳۹۸

فہرستِ بلاد و اماکن

ابوہر	۹۶
اجمیر	۷۷، ۲۹۰
اجودھن	۱۰۹، ۱۲۸، ۱۴۴
	۱۶۶، ۱۷۱، ۲۱۰
	۲۳۹، ۲۴۷، ۲۵۰
	۲۵۳، ۲۶۳، ۲۶۵
	۲۹۹، ۳۲۰، ۳۲۸
	۳۷۲
اُچہ	۸۴، ۲۰۶، ۲۴۷
	۳۶۵، ۳۷۳، ۳۷۵
اُحد	۸۱
افغان پور	۳۷۱
اندرپت (اندپت)	۳۵، ۱۶۴
	۳۴۴، ۴۱۶
اودھ	۷۶، ۹۹
اوش	۲۱۲
بازارِ کرباسی	۱۱۲
باغ جسرت (جسرتھ)	۲۴۲
بجلانہ	۲۶۶
بخارا	۶۳، ۳۷۴، ۳۷۵
	۴۳۲، ۴۳۵
بداؤن	۴۴، ۷۹، ۸۳، ۱۵۸
	۱۶۹، ۱۸۱، ۲۲۷، ۲۲۸
	۲۴۵، ۲۶۱، ۲۶۶، ۲۷۸
	۲۸۰، ۲۸۸، ۲۹۰، ۲۹۱
	۲۹۲، ۳۴۰، ۳۴۹، ۳۵۱
	۳۵۲، ۳۵۷، ۳۶۱، ۳۶۷
	۳۸۱، ۴۰۱، ۴۱۴
بنسالہ	۲۴۲
بغداد	۴، ۵۱، ۱۸۰، ۲۰۴
بہار	۲۸۰، ۳۰۲، ۳۱۱، ۱۹۲
بیت المقدس	۴، ۷۸، ۳۵۰
پٹیالی	۲۴۲
حوض رانی	۲۴۲
حوض ساغر	۲۹۱
حوض سلطان	۱۹۵، ۲۰۵، ۲۹۱
حوض قتلغ خان	۲۴۱
خراسان	۱۵

خجستہ آباد ۲۴
خیبر ۱۹۸
دجلہ ۲۹۳، ۳۱۴
دروازۂ کمال ۱۶، ۱۱۳، ۲۴۱
دمشق ۳۵، ۴۰
دہلی ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۹
۷۹، ۸۸، ۱۱۲، ۱۲۴
۱۲۵، ۱۳۴، ۱۷۹، ۱۸۱
۱۸۹، ۱۹۶، ۲۰۶، ۲۳۹
۲۴۵، ۲۴۷، ۲۵۴، ۲۹۰
۳۲۰، ۳۲۶، ۳۲۸، ۳۳۴
۳۳۵، ۳۴۲، ۳۷۲
۴۰۱، ۴۱۱، ۴۳۸
دیوگیر ۲۹۶، ۳۳۹
روم ۲۶۹
سرای سلطان ۱۲۵
سرسی ۱۱۱، ۱۱۴، ۲۲۰
سمرقند ۴۱۳
سنام ۲۲۰، ۲۷۵
سوتھ ۲۴۵
سیری ۳۱۱
سیوستان ۳۶۵

شام ۲۶۹
عراق ۳۰۶، ۳۰۷
عرب ۳۴۸، ۳۶۸، ۴۳۱
عین الزعاف (عین الذعاف) ۱۶۷
غزنین ۵، ۶، ۵۳
۱۲۴، ۱۲۵، ۱۹۳
۲۶۱
غیاث پور ۲۴۲
کاتہیر (کتیہر، کتہر) ۲۲۷، ۲۵۵
۲۷۸، ۳۴۰
کاشغر ۴۰۰
کرک ۳۶۲
کرمان ۲۶۶
کعبہ ۹، ۱۵، ۳۸
۶۲، ۷۸، ۱۰۹
۱۷۵، ۳۲۱، ۳۶۲
۳۶۷، ۳۸۱، ۳۹۸
۴۰۲، ۴۱۵، ۴۱۶
کوشک سفید ۴۰۷
کول ۱۷۹
کہرام ۳۱۸
کیتھل ۳۱۸، ۳۵۸
کیلوکہری ۱۳۶، ۱۳۹، ۱۹۵

۲۴۳، ۲۵۵
۲۶۸
گجرات ۱۲۹، ۲۰۱، ۲۹۵
لکھنوتی ۲۲۰، ۲۲۸، ۳۴۲
لکھی الو
(دکھرالو، لکھی آلو والہ) ۲۹۲
لہاور ۵۷، ۹۳، ۱۲۴
۲۰۰، ۲۰۲، ۲۳۳
۲۶۲، ۳۶۳، ۴۱۵
مدرسۂ معزی ۳۷
مدینہ معظم ۴
مکۂ مبارک ۴، ۹۸، ۳۳۵
۳۵۰، ۳۶۷
ملتان ۱۵، ۱۶۶، ۱۷۱
۱۸۵، ۲۰۶، ۲۲۷
۲۳۵، ۲۳۶، ۲۴۷
۲۵۲، ۲۶۵، ۳۷۳
۳۷۴، ۳۷۸، ۳۹۹
مہنہ ۲۲
میرٹ ۱۱۱
ناگور ۱۱۸، ۳۱۶، ۳۱۷
نوہتہ ۴۱۲
نیشاپور ۸۹، ۴۱۰، ۴۲۷، ۴۲۸
ہانسی ۷۱، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۳۵
ہفت منارہ ۲۱۲
ہمدان ۳۹۸
ہندوستان ۱۰۹، ۲۴۵، ۳۴۸
یمن ۱۶۷

فہرستِ قبائل و فِرق و اقوام

اشعریہ	۱۱۸، ۱۹۰
اصحابِ کہف	۱۶۱، ۳۶۰
اوس	۳۹
اہلِ حکمت	۴۲۳
اہلِ شعر	۴۲۳
اہلِ صفہ	۱۳، ۲۱۴
اہلِ کتاب	۱۷۲
بحریان	۴۰۸
بنی اسرائیل	۲۰۸، ۲۱۵
جوالقیان	۷، ۸۱، ۳۸۹
حکماء	۲۸۳
خواجگانِ چشت	۱۴۷
علویان	۴۱۲، ۴۱۳
فلاسفہ	۸۴
کافران (کفّار، اہلِ کفر)	۶، ۲۸، ۳۰، ۷۵، ۸۹
	۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۷
	۱۸۵، ۱۹۰، ۴۲۸
متکلّمان	۹۰
مرجیان	۳۳۴
مسلمانان (اسلامیان)	۱۱۴، ۱۷۳، ۲۳۲، ۲۸۷
	۳۰۸، ۳۳۵، ۳۷۶
معتزلہ	۱۱۶، ۱۱۸
مغلان	۳۰، ۸۹، ۱۲۵، ۲۰۲
مکّیان	۹۸
میوان	۱۶
ناصبیان	۳۳۴
ہندوان	۱۱۴، ۱۲۹، ۲۰۱
	۲۳۲، ۳۲۰

فہرستِ آیات

ازکیٰ طعامًا	(سورۂ کہف)	۳۶۰
اُکلھا دائم	(سورۂ رعد)	۲۹۴
الاخلاء یومئذٍ بعضھم لبعض عدوٌ الا المتقین	(سورۂ زخرف)	۱۴۹
اَلحمدُ لِلّٰہِ .... وَلَا الضَّآلِّین	(سورۂ فاتحہ)	۱۲۷
اللہ ولیُّ الّذین آمنوا یخرجھم من الظلمٰتِ اِلی النّور	(سورۂ بقرہ)	۴۳۰
اِنّا لِلّٰہِ وَ اِنّا اِلیہِ راجعُون	(سورۂ بقرہ)	۲۲۳
اِیّاکَ نعبُدُ وَاِیّاکَ نستعین	(سورۂ فاتحہ)	۴۳۷
توفّنی مُسلمًا وَّ الحقنی بالصّالحین	(سورۂ یوسف)	۱۱۱
قُل ھل یستوی الّذین یعلمون وَالّذین لا یعلمون .	سورۂ زمر	۱۹۰
قُل ھل یستوی الاعمیٰ والبصیر افلا تتفکّرون	(سورۂ انعام)	۱۹۱
کُلوا من الطّیبٰت واعملوا صالحًا	(سورۂ مومنین)	۳۶۰ ، ۳۰۹
ما ننسخ مِن آیۃ او ننسھا نات بخیر منھا اَو مثلھا	(سورۂ بقرہ)	۱۳۴
وَاذا رایت ثمّ رایت نعیما وملکا کبیراً	(سورۂ دہر)	۳۷۹
وَالشّعراءُ یتّبعھُم الغاوٗن	(سورۂ شعراء)	۴۲۳
وَالٰھکم الٰہٌ واحدٌ ... لِقوم یّعقلون	(سورۂ بقرہ)	۱۶۱

وَحَمْلُهٗ وفصٰلهٗ ثلٰثون شهراً	(سورۂ احقاف)	۴۲۲
وَلقد جاءکم رسول من انفسکم	(سورۂ توبہ)	۳۷۹
وَمَا ارسلناك الّا رحمۃً للعالمین	(سورۂ انبیاء)	۱
وَمَا خلقت الجن والانس الّا لیعبدون	(سورۂ ذاریات)	۱۱۹
ومامن دآبۃٍ فی الارض الّا علی اللہِ رزقھا	(سورۂ ہود)	۱۷۶
ومن یتق اللہ یجعل لہٗ مخرجاً و یرزقہٗ مِنْ حیثُ لا یحتسب	(سورۂ طلاق)	۱۷۶

فہرستِ احادیث

إذا سکب المؤذن — ۱۸۰

اذا سکت المؤذن — ۱۸۰، ۱۸۱

اشہد ان لا الٰہ الّا اللہ وحدہٗ لاشریک لہٗ واشہد ان محمداً عبدہٗ ورسولہ — ۳۲۸

اصبروا الصّابر واقتلوا القاتل — ۳۵۳

اقضٰکم علیؓ — ۱۹۹

الارز منّی — ۳۴۷

البنیة علی المدّعی والیمین علی من انکر — ۳۹۶

التائب من الذّنب کمن لاذنب لہٗ — ۲

الحال المرتحل — ۲۴۴، ۲۴۵

السّخی حبیب اللہ وانْ کان فاسقًا — ۱۷۷

السّماع مباح لمن قلبہ حیٌّ ونفسہ میتٌ — ۴۱۹

الغیبة اشدّ من الزِّنا — ۳۹۶

الصّومُ لی وانا اجزی بہٖ — ۳۵۲

اللّٰھُمَّ فقّھه فی الدّین — ۱۸۳

اللّٰھم اجعلنی محسوداً ولا تجعلنی حاسداً — ۴۲۴

النّاس نیام فاذا ماتوا انتبھوا — ۷۹

انّ ابابکر اسیفٌ — ۲۴۸

انّ من الشّعر لحکمةً — ۴۲۳

حبب الیّ من دنیاکم ثلٰث الطّیب والنساء وقرۃ عینی فی الصلوٰۃ ۳۸۳
زُرغبًّا تزدد حُبًّا ۳۳۳
ساقی القوم آخرھم شربًا ۲۰۳
صاحب الورد ملعونٌ و تارک الورد ملعونٌ ۱۷۲
قد تحجّرت واسعًا ۲۷۳
قلوب الملوک بیدی ۲۰۶
لاالٰہ الّا اللّٰہ وحدہٗ لاشریک لہٗ لہ الملک ولہ الحمد وھُوَ علیٰ کلِّ شیئٍ قدیر ۱۶۲
لاخیر فی الاسراف ۳۳۸
للصائم فرحتان فرحۃٌ عند الافطار وفرحۃٌ عند لقاء الملک الجبّار ۳۵۲
مادخل بیتًا اِلّادخل ذُلًّا ۱۷۱
مع النبیین والصدیقین والشھدآء والصٰلحین برحمتک یا ارحم الرّاحمین ۶۸
مَن احبّ العلم والعلماء لم یکتب خطیئتہ ۳۷۰
من زار حیًّا ولم یذق منہ شیئًا فکانّما زار میتًا ۲۳۳، ۲۳۴
من شمّ الورد ولم یصلّ علیّ فقد جفانی ۳۹۶
من صام الدّھر لاصام ولا افطر ۳۳
من صام الدّھر ضیقت علیہ جھنّم وعقد التسعین ۳۳
من صلّٰی خلف عالمٍ تقی فکانّما صلّٰی خلف نبیّ مرسل ۳۹۹
نعم الجمل جملکما ۳۱۰
نعیم بعتم وبغنم بعتم فردّوہ الیہ ۳۷۳

فہرستِ ابیاتِ متنِ کتاب

فارسی

دُنیا طلبا جہان بکامت بادا	واین جیفۂ مُردار بدامت بادا	
گفتی کہ بہ نزدِ من حرامست سماع	گر بر تو حرامست حرامت بادا !	۳۸۵
عقل را با عشق کاری نیست زودش پنبہ کن	تا چہ خواہی کرد آن اشترِ دلِ جولاہ را !	۲۲۷
زان روی کہ بندۂ تو خوانند مرا	بر مردمکِ دیدہ نشانند مرا	
لطفِ عامت عنایتی فرمودست	ورنہ چہ کسم خلق چہ دانند مرا	۳۰۱
داری سرِ ما وگرنہ دُور از برِ ما	ما دوست کشیم و تو نداری سرِ ما	۷۴، ۷۵
ختم شد این مُصحفِ صدق و صفا	کہ از و جانِ حسن راست طرب	
در سہ شنبہ دوم از ماہِ شوّال	ہفصد و نوزدہ تاریخ عرب	۳۶۸
کُشتگانِ خنجرِ تسلیم را	ہر زمان از غیب جانی دیگر است	۲۴۶
دہ سخن در دو بیت آوردی	کار کن کار کین ہمہ سخنست!	۱۷۰
ع آن رہ بسوی کعبہ بَرد و این بسوی دوست		۲۶۳
ای بسا شیر کان ترا آہوست	ای بسا دردکان ترا داروست!	۳۴۵
افسوس بران دیدہ کہ روی تو ندیدہ ست	یا دیدہ و بعد از تو بروئی نگریدہ است!	۴۲۱
شعر در وصفِ حال بس سرہ ایست	چون بخواہش رسید مسخرہ ایست!	۳۰۵
عشق را بوحنیفہ درس نگفت	شافعی را درو روایت نیست!	۳۱۲
یک لحظہ ز شہوتی کہ داری برخیز	تا بنشیند ہزار شاہد پیشت !	۱۷
نوحہ میکرد بر من نوحہ گر در مجمعی	آہ ازین سوزم برآمد نوحہ گر آتش گرفت	۳۲۲

یکی از اُمّتِ ختم النّبیّین	نشد جز وی کسی ختم المشایخ	۳۶۹
هرکه ما را یار نبود ایزد او را یار باد	و آنکه ما را رنجه دارد راحتش بسیار باد	
هرکه او خاری نهد در راهِ ما از دشمنی	هر گُلی کز باغِ عمرش بشگفد بی خار باد!	۱۴۸
رفتم ای یاران بسامان خیر باد	نیست آسان دردِ هجران خیر باد!	۳۷۶
مجموعهٔ که بندهٔ حسن نو بنا نهاد	هم وقتِ پاکِ شیخش جمعیّتی دهاد!	۱۵۵
گرچه ایزد دهد هدایتِ دین	بنده را اجتهاد باید کرد	
نامهٔ کان بحشر خواهی خواند	هم ازین جا سواد باید کرد	۴
برعشقِ تو و بر تو نظر خواهم کرد	جان در غمِ تو زیر و زبر خواهم کرد	۳۲۳
افسوس دلم که هیچ تدبیر نکرد	شبهای وصال را بز بخیر نکرد	
گر وصلِ تو یاری کند و یا نکند	باری که فراق هیچ تقصیر نکرد	۸۰
آن عقل کجا که در کمالِ تو رسد	وان روح کجا که در جلالِ تو رسد	
گیرم که تو پرده برگرفتی ز جمال	آن دیده کجا که در جمالِ تو رسد	۲۵۵
تو سایهٔ دشمنی کجا در گُنجی	جائی که خیالِ دوست زحمت باشد!	۱۵۷
بزبانِ هر که جز من برود حدیثِ عشقت	چو معامله ندارد سخن آشنا باشد!	۱۲۸
تو زلب سخن کشادی همه خلق بی زبان شد	تو بره خرام کردی همه دیده با روان شد	۴۲۹
کردی صنما بر سرِ ما بارِ دگر	ما هیچ نکردیم خدا می داند!	۱۷۴
ع مردان هزار دریا خوردند و تشنه رفتند		۱۹
قُوتِ عیسیٰ چو ز آسمان سازند	هم بدان جاش خانه پردازند	۲۱
گر نیک آیم مرا ازیشان گیرند	ور بد باشم مرا بدیشان بخشند	۳۶
او سخن از گشتنِ من می کند	من بهمین خوشش که سخن می کند!	۲۱۶
خانه را گر برای قُوت کنند	مور و زنبور و عنکبوت کنند	۲۱
شکرانهٔ چهل هزار دینار دهند	با میخ و گلیم عشق را بار دهند	۶۱، ۶۲
ع تا خاک نگردی تو آبش ندهند		۲۰۰

ع تا پاک نگردی تو آتش ندہند ۲۰۰

آن روز کہ مہ شدی نمی دانستی | کانگشت نمای عالمی خواہی شد
امروز کہ زلفت دلِ خلقی بربُود | در گوشہ نشستنت نمی دارد سود ۲۴۳
ہم عشق طلب کنی و ہم جان خواہی | ہر دو طلبی ولی میسّر نشود! ۴۱۶
من پورِ قصّابم سخنم پوست کشندہ است | من پوست کشم ہر کہ ببازار من آید ۴۱۴
در عشقِ تو کارِ خویش ہر روز | از سر گیرم زہی سرو کار! ۱۴۱
زر از بہر دادن بود ای پسر | زبہر نہادن چہ سنگ و چہ زر را ۳۲۰
بسالِ شش صد وسی وسہ از ہجرت | نماند شاہ جہان شمسِ دینِ عالمگیر ۲۶۵
در کوی خرابات و سرای اوباش | منعی نبود بیا و بنشین وباش! ۱۶۹
نظامی این چہ اسرار است کز خاطر عیان کردی | کسی سّرش نمی داند زبان درکش زبان درکش! ۱۷۴
دشت و کہسار گیر ہمچو وحوش | خانمان را بمان بگربہ و موش ۲۱
باروغنِ گاو اندرین روزِ خنک | نیکو باشد ہریسہ و نانِ تُنک! ۹۱
آنم کہ بہ نیم ذرّہ ناخوش گردم | وز نیمۂ نیم ذرّہ دلکش گردم
از آب لطیف تر مزاجی دارم | در یاب مرا وگرنہ آتش گردم ۲۰۶
چون خواجہ نخواہد راند از ہستیٔ خود کامی | آن گنج کہ او دارد پندار کہ من دارم ۳۲۱
آنانکہ بجائ من بدیہا کردند | گر دست دہد بجز نکوئی نکنم ۴۲۰

ع از بہرِ تو میرم از برای تو زیم ۳۴۲

حق بشبان تاجِ نبوّت دہد | ورنہ نبوّت چہ شناسد شبان! ۵۳
چو بہفصد فزود بست و دو سال | بیستم روز از مہِ شعبان
از اشاراتِ خواجہ جمع آمد | این بشارت دہِ فتوحِ جہان
شیخِ ما چون محمّد آمد نام | حسن اندر ثنای او حسّان ۴۴۰
نزد دشمن انداین دوستان | کہ یارند در بادہ و بوستان! ۱۴۹
صُحفی کہ جمع کردہ تحفیست پیشِ یاران | حسنِ علاء سجزی یکی از امیدواران ۶۹

آیم بسرِ کوی تو پویان پویان — رخساره بآبِ دیده شویان شویان
بیچاره رهِ وصلِ تو جویان جویان — جان می دہم و نامِ تو گویان گویان ۳۵
جانِ جہانیان توئی دشمنِ جان بود کسی — ای ہمہ دشمنانِ تو دشمنِ جانِ خویشتن! ۴۲۷
لب برلبِ دلبرانِ مہوش کردن — و آہنگِ سرِزلفِ مشوّش کردن
امروز خوشست لیک فردا خوش نیست — خود را چو خسی طعمۂ آتش کردن ۳۲۲
لفظِ متینِ خواجہ را حبلِ متین گرفتہ ام — کس نرہد ز چاہِ غم جز بسعی این رسن
گفتۂ شیخ کردہ جمع و امید آنکہ حق — در گذراند از کرم گفتہ و کردۂ حسن ۱۹۷
بحقیقت چراغ کشتہ شود — چون برون رفت از سرش روغن! ۲۴
ای باغبان بیا و درِ باغ باز کن — چون من در آیم و بُتِ من در فراز کن! ۲۳
ع بیرون ز درون بہ کہ درونی بیرون ۳۱۵
دوش صبوحی بزد بلبلِ مست در چمن — از خوشیِ صبوحیش گل بدرید پیرہن ۴۲۷
با عاشقان نشین و غمِ عاشقی گزین — باہر کہ نیست عاشق کم شو د باو قرین ۳۶
تا من بمیان رسول باشم با تو — تنہا ز ہمہ جہان من و تنہا تو
خورشید نخواہم کہ برآید با تو — آئی برِ من سایہ نباشد با تو ۱۴۶
بیش منما جمالِ جان افروز — چون نمودی برو سپند بسوز
آن جمالِ تو چیست مستیِ تو — وان سپندِ تو چیست ہستیِ تو ۵۴
لنگہنت گر کند ترا فربہ — سیر خوردن ترا ز لنگہن بہ! ۱۴۶
ای فتنہ از نہیبِ تو زنہار خواستہ — تیغِ تو مال و پیل ز کفّار خواستہ ۳۵۹
ای آتشِ فراقت دلہا کباب کردہ — سیلابِ اشتیاقت جانہا خراب کردہ! ۵۰
ع ای دوست بدستِ انتظارم کُشتی ۱۰۸
ع ای دوست بہ تیغِ انتظارم کُشتی ۱۰۸
ع ای دوست بزخمِ انتظارم کُشتی ۱۰۸
صدرا کنون بکامِ دلِ دوستان شدی — مستوفیِ ممالکِ ہندوستان شدی ۱۱۶

مخرام بدین صفت مبادا   کز چشمِ بدت رسد گزندی! ۱۶۶
آن نافه که می جستی ہم با تو در گلیم است   تو از سیہ گلیمی بوی ازان نداری! ۳۴۴
از مارِ غمش گزیده دارم جگری   کو را نکند ہیچ فسونی اثری
جز دوست که من شیفتهٔ عشقِ ویم   افسونِ علاجِ من چه داند دگری ۲۵۳
افسوس که از حالِ منت نیست خبر   وانگه خبرت شود که افسوس خوری! ۳۷۴
نه ہر بادی چو کاہی گر بلرزی   اگر کوہی بکاہی ہم نیرزی! ۲۱۴
گر باعیبی و عیب نه جوئی نیکی   ور بد باشی و بد نگوئی نیکی! ۲۴۱
فریدِ دین و ملّت یارِ مهتر   که بادش در کرامت زندگانی
دریغا خاطرم گر جمع بودی   بمدحش کردمی شکّر فشانی! ۲۵۵
بر سرِ طورِ ہوا طنبورِ شہوت می زنی   عشقِ مردِ لن ترانی را بدین خواری مجوی
خارِ پای راهِ عیّارانِ این درگاه را   در کفِ دستِ عروسِ مہدِ عماری مجوی! ۴۲۸
آخر کم ازان که گاه گاہی   آئی و بما کنی نگاہی! ۱۱۵
چون پیر شوی و بر سرِ انجام آئی   آئی سرِ حرفِ خویش ناکام آئی
سازی حق را ز تیره رائی   معشوقهٔ خود در بی نوائی! ۳۷۱

عربی

ع کفی الشیب والاسلام للمرء ناهیا ۴۲۳
ع اذا رکب الفروج علی السّروج ۴۲۴
ع فظنّ خیراً ولا تسئل عن الخبر ۳۵۰
جاءنی فی قمیص اللیل مستتراً   یقارب الخطو من خوف و من حذر
فکان ماکان ممّا لستُ اذکره   فظنّ خیراً ولا تسئل عن الخبر ۳۵۱
بکلّ صبح و کلّ اشراقی   تبکیک عینی بدمع مشتاقی
قد لسعت حیّة الہوی کبدی   فلا طبیب لہا ولا راقی
الّا الحبیب الّذی شغفت به   فعنده رقیتی و تریاقی ۲۵۳

فہرستِ کُتب

احیاء العلوم ۱۲۷، ۱۳۸، ۱۴۹
الکتاب ۴۲
ایجاز ۱۸۷، ۱۸۸
تفسیرِ امام ناصری ۱۰۱
جوامع الحکایات ۴۵
روح الارواح ۱۴۱
شافی ۲۵۸
صحیحین ۱۷۷
طبقاتِ ناصری ۳۳۴
عمدہ ۱۸۷
عوارف المعارف ۴۳، ۱۲۷، ۱۹۴
فوائد الفواد ۱، ۶۸، ۶۹، ۱۹۸، ۳۶۸، ۴۴۰
قرآن ۹، ۱۶، ۳۹، ۵۷، ۵۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۰۴، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۴ (مصحف) ۲۶: ۱۲۷، ۱۳۵، ۱۶۰، ۱۸۶ (مصحف) ۱۹۰، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۴۱، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۵۷، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۷۵، ۲۸۱ (مصحف) ۲۹۰، ۲۹۵، ۳۸۱، ۳۹۰، ۴۰۲، ۴۰۵، ۴۱۴
قُوت القلوب ۱۴۱
کافی ۲۵۸
کشّاف ۱۸۶-۱۸۸
کشف المحجوب ۷۶
لوائح ۲۲۰، ۲۷۴
مخ المعانی ۱۴۱
مرصاد العباد ۳۸۵
مشارق الانوار ۱۵۱، ۱۷۸، ۳۴۸
مفصل ۱۸۸
مکتوباتِ عین القضاۃ ہمدانی ۱۴۱
ملخص ۱۸۱
نافع ۴۱۳
نوادر الاصول ۱۲۲
ہدایہ ۴۰۶